

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

La didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni: el cas de les rutes del Museu Memorial de l'Exili (2008-2022)

David González Vázquez

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0. Spain License.**

TESI DOCTORAL

La didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni: el cas de les rutes del Museu Memorial de l'Exili (2008-2022)

David González Vázquez

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

2022

La didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni: el cas de les rutes del Museu Memorial de l'Exili (2008-2022)

Programa de doctorat en didàctica de les ciències, les llengües, les arts i les humanitats

Línia de recerca en didàctica del patrimoni, les arts i el turisme cultural

Facultat d'Educació

Autor

David González Vázquez

Directora

Maria Feliu Torruella

Director i tutor

Francesc Xavier Hernández Cardona

0. Preliminar

0.1. Presentació

En la present tesi es troben condensats 7 anys de recerca al voltant dels espais de memòria de l'exili republicà i la seva projecció patrimonial, turística i educativa. Un procés personal i professional que ha estat possible gràcies a la pròpia experiència exercint com a educador patrimonial al MUME durant la part inicial del procés de recerca, i d'una connexió emocional que es manté fins el present dia, tant amb el MUME com amb les seves rutes.

A data de setembre de 2022, no resulta pas agosarat afirmar que el MUME de La Jonquera és el Museu Memorial més important de Catalunya. Una asseveració sustentada en el recorregut que l'ha consolidat com la institució patrimonial de referència dedicada a la difusió de la memòria democràtica, en l'impacte de les seves propostes educatives, i en un enorme arrelament al territori que l'ha convertit en un referent memorial de la Catalunya transfronterera.

Plantejar una recerca al voltant d'una institució amb el pes social i territorial del MUME representa una responsabilitat molt gran, així com també un repte engrescador i ambiciós. Les polítiques de memòria vinculades al patrimoni memorial català foren referents a nivell estatal, i el MUME representà la punta de llança sobre la qual recolzar una estratègia patrimonial destinada a la difusió de valors relacionats amb la conscienciació cívica, la tolerància i el respecte als Drets Humans. Unes polítiques de memòria que han sigut intermitents i erràtiques al llarg de tot l'espai de temps que abasta la present recerca (2008 – 2022), però que sempre han tingut en el MUME una referència clara i estable a nivell patrimonial. Un museu que ha resistit als vaivens polítics, presentant unes xifres regulars de visitants molt dignes donat el seu context geogràfic, trenant una xarxa transfronterera sòlida amb institucions i entitats memorials de la Catalunya Nord, i consolidant un nodrit grup de centres escolars que s'han convertit en usuaris regulars de la seva oferta educativa.

Una oferta educativa exitosa i consolidada al llarg dels anys, on les rutes de l'exili representen l'element essencial d'aquest èxit. L'arrelament del MUME al territori, dèiem, es una de les claus de la seva referencialitat com a institució memorial, i una part important d'aquest arrelament s'ha pogut consolidar gràcies a la implementació dels esmentats itineraris. Les rutes de l'exili del MUME són una eina patrimonial i educativa amb un impacte real sobre el territori i sobre els seus usuaris i usuàries. Un territori que veu com els seus espais de memòria cobren vida gràcies a la constant interacció amb els visitants que flueixen de cadascuna de les rutes realitzades des del museu. Uns usuaris i usuàries que copsen el poder evocador dels espais de memòria visitats durant les rutes, i que es nodreixen de tot el potencial didàctic que arriba allà on no ho fa l'educació formal desenvolupada entre 4 parets.

Aquesta és una recerca feta des de l'estima i el respecte d'algú que se sent seu l'objecte d'estudi. El MUME i les seves rutes són quelcom amb el que no només m'hi sento identificat com a investigador, sinó també com a persona propera a la sensibilitat memorial del país. És per això que em considero un privilegiat per tenir una vinculació tan propera amb les rutes del MUME, i és per això que la present tesi no només representa la culminació de la meua carrera investigadora investint-me com a Doctor. Representa una projecció de mi mateix, i de la satisfacció d'haver col·laborat modestament en la consolidació de la memòria democràtica del país a través de l'acció didàctica desenvolupada en els seus espais de memòria.

0.2 Agraïments

Dins un procés tan llarg i complex com el que ha implicat la realització de la present recerca, és evident que el llistat de persones i/o entitats que mereixen ser reconegudes dins l'apartat d'agraïments ha de ser contundentment ampli. És per això que, a continuació, es farà menció a tothom que hagi tingut un paper de suport o recolzament en el conjunt del procés des dels seus inicis fins al present moment.

Començant per les dues persones que han realitzat la tasca d'acompanyament i assessorament en aquest llarg i, de vegades, complicat procés de recerca. La Doctora Maria Feliu Torruella, directora, i el Doctor Francesc Xavier Hernández Cardona, director i tutor. Tots dos han tingut un paper clau que ha possibilitat la finalització de l'empresa amb èxit, assenyalant el camí a seguir i reconduint-lo en els moments complicats. En pocs anys, han passat de ser figures de referència acadèmica a ser referents per a la vida.

A la gran família del grup de recerca DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni, Museografia comprensiva i Noves tecnologies) de la UB, al qual he tingut l'honor de formar-ne part com a col·laborador i com investigador predoctoral. Especialment a aquelles persones que han estat presents en alguna o totes les parts del procés compartint el seu consell i la seva amistat. A la Myriam González, amb qui he compartit el procés d'aprenentatge i creixement. A l'Annie Wilson, de qui he rebut suport incondicional i constant quan ho he necessitat. Al mestre David Íñiguez, per posar-li *Groove* a un lloc tan estàtic com l'acadèmia. També al Rafel Sospedra, a l'Andreu Besolí, a la Gemma Sebares, i al nou director del grup, Xavier Rubio. A aquestes persones i a les que em falten, moltes gràcies per ser-hi.

A la petita gran família de l'Observatori Europeu de Memòries, començant pel seu Director, amic i inspirador d'aquest camí, Jordi Guixé. Als companys i amics Oriol López i Ricard Conesa, de qui he après a mesurar les coses sempre en positiu; a la Fernanda Zanuzzi, per fer boniques les coses lletges; i a l'equip de la Fundació Solidaritat UB, encapçalat pel Director Xavier López i l'administrativa Àngels Cerdà, peces angulars de la casa.

A una altra petita gran família, la del Museu Memorial de l'Exili. Al seu actual director, Enric Pujol, i a l'anterior, Alfons Quera, pel suport en el procés, però en especial al director fundacional i referent del museu durant tants anys, Jordi Font. Una bona part d'aquest procés no s'entén sense el seu guiatge. També al conservador Miquel Serrano, suport incondicional durant tot el procés i més enllà. A la Margaret Townsend, ànima del museu, a més de recepcionista i encarregada de la llibreria. I també a l'Eva Carrera i l'Anabel Marín, administratives, i al Pere Sala, tècnic de manteniment i encarregat del muntatge museogràfic temporal.

El context de la Universitat de Girona també és important per entendre la significació d'aquesta recerca, la qual troba els seus orígens en un TFM presentat a la facultat de turisme l'any 2014. L'equip docent i investigador d'aquesta casa és potent i ha sigut molts cops inspirador. No puc passar, doncs, d'agrair també l'exemple de la Silvia Grau, la Dolors Vidal, en Lluís Mundet, i de l'estimada i admirada Saida Palou. Seguint dins el context de la UdG, és d'agrair l'encomiable tasca del Maximiliano Fuentes al capdavant de la Càtedra Walter Benjamin, doncs dona cobertura a recerques com la present. I cal destacar-ne, també, la figura de l'emblemàtic Salomó Marquès dins

els estudis de Pedagogia, ja que en Mon va obrir el camí per als que hem vingut més tard, i mai li podrem estar prou agraïts.

Un capítol especial en aquests agraïments el mereixen el conjunt de persones amb qui vaig compartir el dia a dia laboral en la meua etapa com a educador al servei educatiu del MUME. Cristina Vidal, Júlia Terricabras, Silvina Cousté, Pau Casacuberta, Ferran Riera, i tota la resta. Es tracta de persones que, en haver format part de la mostra de l'estudi han fet una aportació indispensable a aquesta recerca. Tanmateix, la millor aportació és poder dir que la ruta al seu costat durarà per sempre més.

El grup de docents implicats en aquesta recerca també mereix especial menció. Totes i cadascuna de les persones entrevistades tenen la meua gratitud infinita per la seva col·laboració: Anna Soler, de l'Escola Maria Àngels Anglada de Figueres; Joan Boada, de l'Institut Sobrequés de Girona; Joan Carles Cortés i Toni Garcia, de l'Institut Olivar Gran de Figueres; Lluïsa Otero, de l'Institut Narcís Xifra de Girona; Manel Márquez, de l'Institut Can Jofresa de Terrassa; Marc Mestres, de l'Agrupació Pedagògica Sant Nicolau de Sabadell; Mercè Trabal, de l'Institut Carles Rahola de Girona; Mercedes Blasco, de l'Institut Alba del Vallès de Sant Fost de Campcentelles; Núria Alberdi, de l'Institut Menéndez y Pelayo de Barcelona; Núria Hoyo, de l'Institut Ramon Berenguer IV de Santa Coloma de Gramenet; i Òscar Sesplugues, del CIC Batxillerats de Barcelona. Faig extensiu l'agraïment a totes i tots els professors amb qui vaig compartir jornades de ruta on van aflorar idees, sentiments i reflexions necessàries per al futur plantejament de la present recerca. També al Grup de Treball sobre Exili, Deportació i Holocaust de l'Alt Empordà, i en especial a la Glòria López, de l'Institut Narcís Monturiol de Figueres.

La Gemma Simón, cap dels serveis educatius del Memorial Democràtic, i el Miquel Albert, tècnic del Departament d'educació de la Generalitat, tenen també el meu agraïment per tota la feina realitzada i compartida des del Grup de Treball d'educació i memòria que han gestionat tots dos des de l'any 2011. L'existència d'un grup de docents fortament implicat amb la memòria democràtica del país facilita la tasca recercadora en aquest àmbit, i genera noves oportunitats per a l'existència d'iniciatives didàctiques al voltant dels espais de memòria de Catalunya.

El meu agraïment i reconeixement va també per al *Mémorial de Rivesaltes* i el seu equip. Especialment a la nova directora, Céline Sala-Pons, per fer possible un necessari apropament transfronterer entre els espais i institucions a càrrec de les polítiques de memòria a nivell patrimonial, i a la coordinadora de continguts, Marion Decome.

L'associació *Trajectoires*, formada per un grup de professores d'Història de l'entorn de la Catalunya Nord, ha tingut també un paper rellevant en el context d'aquesta recerca i tenen el meu sincer agraïment. Concretament, les professores Madeleine Clauss i Sonia Serradeil han sigut sempre un suport important en tot allò que impliqués la participació del professorat erradicat a Perpinyà i rodalies, i la seva visió específica sobre la memòria del territori i la seva projecció educativa ha suposat un model referencial a nivell d'investigació.

La Iratxe Momoitio, i tot l'equip del *Museo de la Paz* de Gernika, tenen el meu agraïment per l'acompanyament al llarg del procés, i per l'enriquiment que ha suposat per aquesta recerca el poder comptar amb el seu suport i consell. L'Idoia Orbe, responsable de l'àrea educativa del museu, mereix també especial menció, doncs amb ella he pogut reflexionar sobre les idees que

han plantejat des de Gernika pel que fa a la creació de rutes, així com de l'impacte i la valoració didàctica de les mateixes.

Tenen tot el meu reconeixement i agraïment les persones amb qui he compartit recerca i reflexions dins l'associació *Memorias en Red*, a la qual vaig tenir l'honor de pertànyer des de l'any 2015 fins la seva desaparició formal, esdevinguda l'any 2021. Al costat d'investigadores de la qualitat de Marije Hristova o Chiara Bianchini, per mencionar-ne dues de les tantes integrants que em deixo de mencionar, he pogut créixer com a investigador i com a persona conscient del món que ens envolta.

Vull agrair també a les persones que van accedir a formar part en qualitat de testimonis del projecte *In Between?*, l'estudi de cas presentat en l'article número 5 del present compendi, doncs sense les valuoses aportacions de Margaret Townsend, Emita Díaz de Begar, Rose Aylagas, Serge Barba, Nicolas García, Queti Otero, Sonia Seradeil i Gilbert Susagna, no hagués estat possible la seva realització. A nivell institucional, així mateix, agrair a les organitzacions que van fer-ho possible, com el MUME i l'EUROM, o als ajuntaments d'Argelers i d'Elna, i l'*Associació Trajectoires*. Faig extensiu l'agraïment a la Zhanna Brublevska, coordinadora del projecte, i als seus participants, en especial a l'Edu Granados, la Laia Gallego i la Clàudia Freixes.

Un enorme i fraternal agraïment a l'equip del projecte *Ruta al Exilio*, capitanejat per l'Eduardo Granados i el Saúl Flores, així com també a l'Alba Peña i a l'Anna Pastor, encarregades de la seva part pedagògica. El disseny i la implementació d'aquest projecte ha coincidit amb la darrera part d'aquesta recerca, i ha servit d'inspiració professional i emocional per a reflexionar sobre el paper de la investigació vinculada a espais educatius no formals i la seva relació amb la memòria. D'aquí han de sortir noves i enriquidores recerques en un futur no gaire llunyà.

Molt agraït estic també a la Mireia Porqueras i a l'Oriol Abulí pel suport tècnic tan necessari que he rebut en aquesta recerca. En el primer cas, fent-se càrrec de la transcripció de totes les entrevistes realitzades als docents i a l'equip educatiu del MUME. En el segon, per executar amb solvència la maquetació del present document i el disseny d'algunes de les taules i figures incorporades.

Un agraïment sentit a totes les persones que han exercit la funció de revisió cega en cadascun dels 7 articles del present compendi, doncs amb la seva tasca han fet créixer el nivell d'aquesta recerca. Així mateix, puc afirmar que dels seus consells i recomanacions he pogut extreure nous sabers i coneixements, acumulables en la meua experiència dins el món de la investigació.

No per obvi deixa de ser important, l'agraïment que mereixen i que mostro a les persones que han compartit amb mi l'autoria d'alguns dels articles del compendi. Jordi Font, Ricard Conesa, Jordi Guixé, David Íñiguez, i Maria Feliu, per via doble. Les seves aportacions han sigut una referència i un exemple per al procés d'aprenentatge que implica la realització d'una tesi.

Vull agrair també a totes les persones que, amb càrrec de gestió en alguna administració o algun espai patrimonial, han tingut sempre les seves portes obertes i han col·laborat en la mesura de les seves possibilitats

I, per finalitzar, tot l'agraïment en forma d'amor per a la Bruna, el Max i l'Emma, companyia constant en aquest viatge.

0.3 Resum / Abstract

La present tesi està conformada per un compendi de 7 articles, en els quals es presenten les diferents parts de tota la recerca. A nivell global, els objectius basculen al voltant de l'anàlisi de les rutes del Museu Memorial de l'Exili (MUME), i de les diferents implicacions a nivell patrimonial i educatiu. Gràcies a la vinculació professional directa amb les rutes, l'elaboració del pla metodològic ha pogut executar-se duent a terme un procés de sistematització d'experiències educatives. D'aquesta manera, l'organització i anàlisi de l'experiència viscuda ha estat contextualitzada dins un marc general de caràcter qualitatiu, on, a més del treball de camp, s'ha dissenyat un instrument de recerca en forma d'entrevista en profunditat semiestructurada. Aplicada sobre una mostra de docents usuaris de les rutes i de professionals del servei educatiu del MUME, l'eina de recerca ha permès extreure dades que projecten unes conclusions properes a la hipòtesi general de partida, que identifica a les rutes del MUME com una important eina didàctica en el context de l'educació no formal. D'igual forma, es conclou amb la identificació d'aquells punts referencials que defineixen la didàctica de la memòria històrica a través de cas específic de les rutes del MUME.

Paraules clau

Memòria col·lectiva; Educació ciutadana; Patrimoni Cultural; Museus; Turisme cultural

This thesis is composed of a compendium of 7 papers, in which the different parts of the research are presented. At a global level, the objectives revolve around the analysis of the routes of the Exile Memorial Museum (MUME), and the different implications at a heritage and educational level. Thanks to the direct professional link with the routes, the elaboration of the methodological plan has been implemented by means of a process of systematisation of educational experiences. In this way, the organisation and analysis of the experience has been contextualised within a general qualitative framework, where, in addition to the fieldwork, a research instrument has been designed in the form of a semi-structured in-depth interview. Applied to a sample of teachers who are users of the routes and professionals of the MUME educational service, the research tool has allowed us to extract data that project conclusions close to the general starting hypothesis, which identifies the MUME routes as an important didactic tool in the context of non-formal education. Likewise, it concludes with the identification of those reference points that define the didactics of historical memory through the specific case of the MUME routes.

Keywords

Collective memory; Civic education; Cultural heritage; Museums; Cultural tourism

0.4 Norma, aspectes ètics, estil i terminologia del text

Aquesta tesi segueix els preceptes normatius establerts per la “Normativa reguladora del Doctorat”¹ de la Universitat de Barcelona, aprovada el 2012 i modificada per darrera ocasió el 2019. Està estructurada seguint la modalitat de compendi, i incorpora un total de 7 articles publicats en diferents revistes acadèmiques.

Pel que fa als requeriments necessaris per tal de poder presentar la tesi per compendi, s’ha seguit la normativa interna de la Facultat d’Educació de la UB i, més concretament, els “requisits específics establerts per la comissió acadèmica del programa de doctorat en didàctica de les ciències, les llengües, les arts i les humanitats”². Aprovada el març de 2018, aquesta és la normativa específica que aplica sobre la present tesi, i estableix que el compendi ha d’incorporar un mínim de 3 articles publicats en revistes indexades en qualsevol dels 4 quartils del *Journal Citation Reports (JCR)* de *Web of Science (WoS)*, o en els dos primers quartils del *Scimago Journal Rank (JCR)* de *Scopus*. Seguint aquests paràmetres, doncs, quatre de les 7 publicacions del compendi reuneixen els requisits necessaris.

A nivell de normativa ètica, a més dels preceptes indicats dins la pròpia normativa genèrica de la Universitat a nivell de Doctorat, s’han seguit les recomanacions de la Comissió de Bioètica de la UB. En aquest cas concret, on aplica el tractament de dades personals de les persones que han participat en l’estudi com a informants, remarcar que s’han seguit els protocols marcats i que tothom ha sigut degudament informat de les implicacions de la seva participació. Els preceptes de la Comissió de Bioètica sobre el tractament de dades personals de persones físiques es recolzen en el “Reglament (UE) 2016/679 del Parlament Europeu i del Consell, de 27 d’abril de 2016”³.

Pel que fa a l’estil de citacions, se segueix el model APA edició 6. Tot i existir una nova actualització del model, l’APA 7, vigent des de l’any 2019, s’ha utilitzat el model antic per mantenir una coherència amb la gran majoria dels articles publicats al compendi sobre els que aplicava l’edició sisena, vigent des de l’any 2009. A grans trets, la major afectació la trobem en mantenir els llocs geogràfics d’edició en els llibres, i en no incorporar de manera forçada el número d’edició en els articles de revistes acadèmiques.

Per tal d’afavorir una lectura més dinàmica, i, a excepció del present apartat preliminar, s’ha desestimat la incorporació de notes al peu. Tot i que en alguns apartats del document podria haver estat pertinent en algun cas concret, mantenir l’homogeneïtat del text en tots els seus apartats, i consolidar el model de redacció del compendi, on el principal protagonisme sobre les aportacions de la tesi recau sobre els articles seleccionats, ha primat sobre la possibilitat de mostrar petites informacions addicionals en forma de notes al peu.

La font utilitzada en la redacció del text és la calibri 12. Els epígrafs corresponents als diferents capítols sobre els qual s’organitza l’estructura del text també estan en font calibri, però utilitzant

¹ https://www.ub.edu/portal/documents/6006358/0/normativa_doctorat+%281%29.pdf/9decb6d5-2a95-2380-14ea-c950962b5c38

² file:///C:/Users/David/Downloads/doctorat_DCLAH_normativa_tesis_per_compendi.pdf

³ http://www.ub.edu/comissiobioetica/sites/default/files/documents/normativa/rgpd_2018_cat.pdf

mides superiors. Les taules i figures fan servir la mateixa font, tot i que, eventualment, pugui haver-hi algun cas en el qual s'hagi optat per una diferent.

La redacció combina la utilització de la primera persona singular, el plural majestàtic i les formes impersonals. Aquestes dues darreres fórmules són més comunes en l'estil de redacció de tipus acadèmic en ciències socials, però en tractar-se d'una tesi doctoral, on hi ha un fort component unipersonal, s'ha fet necessària la utilització regular de la primera persona del singular en alguns dels seus apartats.

En la mesura de les possibilitats particulars de cada apartat del document, es fa servir un llenguatge inclusiu. En aquelles ocasions on no s'ha trobat una opció neutra adient per al cas, o el desdoblament implica massa feixuguesa per al procés de lectura, s'utilitza habitualment el genèric masculí. Tanmateix, també s'empra el genèric femení en aquells casos considerats pertinents, especialment en referir-nos a aquells sectors professionals majoritàriament feminitzats, com és el cas de l'educació patrimonial.

Aquelles paraules incorporades al text en alguna llengua diferent al català es troben habitualment escrites en cursiva. En els casos on una mateixa referència geogràfica disposi de dues denominacions oficials, com és el cas de les poblacions de la Catalunya Nord, recurrentment citades en aquesta tesi, s'utilitzen indistintament tant les versions catalanes com les franceses. En aquest segon cas, doncs, s'empra la cursiva en fer servir el francès.

0.5. Índex (continguts, taules i figures)

Continguts

0. Preliminar	I
0.1. Presentació	I
0.2. Agraïments	II
0.3. Resum / <i>Abstract</i>	V
0.4. Norma, aspectes ètics, estil i terminologia del text	VI
0.5. Índex (continguts, taules i figures)	IX
1. Introducció	1
1.1. Justificació de la recerca	1
1.1.1. <i>Motivació personal</i>	1
1.1.2. <i>Rellevància del tema</i>	3
1.2. Origen i context: El MUME	8
1.2.1. <i>Un museu obert al territori</i>	8
1.2.2. <i>Una breu aproximació als orígens del MUME</i>	12
1.2.3. <i>El plantejament museístic</i>	15
1.2.4. <i>El servei educatiu del MUME</i>	20
1.2.5. <i>El MUME en xifres</i>	23
1.3. Estructura del treball	28
2. Problemàtica de recerca	31
2.1. Preguntes d'investigació i hipòtesi general	31
2.2. Objectius de recerca	32
2.2.1. <i>Objectius genèrics</i>	32
2.2.1. <i>Objectius específics</i>	33

3. Metodologia	35
3.1. Disseny del marc metodològic	35
3.1.1. Revisió de la literatura	39
3.1.2. Sistematització d'experiències educatives	56
3.1.2.1. La sistematització d'experiències: aproximació bàsica i fases d'aplicació	56
3.1.2.2. La sistematització d'experiències aplicada en el cas de la recerca sobre les rutes de l'exili del MUME	58
3.2. Plantejament dels articles	64
3.3. Instrument de recerca	72
3.4. Mostra	76
3.5. Anàlisi de dades	81
3.6. Qüestions ètiques	84
4. Articles	86
4.1. El plantejament del compendi	86
4.1.1. Processos de revisió i rols dels coautors	86
4.1.2. Indexació i impacte	90
4.2. Article 1: González Vázquez, David (2016). La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. <i>PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural</i> , 14 (5), 1267-1280.	96
4.3. Article 2: González Vázquez, David; Font Agulló, Jordi (2016). La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios. <i>Revista MIDAS-Museus e Estudos Interdisciplinares</i> . nº 6. DOI : 10.4000/midas.1030	110
4.4. Article 3: González Vázquez, David (2018). Dark tourism and Memorial tourism: nexus and divergences between theoretical models. <i>European Journal of Tourism Research</i> , 20, 46-58.	124
4.5. Article 4: González Vázquez, David (2018). Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera. <i>EBRE 38 – Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)</i> , 8, 279-308.	137

4.6. Article 5: González Vázquez, David; Conesa Sánchez, Ricard; Guixé Corominas, Jordi (2021). Del patrimonio al testimonio: el proyecto “In Between?” y la memoria del exilio republicano. <i>Hispania Nova</i> , 1 (Extraordinario), 81-121.	167
4.7. Article 6: González-Vázquez, David; Feliu-Torruella, Maria; Íñiguez-Gracia, David (2021). The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers’ Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. <i>Sustainability</i> , 13, 13637. https://doi.org/10.3390/su132413637	208
4.8. Article 7: González-Vázquez, David; Feliu-Torruella, N. (2022). Lugares y rutas de memoria en el contexto de la educación patrimonial: la visión del equipo educativo del Museo Memorial del Exilio (MUME). <i>Panta Rei. Revista digital de Historia y Didáctica de la Historia</i> , 16, en premsa.	225
5. Informe final i conclusions	254
5.1. Preguntes d’investigació	254
5.2. Hipòtesi general	260
5.3. Objectius	261
5.3.1. Objectius genèrics	261
5.3.2. Objectius específics	264
5.4. Limitacions de la recerca i futures línies d’investigació	276
6. Bibliografia	278
Annexes	296
A. Transcripció de les entrevistes	296
A.1. Entrevistes al professorat	296
A.2. Entrevistes a l’equip educatiu del MUME	423
B. Consentiments signats	553
B.1. Consentiments signats pel professorat	553
B.2. Consentiments signats per l’equip educatiu del MUME	567
C. Carta de contacte inicial amb el professorat	575

Taules

1.	Visitants totals del MUME classificats per tipologia (2008 - 2022)	24
2.	Llistat d'objectius genèrics vinculats als articles del compendi	32
3.	Llistat d'objectius específics vinculats als articles del compendi	33
4.	Fases de la recerca i aplicacions metodològiques per articles	35
5.	Procés de sistematització d'experiències educatives	57
6.	Taula d'especificacions desenvolupada per a la realització de les entrevistes al professorat usuari de les rutes del MUME	73
7.	Taula d'especificacions desenvolupada per a la realització de les entrevistes al personal de servei educatiu del MUME	75
8.	Cronologia de les entrevistes realitzades a docents	76
9.	Cronologia de les entrevistes realitzades a l'equip educatiu del MUME	77
10.	Nombre de docents integrants de la mostra per etapa educativa	77
11.	Nombre de docents integrants de la mostra per província de procedència	78
12.	Mostra de docents participants en l'estudi	79
13.	Anys d'antiguitat de les persones integrants del servei educatiu del MUME que formen part de la mostra.	80
14.	Objectius cognitius d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS	82
15.	Objectius socioemocionals d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS	82
16.	Objectius conductuals d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS	83
17.	Nivells d'indexació més elevats de les publicacions del compendi	91

Figures

1.	Logos institucionals dels integrants del Consorci del Museu Memorial de l'Exili	8
2.	Logos institucionals dels organismes de la Generalitat vinculats a la gestió del MUME	9
3.	Vista exterior del Museu Memorial de l'Exili	14
4.	Detall de la sala "Consideració general de l'exili"	16
5.	Sala "Guerra, derrota i retirada"	17
6.	Grup de visitants a la sala "La Diàspora"	18
7.	Detall de la sala "La vivència de l'exili"	19
8.	Grup de visitants a la sala "Llegat de l'exili"	20
9.	Estadística de visitants del MUME per tipologia (2008 - 2022)	24

10.	Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 - 2022). Comarques catalanes	25
11.	Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 - 2022). Resta d'Espanya	25
12.	Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 - 2022). França	26
13.	Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 - 2022). Resta del món	26
14.	Aproximacions teòriques de referència a cadascun dels articles del compendi	38
15.	Principals aproximacions metodològiques a cadascun dels articles del compendi	39
16.	Blocs temàtics treballats durant el procés de revisió de la literatura	40
17.	Núvol de conceptes associats al marc teòric desenvolupat en aquesta recerca	55
18.	Agents protagonistes de la sistematització d'experiències aplicada a les rutes de l'exili del MUME	59
19.	Plantejament inicial per a la sistematització d'experiències aplicada a les rutes de l'exili del MUME	61
20.	Logotip de la revista PASOS	91
21.	Logotip de la revista MIDAS	92
22.	Logotip de la revista <i>European Journal of Tourism Research</i>	92
23.	Logotip de la revista EBRE 38	93
24.	Logotip de la revista HISPANIA NOVA	93
25.	Logotip de la revista Sustainability	93
26.	Logotip de la revista PANTA REI	94
27.	Nombre de citacions dels articles del compendi	95

1. Introducció

1.1. Justificació de la recerca

1.1.1. Motivació personal

La present tesi és el resultat de set anys de recerca. És, per tant, un període de temps molt ampli dins el qual s'han experimentat canvis i s'han acumulat i assimilat errades i aprenentatges. Un procés de recerca que cal entendre'l en el seu context més ampli, el de la vida personal i professional de l'autor.

Els orígens efectius d'aquesta recerca els trobem l'any 2014, moment en el qual decideixo apostar fort pel programa de doctorat de la Facultat d'Educació de la UB en Didàctica de les ciències, les llengües, les arts i les humanitats. Un camp d'estudi a priori molt inabastable, però que comprèn línies de recerca específiques on ubicar estudis com l'aquí presentat. D'aquesta manera, la línia de recerca en Didàctica del Patrimoni, les Arts i el Turisme Cultural no només dona cobertura a la temàtica de la present tesi, sinó que representa una opció solvent sobre la qual poder-la dur a terme. Molt per sobre d'altres opcions que en el seu moment van ser valorades.

Però els orígens reals de la recerca cal anar-los a trobar amb anterioritat, dos anys abans de la data de matriculació en el programa de doctorat. El curs 2013-2014 em matriculo i realitzo el Màster en Turisme Cultural de la Universitat de Girona. És allà on desenvolupo la meva primera experiència investigadora, i on dissenyo i presento un TFM (González Vázquez, 2014a) que em serveix com a carta de presentació dins el món acadèmic general, i dins el camp d'estudi del patrimoni i la memòria històrica en particular. Amb el títol de "El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient", el meu TFM aconseguia la màxima puntuació possible dins el marc d'avaluació competent. Un 10 a nivell numèric, guardonat amb Matrícula d'Honor.

Malgrat l'èxit i la satisfacció de la feina ben feta, el curs 2014-2015 no vaig optar per matricular-me a cap programa de doctorat. Tot i tenir-ho en ment, i dedicar-me igualment a créixer a nivell intel·lectual i acadèmic, fou un any de preparació i de maduració necessari per tal de prendre la decisió més adequada al respecte. Així, durant aquell any vaig poder consolidar la meva recerca desenvolupada al TFM i poder-la presentar i compartir a través dels canals acadèmics que vaig tenir al meu abast, i que significaren per mi l'inici d'una carrera que encara segueix i ens ha dut al punt de presentar aquesta tesi. Presentar una comunicació en un congrés o publicar el primer article en una revista indexada (González Vázquez, 2014c) foren aquest primeres passes del camí esmentat.

Mentrestant persistia la idea d'aprofundir en la formació en recerca a través de la realització del doctorat, i aquest curs de maduració va permetre la discussió i reflexió interna sobre quina seria la millor opció on poder dur a terme aquest objectiu. Sobre la taula hi havia varies opcions, i totes van ser en un punt o altre considerades com a vàlides. Una opció era la del doctorat en turisme. Un camí natural, doncs el TFM sobre turisme de memòria i la formació específica adquirida durant el Màster feien d'aquesta una opció que permetia incidir i aprofundir en allò en el que m'havia iniciat

dins el món de la recerca. Una altra opció era el doctorat en Història, on el camp d'estudi dels espais de memòria com a patrimoni té cada cop més incidència, i em permetia retornar als meus orígens, atès que la meva formació universitària principal és com a historiador. També vam valorar la idea del Doctorat en Societat i Cultura. Ja que oferia la possibilitat de treballar també el camp del patrimoni i la memòria històrica.

I és que fer recerca en un àmbit tan monstruosament interdisciplinari com és el de la memòria suposava precisament això, afrontar que l'avantatge de disposar d'una amplíssima oferta per tal de portar a terme un projecte de tesi doctoral seria a la vegada un repte majúscul degut a la necessitat d'afinar bé el camí a seguir. I així fou com finalment em vaig deixar encisar per la didàctica com a disciplina i camp d'estudi on poder dur a terme una recerca que encara hauria d'acabar d'agafar forma. Per sobre d'altres opcions, com les abans esmentades, l'enfocament de la recerca des de la didàctica em permetia a mi mateix projectar el tipus d'investigació que considerava més adient. La transmissió de la memòria present en els espais i en el patrimoni és complexa, i requereix d'anàlisis profunds on l'apropament des del camp de la didàctica pot aportar una sèrie d'eines que faciliten aquesta feina analítica al voltant de la transmissió memorial.

Dins aquest procés de maduració de la idea de fer recerca doctoral hi tingué una importància cabdal la que fou la meva experiència professional d'aleshores. Entre 2014 i 2017 vaig tenir l'oportunitat de formar part de l'equip del servei educatiu del Museu Memorial de l'Exili (MUME). És d'aquesta manera com durant el curs 2014-2015, que, com dèiem, va servir de transició entre la recerca del Màster i l'inici de la recerca doctoral, m'hi dedico professionalment a l'educació patrimonial en espais de memòria.

Una experiència que, evidentment, modifica i enriqueix la pròpia percepció que un investigador pugui tenir sobre un subjecte de recerca concret. I així ho palesa la present tesi. Considero modestament que l'aportació feta en aquesta recerca, i, per tant, el seu impacte i la seva projecció, no serien el mateix de no ser perquè l'investigador que l'ha dut a terme, en aquest cas jo mateix, ha tingut l'expertesa i el saber fer que donen els anys d'experiència interna en la institució i en el departament on està enquadrat l'objecte de recerca en qüestió. Van ser un total de tres anys en els quals la meva tasca professional consistia en executar les diferents activitats del servei Educatiu del MUME, d'entre les quals destaca l'objecte d'estudi de la present tesi: les rutes de l'exili.

Formar part de l'equip professional del principal museu memorial del país sens dubte influeix en la manera de projectar una idea de recerca. Així, tot i que l'any 2015, un cop matriculat al programa de doctorat, els primers plans de recerca presentats plantejaven un estudi més genèric sobre espais de memòria i educació patrimonial, el contacte directe i constant amb que vaig tenir a nivell personal amb les rutes de l'exili va acabar decantant la meva idea de recerca. Un fet que no emergí d'un dia per l'altre sinó que fou resultat d'un procés gradual que va anar madurant lentament.

Així, la meva implicació amb les rutes de l'exili del MUME es convertí en una qüestió dual. Per una banda, exercia com educador a càrrec de guiar els grups i de dur a terme les diferents accions i activitats vinculades amb la meva activitat professional desenvolupada de manera regular. Per l'altra, el meu dia a dia laboral es va convertir en una constant reflexió personal sobre allò què feia i deia, amb qui em relacionava, les reaccions que percebia, o les idees que podia anar projectant sobre la meva futura recerca.

1.1.2. Rellevància del tema

Com es sabut per la gent que s'hi dedica a la recerca i la divulgació en l'àmbit de la memòria històrica, parlar de memòria és fer-ho d'un subjecte i d'un fenomen que es troba en auge. Una situació estructural que s'identifica amb un procés sobrevingut en nombroses latituds, especialment de l'espectre occidental, i que compta, a dia d'avui, amb vàries dècades de recorregut.

On trobem l'origen d'aquest auge de la memòria? La pregunta és concreta, però la resposta obre un gran ventall de possibilitats que ajuden a identificar la complexitat del fenomen mateix. Si parlem del cas espanyol, aquest despertar memorial ha sigut relativament recent, i el trobem amb el canvi de segle, quan es produeix la primera exhumació científica de 13 cadàvers víctimes del cop d'estat orquestrat per la facció rebel de l'exèrcit espanyol que s'aixecà en armes al Juliol de 1936. Fou el conegut cas dels 13 de Priaranza, doncs 13 foren els cadàvers exhumats a *Priaranza del Bierzo*, la localitat castellanolleonesa on trobaren la mort els protagonistes de la història degut a la seva militància progressista. La mencionada exhumació tingué lloc l'any 2000 i es considera, com dèiem, el punt de partida per al conegut a Espanya com a procés de recuperació de la memòria històrica. Un procés iniciat per la societat civil que tingué correspondència a nivell polític amb l'aprovació de les primeres legislacions sobre memòria democràtica a partir de l'any 2007. Fou, doncs, la pròpia ciutadania, l'encarregada de fer emergir la memòria vinculada a les víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista durant al dictadura. Entitats com l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH), dedicada en gran mesura al treball de fosses com la de Priaranza, foren pioneres en el sorgiment d'aquesta lluita i posaren la base per a l'inici d'un procés que encara avui dia segueix molt present.

Tanmateix, el referent mundial per a la identificació i anàlisi crítica d'un procés d'emergència memorial el trobem en el cas de l'Holocaust. Després de la finalització de la Segona Guerra Mundial, i de la constatació de l'existència d'un genocidi perpetrat per l'Alemanya nazi on moriren al voltant de 6 milions de persones jueves, el món seguí endavant i la geopolítica del moment concentrà les dinàmiques d'atenció principals a l'impacte de la Guerra Freda i el seu potencial perill de portar al planeta a una catàstrofe nuclear. En aquest context de revifament mundial, neix l'estat d'Israel, que, tot i projectar-se com la llar d'aquells jueus d'arreu del món que així ho desitgessin, es formà en bona mesura amb un alt contingent de persones jueves d'origen ashkenazi provinents de l'est d'Europa. L'establiment del jove estat hebreu implicà el desplaçament forçós de centenars de milers d'habitants àrabs de la zona, la qual cosa implicaria una escalada bèl·lica constant entre Israel i els països àrabs veïns de la qual encara avui dia ens veiem les conseqüències.

La rellevància del context de l'estat d'Israel és important en aquest cas per tal d'ubicar una possible data d'inici per a l'emergència de la memòria de l'Holocaust o Shoah, terme aquest segon més respectuós amb el paper de la comunitat jueva durant el genocidi i sensiblement més reivindicat per l'esmentada comunitat. I és que l'estat d'Israel desenvolupà una xarxa internacional d'intel·ligència, amb l'objectiu principal de donar captura a molts dels botxins de l'Alemanya nazi que van poder fugir i començar una nova vida sota falses identitats. La gran majoria d'ells escolliren països de l'Amèrica llatina, on l'existència d'una consolidada comunitat germànica arrelada al territori amb anterioritat a l'època nacionalsocialista els podia facilitar passar desapercibuts. Una d'aquestes persones era Adolf Eichmann, antic oficial d'alta graduació de les SS, i considerat un

dels principals ideòlegs de la solució final. Eichmann fou localitzat a Argentina, on vivia sota una identitat falsa i treballava com a gerent de l'empresa automobilística Mercedes-Benz a Buenos Aires. Els serveis secrets israelians, el Mossad, organitzaren el seu segrest, i fou portat a Israel el mes de Maig de l'any 1960, en una acció que generà una crisi diplomàtica entre Argentina i Israel, doncs els primers no facilitaven aquest tipus d'extradicions. Allà fou jutjat i condemnat per crims contra la humanitat, i moriria a la forca la matinada del 31 de Maig de 1962.

El cert és que el conegut com a Cas Eichmann fou l'espurna que va fer emergir la memòria d'uns fets que, fins aleshores, havien romàs en un segon pla tant en el global de la comunitat jueva mundial com, sobretot, dins la pròpia societat israeliana. La narrativa del jove estat hebreu, forçosament bel·ligerant, va defugir en els inicis de reivindicar la victimització del seu poble a mans de l'Alemanya nazi, doncs no projectava una imatge poderosa cap a l'exterior. A la dècada dels cinquanta, on ja existia el Museu Memorial de Yad Vashem, la memòria de la Segona Guerra Mundial projectava la idea poderosa dels resistents, i no pas la dels milions de víctimes innocents i desprotegits. A partir dels anys 60 en endavant, i, despuntant sobretot a partir dels 80, la memòria de l'Holocaust es convertí en un subjecte de rellevància a tots nivells, i el seu revifament implicà un impacte sobre les resta de memòries latents que emergiren fruit d'un procés global d'auge memorial a finals de segle XX.

Un procés que estigué també present a l'Alemanya Federal dels 80, i a l'Alemanya unificada dels 90. Una nova generació d'alemanys, nascuts en un context de pau i relativa prosperitat, arriba a la majoria d'edat i comença a preguntar-se què van fer els seus pares i avis durant l'època nazi. On eren ells quan es cometia un dels crims més escabrosos de la història de la humanitat? Quin paper hi van jugar mentre el nacionalsocialisme pujava al poder i començava a projectar un nou model de societat excloent, racista i totalitari? Són algunes de les qüestions que aquesta generació començà a fer-se i que propiciaren aquest despertar memorial, ocorregut a Alemanya, vinculat al seu passat nacionalsocialista i a la necessitat de furgar en aquest llegat traumàtic i vergonyós. Perquè la gran majoria de la societat esdevinguda a la RFA des dels anys 50 n'era hereva d'aquells que van fer possible la maquinària nazi a petita escala, i deixar aquesta època en l'oblit no era opció per aquella nova generació d'alemanyes i alemanys que anhelaven fer memòria.

El cas francès també seguí els seus propis paràmetres. Tot i formar part del context global d'emergència de la memòria ocorregut finals de segle XX, al país hexagonal s'iniciaren unes polítiques de memòria ja des dels mateixos anys 50, on el deure de memòria s'instituí a nivell social i fins i tot, educatiu. Calia recordar què va passar en aquells grans conflictes del segle XX, sobretot en el segon, i calia fer-ho per mantenir la projecció d'un país referent en valors republicans i democràtics. Un model que ha estat controversial, doncs establia una narrativa oficial que donava l'esquena a molts aspectes incòmodes vinculats al desenvolupament històric de França en el conflicte contra l'Alemanya nazi, i al seu posterior emergir d'un discurs memorial. Així, el paper secundari assignat al suport social que tingué la França col·laboracionista amb els nazis, o l'exagerat paper protagonista dels propis francesos a l'hora de crear i mantenir una estructura de resistència armada al seu territori, deixant de banda les aportacions estrangeres, sobretot la dels resistents provinents de l'exili republicà espanyol, eren dos dels elements més paradigmàtics de les esmentades contradiccions d'aquesta memòria oficial. La complexitat de la memòria a França ha implicat importants debats i dialèctiques a nivell filosòfic, polític i historiogràfic. La gran obra de Pierre Nora (1984), que identificava els llocs de memòria del país des d'una perspectiva nacional i

essencialista, imposava un nou paradigma, a l'hora que les memòries colonials, de caràcter subaltern, amb prou feines podien començar a reclamar el protagonisme que un país com França, amb una idiosincràsia particular a nivell sociodemogràfic, hauria de concedir-los-hi. Un protagonisme pel qual, de fet, encara estan hi estan lluitant.

I què n'hi ha de la memòria de l'exili republicà espanyol? Doncs per entendre l'emergència d'aquesta memòria caldria tenir en compte dos dels exemples recentment citats. D'una banda, el cas espanyol i el seu procés per a la recuperació de la memòria històrica, i de l'altra, el cas francès i el paper extremadament perifèric que la memòria de l'exili republicà ha pogut jugar històricament dins la narrativa oficial de la memòria francesa.

Als anys 90 de segle XX és quan, igual que hauria de succeir poc després en el context espanyol, s'activa una memòria latent en el territori, i un fort moviment social ciutadà comença a reivindicar el llegat d'aquells que fugiren de l'Espanya franquista, protagonitzant la Retirada. L'exili republicà espanyol deixà una important empremta cultural i identitària en un territori que quedaria, per sempre més, marcat per aquesta qüestió. Així, sorgeixen nombroses iniciatives i entitats, destacant potser la creació del FFREEE (*Fils et Filles de Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode*), associació puntera en aquest procés de reivindicació de l'exili republicà al sud de França. Un procés que implicà que el territori passés a ser un lloc de reivindicació memorial, i on tota un sèrie d'espais serien dignificats. Tals són molts del casos analitzats en aquesta tesi, com Argelers, Collioure, Elna, Rivesaltes, i altres indrets de la Catalunya Nord.

Es tracta d'un cas particular, doncs, tot i formar part de França, del seu territori i la seva història, la memòria de l'exili republicà i la seva emergència ha seguit uns paràmetres més semblants al cas espanyol que no pas al francès. I és que, com dèiem, aquesta memòria ha jugat un paper extremadament perifèric dins la narrativa establerta per memòria oficial a França. El paper de l'estat francès com a gestor d'una acollida nefasta als republicans espanyols és quelcom que no va rebre gaire atenció fins el moment, ni tan sols a nivell historiogràfic. Fins la realització de grans estudis de referència en la matèria, com els de Dreyfus-Armand (1999) en referència general a l'exili, o el de Denis Peschanski (2002), més vinculat als camps d'internament i el seu context polític, social i militar, no es pot considerar que l'exili republicà espanyol tingués una certa consideració tampoc a nivell historiogràfic.

En definitiva, i, intentant respondre a la pregunta plantejada anteriorment, els processos d'emergència memorial són molts i diversos i estan repartits a nivell cronològic i geogràfic. Tots, però, es retroalimenten els uns dels altres i tots, en major o menor mesura, conflueixen en aquest moment de finals de segle XX on la memòria adquireix un relatiu estatus social, acadèmic i mediàtic.

Recerques com la presentada en aquesta tesi cal emmarcar-les, molt modestament, dins aquests processos globals de treball de memòria. Tanmateix, el seguiment de l'actualitat i el passat més recent a nivell polític encara li dona un matis més important al fet de poder fer avançar la ciència des d'aquest treball de memòria. En els moments en que s'acaba de tancar la redacció d'aquesta tesi, Espanya viu un moment polític relativament referent dins el seu procés de recuperació de la memòria històrica. Així, el 14 de juliol de 2022, el parlament espanyol aprova la nova llei de memòria democràtica. Una llei que compta amb l'oposició frontal dels principals partits

representants de la dreta i la ultradreta espanyola, PP i VOX, i amb alguna abstenció significativa de part d'algun dels partits de l'esquerra nacionalista, com ERC. EH Bildu, per contra, ha estat un dels grans suports necessaris per tal que el govern de coalició entre PSOE i UP hagi pogut finalment treure endavant l'esmentada nova llei.

I es que, malgrat suposar un avenç realment significatiu envers la ja obsoleta *Ley 52/2007*, bona part del moviment memorialista ha criticat la tebiesa mostrada en molts de les disposicions de la nova llei. Així, el règim franquista és declarat com a il·legal i il·legítim, però això no implica, en cap cas, que hi hagi la possibilitat de demanar responsabilitat patrimonial ni a l'estat ni a cap administració pública. Tampoc la Llei d'Amnistia (*Ley 46/1977*) és derogada, perpetuant-se així la percepció d'impunitat dels crims de la dictadura dins el territori espanyol, i deixant la responsabilitat de ser jutjats com a crims de lesa humanitat des de tribunals de justícia internacionals.

Un altre punt de dissensió entre totes les parts ha sigut l'obertura a incloure com a víctimes de la repressió de la dictadura a aquelles persones víctimes de l'acció policial i parapolicial entre 1978 i 1983. La llei, de fet, tanca la seva jurisdicció cronològica l'any 1978, però l'existència de centenars de víctimes entre aquesta data i l'any 83 ha aconsellat crear una comissió que pugui estudiar d'ofici cadascun dels casos que puguin presentar-se. Especialment bel·ligerants han estat els partits de dreta amb aquesta part, doncs representa un clar qüestionant al sistema transicional espanyol i a les seves garanties jurídiques.

Altres punts sobre els quals el moviment memorialista reclama més contundència són l'espoli dels béns requisats durant la guerra i la dictadura, i els censos de víctimes i botxins. En el primer cas, s'investigarà i s'auditarà l'espoli de les propietats que van ser requisades a les víctimes del franquisme, però l'acció reparadora resta en l'ambigüitat, doncs no implica que de manera explícita hi hagi un dret a restitució o indemnització. Pel que fa al segon cas resulta, efectivament, un gran avenç el compromís de l'estat per tal de censar el total de víctimes, tot i que no es farà cap cens ni cap auditoria bàsica sobre les persones que se'n van beneficiar de la repressió o que la exerciren directament.

La intervenció sobre el *Valle de los Caídos* és un altre punt fort de la nova llei. Es durà a terme un procés de resignificació de l'espai que agafa, de fet, el testimoni dels preceptes de la comissió d'experts que va realitzar un informe consultiu encara durant l'època de José Luis Rodríguez Zapatero al govern, l'any 2011. El lloc canviarà de denominació, passant a dir-se *Valle de Cuelgamuros*, i la fundació gestora creada per Franco l'any 57 desapareixerà. D'aquesta manera, els monjos benedictins també queden desvinculats de l'espai, i es consolida la seva dessacralització. Caldrà veure, també, de quina manera es desenvolupa la tasca d'exhumació dels milers de cadàvers de republicans enterrats sense consentiment, i si s'enceta un procés seriós de posta en valor d'un espai museístic amb vocació de difusió de la memòria democràtica.

Els títols nobiliaris creats durant la dictadura, i que projectaven una idea de noblesa vinculada a algunes de les persones més sanguinàries en el context de la guerra i la repressió, seran també eliminats. Tals són els casos, entre d'altres, del *Duque de Mola* o el *Marqués de Queipo de Llano*. Igual que succeeix amb altres punts de la llei, el fet de no proposar una expropiació directa del patrimoni associat a aquests títols ha provocat la protesta del moviment memorialista.

A nivell de recerca i divulgació, la nova llei potenciarà les maneres de fer arribar la memòria democràtica a la societat a través dels diversos canals disponibles. Així, es potenciarà la tasca del Centre Documental de la Memòria Històrica ubicat a Salamanca, es crearan més mecanismes d'accés virtual als seus fons, s'incorporaran nous fons privats sobre l'època en qüestió, clausurant institucions com la *Fundación Francisco Franco*, i es flexibilitzarà i farà més accessible tota informació de qualsevol arxiu vinculada a l'època en qüestió. La repressió franquista també serà potenciada a nivell curricular en els plans d'estudi.

Més enllà del debat sobre la incidència real o les limitacions de la nova llei, la seva aprovació, així com tot el procés d'entrada en vigor de les diferents lleis de memòria desenvolupades a nivell autonòmic, palesen la importància i la vigència de la memòria històrica i democràtica en el context català i espanyol. Tal i com s'analitza també en la present tesi, l'impacte del patrimoni associat a la memòria democràtica del país té un valor social molt alt, i això es nota cada vegada que la ciutadania reclama acció per derruir o ressignificar un monument franquista. També es nota quan l'acció política de la dreta i la ultradreta desactiva les polítiques de memòria democràtica a través, precisament, de l'acció sobre el patrimoni. Un dels casos més paradigmàtics a tal respecte seria el de l'Ajuntament de Madrid, desmantellant el Memorial a les víctimes del *Cementerio de la Almudena* o retirant l'estàtua de Francisco Largo Caballero de la via pública.

La vinculació entre patrimoni, memòria i educació, és una línia d'anàlisi i de treball que pot arribar a aprofundir en aquest impacte social, i a intentar comprendre les diverses complexitats polítiques sorgides a causa d'aquest impacte. Una comprensió que projecta acció, i una acció que hauria d'estar destinada al foment i a la difusió dels valors cívics i de ciutadania democràtica. El cas espanyol de procés de recuperació de la memòria històrica i democràtica ha rebut *inputs*, com ja s'ha remarcat, d'altres processos encetats a altres parts del món, i a d'altres parts del món existeixen polítiques de memòria amb un fort component d'influència educativa. Els currículums escolars i les diferents accions didàctiques proposades al voltant dels espais de memòria tenen present el gran poder evocador dels espais de memòria com a patrimoni capaç de projectar aquells valors tan necessaris en les societats democràtiques del present, com són la convivència, la tolerància, o el respecte als Drets Humans.

1.2. Origen i context: el MUME

En les següents línies es presentaran els trets bàsics del lloc d'estudi, el MUME. Un espai patrimonial i museístic de memòria amb unes especificitats que l'han convertit en un espai memorial de referència. La seva capacitat d'expansió i actuació al voltant del territori que l'envolta, una estructura pública que dona un suport institucional multinivell, o la consolidació d'una oferta educativa d'alt impacte, són alguns dels elements que doten al MUME d'una identitat singular, i seran breument exposats a continuació.

1.2.1. EL MUME: un museu obert al territori

El MUME és definit des dels seus canals de comunicació com un espai per a la memòria, la història i la reflexió crítica. És, efectivament, molt més que un museu de quatre parets. Tant per la temàtica tractada i la vocació d'aprofundir en els diferents elements reflexius que en projecta, com per la capacitat d'incidir a nivell territorial en tot allò referent a l'estudi, la recuperació i la divulgació de la memòria democràtica en general, i de l'exili republicà en particular.

Una projecció territorial que va en relació als múltiples agents que fan possible el museu a nivell operacional. Amb uns orígens fundacionals que beuen de la cooperació transfronterera i de la potenciació dels patrimonis comuns i compartits a ambdues bandes dels Pirineus, l'estructura de funcionament del MUME s'organitza en base a un consorci del qual formen part diversos organismes públics.

Figura 1: Logos institucionals dels integrants del Consorci del Museu Memorial de l'Exili.
Font: Web MUME.

Començant per la institució promotora, que no és altra que el govern local de la població on s'hi troben les instal·lacions del museu: l'Ajuntament de La Jonquera. Una forta aposta a nivell local per la reestructuració econòmica en l'època de postfrontera va fer possible materialitzar aquesta idea que tenia per objectiu la potenciació del patrimoni cultural del municipi alt empordanès. És, encara avui dia, el principal organisme a càrrec de les gestions de caràcter més regular, i la presidència del consorci i l'alcaldia del municipi són ocupades per la mateixa persona.

Eixamplant una mica l'àmbit geogràfic, el Consell Comarcal de l'Alt Empordà és un altre dels organismes que formen part del Consorci del MUME. Una vinculació que palesa la vocació territorial del museu i que inclou al mateix en totes les xarxes i estructures de treball i promoció gestionades dins l'àmbit del Consell i de la comarca de l'Alt Empordà.

La universitat de Girona també forma part del Consell, en aquest cas aportant la seva expertesa intel·lectual, acadèmica i investigadora. Una part important dels integrants del Consell Assessor

Científic i Pedagògic del MUME formen part d'aquesta jove institució universitària, fundada el 1991, que en poc temps s'ha convertit en el referent acadèmic de les comarques gironines, i que ha format especialistes en els camps científics de la Història, el Patrimoni o el Turisme, que d'una manera o altra tenen relació amb la memòria de l'exili republicà i el seu estudi, la seva difusió, i la potencial gestió dels seus espais. El MUME rep de manera regular estudiants en pràctiques de la UdG que aconsegueixen experiència professional vinculada als seus estudis a través de la seva estada en el museu, i, darrerament, un nou conveni a dues bandes entre museu i Universitat ha incorporat més de 3.000 de títols bibliogràfics del fons propi del MUME al catàleg de la Biblioteca de la UdG. És, doncs, una relació dinàmica i fructífera.

La quarta institució integrant del Consorci del MUME no és altra que la Generalitat de Catalunya. Una participació fonamental, doncs a través del govern autonòmic català és com s'aconsegueix el gruix del pressupost del museu. Les polítiques públiques de memòria a Catalunya nasqueren pràcticament a la vegada que el propi projecte del museu, i, des del primer moment, la seva gestió restà molt vinculada a la gestió de l'organisme autònom a càrrec de la gestió i promoció de les polítiques de memòria del país: el Memorial Democràtic. Tot i ser ens diferenciats a nivell orgànic, ja que ambdós estan ubicats jeràrquicament i estructural per sota de la Direcció General de Memòria Democràtica, el MUME opera com a Seu territorial de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica impulsada des del Memorial Democràtic, de manera que en l'àmbit patrimonial MUME i Memorial Democràtic treballen conjuntament. Com dèiem, a nivell d'estructura governamental, el MUME depèn de la Direcció General de Memòria Democràtica, que durant les dues darreres legislatures forma part de l'estructura de la Conselleria de Justícia. En anteriors períodes, però, ha depès d'altres conselleries, com la de Governació o la d'Interior, Relacions Institucionals i Participació.

Figura 2: Logos institucionals dels organismes de la Generalitat vinculats a la gestió del MUME. Font: Web MUME.

Tot i que, més enllà de l'evident influència del conjunt d'agents implicats en la gestió executiva del museu, el seu arrelament al territori ha estat possible gràcies a tot un conjunt d'estratègies i activitats vinculades al món patrimonial, educatiu i associatiu.

Sense anar més lluny, el MUME treballa conjuntament amb les institucions museístiques i patrimonials existents en el territori, a banda i banda dels Pirineus. Llocs com la Maternitat d'Elna o el Memorial del Camp d'Argelers formen part de la xarxa transfronterera d'espais amb la qual realitzen activitats de manera regular. D'igual forma, la Ruta "Records de l'Exili", en les seves diferents variants, transcorre per aquests espais. En el cas d'Argelers, la col·laboració és fins i tot més significativa si tenim en compte que ambdós projectes naixeren, en origen, fruit d'una proposta conjunta en el marc de la convocatòria dels programes europeus interregionals amb dotació de fons per al desenvolupament regional. Tot i no executar-se amb la mateixa profunditat que en els casos recentment esmentats, des de la inauguració del Memorial de Rivesaltes la tardor de 2015, també ha existit una ferma voluntat de col·laboració entre les dues institucions. El Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, ubicat a la població veïna d'Agullana, n'és un altre exemple de sinèrgia entre MUME i territori. En aquest cas, l'espai museístic agullanenc mostra una exposició permanent centrada en l'aspecte més intel·lectual de l'exili, exercint com una sala complementària del MUME que potencia la seva pròpia museografia. La creació del CI de l'Exili Cultural Català fou possible gràcies a la col·laboració entre el MUME i l'Ajuntament d'Agullana, dirigit aleshores -2015- per l'historiador i, amb posterioritat -2019/2021- director del MUME, Alfons Quera. L'actual director del MUME, Enric Pujol, fou l'encarregat de comissariar l'exposició del Centre d'Interpretació agullanenc.

Una altra sinèrgia que potencia la presència del MUME a nivell territorial és la seva col·laboració amb la Càtedra Walter Benjamin (CWB), un organisme que forma part de l'estructura de Càtedres promogudes des de la UdG amb l'objectiu d'apropar el coneixement científic al territori en totes les seves vessants. En el cas de la CWB, dirigida per l'historiador i membre del Consell Científic del MUME, Maximiliano Fuentes, aquesta té per objectiu la promoció d'un fòrum de treball acadèmic i intel·lectual al voltant de la memòria, no només del filòsof judeoalemany Walter Benjamin, sinó també d'alguns dels elements analítics relacionats amb la seva figura, com les dictadures, l'exili o la guerra. La CWB promou diverses activitats de recerca i divulgació, d'entre les que destaca, per la seva regularitat i projecció internacional, el Col·loqui Internacional Walter Benjamin. Un esdeveniment que reuneix anualment, de manera ininterrompuda des de l'any 2012, a experts i expertes nacionals i internacionals. Coordinat conjuntament entre el MUME i la CWB, cada edició és complementa amb la realització de la denominada com Ruta Walter Benjamin, que consisteix en una travessia a peu de Portbou a Banyuls, tot emulant una part del camí que en el seu dia realitzà tan dramàticament Walter Benjamin. Novament, trepitjar el territori per a fer memòria complementa i potencia l'oferta intel·lectual desenvolupada a nivell estrictament acadèmic.

Sense entrar en aquest punt introductori en l'objecte d'estudi d'aquesta tesi, les Rutes de l'Exili del MUME, sí que val la pena mencionar un projecte liderat l'any 2009 pel MUME, i que serveix també per exemplificar la implicació del museu amb el territori: Retirada i Camins de l'Exili. En el marc incipient de la identificació i classificació dels diferents espais de memòria d Catalunya, el MUME, amb el suport del Memorial Democràtic i del Consell Comarcal de l'Alt Empordà, dugué a terme la senyalització d'un total de 26 espais de memòria vinculats a l'exili republicà. Així, tot un seguit de senyalitzacions de diferents tipus tenyeixen avui dia el territori empordanès de marques memorials

integrades i unificades dins el mateix relat. Trobem espais realment destacats, com el coll del Belitres o el refugi de Roses, i altres més modestos. Tots compleixen, però, la seva missió: vertebrar un territori de memòria a base de marques territorials (Font et al., 2016). Alguns d'aquests espais, val a dir, formen part d'alguna de les Rutes de l'Exili realitzades des del servei educatiu del MUME. Els enumerem a continuació, tot mencionant el seu valor històric i memorial.

1. Jardins de l'Asil Gomis (Agullana). Agullana com a darrera capital de la República, amb l'acollida d'organismes ministerials i ministres republicans els dies previs a l'exili.
2. Mas Perxés (Agullana). Darrera llar, abans de marxar a l'exili, del President Lluís Companys i de desenes de representants polítics i intel·lectuals de Catalunya, com Pompeu Fabra o Mercè Rodoreda.
3. Coll de la Manrella (Agullana). Pas fronterer on hi ha el Monument a Lluís Companys.
4. Cantallops (Cantallops). Lloc de pas per a centenars d'exiliats on s'ubica el Mas Bell-lloc, que fou indret d'acollida durant una nit per a prop d'una vintena de membres del govern català abans d'anar al Mas Perxés
5. Pont Ferroviari (Colera). Colera com a prominent lloc de pas d'exiliats i el pont ferroviari com a objectiu militar.
6. Cal Sot (Darnius). Lloc d'estada del Govern Republicà.
7. Can Descalç (Darnius). Una altra de les masies on s'hi allotjà el President Companys.
8. Jardí de l'Ajuntament (Espolla). Important lloc de pas de refugiats. L'any 2014 s'inaugura la "Plaça de l'Exili" i es reinstal·la allà la placa, ubicada prop de l'inici del camí a l'exili pel Coll de Banyuls.
9. Avinguda de Perpinyà (Figueres). Homenatge als exiliats i record de la Guerra Civil i la Retirada.
10. Castell de San Ferran (Figueres). Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.
11. Garriguella (Garriguella). A Garriguella hi hagué un camp d'aviació, especialment actiu durant els darrers dies del conflicte a Catalunya.
12. El propi MUME (La Jonquera). Senyalització exterior on es contextualitza el paper de la Jonquera com a principal lloc de pas de l'exili republicà.
13. El Pertús (La Jonquera). Principal lloc de pas de la Retirada.
14. Aparcament (La Vajol). Contextualització del territori durant els dies anteriors a l'exili, destacant la figura de Lluís Companys.
15. Monument a l'Exili (La Vajol). Monument de bronze inspirat en la famosa fotografia publicada per Roger Violet a l'illustration. A l'escultura es pot veure a Mariano Gracia i la seva filla Alicia creuant el Coll d'Ares.
16. Mina Canta (La Vajol). Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.

17. Coll del Lli (La Vajol). Pas fronterer per on creuaren les principals autoritats republicanes cap a França la matinada del 5 de febrer de 1939.
18. Can Barris (La Vajol). Allotjament de Manuel Azaña, President de la República, durant els dies anteriors a la marxa a l'exili.
19. Casa Marly (Llançà). Lloc on funcionà una colònia infantil anarquista durant la Guerra Civil.
20. Poble antic (Llers). Voladura d'un important arsenal republicà durant la Retirada.
21. Avinguda Miquel Barnadas (Maçanet de Cabrenys). Maçanet fou lloc de pas fronterer seguint el camí a Costoja i lloc d'acollida de Diego Martínez Barrio abans de marxar a l'exili.
22. Castell de Peralada (Peralada). Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.
23. Refugi antiaeri (Portbou). Van haver-hi molts a Portbou, entre ells l'ubicat a prop de la placa del Passeig, on es distingeix encara una porta metàl·lica.
24. Coll dels Belitres (Portbou). Fou el pas fronterer més utilitzat pels exiliats després de la frontera entre La Jonquera i El Pertús.
25. Coll de Banyuls (Rabós-Banyuls). Tot i estar ubicat en territori francès, forma part dels espais de la Ruta Walter Benjamin.
26. Refugi antiaeri (Roses). Placa exterior que contextualitza el paper de Roses com a objectiu dels bombardejos feixistes.

Així, doncs, la implicació de diversos organismes públics en la gestió del Consorci del Museu, un treball en xarxa consolidat a nivell museístic amb institucions similars a banda i banda de la frontera, la participació regular en les activitats d'organismes com la Càtedra Walter Benjamin, o la instauració d'una senyalètica per a consolidar una topografia memorial de l'exili en la comarca de l'Alt Empordà, són exemples que justifiquen la tipificació del MUME com un museu que es projecta fora de les seves 4 parets. Les rutes de l'Exili, objecte central d'estudi de la present tesi, en són també una clara mostra.

1.2.2. Una breu aproximació als orígens del MUME

El MUME obre les portes al públic al febrer de 2008, tres mesos més tard d'haver sigut inaugurat institucionalment, i és des d'aleshores, la principal institució a càrrec de la recuperació i divulgació de la memòria de l'exili republicà espanyol.

Podem ubicar l'origen de l'existència del museu en dos plans contextuais diferents. D'una banda, el procés de recuperació de la memòria històrica i democràtica que s'estava duent a terme tant a l'estat espanyol com a Catalunya, i de l'altra, les particularitats socioeconòmiques del territori de frontera on s'hi ubica la Jonquera i l'evolució del mateix en el context de l'Europa sense fronteres polítiques.

Així, en el pla memorial, l'existència del MUME donava cobertura a una de les potes estructurals que a nivell temàtic s'estaven desplegant en l'àmbit de les polítiques públiques de memòria a Catalunya: El paper de la frontera com a element dual d'integració i disgregació, i l'emergència de l'exili republicà de 1939 com a referent dels valors democràtics perduts i recuperats al país. El MUME, tot i tenir orígens més llunyans, acaba de fer-se realitat de manera paral·lela al Memorial Democràtic, l'organisme públic depenent de la Generalitat de Catalunya destinat al desenvolupament i la promoció de les polítiques de memòria del país. En aquest context, el MUME es converteix en molt més que un museu, doncs exerceix com a autèntic catalitzador de les iniciatives per a la recuperació de la memòria democràtica del país en el seu marc territorial, que a grans trets podem dir que abasta tot el territori fronterer de les comarques gironines. Iniciatives que, en major o menor grau, estan vinculades a la capacitat que té el propi museu per a projectar-se fora de les seves quatre parets i incidir sobre el territori. Iniciatives que, al cap i a la fi, palesen la voluntat de transmissió memorial exercida des del MUME, amb les seves rutes com element més significatiu i paradigmàtic d'aquesta voluntat de projecció.

Pel que fa al context socioeconòmic, no és agosarat considerar-lo igual o més important que el memorial a l'hora de buscar la justificació de l'existència d'un equipament com el MUME en un lloc tan particular com La Jonquera. I es que, amb la desaparició de les fronteres polítiques fruit de la consolidació del tractat de *Schengen*, les poblacions frontereres havien d'afrontar un dificultós procés de reconversió del seu teixit econòmic. Històricament, La Jonquera havia estat un poble que vivia per la frontera i de la frontera. El gruix de l'activitat econòmica del poble es basava en les activitats derivades de l'existència de la frontera, com les executades per les forces de seguretat, les estructures duaneres o fins i tot, en un àmbit més oficiós, el contraban. Actualment, tot i haver-hi encara una relativa presència de forces de seguretat, la nova situació de post-frontera ha fet derivar el model socioeconòmic de la Jonquera cap al sector serveis. Aquest model, però, també està fortament influenciat per la particular situació liminar del poble: ara ja no hi ha duana, però segueixen existint diferències substancials a nivell legislatiu i impositiu entre els estats espanyols i francès. Així, grans magatzems on l'alcohol i el tabac en són el producte estrella, desenes de benzineres o també una gran quantitat de prostíbuls són l'esquelet productiu de La Jonquera del segle XXI. Els principals consumidors són ciutadans francesos que s'aprofiten de millors preus en tabac, alcohol i benzina, degut a uns impostos més baixos i d'una legislació més permissiva pel que fa a la prostitució.

És en aquest context de reinvenió local que apareix la possibilitat de donar forma a un projecte cultural que, alhora que pot rentar la imatge del poble, sigui capaç d'exercir com a element d'atracció d'un turisme cultural vinculat a la història recent i a la memòria democràtica (Pujol, 2003; Font, 2009). La idea de posar en valor el patrimoni de l'exili es va imposar a altres propostes, com el contraban o el parc natural de l'Albera, doncs "la temàtica de l'exili era la que millor s'adequava a aquests propòsits, ja que estava estretament lligada a la història local i comarcal, posseïa una inequívoca dimensió nacional i permetia un tractament de caire internacional" (Pujol, 2003: 68).

D'aquesta manera, l'ajuntament de La Jonquera, liderat per l'aleshores alcalde Jordi Cabezas, encetà un projecte que rebria el suport econòmic de la Unió Europea a través dels fons estructurals FEDER INTERREG II-A –amb la Vila d'Argelers com a soci transfronterer del projecte en la seva primera fase. La Generalitat de Catalunya a través dels diversos departaments competents

segons l'època i la Diputació de Girona van implicar-se també en el projecte. El procés previ a la inauguració del museu comença l'any 2001. El projecte museogràfic i museològic va ser responsabilitat dels historiadors Jaume Santaló i Enric Pujol, mentre que el projecte arquitectònic fou obra de Rafael Cáceres i Philippe Pous. L'edifici del MUME tenia en la seva base un local municipal que fou restaurat i al que se li va ajuntar alguna casa veïna. Està distribuït en planta baixa, primera i segona planta. A la planta baixa es troben la recepció, la botiga, l'aula pedagògica i la sala d'exposicions temporals, a més del vestíbul i els serveis. A la primera planta hi han les oficines i tres sales de l'exposició permanent, mentre que a la segona trobem la sala que ubica la maquinària de funcionament de tota la museografia així com dues sales de l'exposició permanent.

Figura 3. Vista exterior del Museu Memorial de l'Exili. Font: Foto MUME.

1.2.3. El plantejament museístic

El plantejament museogràfic i arquitectònic obliga a seguir un itinerari preestablert en la visita, començant al segon pis i descendent progressivament. Qui fora el primer director del museu, Jordi Font, el presenta amb aquestes paraules:

“Malgrat l’aspecte relativament «bunqueritzat» de la façana externa, els interiors de les sales són extremadament diàfans, amb una abundància de les superfícies blanques que indueixen a una certa pau interior, que contrasta amb la duresa dels continguts exposats i el caràcter dramàtic dels esdeveniments que s’hi expliquen. En la distribució de l’espai, hi tenen un paper molt rellevant unes escales, que podrien evocar vagament la coberta d’un transatlàntic, per les quals baixen els visitants després d’haver pujat en ascensor fins a la segona planta per iniciar la visita. En veritat, malgrat, la naturalesa estàtica de l’edifici, la concepció arquitectònica proporciona una sensació de moviment lent, com si s’estigués navegant. Al cap i a la fi, l’exili té una clara vinculació amb el desplaçament” (Font, 2009: 108-109).

L'exposició permanent del MUME està dividida en 5 sales:

Consideració general de l'exili

Es tracta de la primera sala en el recorregut de la visita, i exerceix com a element introductor no només a la temàtica històrica de la Guerra Civil i l'exili, sinó també en referència als refugiats del món actual. Amb un títol força eloqüent, "l'exili: passat i present", el visitant ha de confrontar amb la museografia i amb sí mateix el perquè es troba allà. És molt cert que "muchos museos y centros memoriales reactualizan el conflicto objeto de su exposición con conflictos más recientes o con elementos universales más intemporales" (Roigé, 2016: 40), però el MUME fa d'aquest plantejament la base del seu esquelet museogràfic. La idea és ben clara. La història no ha de ser únicament el coneixement del passat sinó alguna cosa més. Hauria de ser l'eina que ens ajudés a comprendre millor com està organitzat el nostre present i, d'aquesta manera, ser capaços i capaces de plantejar un futur en millors condicions. Per tal de cercar aquesta reflexió per part dels visitants, es mostra un muntatge fotogràfic on es superposen dues grans fotografies, relatives al passat i al present, que mostren la tragèdia dels refugiats. Una és de l'any 1939 al Coll dels Belitres, Portbou, i l'altra de 1992 a Tuzla, Bòsnia Hercegovina. Es tracta de mostrar com, tot i la diferència cronològica tan important, els protagonistes pateixen un mateix drama. Les expressions facials i el to dramàtic que desprenen totes dues imatges són una mostra d'aquesta dualitat i palesa la idea de que, tants i tants anys després, la història es repeteix. Així, de què ens serveix entrar de ple en el coneixement de fets com la Guerra Civil, l'exili o la deportació? Si no es té clar que el passat pot tenir una utilitat al present, la visita a un museu d'història recent o de memòria no deixa de ser una activitat merament relacionada amb l'entreteniment i desenvolupada amb una gran manca de profunditat. Tal vegada per això queda clar que estem davant un museu de memòria més que d'un d'història, doncs la memòria és, més que el passat, la manera com aquest és representat al present.

Figura 4. Detall de la sala "Consideració general de l'exili". Font: Foto MUME.

Guerra, derrota i retirada

És la sala dedicada pròpiament a la Guerra Civil, amb l'exili com a desenllaç final. La idea general és mostrar aquells subjectes històrics específics que fan de la Guerra Civil un conflicte tan rellevant a nivell històric. Com a fil narratiu, obert en certa manera a la primera sala, s'estableix també la constant connexió entre Guerra Civil espanyola i Segona Guerra Mundial. Hi hauran molts exemples concrets que plasmen aquesta relació en la museografia. A més d'un contenidor central de grans dimensions –caixa escènica- que reproduïx la devastació i les ruïnes produïdes pels efectes de la guerra com ara els bombardejos, els principals elements exposats són de tipus gràfic i pertanyen al conjunt de fotografies, dibuixos o cartells de l'època. La primera d'aquestes imatges ens remet a la importància del conflicte com a guerra mediàtica i permet perfilar com a través dels ulls dels fotoreporters més rellevants (Capa, Centelles, etc.), tot el món tingué coneixement d'allò que passava a Espanya fent servir els mitjans de comunicació. Aquest fet comporta una important reflexió de cara al visitant, doncs la nostra quotidianitat està envoltada de fets i successos bèl·lics dels quals ens n'assabentem a través dels mitjans de manera totalment natural i interioritzada. Les següents fotografies ens relaten temes tan dispars, i importants alhora per tal d'assolir un coneixement integral del conflicte, com la internacionalització de la guerra, els refugiats interns, la guerra total i els bombardejos, o la propaganda i les seves profundes implicacions a totes dues espanyes. També hi ha referències a l'exili del 36 –el de la gent de dretes que fugí en començar el conflicte- i un seguit de recursos que preparen al visitant per al seu salt cap a l'exili. Aquests són els documents audiovisuals d'arxiu, les fotografies de la retirada de Manuel Moros, o els dibuixos de Josep Narro i Josep Franch que ens relaten la seva vivència com a interns als camps de concentració del sud de França.

Figura 5. Sala "Guerra, derrota i retirada". Font: Foto MUME.

La Diàspora

És l'espai central del museu i allà on l'exili és el principal protagonista. S'accedeix des de la sala anterior baixant unes escales laterals que, recolzades pels ulls de bou al costat oposat, representen la simulació d'un d'aquells grans transatlàntics utilitzats per tants exiliats fugits a Amèrica. En completar aquest canvi de sala, el visitant està deixant enrere la Guerra Civil i s'està endinsant de ple en l'exili. Utilitzant el nom de diàspora, és a dir, l'èxode de l'antic poble d'Israel relatat a l'Antic Testament, s'estableix una metàfora amb els republicans espanyols que també hagueren de resseguir diferents camins per tal de sobreviure. Quins van ser aquests camins? D'entrada el primer destí per a tots ells foren els camps d'internament, i a partir d'aquí són vàries les itineràncies seguides pels republicans espanyols. Una gran majoria va tornar a l'Espanya franquista, on en molts casos hagueren d'afrontar una brutal repressió. Altres marxaren a l'Amèrica llatina. Molts s'incorporaren als Grups de Treballadors Estrangers per col·laborar amb les tasques productives de la França en guerra i altres, fins i tot, s'enrolaren a l'exèrcit francès per continuar la guerra contra el feixisme. Els més desafortunats, prop de 10.000, acabarien als camps de concentració nazis. Tots aquests periples vitals són representats a la sala. Des dels camps francesos, amb la imponent escenografia que al sostre evoca la sorra de les platges del Rosselló, fins a les fotografies de Mauthausen, passant per la història de "la nueve" o dels resistents. El plantejament de les vitrines centrals està orientat de manera laberíntica per així provocar la sensació de dificultat a l'hora d'avançar cap el futur, tal com la tingueren de ben segur els exiliats. Tres fotografies de grans dimensions representant la deportació als camps nazis, el viatge transatlàntic a l'Amèrica llatina o les implicacions del franquisme de la Segona Guerra Mundial, presideixen la sala des d'un dels laterals. En la seva part final, una obra artística de Francesc Abad, titulada "memòria i oblit", ens recorda la vital importància de la memòria com a eina de transformació del present.

Figura 6. Grup de visitants a la sala "La Diàspora". Font: Foto MUME.

La Vivència de l'exili

Aquest espai, tal com la sala del llegat de l'exili, funciona a mode de complement de la visita. Aquí el que trobem és un audiovisual, d'aproximadament 17 minuts de durada, on el visitant pot escoltar de primera mà les vivències d'aquelles persones que al seu dia foren protagonistes de l'exili republicà. La font oral, el testimoni, és quelcom imprescindible a l'hora d'estudiar els fets de la història recent, i aprofitar aquestes memòries és extremadament útil si es vol construir un relat integral d'allò que va passar unes dècades enrere. El format de la sala es presenta com a sala dels noms que segueix l'exemple primigeni de Yad Vashem, que ha inspirat els museus de memòria d'arreu del món. Centenars de noms i cognoms d'exiliats republicans espanyols són l'empremta decorativa de les parets de la sala.

Figura 7. Detall Sala "La vivència de l'exili". Font: Foto MUME.

El Llegat de l'exili

Un llegat és allò que es transmet a les generacions per venir, i aquest és el concepte justificatiu d'aquest espai. Aquí es pot trobar un homenatge a desenes d'exiliats relacionades amb el món intel·lectual del país. Escriptors, polítics, pintors, músics, metges, i tot un seguit de professions que marcaren la defallida cultural d'Espanya durant dècades. Un cop acabada la Guerra Civil, el país va romandre en una total i absoluta ruïna política, social i econòmica, i això també es va notar en l'àmbit cultural. L'Espanya dels anys trenta coneixia la seva edat de plata, i tot aquell esperit creatiu fou tallat de soca-rel a causa del cop d'estat i la Guerra Civil. Els anys de la dictadura, amb les millors ments pensants del país a l'exili, feren retrocedir Espanya a temps gairebé medievals. La museografia es complementa amb un seguit de materials extrets del fons del museu, en un espai on, fins l'any 2018, hi havia uns aparells informàtics de consulta lliure on el visitant podia indagar

en tots aquells temes històrics que puguin ser del seu interès. Els esmentats aparells es quedaren obsolets, i per això es va optar per l'esmentat canvi en la presentació museogràfica de la sala.

Figura 8. Grup de visitants a la sala “Llegat de l’exili”. Font: Foto MUME.

A més de les diferents sales de l'exposició permanent, el MUME disposa de diferents espais complementaris. Tal és el cas de la gran sala destinada a les exposicions temporals, la qual, gràcies a la seva polivalència, pot ser també utilitzada per a la realització d'actes o projeccions puntuals. També el de l'aula pedagògica, on s'hi duen a terme els tallers i altres activitats educatives, així com jornades o seminaris en petit format. A l'espai “Art i Memòria”, ubicat entre l'aula pedagògica i els ascensors de la plata baixa, s'hi exposen de manera permanent diferents propostes artístiques amb vinculació al món memorial. I, en addició, a l'espai “Biografies d'Exiliats”, hi ha una vitrina on s'hi exposa diferent material de l'arxiu del museu vinculat a alguna persona o grup de persones concret.

1.2.4. El servei educatiu del MUME

Des dels inicis del MUME, el paper exercit des del servei educatiu ha sigut cabdal en l'acció i la consolidació de l'activitat general del museu. La visita lliure i les diferents exposicions temporals que complementen l'oferta museística són atractives i suposen un reclam dins el context del patrimoni i la memòria històrica del territori. Tanmateix, el paper vertebrador que exerceix el servei educatiu a l'hora de dinamitzar l'oferta del museu amb les visites guiades, les rutes i els tallers, dota al MUME d'un potencial didàctic singular amb un gran atractiu per al conjunt d'escoles i Institucions educatives que en són usuàries del servei.

Amb alguna lleugera modificació depenent de l'època, pot afirmar-se que l'estructura del servei educatiu del MUME ha tingut sempre tres branques: les visites guiades, els tallers i les rutes. Els públics escolars a qui van dirigides les activitats van des del darrer cicle d'educació primària -5è i 6è- fins al Batxillerat, passant per l'Educació Secundària Obligatòria. Des dels inicis fins a l'actualitat, el servei educatiu del museu s'ha gestionat de manera externalitzada, i la responsable

de la seva gestió és una empresa de serveis educatius i culturals anomenada Educ'art, amb seu a Olot.

La visita guiada és el principal recurs, i a l'hora el més bàsic, de què disposen els museus i equipaments patrimonials en general. Una eina que permet incidir en l'aprofitament de la visita a l'espai, delimitant el temps d'interacció amb el visitant i pantant els elements principals a transmetre per part del conjunt d'elements museogràfics a visitar.

Aquest esquema es repeteix, com dèiem, en tots els espais museístics i patrimonials que disposen d'un servei de visites guiades. Aplicant-lo al MUME ens n'adonem ràpidament de la importància que té l'existència d'un canal d'interpretació entre el visitant i el museu que tingui la capacitat de sintetitzar els punts clau, aprofundir-ne en aquells que calgui segons requereixi la particularitat de cada visita, i, en general, construir un relat que projecti tot l'aprofitament didàctic d'un espai singular com el MUME, tan ric i dens a la vegada.

Un altre element consolidat dins l'oferta del servei educatiu del museu són els tallers. En concret, n'hi ha dos que es fan des dels inicis del museu i que, amb lleugeres modificacions, encara perduren en el present. El primer d'ells és el taller de "Notícies de l'Exili", en el que l'alumnat participant s'organitza en petits grups i es distribueix pel museu per tal de generar un treball periodístic des de totes les vessants. Així, n'hi que jugaran el rol de reporters, de redactors, d'operadors de càmera, d'entrevistadors, etc. D'aquesta manera tothom s'implica en l'activitat en la mesura de la seva capacitat o voluntat, i poden veure el resultat final en forma de gravació d'un noticiari sobre la seva visita al MUME. És una activitat pensada per als grups d'estudiants més joves, com el darrer cicle de primària o el primer cicle d'ESO.

El segon taller s'anomena "l'exili i els mass media" i està generalment destinat a l'alumnat de segon cicle d'ESO i de Batxillerat. Per a la realització del taller, la classe es divideix en 3 grups que, de manera rotatòria, treballen sobre tres formats diferents relacionats amb els mitjans de comunicació de masses. Aprofitant la connexió argumental de la Guerra Civil com a primer conflicte mediàtic de la història, es treballa l'enfocament mediàtic d'aquesta des de la fotografia, l'audiovisual i la premsa escrita. Amb una posada en comú general al final de l'activitat, es reflexiona sobre la importància dels mitjans de comunicació a l'hora de crear estats d'opinió i corrents contràries o favorables, especialment en contextos sociopolítics conflictius o bèl·lics.

La tercera branca de l'oferta permanent del servei educatiu, i la més remarcable de totes per la seva singularitat i potencial didàctic, són les rutes de l'exili, les quals tenen un origen anterior al propi MUME. Van ser un projecte liderat pel departament de Pedagogia de la UdG i el professor Salomó Marquès, que ja des de l'any 2001 plantejava la necessitat de practicar un model educatiu més de caire vivencial (Marquès, 2014; Font et al, 2016). Tot i que ens podem remuntar encara més en el temps, doncs el pedagog Salomó Marquès inicià la pràctica de les rutes de l'exili ja en els seus temps a la UAB l'any 1981, una època molt pretèrita en el context de la recuperació de la memòria democràtica i dels usos patrimonials i educatius dels espais de memòria. Es tractava d'una pràctica on els seu alumnat podia trepitjar el territori d'aquells espais que molts dels mestres republicans van haver de transitar durant el seu exili o on fins i tot van ser-hi reclosos. Fou a través de la motivació que suposava la recerca sobre els processos de depuració i exili dels mestres republicans, temàtica sobre la qual n'ha fet nombroses aportacions (Marquès, 1995, 2019; González-Agàpito i Marquès, 1996; Portell i Marquès, 2006, 2007, 2008; Moreno i Marquès, 2012),

que finalment el professor Marquès es convertí en l'impulsor de les rutes de l'exili (Marquès, 2013) adoptades posteriorment pel MUME i el seu servei educatiu.

Amb l'obertura del MUME, les rutes van convertir-se en la peça principal del gruix d'activitats del servei educatiu del museu, departament responsable de les diferents actualitzacions que han sofert les rutes durant els 10 anys de la seva existència. Aquests itineraris traspassen territori gironí, doncs una bona part dels espais protagonistes es troben a la Catalunya Nord, però no hi cap dubte en poder assenyalar-los com una de les principals possibilitats de valorització que hi ha al país. La creació de rutes a diferents realitats geogràfiques d'arreu del món ha proliferat els darrers anys (López Guzmán i Sánchez, 2008; Hernández Ramírez, 2011), mostrant-se aquestes com una eina molt recurrent per tal de posar en valor nous espais patrimonials (Rengifo, 2006) que "enriqueix el patrimoni cultural i redimensiona les possibilitats per a la seva conservació i posta en valor" (Tresserras, 2005: 50). Les rutes ofertes pel MUME són diverses i versen sobre diferents aspectes relatius a la història i la memòria de la Guerra Civil i de l'exili. A l'article número 4 del compendi s'exposen i analitzen les diferents rutes, els espais de memòria inclosos dins els itineraris, i les diferents narratives històriques i memorialistes associades a cada ruta.

1.2.5. El MUME en xifres

Tot i realitzar-se un acte solemne per a la inauguració institucional del museu al desembre de 2007, l'obertura del MUME al públic no es fa fins el febrer de 2008. És des d'aquell moment que es disposa d'unes dades de visitants que ens serveixen per valorar l'impacte del museu en base a la seva anàlisi. Concretament, podem saber el número de visitants que rep el museu i el tipus de visita que realitzen. Pel que fa a la seva procedència, aquesta estadística està disponible a partir de l'any 2011. Així, tot i no poder analitzar les dades des de l'inici, les dades extretes sobre la procedència de visitants són sòlides i fiables, ja que comprenen un període total d'onze anys, entre 2011 i 2022.

Número i tipologia de visitants

Comptant tots els casos en els quals el museu ha estat obert la totalitat de l'any, i, obviant la fase pandèmica dels anys 2020 i 2021, el MUME ha rebut un mínim anual de 11.031 visitant i un màxim de 18.383, comptabilitzats respectivament els anys 2012 i 2018 (taula x). Veient les xifres en global, l'inici fou molt impactant a nivell de visites, amb 16.357 l'any 2009, però en els anys posteriors hi hagué una notable davallada, fins que a partir del 2015 en endavant aquestes xifres tornarien a anar en augment constant. En el moment d'eclosió de la pandèmia causada pel COVID – 19, el MUME es trobava en un moment d'auge i consolidació, amb les millors xifres de la seva història i amb la perspectiva de consolidar-les. A partir de llavors, i fins el present moment¹, el MUME, com totes les institucions patrimonials i museístiques, ha hagut de lluitar per mantenir-se i poder reprendre l'activitat amb regularitat i solvència. Una situació que no s'ha donat fins a aquest present 2022, i de la qual no tenim encara les xifres totals. Fins el moment, amb xifres del més de juny, durant el 2022 el MUME ha rebut 7.604 visitants, una xifra que no apunta a recuperar les grans xifres pre-pandèmia, però que sí projecta una recuperació notable sobre la qual començar a augmentar les xifres en els propers anys.

La principal tipologia de visitant a nivell quantitatiu és la representada pels grups escolars, els quals, a excepció de l'any 2008, any d'arrencada per a les activitats del servei educatiu, són sempre la categoria més nombrosa. Es tracta dels grups que analitzem en aquesta recerca com a usuaris de les rutes de l'exili, el principal producte educatiu del museu. Els grups de jubilats representen també un segment important, tot i que es nota una davallada en la seva presència al MUME des dels inicis. Els grups d'adults també mantenen una presència relativament regular. Els visitants individuals, discriminats entre adults i jubilats, són els altres segments de referència. Per sota d'aquests, trobem les activitats culturals, que es corresponen amb les jornades, seminaris, presentacions i demés activitats realitzades regularment al museu. I encara per sota d'aquesta hi ha un seguit de tipologies amb un impacte menor, com, per exemple, els acompanyants, que fa referència al professorat o als monitors que venen amb grups. També l'exposició temporal o les portes obertes hi tenen presència. Com així la tenen els diferents carnets i invitacions que donen accés directe o reducció a l'entrada al museu. El carnet docent n'és una categoria específica, quan el professorat ve pel seu compte i visita el museu de manera individual. I per últim, els menors de 16 anys, comptabilitzats habitualment en el context de visites en família (taula 1, figura 9).

¹ Les xifres analitzades arriben fins el Juny de 2022. Marcat amb asterisc (*) a les respectives figures

Any	Grups escolars + univ.	Jubilats	Acompanyants	Activitats culturals	Adults	En grups d'adults	Exposició temporal	Jornada de Portes Obertes	Carnets varis	Invitacions (premsa, local, varis)	Carnet Docent	Nens fins a 16 anys	En grups de jubilats	Total
2008	989	1.489	146	1.015	2.315	576	-	-	263	572	237	315	2.857	10.774
2009	3.345	1.434	417	1.418	2.637	894	417	-	235	939	542	316	3.763	16.357
2010	4.330	961	383	1.226	1.646	410	288	-	194	352	288	292	2.280	12.650
2011	4.051	1.238	341	1.405	1.849	707	302	-	226	328	367	296	1.024	12.134
2012	4.098	893	365	819	1.777	428	215	-	156	357	292	237	1.394	11.031
2013	4.115	1.354	385	797	1.734	349	171	616	208	241	244	281	2.190	12.685
2014	5.388	1.484	466	1.272	1.760	894	246	506	168	800	390	378	1.099	14.851
2015	5.659	1.126	480	1.156	1.646	481	268	431	214	279	262	268	750	13.020
2016	6.909	1.118	565	827	1.481	1.135	191	299	192	399	296	253	905	14.570
2017	7.918	952	674	1.551	1.385	669	154	339	240	276	282	241	431	15.112
2018	7.190	1.049	663	1.146	1.438	1.492	235	691	292	232	319	273	701	15.721
2019	8.900	1.534	813	1.220	1.727	1.341	399	496	264	229	287	320	953	18.483
2020	1.904	480	148	381	814	84	184	190	120	110	126	158	27	4.726
2021	3.290	760	299	573	1.005	227	279	283	206	147	219	199	174	7.661
2022*	5.293	407	376	356	345	181	140	130	115	111	68	62	20	7.604

Taula 1: Visitants totals del MUME classificats per tipologia (2008 – 2022). Font: Elaboració pròpia.

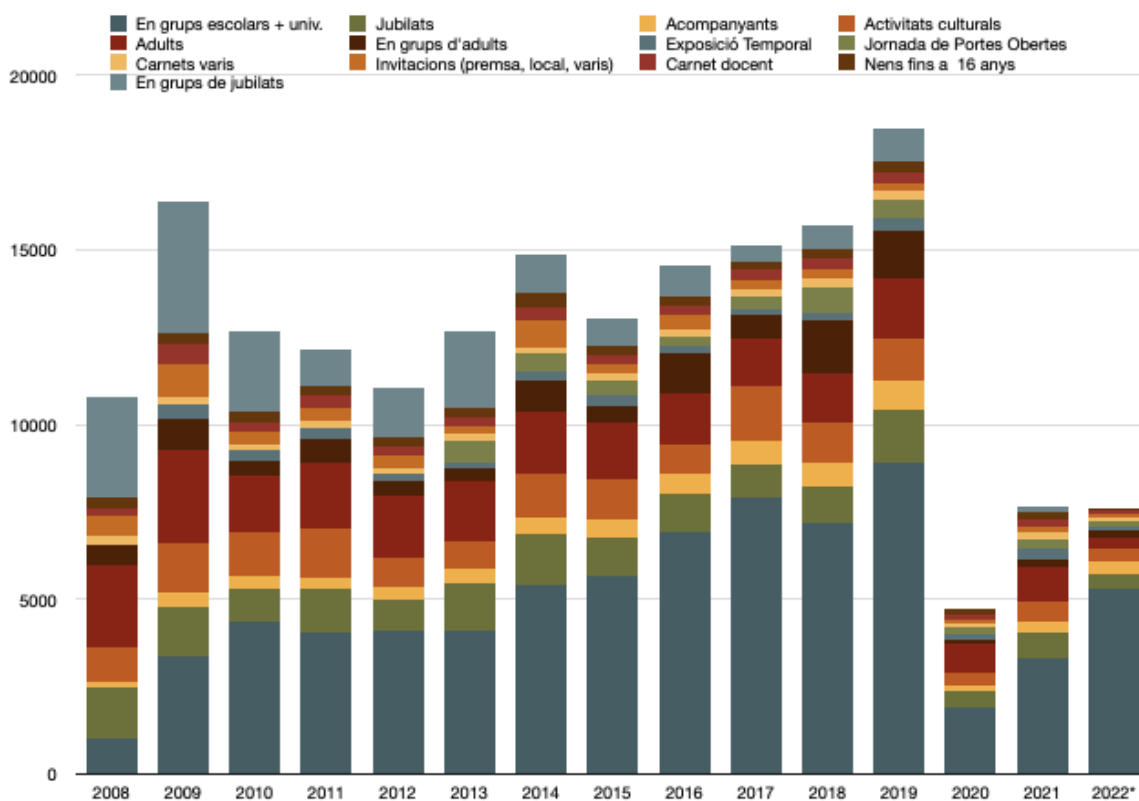

Figura 9: Estadística de visitants del MUME per tipologia (2008 – 2022). Font: Elaboració pròpia.

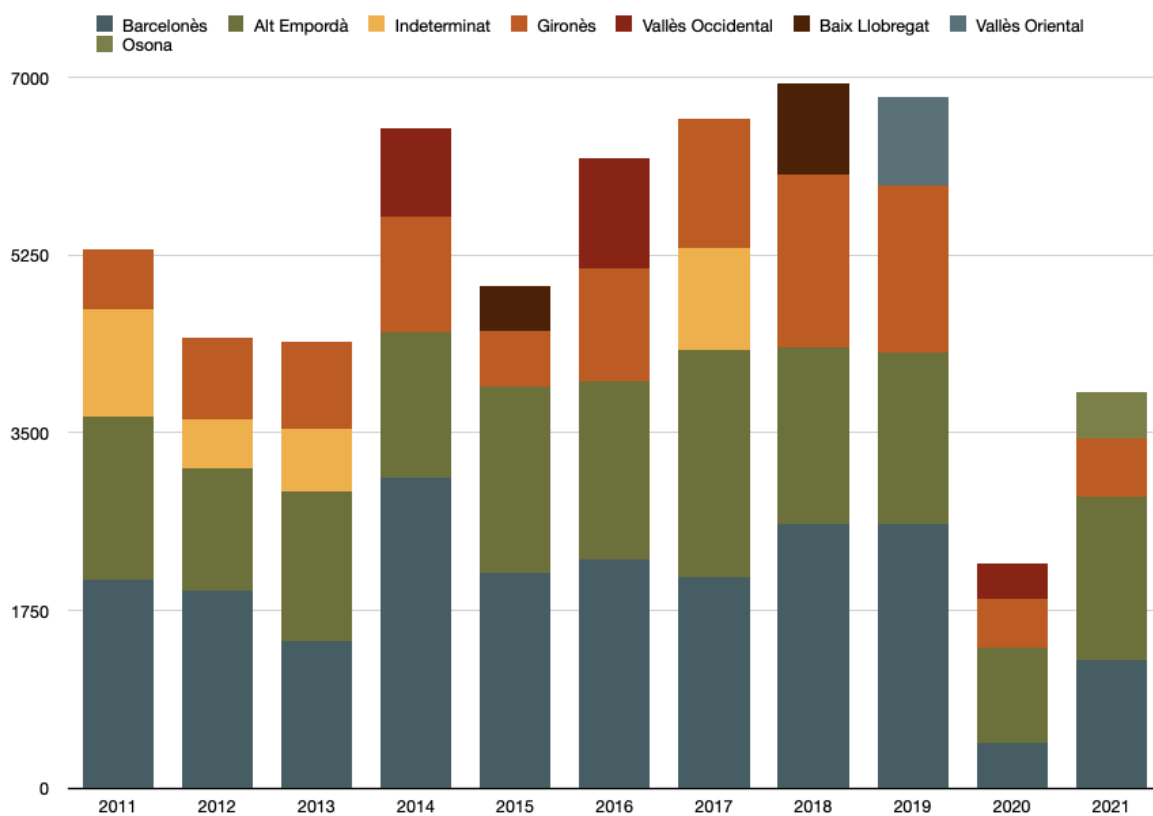

Figura 10: Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 – 2022). Comarques catalanes. Font: Elaboració pròpia.

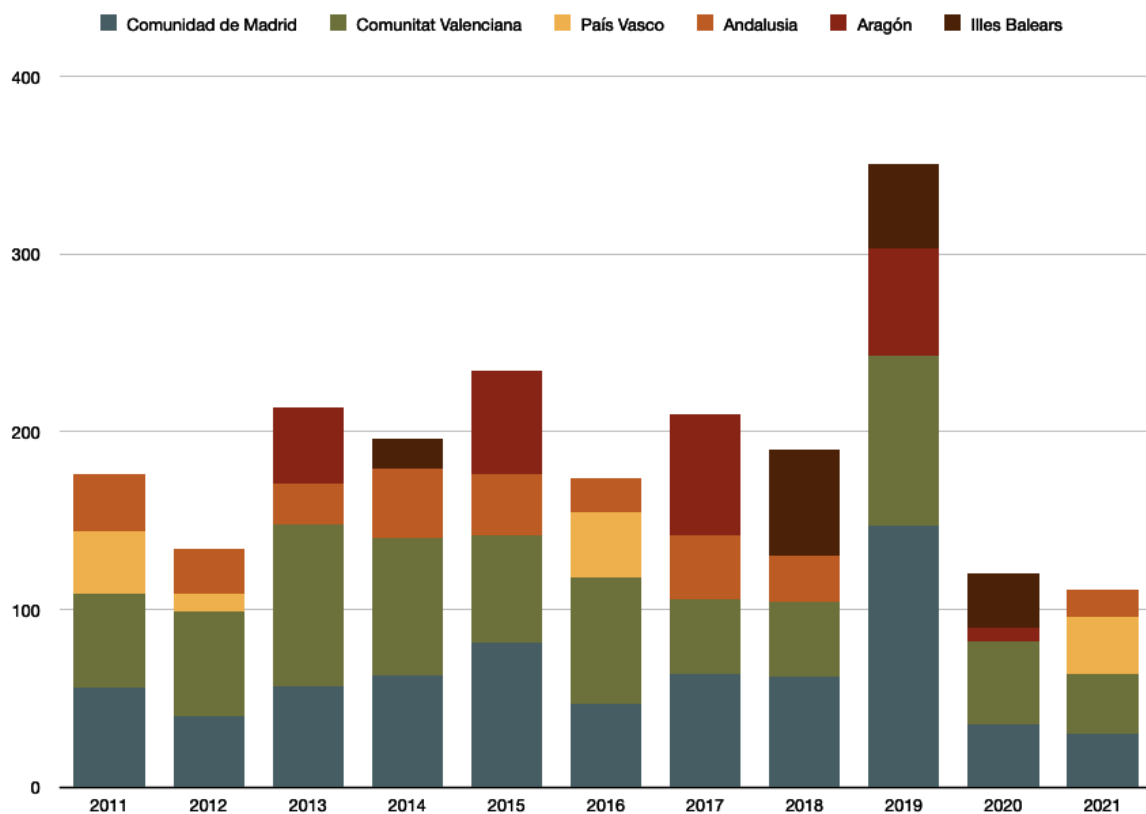

Figura 11: Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 – 2022). Resta d'Espanya. Font: Elaboració pròpia.

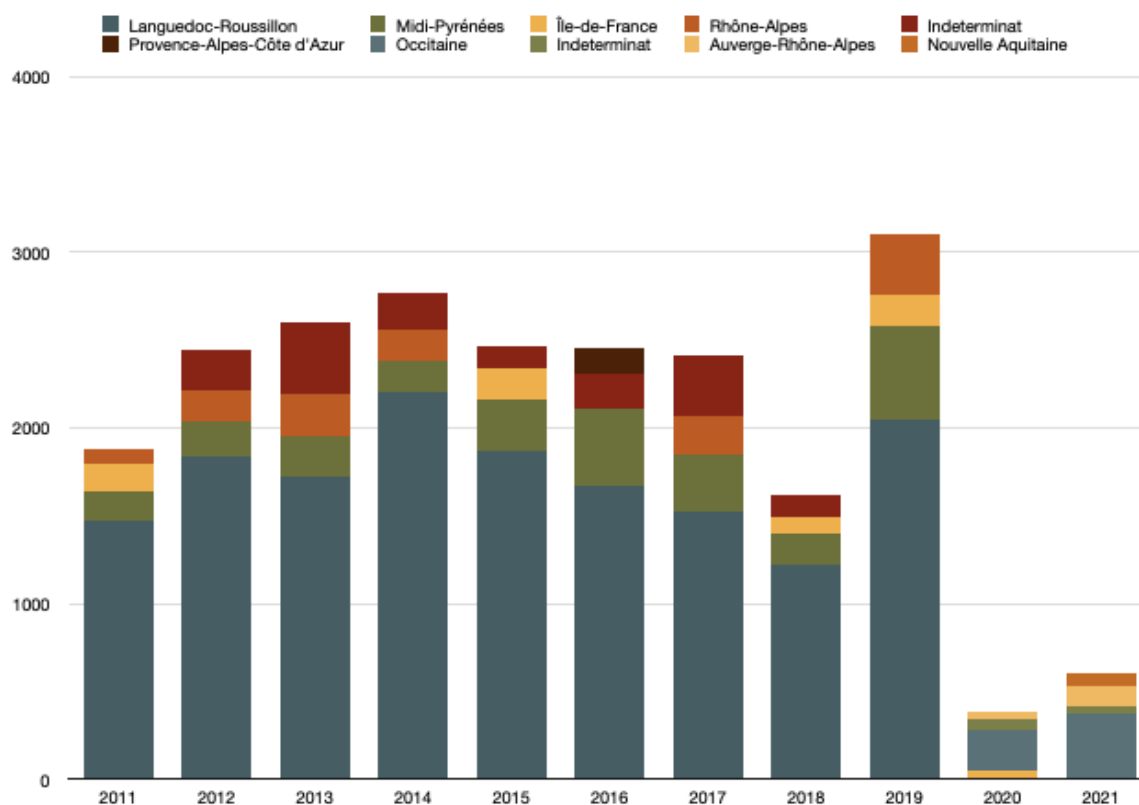

Figura 12: Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 – 2022). França. Font: Elaboració pròpia.

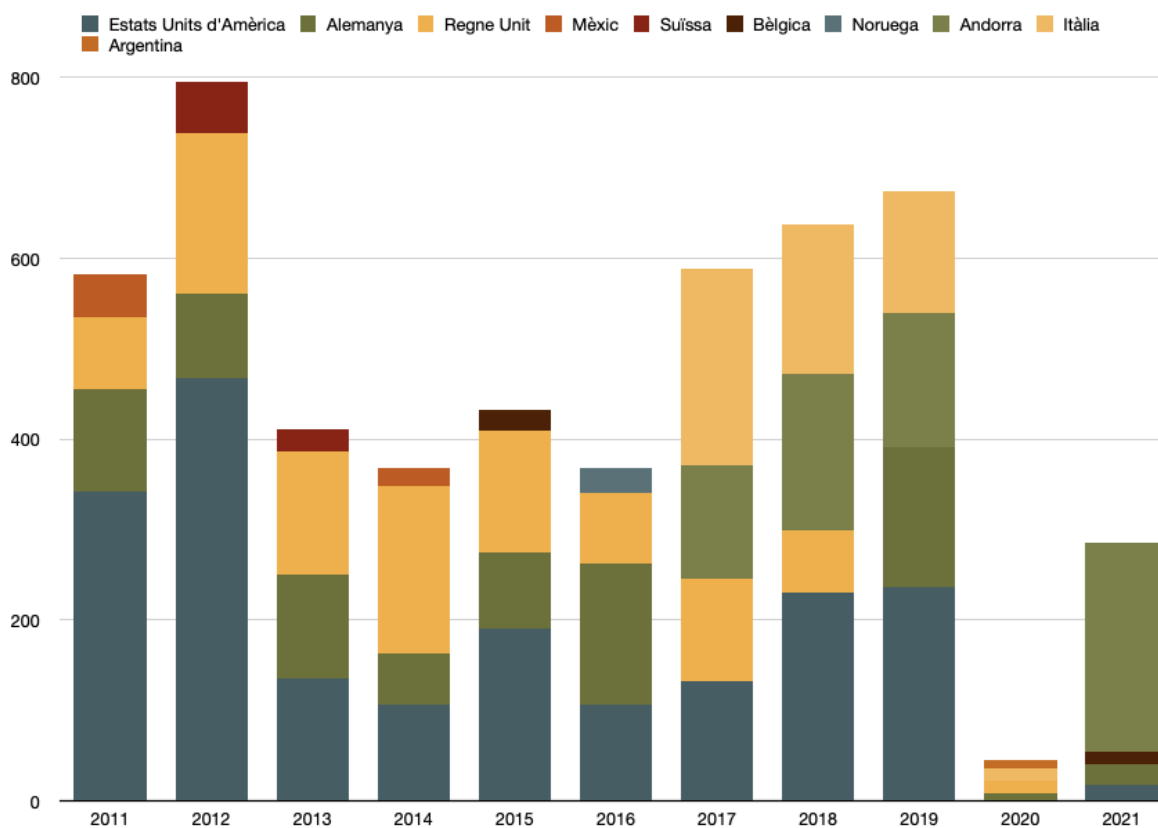

Figura 13: Estadística de visitants del MUME per procedència (2008 – 2022). Resta del món. Font: Elaboració pròpia.

Procedència dels visitants

Pel que fa a la procedència dels visitants del MUME, tenim a disposició les estadístiques estructurades en 4 nivells: comarques catalanes, resta d'Espanya, França, i resta del món. La primera estadística és la més rellevant, doncs el gruix de visitants del museu prové de Catalunya mateix, tot i que els visitants francesos es compten també per milers i són una aportació important a les xifres globals. Pel que fa als visitants de la resta del món i resta de l'estat, la seva aportació és testimonial, no arribant mai al miler de visitants anuals en el primer cas, i comptant-hi uns pocs centenars en el segon.

A nivell de comarques catalanes (figura 10), es repeteix de manera anual el mateix patró, amb una majoria de visitants provinents de la comarca del barcelonès. Una dada que s'explica amb facilitat, degut a la regularitat de molts centres educatius de la capital que venen a realitzar les rutes o alguna altra activitat. Segueix l'Alt Empordà, comarca on s'hi ubica La Jonquera, i des d'on també es reben molts visitants, lògicament. També cal valorar el treball realitzat pels Instituts de Figueres, Roses, i altres municipis empordanesos, en el context del Grup de Treball "Exili, Deportació i Holocaust" i les visites i activitats concertades en coordinació amb el propi MUME. Des de la comarca del Gironès també hi ha un número de visitants significatiu de manera regular, degut a la proximitat de la capital gironina, que, a més d'aportar visitants individuals, té també diversos centres educatius que repeteixen anualment en la realització de rutes o visites guiades. Altres comarques de l'entorn de la capital catalana, com els vallesos o el Baix Llobregat, també aporten un flux de visitants recurrent, novament degut a l'impacte dels centres educatius usuaris de rutes i visites guiades.

En referència als pocs visitants rebuts des d'altres indrets de l'estat espanyol (figura 11), mencionar que les persones vingudes de la Comunitat de Madrid són el grup majoritari, juntament amb les del País Valencià. Aragó i País Basc també aporten lleugerament a l'estadística. Són casos analitzables des del punt de vista turístic, doncs el MUME no acostuma a suposar un motiu de viatge específic des de Madrid o València, però sí un atractiu complementari dins l'oferta cultural del territori.

L'anàlisi de les xifres franceses (figura 12) sí que dona més d'una clau sobre la importància del MUME com a espai de referència en el país veí. Així, els visitants vinguts de la regió de *Languedoc-Roussillon*, on s'hi ubica la Catalunya Nord, són clara majoria per sobre d'altres regions properes ubicades també a la zona sud del país hexagonal. També hi ha presència de visitants vinguts de *l'Île de France*, doncs molts centres educatius de la zona de Paris aprofiten el seu viatge de fi de curs a Barcelona per fer parada a La Jonquera i visitar el MUME. L'aprofitament educatiu d'una visita al MUME per part d'un centre educatiu francès és múltiple, doncs no només es treballa en l'àmbit de la història, sinó també en el de la literatura i, sobretot, la llengua. Cal remarcar que, a partir de l'any 2020, no es recull més l'estadística per les regions antigues sinó per les sortides a partir de la nova estructura administrativa que ja feia uns anys que funcionava a França. Així, l'antiga regió de *Languedoc-Roussillon* s'ajuntà a la de *Midi-Pyrénées* per tal de crear la nova regió d'*Occitanie*.

Pel que fa a l'estadística corresponent a la resta de països del món (figura 13), destaquen els visitants dels EEUU, d'Alemanya i del Regne Unit. Tal i com es planteja en el cas dels visitants de la resta de l'estat espanyol, aquestes visites cal entendre-les en el context de la pràctica turística. Tanmateix, l'interès per la història i la memòria, o, fins i tot, algun tipus de vinculació personal o familiar, poden arribar a ser la motivació turística d'algun dels casos esmentats.

1.3. Estructura del treball

La present tesi s'estructura a mode de compendi d'articles, un total de 7, en aquest cas. D'aquesta manera, el seu guió es lleugerament diferent al que hauria de tenir una tesi presentada en format clàssic. D'una tesi en format clàssic s'espera trobar una estructura on, a grans trets, hi hagi els següents apartats: introducció, problemàtica d'investigació, marc teòric, metodologia, i informe final de la recerca, on habitualment trobem resultats, discussió i conclusions. Tanmateix, en el cas d'un compendi d'articles la cosa es redueix sensiblement.

Tot i formar part d'un procés global d'investigació, cada article d'una tesi per compendi representa una recerca singular en sí mateixa i assumeix, així mateix, una bona part de l'esmentada estructura clàssica. D'aquesta manera, l'estructura bàsica d'una tesi per compendi d'articles ha de mantenir els apartats d'introducció, problemàtica de recerca i metodologia, però pot prescindir del marc teòric, el qual ja ha estat degudament desenvolupat dins de cada article. Pel que fa a l'informe final de la recerca, també pot ser presentat de manera molt més sintètica i sense necessitat de presentar novament uns resultats i unes discussions que ja han estat degudament argumentats als articles. Així, aquest darrer apartat s'ha de centrar estrictament en la redacció d'unes conclusions que estiguin clarament vinculades amb la problemàtica de recerca i als diferents objectius plantejats en la mateixa.

Per a referir-nos a l'estructura de la present tesi, emprarem una terminologia que identifiqui els grans blocs com a apartats, el blocs interns de cada apartat com a capítols, i els blocs ubicats dins els capítols com a subcapítols.

El present compendi s'inicia amb un apartat preliminar, on, tot i mostrar-se aquells aspectes més protocol·laris i organitzatius del document, inicia amb una presentació, de caràcter personal, on s'intenta remarcar l'element emocional vinculat a aquesta recerca. Al sempre necessari bloc d'agraïments hi són mencionades totes les persones i institucions que d'una manera o altra han estat vinculades amb aquest procés de recerca i en mereixen un reconeixement. Com acostuma a ser habitual, les limitacions de registre i d'estructura no faciliten el donar-hi cabuda a moltes més persones de les que han sigut mencionades.

El següent capítol, dins l'apartat preliminar, és la presentació del resum de la tesi o *abstract*. En llengua catalana i llengua anglesa. Seguint un format estàndard, el present resum incorpora els punts clau de la recerca global i unifica la presentació d'objectius, metodologia i resultats que se n'extreuen del conjunt dels articles del compendi. Acompanyat de les 5 paraules clau seleccionades per al cas.

Segueix el capítol dedicat a la presentació bàsica de la normativa i l'estil emprats en la redacció de la tesi, el qual segueix els paràmetres estàndards recomanats per la Universitat de Barcelona, tot intentant donar-li el sempre necessari toc personal. També hi és present la normativa ètica de la Universitat, enumerant els preceptes bàsics establerts per la institució i la seva relació amb el procés de recerca desenvolupat a la tesi. Finalitza l'apartat preliminar amb la presentació de l'esquelet estructural de la recerca, a través dels índex de continguts, taules, i figures.

L'apartat que segueix és el d'introducció, amb un primer capítol dedicat a la justificació de la recerca. En el primer subcapítol es presenta la motivació personal que m'ha dut a emprendre

aquest camí. Com plantejava també a la presentació, un camí que vincula la voluntat de fer una aportació a la ciència a través de l'estudi dels espais de memòria i el seu valor educatiu amb una forta connexió emocional amb l'objecte d'estudi en qüestió. Per la seva banda, el segon subcapítol mostra una reflexió sobre la rellevància de la memòria històrica, relacionant el seu impacte social i polític amb la seva capacitat factual i potencial a nivell educatiu.

El següent capítol està dedicat íntegrament a la presentació de l'indret principal on es desenvolupa aquesta recerca, el Museu Memorial de l'Exili. Així, a través dels diferents subcapítols en que està dividit aquest bloc, es mostren aspectes com l'impacte territorial del museu, el desenvolupament originari del projecte que feu possible la seva obertura, el plantejament museogràfic de l'exposició permanent, i les característiques del seu servei educatiu. Un repàs bàsic a les xifres oficials del MUME també ens facilita l'anàlisi relacional al respecte de visitants, procedències i tipologies.

L'apartat introductori finalitza amb el capítol que ocupa les presents línies, on s'explica la manera en la qual està estructurat el document sencer, i es dona una pinzellada de cadascuna de les parts que formen part de la tesi.

L'apartat número 2 es correspon amb la problemàtica de recerca, i en ell s'exposen les preguntes d'investigació que donen forma a la recerca, la hipòtesi general de partida, i els diferents objectius genèrics i específics plantejats.

L'apartat número 3 és el dedicat a la metodologia, i en ell hi trobem diversos capítols. En el primer es fa un extens resum on s'exposen les principals aportacions teòriques desenvolupades al llarg de tota la tesi i dels 7 articles del compendi. Un resum que ajuda a identificar i agrupar les diferents temàtiques que doten de significació teòrica a tota la recerca.

En el següent capítol s'explica el funcionament de la principal metodologia emprada en aquesta recerca: la sistematització d'experiències educatives. Consistent en fer una anàlisi retrospectiva d'aquelles vivències desenvolupades de primera mà en relació a activitats de caràcter educatiu, la sistematització d'experiències ha sigut aplicada en el cas de les rutes del MUME per tal de poder analitzar-les en profunditat.

El següent capítol exposa el plantejament de cadascun dels 7 articles, i analitza el paper que hi juguen en el global del compendi. Un plantejament resumit en mostrar les aportacions teòriques més rellevants de cada article, i en exposar l'enfocament metodològic específic que s'ha desenvolupat en cada cas.

Els següents capítols estan dedicats a l'explicació de l'instrument de recerca dissenyat, a la mostra sobre la qual s'ha aplicat, i a la manera en la qual s'ha fet l'anàlisi de dades per a l'extracció de resultats. Així, el disseny de l'entrevista semioberta amb guió estructurat, que ha estat realitzada sobre el conjunt de docents usuaris habituals de les rutes i sobre l'equip d'educadores del MUME, ha permès extreure'n els resultats exposats en aquesta tesi. Concretament en els articles 6 i 7, que es corresponen amb la part final de la recerca.

Tanca l'apartat dedicat a la metodologia el capítol sobre específic dedicat a les qüestions ètiques involucrades en el procés de recerca, on s'exposa breument quins protocols bàsics s'han complert i quina documentació pròpia s'ha hagut de generar.

L'apartat número 4 està dedicat íntegrament a l'exposició dels 7 articles que formen part del compendi. En addició, hi ha també un capítol introductori amb dos subcapítols. En el primer es detalla com ha sigut el procés de revisió i reformulació dels articles, un cop els *referees* han compartit el resultat del seu *peer review*, i també es menciona quina ha estat la implicació i el rol jugat per cadascun dels coautors que han participat en algun dels articles. En el segon subcapítol podem veure el nivell d'indexació de les revistes on s'ha publicat cada article, i l'impacte que els articles publicats han tingut fins el moment. Tot i no poder mesurar amb rigor l'impacte real dels darrers articles publicats, doncs encara no hi ha hagut prou marge de temps, l'anàlisi d'aquest impacte il·lustra molt bé el valor de cada article i la relació existent entre impacte i nivell d'indexació de la publicació.

L'apartat número 5 es correspon amb l'exposició de les conclusions finals de la investigació. Després que cada article individual hagi projectat la seva particular aportació a la recerca, aquest apartat mostra les aportacions globals de la tesi, i posa en relació cada part singular de la problemàtica de recerca amb els resultats obtinguts en la mateixa.

L'apartat 6 mostra totes les referències bibliogràfiques citades al text de forma conjunta, sense discriminar entre tipologies d'obres citades. Mentre que a l'apartat adjunt, per finalitzar, trobem els annexes que complementen la recerca. Concretament, les transcripcions de les entrevistes, els permisos signats per les persones entrevistades, i la carta de convocatòria per a la recollida d'integrants per a la mostra de docents.

2. Problemàtica de recerca

2.1. Preguntes d'investigació i hipòtesi general

En el punt de partida de la present recerca es plantegen les següents preguntes d'investigació.

- Quins són els principals llocs de memòria de l'exili republicà i de quina manera estan posats en valor?
- Quina valoració es pot fer, en clau patrimonial i educativa, del model de posta en valor d'aquests espais?
- De quina manera estan organitzades les rutes de l'exili del MUME i quin valor afegit aporten a nivell patrimonial i educatiu?
- Quines característiques té el model de didàctica de la memòria històrica identificat a partir del cas de les rutes del MUME i els seus espais?

El desenvolupament de la problemàtica de recerca sobre la qual sorgeix aquesta recerca, i l'ordenació i estructuració en les diferents preguntes d'investigació aquí mostrades, ens deriven a una hipòtesi general de partida sobre la qual s'orienta el global de la investigació.

“Les rutes de l'exili del MUME són un producte patrimonial i educatiu consolidat que, mitjançant l'impuls de l'element vivencial, potencia l'impacte educatiu que projecten els espais que configuren les pròpies rutes”.

2.2. Objectius de recerca

La presentació d'una tesi per compendi d'articles implica la particularitat de que cadascuna de les publicacions pugui plantejar els seus propis objectius de manera autònoma. Tanmateix, mitjançant la següent estructuració, es presenta el relat integral de la recerca més enllà dels objectius particulars que cada article pugui haver presentat de manera independent. Això vol dir que, sense renunciar al valor individual de cadascun dels articles i els seus plantejaments de recerca propis, aquests han sigut incorporats dins la narrativa global de la tesi. Serà, doncs, aquesta estructuració la que permeti una posterior reflexió analítica dins l'apartat d'informe final i conclusions.

Així, l'estructura dels objectius de recerca plantejats en el global del compendi es presenta de manera clàssica, amb uns objectius principals o genèrics i uns objectius secundaris o perifèrics. A continuació, s'enumeraran uns objectius que, en formar part d'una recerca integral presentada en mode de compendi de publicacions, seran posats en relació amb cadascun dels 7 articles publicats.

2.2.1. Objectius genèrics

A continuació, enumerem els diferents objectius genèrics de la present recerca, tot posant-los en relació amb els diferents articles del compendi amb els quals es vinculen (taula 2).

OBJECTIUS GENÈRICS		
Nº	Objectiu	Article
1	– Exposar l'oferta educativa del MUME	1 4 6 7
2	– Identificar, classificar i descriure els espais de memòria de l'exili republicà al territori català transfronterer	2 4 5
3	– Valorar el rol educatiu de la memòria de l'exili republicà i les particularitats didàctiques dels seus espais patrimonials	4 5 6 7
4	– Analitzar el valor i l'impacte de les rutes del MUME a nivell patrimonial i educatiu	4 6 7

Taula 2: Llistat d'objectius genèrics vinculats als articles del compendi. Font: Elaboració pròpia.

2.2.2. Objectius específics

A continuació, enumerem, també, els diferents objectius genèrics de la present recerca, tot posant-los en relació amb els diferents articles del compendi amb els quals es vinculen (taula 3).

OBJECTIUS ESPECÍFICS		
Nº	Objectiu	Article
1	– Analitzar la implicació de l'administració pública catalana en la formació d'un model de gestió dels espais de memòria	1
2	– Analitzar el paper del MUME en el context general dels espais de memòria democràtica de Catalunya	1
3	– Comparar el model de posta en valor dels espais de memòria a Catalunya amb el cas francès	1 2
4	– Analitzar i comparar els espais de memòria i els seus processos de posta en valor patrimonial i turística	1 3
5	– Valorar l'existència d'un model comú de posta en valor per als espais de memòria de l'exili republicà a banda i banda de la frontera	2 4 5
6	– Analitzar les diferents rutes de l'exili que formen part de l'oferta del servei educatiu del MUME i identificar-ne les diferents narratives projectades	4
7	– Valorar l'impacte del MUME en el foment i la consolidació de la recuperació de la memòria de l'exili republicà	4 5
8	– Exposar el valor dels espais de memòria de l'exili republicà en el context de la implementació de projectes europeus	5
9	– Analitzar el paper dels espais de memòria de l'exili republicà en el context de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible	6
10	– Valorar el rol dels espais de memòria en el context de l'educació no formal i la seva aportació complementària a l'educació formal	6 7
11	– Analitzar el rol de l'educació i del patrimoni dins la legislació vigent en matèria de memòria històrica	6 7
12	– Sintetitzar les valoracions de professorat i educadores patrimonials sobre el valor didàctic dels espais de memòria de l'exili republicà i les rutes de l'exili del MUME	6 7

Taula 3: Llistat d'objectius específics vinculats als articles del compendi. Font: Elaboració pròpia.

3. Metodologia

La metodologia emprada durant tots els processos de la recerca ha estat de caràcter qualitatiu, i ha sigut dissenyada amb l'objectiu d'assolir un coneixement profund i reflexiu sobre els objectes d'estudi treballats al llarg de tot el compendi.

Dins el present apartat es mostrarà el procés metodològic integral que ha sigut desenvolupat i executat per a dur a terme la recerca presentada en aquesta tesi.

3.1. Disseny del marc metodològic

En tractar-se d'una tesi realitzada en forma de compendi d'articles, la seva presentació ha de tenir molt en compte aquesta estructura. D'aquesta manera, podem afirmar que, tot i formar part del mateix procés global de recerca, cadascun dels articles publicats representa una recerca en sí mateixa, per tant, intentarem presentar el procés metodològic dissenyat i executat a nivell global, però encabint-lo en cadascuna de les parts que formen l'estructura del compendi de la tesi (taula 4).

Fases	Tasques	Curs 15–16	Curs 16–17	Curs 17–18	Curs 18–19	Permís paternitat	Curs 20–21	Curs 21–22
Article 1	Teoria i conceptualització							
	Treball de camp							
	Entrevistes a experts							
	Redacció i publicació							
Article 2	Teoria i conceptualització							
	Treball de camp							
	Redacció i publicació							
Article 3	Teoria i conceptualització							
	Anàlisi de dades							
	Redacció i publicació							

Article 4	Teoria i conceptualització							
	Treball de camp							
	Anàlisi de dades							
	Redacció i publicació							
Article 5	Teoria i conceptualització							
	Treball de camp							
	Anàlisi de dades							
	Redacció i publicació							
Article 6	Teoria i conceptualització							
	Sistematització d'experiències							
	Disseny i aplicació							
	Anàlisi de dades							
	Redacció i publicació							
Article 7	Teoria i conceptualització							
	Sistematització d'experiències							
	Disseny i aplicació							
	Anàlisi de dades							
	Redacció i publicació							

Taula 4: Fases de la recerca i aplicacions metodològiques per articles. Font: Elaboració pròpia.

Per teoria i conceptualització entenem tot el procés de projecció de la idea de recerca i de disseny del plantejament metodològic. També aquella fase iniciàtica de la recerca entesa com a revisió de la literatura entraria dins aquesta gran tasca, la qual trobem present en els 7 articles del compendi.

La tasca anomenada com a entrevistes amb experts només aplica al cas de l'article 1, ja que va ser per a la realització d'aquesta primera fase de la recerca quan es va contactar amb diversos experts vinculats a la gestió patrimonial dels espais de memòria de

Catalunya. A partir de les seves aportacions, i en confluència amb la informació extreta i analitzada des de la teoria, va poder-se relatar la construcció del procés de posta en valor del patrimoni memorial català vinculat a unes polítiques públiques de memòria.

La tasca de redacció i publicació implica la fase final de cadascun dels articles. Tot i seguir una estructura relativament consolidada des de la fase inicial de conceptualització de la recerca, és en aquests darrers moments on es condensa tota la informació i totes les aportacions teòriques en forma de redactat, i el moment on també es procedeix a projectar la recerca cap a la revista on hagi de ser publicada.

Per treball de camp entenem totes aquelles tasques concretes que han requerit de la presència personal sobre el terreny, i que han estat directament relacionades amb alguna de les fases de la recerca en algun dels articles. Degut a la manera en la qual s'ha acabat duent a terme el seu procés metodològic, el treball de camp ha estat especialment rellevant en els articles 2, 4 i 5. Tanmateix, i en el context de la sistematització d'experiències, pot arribar a entendre's per treball de camp tota la feina desenvolupada a nivell professional dins el marc de la recuperació del procés viscut en l'experiència educativa.

La sistematització d'experiències implica un procés retrospectiu d'anàlisi de la feina desenvolupada a nivell concret en alguna experiència educativa de la qual l'investigador n'hagi format part directa. En el meu cas, la realització d'aquest procés ha implicat recuperar aquells elements, fets o processos clau a l'hora de poder interpretar l'experiència viscuda com a educador a les rutes de l'exili del MUME, i m'ha permès desenvolupar altres eines de recerca destinades a assolir un major aprofundiment en aquest coneixement. Tot i plasmar-se de manera directa i efectiva en la darrera part del procés de recerca, presentat en els articles 6 i 7, la sistematització d'experiències abasta tot el procés, doncs recerca i desenvolupament professional han anat de la mà en una bona part del mateix.

La tasca de disseny i aplicació d'entrevistes es correspon amb la fase de creació i implementació del principal instrument de recerca aplicat a la tercera fase de la sistematització d'experiències, la recuperació del procés viscut. D'aquesta manera, s'han realitzat les esmentades entrevistes als principals agents participants de l'experiència educativa de les rutes de l'exili del MUME. Les quals han permès iniciar la posterior fase de recol·lecció i anàlisi de dades.

L'anàlisi de dades és una tasca inherent a qualsevol tipus de recerca, i aquí el trobem específicament referenciat en els articles, 3, 4, 5, 6 i 7; doncs obeeixen a una lectura específica de la metodologia desenvolupada. En l'article 3, exposant la comparativa entre models de posta en valor i d'anàlisi turístic a nivell teòric dels espais de memòria. En l'article 4, condensant tot el treball de camp vinculat a la tasca laboral per tal de presentar l'estructura de bàsica de les rutes de l'exili del MUME i dels espais que en formen part. En l'article 5, analitzant les aportacions de cada testimoni oral i posant-lo en relació amb el procés d'implementació d'un projecte educatiu concret. I en els

articles 6 i 7, com a interpretació en profunditat de l'eina de recerca desenvolupada específicament, les entrevistes en profunditat semiobertes realitzades a docents i educadores.

Com a tota recerca acadèmica, i especialment en l'àmbit de les ciències socials i humanístiques, l'aproximació teòrica als objectes d'estudi realitzada en cadascuna de les publicacions del compendi ha sigut extensa i elaborada. Una recerca sòlida necessita d'una base solvent i contundent en forma de marc teòric, i en el nostre cas, on l'apropament teòric es fa necessàriament des d'una vessant multidisciplinària, això ha implicat una extensa feina de revisió de la literatura. Història contemporània, estudis de memòria, polítiques de memòria, educació formal i currículums, legislació memorial, educació patrimonial, museologia, estudis turístics, i altres tantes disciplines de coneixement a l'abast, han estat abordades a nivell teòric per tal de consolidar un marc de referència actualitzat i rigorós (figura 14).

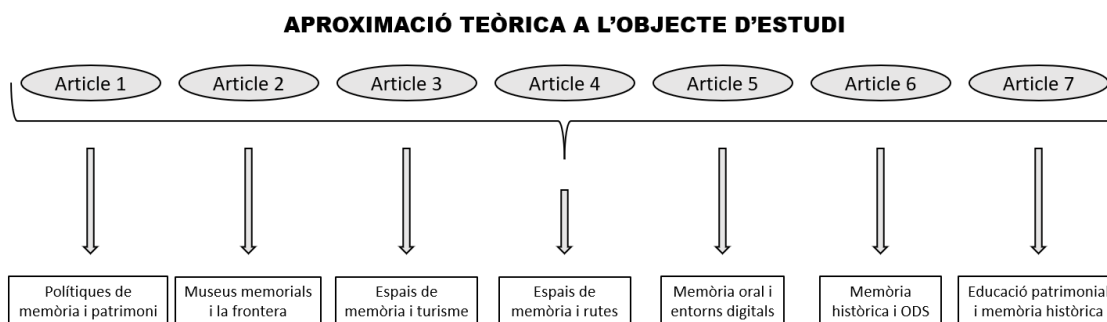

Figura 14: Aproximacions teòriques de referència a cadascun dels articles del compendi. Font: Elaboració pròpia

D'igual manera, l'execució de les diferents parts de la recerca global presentada en aquesta tesi, ha requerit d'un desplegament metodològic específic per a cadascun dels articles presentats en el compendi. Un desplegament que té molt a veure amb la meua pròpia participació personal dins les dinàmiques de les rutes de l'exili del MUME que exerceixen com a principal objecte d'estudi d'aquesta tesi, i que queda plasmat en cadascun dels 7 articles incorporats en el compendi. Així, a més de les especificitats de cadascun dels articles, el treball de camp inherent a tots ells de part meua com a protagonista viu de la recerca es deixa notar, i és, fins i tot, la base que permetrà amb posterioritat el desenvolupament de la metodologia de sistematització d'experiències aplicada en els dos darrers articles (figura 15).

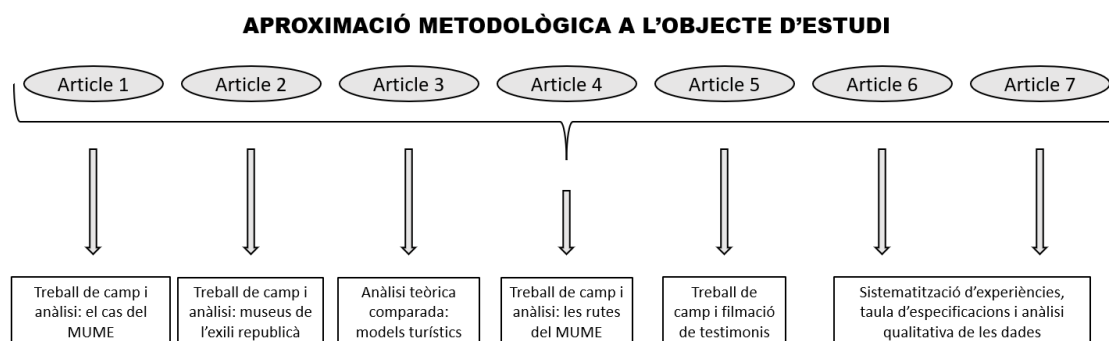

Figura 15: Principals aproximacions metodològiques a cadascun dels articles del compendi.
Font: Elaboració pròpia.

3.1.1. Revisió de la literatura

La incorporació d'un capítol de revisió de la literatura dins l'apartat de metodologia es justifica en base a la pròpia estructura organitzativa del compendi. En no existir un apartat específic sobre el marc teòric treballat en la present recerca, ja que aquest es troba desenvolupat en cadascun dels 7 articles del compendi, el present capítol té per objectiu mostrar una selecció bàsica de les principals aportacions teòriques, tot encabint-les de manera integral en el conjunt de la tesi.

Tal i com s'ha apuntat a la introducció al marc metodològic (figura 15), l'estructura del compendi, juntament amb l'heterogeneïtat de subjectes teòrics a analitzar, fa d'aquesta tesi un clar exemple d'acostament interdisciplinari a l'objecte d'estudi (figures 16 i 17). Així, cadascun dels 7 articles incorporats en el compendi disposa d'un enfocament particular en referència al seu marc teòric. A més, la mencionada multidisciplinarietat també potencia el caràcter heterogeni del marc teòric presentat de manera global, i consolida la riquesa del mateix. Així doncs, en les següents línies s'exposaran breument les principals aportacions teòriques que han sigut desenvolupades mitjançant la revisió de la literatura treballada en el global de la recerca, les quals han pogut ser puntualment complementades amb obres que, tot i no ser citades als articles, ajuden a potenciar el valor expositiu del marc teòric de tot el compendi.

REVISIÓ DE LA LITERATURA

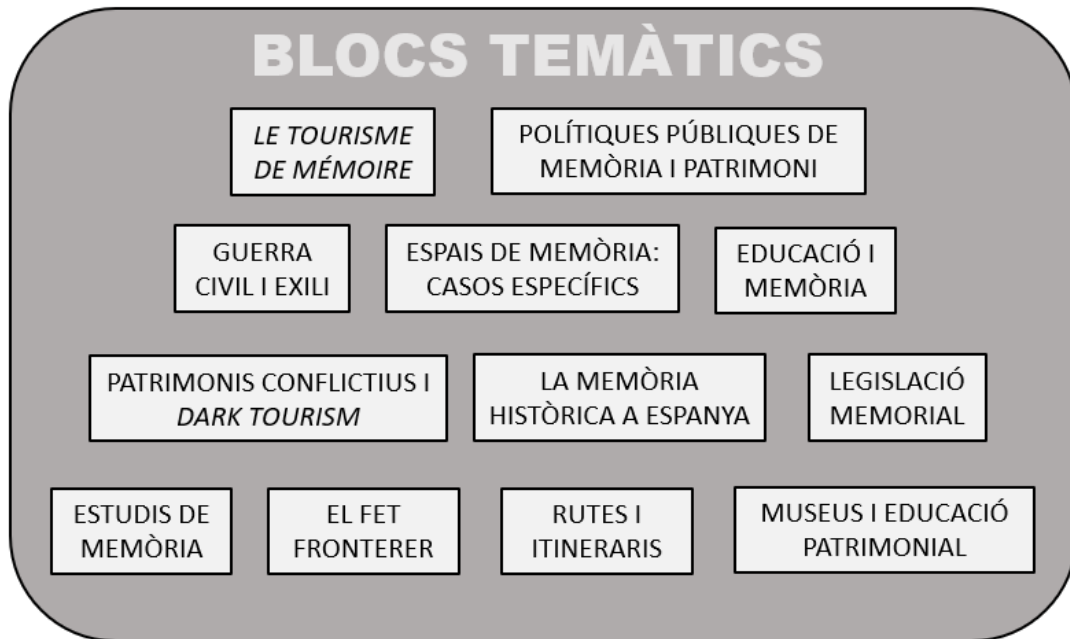

Figura 16: Blocs temàtics treballats durant el procés de revisió de la literatura.
Font: Elaboració pròpia.

Polítiques públiques de memòria i patrimoni

Un primer bloc d'aportacions bibliogràfiques té a veure amb la qüestió de les polítiques de memòria i la seva relació amb l'àmbit patrimonial. Un tema prou recurrent en parlar del procés viscut a Catalunya per a desenvolupar els plans estratègics de posta en valor dels espais de memòria democràtica del país. Andreu i Pujades (2011) fan una anàlisi exhaustiva del cas específic dels espais de la Batalla de l'Ebre. Referents a l'hora d'establir una estratègia de posta en valor patrimonial vinculada a unes polítiques públiques de memòria, els espais de la Batalla de l'Ebre han aixecat diverses polèmiques per la manera en la qual s'ha construït el seu relat històric i memorial, moltes vegades titllat d'equidistant i, per tant, llunyà a la idea de promoure els valors democràtics a través de la memòria històrica. Aportacions més actualitzades, com la de Duch (2019a) fan un recull d'aquesta problemàtica, així com de la significació global d'aquests espais, amb el valor afegit d'aportar la visió reflexiva facilitada per una mirada retrospectiva.

Menció especial es mereix, en el context de l'anàlisi d'aquest procés, el MUME i el seu entorn (Font, 2013). El paper impulsor del museu com a element vertebrador de les polítiques patrimonials de memòria del territori transfronterer ocupat per la província de Girona i el Departament dels Pirineus Orientals és, certament, un element d'anàlisi en moltes de les publicacions existents sobre aquest subjecte. Publicacions que, en

alguns casos, seran mencionades posteriorment al referir-nos a casos d'estudi específics en l'àmbit dels espais de memòria posats en valor.

La globalitat del procés de posta en valor dels espais de memòria democràtica de Catalunya sí que ha estat objecte d'estudi per diversos autors. Tal és el cas de Guixé (2008, 2009), qui analitza el procés que va suposar la implementació al territori d'un pla estratègic d'activació dels espais de memòria de Catalunya. Un procés sobre el que González Vázquez (2014a, 2014b) va reflexionar en clau turística, tot ubicant-lo en el context d'expansió del turisme cultural a Catalunya. L'empenta inicial que va suposar aquesta planificació, i que generà la creació d'eines jurídiques per a donar-li estructura legal (Ordre IRP/2010) en forma de Xarxa d'Espais de Memòria, es veié frenada, tal i com a punta Duch (2019b), per motivacions ideològiques i polítiques. Una visió compartida per Menéndez (2011) i per González i Riera (2018), però no per Llompart (2014), qui apunta a una mancança en el potencial del propi patrimoni. Les polítiques de memòria a nivell català han sigut analitzades per altres experts amb un visió que apunta més enllà del patrimoni. Tal és el cas de Guixé i Iniesta (2009) o de Vinyes (2009). Aquest últim ha fet, també, una anàlisi retrospectiva del que va ser el procés, tot posant-lo en conjunció amb altres marcs internacionals (Vinyes, 2016). La darrera aportació de nivell l'ha aportat Font (2021), realitzant una anàlisi crítica de tot el procés que ha portat de l'esperança a l'estancament i a un possible revifament que, tot i la intenció, no sembla acabar de consolidar-se.

Lluny de Catalunya, però amb la coincidència contextual que implica la gestió pública de la memòria a nivell autonòmic dins l'estat espanyol, Layana i Gastón (2019) fan un recull de les diferents estratègies i iniciatives dutes a terme des del govern foral navarrès. Una trajectòria molt consolidada pel que fa a la implementació de rutes i itineraris en contextos escolars, tal i com analitzem en la present recerca.

Espais de memòria: casos específics

Sobre aquells exemples d'anàlisi i reflexió al voltant de casos més específics d'espais de memòria posats en valor, el cas més destacable és, evidentment, el del propi MUME. Així, Pujol (2003) ens parla, molts anys abans de la pròpia inauguració del museu, del projecte museològic i museogràfic primigeni que amb els anys acabaria esdevenint una realitat. Enric Pujol fou la persona a càrrec de gestionar el projecte museogràfic del museu, i n'és l'actual director del museu des de l'any 2021. Jordi Font, el primer director i el de més llarga duració al càrrec, és l'autor que més ha aportat a la reflexió crítica i teòrica sobre el MUME. Així, ha analitzat la dualitat de l'espai museístic com a contenidor d'història i difusor de memòria (Font, 2009), ha palesat la importància de ser un museu que es projecta més enllà de les seves quatre parets i exercint una gran influència sobre el territori, ha calibrat l'evolució de l'espai després de complir deu anys d'existència (Font, 2017), i ha reflexionat sobre el paper del museu com a institució compromesa a nivell social i cultural a través de la difusió memorial (Font, 2019). Font

et al. (2016), de fet, posen el context del MUME en la globalitat del territori i en el recorregut de les rutes de l'exili iniciades molt abans de l'existència del museu. Alfons Quera (2021), per la seva banda, mostra la seva anàlisi particular i actualitzada a través de la seva relativament curta estada com a director.

Altres casos específics vinculats al territori i a la memòria de l'exili republicà també són referenciats en aquesta tesi. Tal és el cas de la Mina Canta de la Vajol, on Riera (2016) proposa un pla aplicat per a la posta en valor de l'espai, basat en el desenvolupament de diferents activitats didàctiques i en el disseny d'eines i aplicacions digitals. Es tracta d'un espai amb enorme potencial que, més enllà de la seva inclusió a les rutes del MUME, té poca incidència en el panorama patrimonial local.

Vinculat a la història de la Mina Canta hi ha el Castell de Sant Ferran a Figueres. Exemple destacat de l'arquitectura militar defensiva del segle XVIII, és avui dia un important actiu patrimonial i turístic de la capital de l'Alt Empordà. Tanmateix, el paper de la història i la memòria de la Guerra Civil i l'exili és molt perifèric en el conjunt de la projecció discursiva de l'espai patrimonial. Sobre el protagonisme del Castell de Sant Ferran als anys 30 ens parla Fuentes (2009), qui fa un recorregut històric des de l'inici de la Segona República fins a la Retirada. Fou durant els dies de l'exili que el Castell de Sant Ferran, tal i com també ho foren la mencionada Mina Canta i el Castell de Peralada, es convertí en dipòsit del tresor artístic protegit pel govern de la Segona República durant la Guerra.

Un altre espai de referència a la zona, tot i no ser un element posat en valor sinó un espai de memòria i de peregrinació, és la tomba d'Antonio Machado a Collioure. Sobre les dinàmiques de l'espai en qüestió, i de la gestió del mateix a càrrec de la Fundació Antonio Machado, ens en parla amb detall Sierra (2019), posant especial èmfasi en la tasca d'arxiu al voltant de les cartes que deixen les persones que visiten la tomba.

La memòria històrica a Espanya

Una altra categoria rellevant dins el conjunt del compendi fa referència a la memòria històrica i la seva reivindicació en el cas espanyol. Més enllà de debats conceptuals que poden ser interminables sobre el valor i el significat de la contraposició entre història i memòria, a Espanya s'entén la memòria històrica com a sinònim de memòria democràtica, ja que fa referència als episodis vinculats a la pèrdua de llibertats i a la repressió del règim dictatorial franquista.

Així, amb l'adveniment del segle XXI, i fruit de l'empenta de la societat civil, es consolida a Espanya el denominat procés de recuperació de la memòria històrica. Sobre el mateix, Silva (2011) ens remet als seus orígens en l'exhumació dels 13 de Priaranza l'any 2000, i fa un recorregut pel trajecte i l'actuació de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica, de la qual n'és president i que té en la cerca i exhumació de víctimes el seu principal comès. Sobre les exhumacions, però fent èmfasi en la seva part més tècnica, ens parla Etxebarría (2011), l'especialista que, tot i venir de

fora del món del món memorial, ha acabat esdevenint el principal referent en matèria d'antropologia forense vinculada a l'estudi de la repressió de la dictadura franquista.

Sobre l'anàlisi del procés d'emergència de la memòria històrica a Espanya ens parla Saz (2007), que identifica l'època en qüestió com a moment memòria degut a la rellevància política, acadèmica i mediàtica adquirida pel fenomen. Per la seva banda, Cassassas (2008) reflexiona sobre les claus que han fet possible aquest auge memorial. En el seu cas, tot i partir de la base del cas espanyol, la seva anàlisi fa servir elements referencials internacionals i aportacions teòriques que escapen a les particularitats del denominat procés de recuperació de la memòria històrica a Espanya. També Escudero (2011a) desglossa els elements més rellevants per a l'anàlisi conceptual de la memòria històrica i la seva relació amb el cas espanyol.

La memòria del franquisme i les seves particularitats en l'actualitat són mostrades per Box (2007). D'entre aquells elements més fortament vinculats a aquesta memòria trobem alguns dels seus principals llocs de memòria. Del més emblemàtic de tots ells, el Valle de los Caídos, ens parla Ferrándiz (2011), que també fa una radiografia general i conceptual del que són els espais de memòria a Espanya i quines implicacions socials i polítiques tenen.

Sobre la qüestió jurídica vinculada a la memòria històrica també hi ha aportacions rellevants dins aquesta tesi. No debades, els preceptes jurídics bàsics vinculats amb la memòria, tals com justícia, veritat i reparació, conjuntament amb les garanties de no repetició, componen el grup d'elements que identifiquen el paper de la memòria com a eina per combatre passats traumàtics i violents. En el context espanyol són moltes les complexitats existents en aquest camp. Escudero (2011b) ens parla de les especificitats de les sentències franquistes i les dificultats per executar-ne la seva nul·litat, i Chinchón (2011) esbossa el concepte de justícia transicional, de tan difícil aplicació en el cas espanyol. També López-López (2015) fa una radiografia bastant àmplia del conjunt de crims del franquisme i les seves tipificacions legals i jurídiques. Uns crims que segueixen projectant-se amb una contundent impunitat i que exposen les mancances del mencionat procés de justícia transicional a Espanya.

El turisme de memòria

Un altre camp específic dins aquesta tesi, amb especial rellevància degut a les implicacions internacionals i transfrontereres del patrimoni memorial de l'exili republicà, és el paradigma analític del turisme de memòria. Es presta especial èmfasi en les aportacions de l'escola francesa, allà on s'ha desenvolupat i implementat aquest model estratègic de posta en valor dels espais de memòria.

Començant per la referència clau a nivell de teorització del turisme de memòria, on Cavaignac i Deperne (2003) estableixen una primera definició associada al seu estudi sobre el projecte nacional francès anomenat *chemins de mémoire*, exemple pioner de polítiques públiques de memòria destinades a la valorització turística a nivell integral.

En el cas de Mantei (2012), se'ns presenta l'estudi quantitatiu i qualitatiu més rigorós i acurat que s'havia mai fet fins aquell moment sobre l'impacte del turisme de memòria a França.

Un turisme de memòria que té un cos teòric prou solvent, amb aportacions com la de Bouliou (2013), que reflexiona sobre la manera en la qual el turisme als camps de batalla ha esdevingut un model de transmissió memorial. També Da Silva i Bougon (2013) reflexionen sobre el paper del turisme de memòria com a pràctica vinculada als aspectes educatius del patrimoni i els espais de memòria, o Hertzog (2013), que analitza la dialèctica entre la pràctica turística i la memorial i la manera com aquestes es complementen. Stéphane Grimaldi (2013), director del Memorial de Caen, l'espectacular museu dedicat a la batalla de Normandia i a la memòria de la Segona Guerra Mundial i la Resistència a França, reflexiona també sobre com les visites a espais de memòria han d'adaptar-se als nous temps, tant per la modificació dels públics i dels seus perfils, com pels avenços existents en el camp de la museografia i les noves tecnologies. Urbain (2003), pel seu compte, analitza l'impacte positiu que la pràctica turística pot tenir a nivell reparador.

Sobre els propis espais de memòria com a elements evocadors de narratives atractives per al visitant ens parla Grard (2003), con també ho fa així Bougon (2013). En aquest segon cas, reivindicant que, tot i formar part de dinàmiques turístiques i, per tant, econòmiques, els espais de memòria tenen una projecció social i ciutadana que hauria d'imposar-se a possibles estratègies de comercialització. Verkindt i Blanc (2013), per la seva banda, parlen de la importància dels paisatges de memòria en la creació d'imaginari i de narratives memorials.

Son importants també els diferents estudis de cas que aquesta tesi ha tingut en consideració a l'hora d'aproximar-se al seu marc teòric des del turisme de memòria. Piernas (2014), per exemple, fa un recorregut històric sobre les primeres experiències turístiques al voltant dels camps de batalla i viles en ruïnes de la Primera Guerra Mundial al nord de França, consistents en la creació de rutes ferroviàries sobre algun dels llocs més emblemàtics del conflicte. Halter (2003) explica com el moviment sorgit de la societat civil ha ajudat a recuperar la memòria de la Línia Maginot, uns vestigis patrimonials singulars menyspreats a nivell històric per estar associats a la derrota militar. Laliou (2003) ens parla de la història del Centre de Documentació Jueva Contemporània, la institució creada l'any 1946 per a fomentar la recerca de la barbàrie de l'Holocaust a França. Es tracta d'una institució vinculada a Drancy, l'espai on hi hagué el principal camp de trànsit des d'on sortien els combois destinats als camps d'extermini de l'est d'Europa. Kremenetzky (2003) reflexiona també sobre aquest imponent espai de memòria, en el seu cas sobre el procés de patrimonialització del mateix i de la vocació pedagògica que forçosament creu ha de tenir. Hertzog (2012) exposa, també, el cas del Departament de Nord-Pas de Calais, on unes polítiques públiques de memòria destinades a la promoció turística han forjat un important imaginari col·lectiu sobre les batalles de les dues guerres mundials al territori.

Patrimonis conflictius i *Dark Tourism*

Sobre els diferents paradigmes analítics aplicats en el camp dels estudis turístics per a la definició i anàlisi de les pràctiques desenvolupades en espais de memòria hi ha una abundantíssima literatura disponible, una part de la qual ha estat treballada en el marc de la present recerca.

Rojek (1993) fou un dels primers en teoritzar sobre aquesta relació parlant dels *Black spots*, aquells llocs amb un cert atractiu negatiu per als potencials visitants, com també ho foren Ashworth i Turnbridge (1996) en la seva definició primigènia dels patrimonis discordants, aquells elements controvertials del patrimoni que poden tenir moltes i molt confrontades lectures.

Existeix un llistat ampli i divers sobre diferents tipologies turístiques que han sigut tipificades tal i com ho han sigut també els exemples anteriors. Així, per exemple, s'ha teoritzat àmpliament sobre el *Holocaust tourism* (Beech, 2000) o algunes de les seves aplicacions pràctiques, con les rutes al barri jueu de Cracòvia (Ashwort, 1996, 2002) o el paradigmàtic cas d'Auschwitz (Miles, 2000). El propi Beech (2009) és també autor de la teorització del model identificat per ell mateix com *Genocide tourism*, que abasta un espectre més ampli d'espais traumàtics vinculats a genocidis, com poden ser Cambodja o Ruanda. També han sigut categoritzades i analitzades tipologies tan singulars com el *Morbid tourism* (Blom, 2000), basat en l'atracció morbosa per determinats espais.

El *War tourism* (Smith, 1998) representa un model probablement tan antic com el propi fet bèl·lic, i representa avui dia un model turístic que disposa d'espais per tot el món i que és, per tant, susceptible de ser considerat com un dels més recurrents potencialment i efectivament. Una visió més focalitzada en els camps de batalla, un dels principals elements patrimonials de que disposa el turisme de guerra, és la que treballen Baldwin i Sharpley (2009) amb el paradigma del *Battlefield tourism*. Henderson (2000), per la seva banda, analitza el cas del turisme a determinades zones de Vietnam des de la perspectiva global del *War tourism*.

Un dels gran models teòrics desenvolupats sobre el turisme a espais de memòria és el *Thanatourism*. Tipificat per Seaton (1996, 2002), representa a aquelles pràctiques turístiques que d'una manera o altra estan vinculades a la mort, i que tenen fins i tot cert recorregut històric, com les peregrinacions antigues i medievals. Però el més important de tots els paradigmes indicats fins el moment és, degut al seu impacte a nivell social i mediàtic, el del *Dark tourism*. Categoritzat per Foley i Lennon (1996a), implica a totes aquelles pràctiques turístiques relacionades amb a mort i la tragèdia. És, doncs, un model que es projecta de manera més àmplia que el *Thanatourism*. Sobre el *Dark Tourism* se n'ha teoritzat de manera extensa en aquestes dues darreres dècades.

Començant pels propis creadors del terme, Lennon i Foley (2000), quan van presentar el que encara avui dia és l'estudi més citat al respecte, on analitzen diversos casos mundials des del paradigma del *Dark tourism*. Un altre gran autor especialista en *Dark*

tourism és Philip Stone, que ha teoritzat sobre l'espectre del *Dark tourism*, un mètode d'identificació d'espais foscos que fa servir una paleta de grisos per tal de distingir aquells espais més foscos d'aquells més suaus (Stone, 2006). Les teories del consum del turisme fosc (Stone i Sharpley, 2008), la moralitat projectada en la pràctica del turisme fosc (Stone, 2009), l'aproximació sociològica a la significació de la mort dels altres (Stone, 2012), o la relació entre patrimonis foscos i turisme fosc (Roberts i Stone, 2014) són algunes de les aportacions rellevants d'aquest autor.

Autors com Sharpley han teoritzat també en profunditat sobre les particularitats del *Dark Tourism* (Sharpley, 2009a) i, en especial, sobre les qüestions ideològiques que se'n poden derivar de la seva pràctica (Sharpley, 2009b). Altres, com Cohen (2011), han estudiat la potencialitat del *Dark tourism* des de la vessant educativa, mentre que Byran et al. (2011) han reflexionat sobre les qüestions motivacionals que poden projectar els espais foscos. Per la seva banda, Farmaki (2013) fa una aproximació sobre la dialèctica entre oferta i demanda a l'hora d'analitzar el fenomen del *Dark tourism*, i Byran i Hyde (2013) projecten possibles camins per al desenvolupament de la pràctica del *Dark tourism* i la seva recerca. Altres aproximacions, com les de Korstanje (2014, 2015, 2016), analitzen el model des de les contradiccions sociològiques i antropològiques existents dins el sistema capitalista i el seu desenvolupament en el marc de la indústria turística.

Són rellevants també algunes aportacions centrades en estudis de cas concrets. Els propis Foley i Lennon (1996b) apliquen l'anàlisi del seu model sobre el cas de JFK i la manera en la qual el lloc del seu assassinat ha esdevingut un dels llocs turístics més visitats de tot l'estat de Texas. També Seaton (1999) fa una profunda anàlisi, en aquest cas des del prisma del *Thanatourism*, sobre la batalla de Waterloo, i com aquesta va esdevenir un reclam turístic ja des dels temps de la pròpia batalla a inicis del segle XIX. Altre casos són el turisme desenvolupat al voltant dels espais de la batalla de Gallipoli a la Primera Guerra Mundial (Slade, 2003), o l'anàlisi de la projecció turística de presons com Alcatraz i Robben Island, en el que Strange i Kempa (2003) han denominat específicament *Prison tourism*.

Estudis de memòria

L'àmbit genèric dels estudis de memòria, un camp disciplinari en auge els darrers anys que aborda la problemàtica vinculada a la representació del passat en el present, té també protagonisme en el context de la present recerca.

Estudis clàssics com el de Huyssen (2002), o més actualitzats com els d'Astrid Erll (2011, 2012), posen en context la problemàtica sobre la qual vehicular qualsevol recerca en el camp dels estudis de memòria. És a dir, cal tractar el passat, i cal fer-ho amb una aproximació científica, però la mutabilitat amb la qual es presenten les diferents memòries i les pràctiques a elles associades, aconsella projectar estudis que siguin també flexibles en les seves interpretacions.

Les aportacions de l'escola francesa són clau en aquest sentit. Així, Olivier Laliou (2001) ens introdueix la idea i significació del concepte de *devoir de mémoire*. Molt arrelat a França des de la postguerra de la Segona Guerra Mundial, suposa l'acceptació de que la memòria implica una obligació col·lectiva a nivell de tota la societat. Un altre gran referent es Nora (1984), qui, agafant com a marc paradigmàtic la història nacional francesa, tipifica tot un conjunt d'espais als que anomenarà *lieux de mémoire*, i que tindran en sí mateixos un valor més simbòlic que real. Segons els seus paràmetres analítics, els espais de memòria van més enllà d'allò tangible, i poden ser elements immaterials amb significació col·lectiva, com l'himne o la bandera.

Colomines i Villarroja (2007) ens presenten una reflexió global de la implicació de la memòria en la darrera part de la contemporaneïtat, amb una aproximació centrada en el cas espanyol i la història del seu convuls segle XX. Edwards (2000), per la seva banda, també ubica el segle XX com el marc cronològic sobre el qual vehicular qualsevol anàlisi del sorgiment de la memòria col·lectiva. En el seu cas, analitza la Primera Guerra Mundial i l'impacte que aquesta va tenir en crear un moviment de record constant i evolutiu de les víctimes del conflicte bèl·lic.

Sobre la manera en la qual la utilització de la memòria pot convertir-se en un perill ens parla Todorov (1999), així com també ho fa Enzo Traverso (2007). Aquest segon, posant èmfasi en quelcom que aplica i molt en al camp del patrimoni, com seria la sacralització de determinats espais memorials fins a desposseir-los fins i tot de l'element reflexiu. Unes conclusions a les que ha arribat després d'analitzar el cas específic de la memòria de l'Holocaust i algun dels seus espais més significatius.

Mancinelli i Palou (2016) reflexionen sobre els diferents models relacionals existents entre la pràctica turística i la memòria evocada a través dels espais, tal i com també ho van apuntar en el seu dia Jelin i Langland (2003). En aquest segon cas, l'estudi que fan dels llocs de memòria a Argentina, vinculats a la repressió dictatorial, va servir per establir la teoria de les marques de memòria, espais que afloren sobre el territori sense cap projecció vocacional.

Cal remarcar també aportacions com la de Sammler (2020), que fa una reflexió actualitzada i necessària sobre la vinculació entre els estudis de memòria en general, i la manera en la que les diferents aportacions sorgides des d'aquesta branca del coneixement poden ajudar a potenciar les estratègies didàctiques a nivell d'ensenyament del passat.

Guerra Civil i Exili

Resulta també necessari evidenciar el paper de la historiografia al respecte de la història i la memòria dels esdeveniments traumàtics a Espanya les darreres dècades. Com la Guerra Civil, el franquisme i, sobretot, l'exili.

Així, grans obres de referència han sigut treballades en el context de la present recerca, com la de Balfour (2007) i el recorregut historiogràfic que fa per Espanya des de 1931 a l'actualitat. També Aróstegui (2006) té un lloc privilegiat dins aquest bloc, amb una obra clau per a la reflexió sobre la memòria col·lectiva i els traumes a ella associats a causa de la Guerra Civil i el seu desenllaç. Una memòria amb nombrosos punts de conflicte, tal i com exposen Bernecker et al. (2009) en reflexionar sobre la divisió de la societat espanyola, que es manifesta també en una marcada fracció de les memòries confrontades al país. Redero (1993) i la seva ja clàssica anàlisi del procés de transició espanyola com a procés de transacció política ajuda a posar en context el procés de recuperació de la memòria històrica a Espanya i, sobretot, la tardança en dur-se a terme, amb dècades de retard respecte al moment polític transicional.

Sobre l'estudi historiogràfic de l'exili, cal mencionar alguna de les obres més rellevants que s'han treballat en aquesta tesi. Tal és el cas de l'obra de Dreyfus-Armand (1999, 2000), encara avui dia un dels estudis més complerts al respecte. Estudis més específics vinculats a la història i la memòria dels camps d'internament han sigut treballats, com el de Pechanski (2002) sobre els camps de França, on argumenta una defensa teòrica sobre la categorització d'aquests com a camps d'internament i no pas de concentració, o el de Clara (2015), més actualitzat i focalitzat, on precisament apunta elements per al debat en aquesta qüestió. Solé i Tuban (2010) aporten dades i elements gràfics de referència en l'estudi del camp d'Argelès-sur-mer, la qual cosa fa també Castaner (2008) en el dens i acurat estudi sobre les dones i la maternitat en el context de la reclusió als camps francesos. És també el propi Tuban (2003) qui aporta la recerca que va posar en el mapa el Castell de Collioure com a lloc de reclusió dins la pròpia dinàmica repressiva dels camps francesos, una etapa fosca dins la pròpiament complexa etapa de la França de l'internament.

La memòria com a font específica en el tractament de l'exili ha estat treballada en els casos de Camiade (2010) i Luzi (2016). En el primer cas, explotant els testimonis existents a la zona del Rosselló per tal de reconstruir els fets històrics de l'exili, i en el segon, analitzant els diferents relats i narratives aplicables en el cas de l'exili republicà. Forcada (2014) i la representació gràfica de la retirada en base al fons documental gràfic de la *World Wide Photo for the New York Times* són també un autor i una obra de referència sobre l'estudi de l'exili. Especialment notables són els elements gràfics de caire museístic analitzats en aquesta publicació, que sorgeix fruit d'una interessant exposició.

El fet fronterer

Alguns estudis específics que tenen el fet fronterer com a eix vertebrador principal han sigut també tinguts en compte a l'hora de treballar la revisió literària d'aquesta tesi. Començant per la vessant més teòrica, on Magris (2001) reflexiona sobre el paper de la frontera tant en les societats actuals com també en el seu context històric, i per

Foucher (1991) i Schlögel (2007), que desenvolupen una anàlisi més propera al valor geopolític de les fronteres i la seva mutabilitat real i simbòlica.

En l'àmbit més aplicat, cal mencionar alguns casos que han sigut treballats en un marc teòric contextual de frontera, i de com aquesta ha acabat influenciant en bona mesura la projecció dels casos mencionats. A nivell d'història, Calvet (2008) i el seu detallat estudi sobre els evadits que travessaven els Pirineus de França a l'Espanya franquista, principalment jueus que fugien cap a un tercer destí, és un exemple paradigmàtic d'aquesta estructura analítica. Tanmateix, alguns estudis vinculats al patrimoni han sigut projectats seguint aquesta premissa.

Tal és el cas de Clara (2010), on analitza quantitativament i qualitativa l'impacte històric i memorial de la coneguda com Línia P, una estructura militar defensiva que va néixer amb la vocació de repel·lir un possible atac que provingués del nord dels Pirineus, i que mai va arribar a ser utilitzada. El mateix Clara (2016) estudia el paper que van jugar els alemanys a la frontera hispanofrancesa durant la segona Guerra Mundial a partir de l'ocupació militar alemanya sobre el sud de França l'any 1942, una temàtica oblidada en el camp historiogràfic que habilita la comprensió de moltes de les dinàmiques ocorregudes en aquella època a llocs com Portbou, nucli central de les dades analitzades per Clara. En el cas de Serrano (2010), es presenta el Mas Perxers i la història d'aquesta masia d'Agullana que va servir per acollir a molts dels més alts representants de la cultura i les lletres catalanes rumb a l'exili, o fins i tot també al mateix President de la Generalitat, Lluís Companys. Martínez (2014), per la seva banda, explica el procés que va seguir el patrimoni artístic espanyol en la seva etapa a l'Empordà, tant en la seva fugida com, també, la seva tornada a l'Espanya franquista.

Sobre la manera en la qual les dinàmiques patrimonials han dotat al territori d'unes pràctiques turístiques sobre els seus espais de memòria en reflexiona González Vázquez (2017), mentre que Pujol (2009) ens mostra com l'exili republicà és un subjecte històric i memorial molt potent per tal de treballar projectes transfronterers entre Espanya i França en el context de la Europa unida. També el propi Pujol (2008) remarca com l'especificitat de la història catalana, amb el país dividit per la línia pirenaica des del segle XVII, ha dotat a aquest espai de frontera d'una singularitat basada en la identitat catalana a totes dues bandes de la mateixa.

Rutes i itineraris

Un altre element imprescindible en aquesta tesi pel que fa a la revisió i anàlisi teòrica està relacionat amb l'artefacte patrimonial que ha donat forma al principal objecte d'estudi de la present recerca, les rutes. Així, qüestions bàsiques relatives a la categorització dels itineraris establerts en el marc de la mateixa UNESCO han tingut cert protagonisme. Una premissa validada amb la inclusió de l'anàlisi que en fa Suárez-Inclán (2003), o amb la mateixa Carta oficial d'ICOMOS (2008) sobre els itineraris

culturals. López Fernández (2006), així mateix, ens mostra la metodologia necessària per tal de dissenyar un itinerari cultural seguint els paràmetres marcats per ICOMOS.

Hi ha exemples aplicats sobre la forma d'implementar les rutes o els itineraris en un territori, tot fomentant una posta en valor seriosa i sostenible. Tant Tresserras (2005) com Hernández Ramírez (2011) reflexionen sobre la problemàtica d'aplicar un model específic en el cas llatinoamericà, on ha proliferat darrerament centenars d'exemples de referència vinculats a una grandíssima varietat de tipologies patrimonials materials i immaterials.

A nivell espanyol, destaca el cas enològic, amb un patrimoni densament treballat a nivell de posta en valor, i que té en les rutes un important actiu per al seu desenvolupament (López-Guzmán i Sánchez, 2008). Les rutes representen també un referent pel que fa al desenvolupament de productes turístics vinculats al patrimoni, una relació que analitza Rengifo (2006) focalitzant-se també en el cas espanyol.

També són valuoses per a l'anàlisi teòric d'aquesta recerca les reflexions sobre el valor de caminar i fer itinerància. Caminar entre punts no té sentit si no és que hi ha un sentit integral a tot el camí, i aquesta idea és la que projecta Roca (2004) en el seu estudi sobre el cas de la ciutat de Barcelona. Les rutes sobre la ciutat permeten, a més, aflorar tot un seguit de patrimonis que d'altra manera encara podrien romandre amagats o en estat de latència.

Cal destacar també, i, probablement per sobre de tota la resta, el cas de les rutes de l'exili presentat per Salomó Marques (2014). I és que la seva recerca, però sobretot la seva praxis, ha possibilitat l'existència de les rutes de l'exili del MUME i, per tant, de la pròpia recerca aquí presentada en forma de tesi per compendi d'articles. Fou una iniciativa de Marquès, en els seus temps com a professor d'història de l'educació a la facultat de pedagogia de la UdG, el que propicià el ressorgiment dels diferents espais de memòria transfronterers vinculats a l'exili republicà. I fou en aquest context que es consolidà la realització de les rutes per aquests espais, on el seu alumnat tenia l'oportunitat de treballar la qüestió obre el terreny i seguir les passes de molts dels mestres republicans que hagueren del marxar d'Espanya fugint de la repressió franquista.

Legislació memorial

La legislació sobre memòria històrica i democràtica en el context espanyol ha tingut també un paper rellevant en el desenvolupament teòric d'aquesta recerca. En el context de les autonomies, i de les diferents atribucions jurisdiccionals que professen aquestes, han proliferat en les darreres dates el conjunt de lleis sobre memòria històrica que apliquen en les diferents comunitats que les han decretat. Així, la visió aportada per aquestes lleis ha dotat a la present recerca dels inputs necessaris per tal de valorar la mesura d'alguns dels aspectes més vinculats al seu objecte d'estudi, com la projecció patrimonial de la memòria històrica.

Tanmateix, cal remuntar-se unes dècades en el temps per tal de comprendre l'impacte de la legislació sobre el conjunt de la memòria històrica en el cas espanyol. Així, la Ley 47/1977 atorgava l'amnistia a aquells presos considerats com a polítics fins aquell moment. Una llei que, tot i ser concebuda com una gran reclamació de l'oposició democràtica al règim, i rebuda amb gran esperança dins la majoria de sectors de l'antifranquisme, va suposar la llosa que tancà la possibilitat de jutjar els crims de la dictadura. A efectes pràctics, la Ley 47/1977 exerciria com a llei de punt i final, i, encara avui dia, la seva no derogació dificulta els processos de veritat, justícia i reparació en el cas dels crims de la dictadura franquista.

És amb el canvi de segle, i amb la consolidació de l'empenta que la societat civil ha donat al denominat com a procés de recuperació de la memòria històrica a Espanya, que apareixen les primeres lleis sobre memòria. La primera d'elles, la Llei 13/2007, de Memorial Democràtic, aprovada al Parlament de Catalunya. De caràcter instrumental, implicava la creació d'una institució autònoma, el propi Memorial Democràtic, des d'on s'hauria de col·laborar en la gestió de les polítiques públiques de memòria democràtica a Catalunya. Poc després veia també la llum la Ley 52/2007, popularment coneguda com la Llei de Memòria Històrica. Un llei que ja va néixer amb polèmica degut a les moltes limitacions que mostrava, ja que més enllà del seu caràcter nominal o de convocatòria de diferents subvencions a entitats privades, no aportava mecanismes jurídics efectius per a la reparació de les víctimes.

L'any 2010 s'aprovava l'Ordre de la Conselleria d'Interior, Relacions Institucionals i Participació (Ordre IRP/91/2010) que habilitava el reconeixement legal de la figura de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya. Un ens que exerciria com a referència per a l'organització dels diferents espais de memòria de tot el territori català que s'hi volguessin adherir. Els diferents vaivens polítics existents en l'administració pública catalana han fet de la xarxa, tanmateix, una eina fluctuant i poc efectiva en la gran majoria de casos.

L'any 2014 es feia públic l'informe que l'aleshores Relator Especial de les Nacions Unides per a la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, el colombià Pablo de Greyff (2014), va emetre sobre l'estat de la qüestió d'Espanya en aquestes matèries. Una publicació que reconeixia 10 mancances estructurals dins l'estat espanyol sobre veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició, i que comminava a l'aleshores govern de Mariano Rajoy a efectuar les accions necessàries per tal de pal·liar aquesta situació. La reacció del govern conservador espanyol fou, com sempre, remetre a l'anteriorment mencionada Llei d'Amnistia (Ley 47/1977) i reivindicar el perdó col·lectiu que la societat espanyola es brindà a sí mateixa els anys de la transició a la democràcia.

Tanmateix, com dèiem, el gruix de la legislació memorial a Espanya ha estat desenvolupat per cadascuna de les comunitats autònomes que així ho ha considerat pertinent. D'aquesta manera neix la Ley Foral 33/2013, aprovada pel govern foral navarrès, amb la particularitat de centrar-se en l'àmbit del reconeixement a les

víctimes del cop d'estat en una regió on no va existir cap enfrontament militar, sinó únicament repressió. També el País Basc decretà la seva llei de memòria (Ley 4/2014), en la que es tenen en compte també molts aspectes de la restitució a les víctimes en un context més ampli, que abasta tota la violència política sobrevinguda amb el conflicte entre ETA i l'estat espanyol. L'any 2019 surt a la llum l'avantprojecte de nova llei de memòria històrica (Gogora, 2019), encara pendent dels consensos necessaris per a la seva definitiva aprovació.

L'aprovació de la Llei de memòria del Parlament andalús suposà l'inici d'un seguit d'aprovacions a altres comunitats autònomes que seguien el seu model d'estructuració. Així, a la llei andalusa (Ley 2/2017), seguien la Llei 14/2017 de la Comunitat Valenciana, la Ley 14/2018 d'Aragó i la Ley 1/2019 d'Extremadura. Quatre lleis molt similars en la seva estructuració i continguts que foren aprovades per governs liderats pel Partit Socialista.

Altres lleis com la balear (Llei 2/2018) i l'asturiana (Ley 1/2019) també sortiren endavant, amb les seves particularitats, però amb el mateix nivell d'avenços que les justament mencionades amb anterioritat. La llei canària (Ley 5/2018), centrada majoritàriament en el reconeixement de la repressió com en el model navarrès, suposà una projecció de la voluntat de complir amb els preceptes de la Ley 52/2007, tal i com també ho foren altres normatives amb rang menor a les comunitats de La Rioja (Decreto 15/2017) i Castilla y León (Decreto 9/2018). Aquesta darrera, amb l'entrada de l'extrema dreta al nou govern de coalició sorgit de les eleccions de febrer de 2022, es troba en procés de reformulació cap a un model més asèptic, conegut com llei de concòrdia. Just el contrari, precisament, que en el cas de la Rioja, on el decret queda superat per la nova Ley 5/2022. La darrera de les lleis aprovades ha sigut la pròpia de l'Estat, que va passar el tall al congrés el dia 14 de juliol de 2022, tot i els vots en contra de la dreta i la ultradreta.

Museus i educació patrimonial

El paper de la didàctica del patrimoni en el seu conjunt també és remarcable a nivell teòric en aquesta tesi. Grans referents en la matèria, com Hernández (2005) o Santacana (2007), aporten la visió clàssica i consolidada de la museografia didàctica i els seus usos. Una visió focalitzada en estudis més concrets com el de Santacana i Llonch (2012), on analitzen la manera en la qual els artefactes i els objectes de les col·leccions són utilitzats educativament creant discursos de transmissió didàctica al seu voltant.

La relació més genèrica entre els mons del patrimoni i de l'educació també ha sigut àmpliament tractada. Així, Estepa (2001) presenta un estudi amb les bases clàssiques de la relació estructural entre la didàctica de les ciències socials i els usos complementaris del patrimoni en la seva execució. Altres autors aporten visions més globals, com Fontal (2012) i Cuenca (2014), reflexionant sobre el paper jugat pel

patrimoni en l'educació escolar i l'educació formal, com també ho fa, de fet, el propi Estepa (2013).

El paper de la història i la memòria en les estratègies didàctiques de transmissió aplicades als museus és també referenciat, com en els casos de Santacana (2004) i Hernández i Rojo (2011), que analitzen els espais museïtzats sobre la Guerra Civil a Catalunya en la seva fase més embrionària, abans del desplegament de les polítiques públiques de memòria que han possibilitat l'emergència dels diferents casos on la guerra civil és protagonista en diversos museus i equipaments patrimonials. Santacana i Hernández (2011) radiografien també el bagatge i la projecció de les diferents tipologies de museu d'història que existeixen arreu del món, una anàlisi clarificadora en la mesura que aporta casos d'èxit i de fracàs que poden ser contextualitzats també a nivell local. Ja en l'àmbit més aplicat a la projecció turística, Toledano (2009) presenta també la identificació del conjunt d'espais històrics patrimonialitzats a l'abast de tota la ciutadania catalana. Xavier Roigé (2016), per la seva banda, mostra un recull de les diferents maneres d'afrontar els reptes de museïtzar la memòria, tenint en compte l'important component immaterial que d'aquesta se'n desprèn.

Sobre el factor estrictament humà vinculat al món de la museologia i l'educació patrimonial ens parla en profunditat Fontal (2009, 2013). També ho fan Pérez (2012), Santacana (2015) i Trabajo i Cuenca (2017), però focalitzant-se en el tema emocional. Una via explorada, així mateix, per Estepa (2017) en el seu estudi on l'alumnat es interpel·lat al respecte d'aquesta temàtica, o per López i Martínez (2014), que se centren en la relació específica entre les emocions projectades des del patrimoni aplicades als museus memorials. González i Feliu (2015) analitzen el paper de l'educació patrimonial en els processos de creació identitària a nivell escolar, mentre que Lucas i Estepa (2016) ho vinculen amb l'educació cívica i participativa que fomenta la creació dels valors de ciutadania.

Sobre la qüestió de les noves tecnologies en l'àmbit de l'educació ens parla Brown (2006), centrant-se en el cas dels usos educatius d'internet. Una visió que, en aplicar-se al món concret de l'educació patrimonial, obre noves oportunitats i noves estratègies, com les analitzades per Coma (2013) al respecte dels itineraris urbans i els diferents recursos digitals que faciliten la seva dinamització. López i Santacana (2014) fan referència, per la seva banda, als diferents usos digitals en el món de l'educació patrimonial i de la museologia. Cal mencionar també a Eiroa (2020) i la seva interessant aportació sobre les xarxes socials com a eina per a la generació de coneixement i la difusió sobre la Guerra Civil, una via emergent que portarà de ben segur futures recerques al respecte.

Educació i memòria

L'àmbit que entrellaça la memòria i l'educació és un dels subjectes teòrics més recurrents dels tractats en aquesta tesi, que n'està farcida de referències al respecte.

Començant per aquelles reflexions més epistemològiques sobre la relació entre història, memòria i com aquestes es projecten a nivell educatiu. Així ho fan Rusen (2007), Prats (2008, 2020), Pagès (2008) i González i Pagès (2014) quan analitzen comparativament el rol de la història en l'àmbit escolar amb les aportacions reals i potencials fetes des del camp de la memòria. També Bellati i Sáez-Rosenkraz (2020) reflexionen sobre el paper que hauria de tenir la memòria dins els processos d'ensenyament projectats des de la didàctica de la història, i Cassia (2016) aprofundeix sobre els conceptes d'història recent i la memòria en relació a l'ensenyament de la història. Tribó et al. (2010), per la seva part, plantegen una anàlisi teòrica vinculada a un seguit de propostes per potenciar l'ús de la memòria històrica en espais educatius a totes les edats de l'escolarització obligatòria en el context català. Dins el context argentí també s'ha teoritzat amb força sobre la relació entre memòria i educació, amb estudis com el de González (2008) i Jelin i Lorenz (2004), que analitzen els discursos històrics i memorials del país i la seva relació amb l'àmbit escolar.

La relació entre el patrimoni i els aspectes curriculars de l'educació que projecten una relació clara amb la memòria ha sigut àmpliament tractada per alguns autors. Tal és el cas d'Estepa (2019), Estepa i Martín (2018, 2020), i Estepa i Delgado (2020), que entren en profunditat en aquesta relació tot analitzant el valor clau del patrimoni en la formació de ciutadania, i reflexionant sobre el potencial que d'ell se'n deriva per tal d'afrontar el tractament de subjectes conflictius. Amb el patrimoni com a rerefons també han sorgint algunes propostes aplicades, com la de Pagès i Casas (2005) per al tractament didàctic dels camps de concentració.

La perspectiva de la memòria per tal de tractar temàtiques conflictives a l'aula ha estat una via explorada també per diversos autors. Així ho han fet Valls et al. (2017) en referència específica al cas espanyol, o el propi Valls (2007) i Feliu i Hernández (2020) sobre el cas encara més concret de la Guerra Civil. Santiesteban (2019), per la seva banda, ha fet un abordament general a la relació entre subjectes controvertits i el seu tractament a les ciències socials, mentre que Vicent et al. (2020) han analitzant l'anàlisi dels conflictes armats a l'aula amb la perspectiva de la memòria sempre present.

Altres casos concrets referenciats dins el present compendi mostren l'heterogeneïtat de les possibles aproximacions a l'anàlisi interrelacional de la memòria en contextos educatius. Així, Galiana (2018) analitza el tractament del concepte de memòria democràtica a l'educació secundària, i Mèlich (2006) i Prades (2016) treballen sobre l'ús de testimonis i fonts orals en la didàctica de la història recent i la memòria històrica, mentre que De Castro i Sánchez-Macías (2019) exposen un cas concret de treball de memòria a l'aula en base a l'ús didàctic de les xarxes socials.

La memòria com a instrument generador d'empatia a nivell històric i social ha sigut treballada des de fa temps, tal i com palesa l'estudi de Cairns (1989), però ha estat darrerament quan aquesta aproximació teòrica ha tingut certa rellevància en el context espanyol. Així, hi ha casos com el de Guillén (2016), on exposa el projecte de posar-se en la pell de diferents protagonistes històrics confrontats, o els diversos casos vinculats

3.1.2. La sistematització d'experiències educatives

El principal enfocament metodològic de caràcter qualitatiu emprat en la present tesi és la sistematització d'experiències educatives. Materialitzada concretament en la darrera part de la recerca, en els articles 6 i 7, es tracta d'un mètode que realitza una interpretació crítica d'una o de diverses experiències. Mitjançant una tasca de reconstrucció de la pròpia experiència viscuda, descobreix i explicita el procés viscut dins la mateixa, analitzant els diversos factors que hi han intervingut, com aquests s'han interrelacionat i perquè el procés s'ha dut a terme d'aquesta manera. La sistematització d'experiències genera coneixements i aprenentatges significatius que fan possible apropiat-se dels sentits de les experiències, tot comprenent-les a nivell teòric i orientant-les amb perspectiva transformadora (Jara, 2012, 2018; Barbosa-Chacón et. al., 2015).

A continuació, s'exposaran els principals trets característics de la sistematització d'experiències educatives a nivell general, així com la seva aplicació en aquesta recerca.

3.1.2.1. La sistematització d'experiències: aproximació bàsica i fases d'aplicació

La paraula i concepte de sistematització pot ser aplicada dins un context ampli que abasta diverses disciplines del coneixement. Tanmateix, hi ha un consens en reconèixer que es refereix de manera global a classificar, ordenar o catalogar un seguit de dades i informacions. En això consisteix un procés de sistematització, en posar en sistema.

En el context de l'educació popular i del treball en processos socials, tal com estableix Jara (2012, 2018), el procés de sistematització va més enllà d'una simple ordenació de dades. Sempre es té present que la sistematització té com a finalitat l'obtenció d'aprenentatges crítics, per això es parla de sistematització d'experiències, a través de les quals serà possible projectar possibles actuacions futures.

Parlar d'experiències vol dir fer-ho de processos que tenen un eminent caràcter històric i social de naturalesa dinàmica, doncs estan en constant moviment i evolució. Són, així mateix, processos d'una enorme complexitat on diferents elements de caràcter objectiu i subjectiu s'interrelacionen entre sí donant forma a la pròpia experiència.

D'aquesta manera, diem que diferents factors condicionen la idiosincràsia de la pròpia experiència:

- Les condicions existents en el context històric dins el qual es desenvolupa la pròpia experiència
- Les situacions i casuístiques singulars que la fan possible
- Les accions determinades que duen a terme les persones amb finalitats concretes, ja siguin amb intencionalitat o com a resposta a accions prèvies
- Les reaccions generades arran de les esmentades accions
- Els resultats que, esperats o no, van sorgint sobre la marxa

- Els factors de caràcter més subjectiu vinculats a les persones que formen part de l'experiència, tals com percepcions, intuïcions o emocions
- Les diferents relacions que s'estableixen entre les persones que participen de manera directa en l'experiència

És important remarcar, també, que les experiències són processos vitals i únics. Disposen d'una enorme quantitat d'elements acumulats que els doten de riquesa, fent-los, així, singulars i irrepetibles. I és aquesta riquesa el que fa de les experiències un subjecte analític atractiu per a la seva anàlisi.

Més enllà de l'ambició o de l'objectiu final plantejat en l'aplicació d'un procés de sistematització d'experiències, cal complir amb els següents requeriments:

- Ordenar i reconstruir el procés viscut
- Realitzar una interpretació crítica d'aquest procés
- Extreure'n aprenentatges i compartir-los

A. EL PUNT DE PARTIDA	
a.1	Haver participat de l'experiència
a.2	Tenir registres de les experiències
B. LES PREGUNTES INICIALS	
b.1	Per a què volem fer aquesta sistematització? (Definir l'objectiu)
b.2	Quina o quines experiències volem sistematitzar? (Delimitar l'objecte a sistematitzar)
b.3	Quins aspectes centrals d'aquestes experiències ens interessa sistematitzar? (Precisar un eix de sistematització)
b.4	Quines fonts d'informació utilitzarem?
b.5	Quins procediments seguirem?
C. RECUPERACIÓ DEL PROCÉS VISCUT	
c.1	Reconstruir la història
c.2	Ordenar i classificar la informació
D. LA REFLEXIÓ DE FONTS: per què va passar el que va passar?	
d.1	Analitzar i sintetitzar
d.2	Fer una interpretació crítica del procés
E. ELS PUNTS D'ARRIBADA	
e.1	Formular conclusions
e.2	Comunicar els aprenentatges

Taula 5: Procés de sistematització d'experiències educatives. Font: Elaboració pròpia.

Tot i poder-se adaptar i flexibilitzar en base als diferents casos on pugui aplicar-se, el model més comú i estàndard per al desenvolupament d'un procés de sistematització d'experiències educatives consta de 5 fases (taula 5).

3.1.2.2 La sistematització d'experiències aplicada en el cas de la recerca sobre les rutes de l'exili del MUME

A continuació, s'especificarà el desenvolupament de les diferents fases del procés de la sistematització d'experiències educatives dut a terme per a la present tesi.

A. El punt de partida

El punt de partida del procés ha estat, òbviament, la meua integració professional dins el servei educatiu del MUME. Així, durant 3 anys ininterromputs, vaig ser protagonista directe de l'experiència educativa que amb posterioritat s'ha procedit a sistematitzar. Una participació realment activa pel que fa a la visió d'aquesta recerca, doncs gran part del temps dedicat professionalment a les rutes, i al MUME, ha estat emprat sempre amb la projecció d'aquesta recerca en ment.

A més de la meua pròpia participació com a educador, cal remarcar que dos dels tres principals agents protagonistes de l'experiència han tingut també un paper rellevant dins el procés. Així, el conjunt de l'equip de professionals del servei educatiu, companyes i companys amb qui he compartit idees i reflexions de manera regular, han sigut una peça clau en el desenvolupament de la recerca, ja que han format part de la mostra sobre la qual aplicar la principal eina de recerca dissenyada per a l'ocasió. 10 d'aquestes persones han sigut entrevistades, i, en base a l'anàlisi de les seves respostes, ha sigut possible plantejar conclusions sobre les especificitats de la didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni, en general, i de les rutes del MUME, en particular. Una visió exposada a l'article número 7 d'aquesta tesi.

L'altre grup present amb pes dins la recerca és el professorat. Amb moltes d'aquestes persones ha sigut possible establir una relació informal que ha permès l'intercanvi d'opinions i la generació de debats molt profitosos sobre l'impacte educatiu de les rutes. Són, igual que l'equip educatiu del MUME, part de la mostra amb qui s'ha fet servir l'eina principal de recerca, i han aportat una visió important per tal d'entendre la idiosincràsia de la didàctica als espais de memòria, i la seva relació amb qüestions socioeducatives més àmplies. Això és així perquè el treball en profunditat de les dades extretes sobre el professorat, i la confrontació amb els objectius de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible, ha permès identificar el vincle entre patrimoni, memòria històrica i desenvolupament sostenible. Resultats visibles a partir de l'article 6 d'aquesta tesi.

El tercer grup protagonista de l'experiència és l'alumnat. En aquest cas, la concreció de l'instrument de recerca els ha deixat fora de la mostra, el que implica tenir aquest grup present per a les futures línies d'investigació sorgides d'aquesta tesi. Tanmateix, la visió de l'alumnat ha estat present a l'hora de dissenyar l'instrument en qüestió, ja que, tal i com passa també amb el professorat, l'equip educatiu, i jo mateix, hem tingut l'oportunitat d'escoltar reflexions sobre les seves experiències com a col·lectiu usuari de les rutes de l'exili. Idees i reflexions que han sigut degudament anotades dins el dietari de camp per a la seva posterior anàlisi.

Sobre aquest darrer punt, remarcar que jo mateix he gestionat les anotacions pertinents dins el mencionat dietari de camp. Cada ruta suposava una nova oportunitat per a la recollida d'idees, la consolidació o confrontació de plantejaments previs, i fins tot, per aprofitar els fluxos de la informalitat per assimilar i projectar noves visions a incorporar a la recerca. El mencionat dietari ha sigut l'element principal sobre el qual construir tant l'eina de recerca, com el procés genèric de la sistematització de l'experiència.

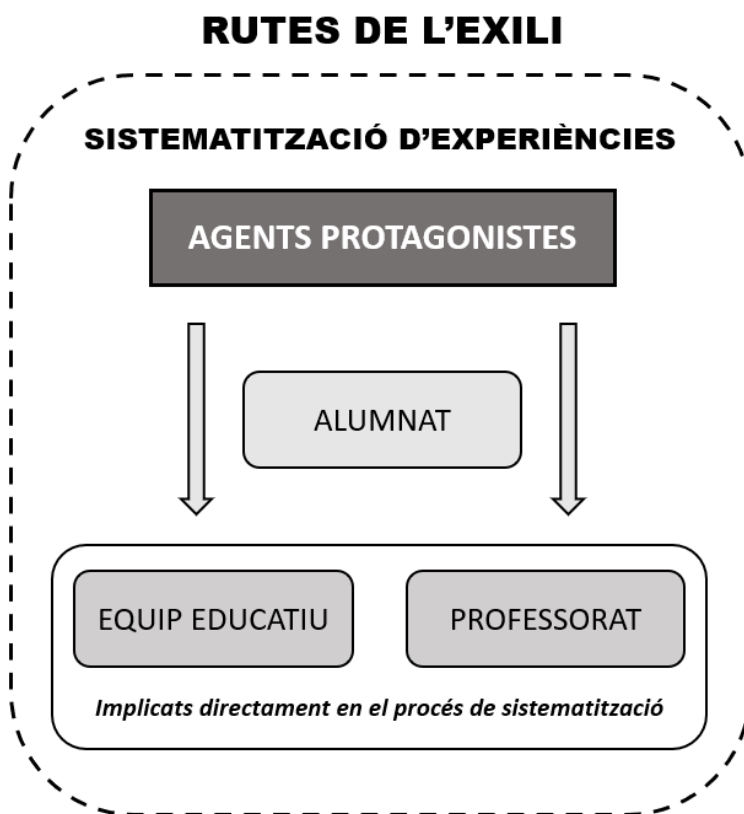

Figura 18: Agents protagonistes de la sistematització d'experiències aplicada a les rutes de l'exili del MUME.
Font: Elaboració pròpia.

B. Les preguntes inicials

- Per a què volem fer aquesta sistematització?

L'objectiu de la sistematització de l'experiència educativa de les rutes de l'exili del MUME és l'anàlisi de la didàctica de la memòria històrica i la seva relació amb el patrimoni. Tenint molt clar que es tracta de l'objectiu genèric de major envergadura dins el conjunt d'objectius principals de la recerca, aquest és sens dubte el que ha de guiar el camí del procés de sistematització de l'experiència educativa.

- Quina experiència o experiència volem sistematitzar?

L'objecte a sistematitzar són les rutes de l'exili del MUME. Una anàlisi estricta de la pròpia experiència establiria un marc cronològic entre els anys 2014 i 2017, tot i que, en el marc més ampli de la present recerca i dels inputs analitzats i projectats des de la mateixa, aquest s'ha ampliat des dels inicis de les pròpies rutes fins a l'actualitat. L'eina principal de recerca recava informació des dels inicis, i les diferents anàlisis que a nivell teòric es presenten en la primera part de la tesi i que reflexionen també sobre la mencionada etapa inicial, justifiquen aquesta amplitud cronològica a l'hora de delimitar l'objecte a sistematitzar.

- Quins aspectes centrals d'aquestes experiències ens interessa sistematitzar?

L'eix de sistematització que serveix de fil conductor, tot travessant l'experiència de forma relativament transversal, és la visió de dos dels principals protagonistes implicats en la mateixa: l'equip educatiu del MUME i el professorat usuari de les rutes. La veu d'aquests dos grups, diversa però a la vegada complementària, marca una línia coherent amb la resta d'elements inherents a la sistematització, com són l'objectiu, l'objecte, les fonts i el procediment de la mateixa.

- Quines fonts d'informació utilitzarem?

Com dèiem, les fonts estan directament relacionades amb el propi eix de sistematització identificat en el cas de les rutes de l'exili del MUME. D'aquesta manera, tant l'equip educatiu com el professorat han exercit com a informants principals d'aquest procés de sistematització. També ha jugat un paper clau el conjunt d'informació de caràcter etnogràfic recavada prèviament al disseny del principal instrument de recerca i de la seva aplicació sobre el conjunt d'informants.

- Quins procediments seguirem?

En aquest cas concret, en tractar-se d'un procés de sistematització vinculat a una recerca doctoral i a una persona concreta, no hi ha hagut més pla operatiu de sistematització que obeir el camí establert per la pròpia recerca, amb l'assoliment dels objectius projectats per la mateixa com a meta final. La metodologia global emprada en el procés, a més de la pròpia sistematització, implica un treball teòric de gran

envergadura i un treball de camp aplicat de caràcter etnogràfic que ha fet possible la concreció de les parts que formen el bloc inicial de la tesi. D'aquesta manera, i sempre amb el procés de sistematització com a guia, s'ha dissenyat un instrument de recerca que, en forma d'entrevista en profunditat semioberta, ha sigut aplicada a la mostra formada pel professorat usuària de les rutes i l'equip educatiu a càrrec de la seva execució.

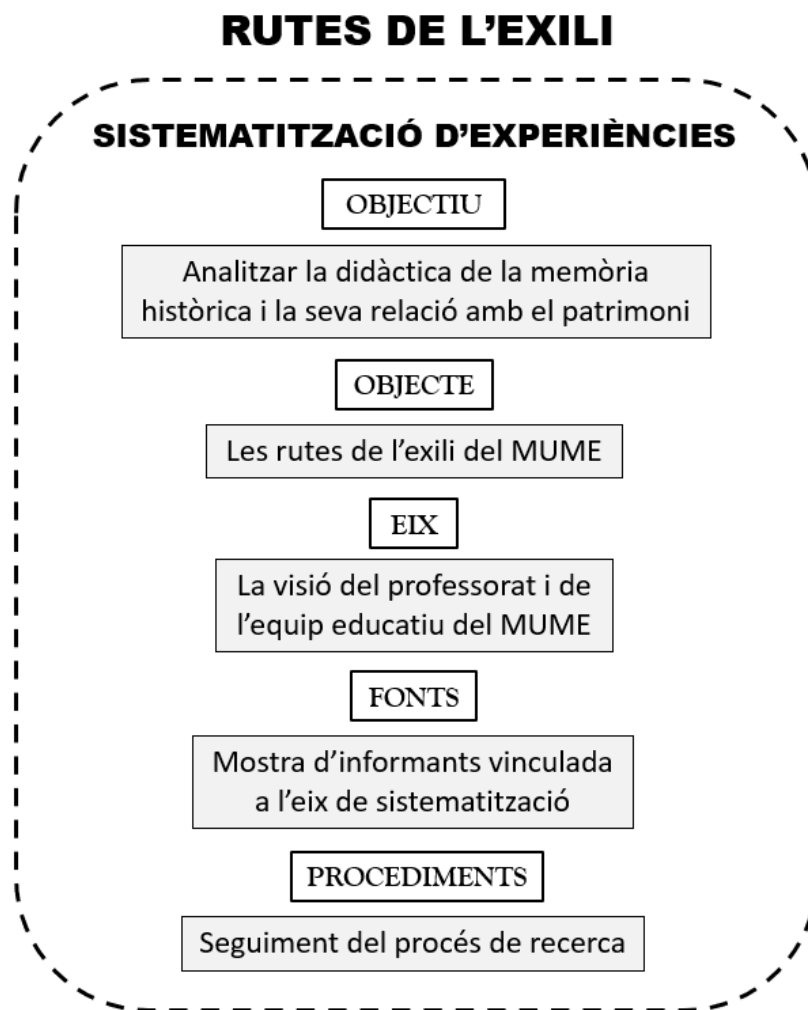

Figura 19: Plantejament inicial per a la sistematització d'experiències aplicada a les rutes de l'exili del MUME. Font: Elaboració pròpia.

C. Recuperació del procés viscut

La distància cronològica entre els fets a sistematitzar i el moment en el qual s'intenta dur a terme la mencionada sistematització ha permès, en el cas de les rutes del MUME, establir tot un conjunt d'idees, conceptes i reflexions, necessàries per tal de projectar la present recerca.

La veu de l'equip educatiu del MUME i del professorat usuari de les rutes, agents protagonistes de la sistematització que actuen com eix de la mateixa, és el que ha guiat el camí per a estructurar la informació disponible i convertir-la en potencials elements de generació de coneixement. D'aquesta manera, ha sigut possible generar un esquelet analític en forma de taula d'especificacions sobre el qual executar l'eina de recerca principal, l'entrevista en profunditat semioberta amb guió estructurat. Les 5 dimensions diferenciades, amb els seus respectius indicadors, dels quals emanen els ítems que acabaran de perfilar les preguntes de l'entrevista, són resultat de la recuperació del procés viscut dins les rutes de l'exili del MUME i són el que ha permès la recollida de dades que projecta els resultats d'aquesta recerca.

D. La reflexió de fons: per què va passar el que va passar?

Aquesta fase de la sistematització té a veure amb la interpretació crítica que se'n fa de tota aquella informació analitzada i sintetitzada fins el moment. Així, gràcies a l'aplicació de l'instrument de recerca sobre l'eix de sistematització, que es concreta en la realització d'entrevistes al conjunt de persones integrants de la mostra, ha estat possible executar una anàlisi de dades de caràcter qualitatiu sobre el qual projectar uns resultats.

L'objectiu de la sistematització de l'experiència educativa de les rutes de l'exili del MUME vehicula sobre la dialèctica entre didàctica de la memòria històrica i patrimoni, un element que, a la vegada, exerceix com un dels principals objectius genèrics de la recerca global presentada en aquesta tesi. Tanmateix, no és pas l'únic objectiu genèric i, a més a més, li acompanyen també diversos objectius perifèrics dins el context global de la recerca.

És en aquest moment on podem parlar d'un creixement de l'autonomia de la pròpia recerca envers el procés de sistematització d'experiències. La sistematització ha servit per identificar els diferents agents protagonistes del procés, atorgant-los-hi un paper dins el mateix, i integrant-los com a part essencial de l'estructura de recuperació d'allò viscut. D'igual manera, s'ha establert també l'estructura analítica per a l'obtenció d'informació sobre l'experiència de les rutes de l'exili del MUME, la qual, un cop desenvolupada, ha permès l'extracció de dades necessària per a l'anàlisi crítica de la mateixa. Unes dades que poden i han de ser confrontades amb altres dades existents sobre casos similars, o, fins i tot, i això aplica a aquesta recerca tant com a qualsevol

procés de sistematització, utilitzades per a desenvolupar una discussió amb les aportacions prèvies a nivell teòric.

Així, una sistematització d'experiències de caràcter social o comunitari que persegueixi millores socials en determinats contextos educatius hauria d'encetar, a partir d'aquesta fase, un procés per a revertir situacions estructurals negatives que afectin a l'experiència educativa en qüestió. És per això que, en el nostre cas, on la recerca se centra en fer una diagnosi analítica de la pròpia experiència sense ambicions de millora, almenys dins el context de la present tesi, podem establir una diferenciació entre recerca i sistematització que impliqui la mencionada autonomia de la primera sobre la segona.

E. El punt d'arribada

La fase final de la sistematització implica la formulació de conclusions i el plantejament de recomanacions. En el cas de la recerca sobre les rutes de l'exili del MUME, aquestes conclusions es formularan en base al pla general de la recerca presentada en aquesta tesi, i es projectaran en concordança amb els diferents objectius plantejats, ja siguin aquests de tipus genèric o perifèric.

Com dèiem, en aquesta fase sí que pot distingir-se entre una sistematització de caràcter més aplicat i una de tipus teòric vinculada a una recerca específica, com en el nostre cas. Així, la sistematització de l'experiència de les rutes de l'exili del MUME haurà donat peu al plantejament d'unes conclusions, i aquestes serviran per a la generació de coneixement en l'àmbit de les ciències socials i de la investigació educativa. Tanmateix, com a qualsevol recerca, i aquí conflueixen tant el nostre model com un model de sistematització més aplicat sobre el terreny, seran conclusions que aboquin necessàriament a la projecció de noves recerques o, fins i tot, de l'aprofundiment sobre la present.

En qualsevol cas, aquesta darrera fase implica generar una planificació per a la comunicació dels resultats obtinguts. En el cas de la recerca vinculada a la present tesi, això implicarà la projecció de la mateixa a través dels canals acadèmics a disposició. També implica que la institució nuclear de la present recerca, el Museu Memorial de l'Exili, disposi del material generat a partir de la recerca i en pugui treure profit. En aquest sentit, doncs, aquesta sistematització podria considerar-se també de tipus aplicat.

3.2. Plantejament dels articles

En l'apartat de revisió de la literatura s'ha fet un resum de totes les grans temàtiques que han estat tractades en aquesta tesi com a marc teòric, les quals han estat presentades seguint l'ordre que les pròpies temàtiques han permès establir a nivell de tot el procés de recerca.

En les següents línies, s'ubicaran les mencionades temàtiques en el context de cadascun dels articles. D'igual manera, s'introduirà breument el procés metodològic realitzat en cadascun dels casos.

ARTICLE 1

L'article 1 (González Vázquez, 2016) representa l'estada inicial, i el punt de partida teòric sobre el qual començar a perfilar el camí a seguir en la recerca.

A nivell d'implicació teòrica, el gruix d'elements que analitza l'article tenen a veure amb les polítiques de memòria aplicades al patrimoni a Catalunya, amb l'emergència del procés de recuperació de la memòria històrica a Espanya, i amb el desenvolupament del turisme practicat al voltant dels espais de memòria democràtica. Tot això, amb el marc referencial del MUME com a cas d'estudi sobre el que es vehiculen les mencionades reflexions teòriques.

El desenvolupament d'unes incipients polítiques públiques de memòria a Catalunya, amb un relatiu protagonisme del patrimoni dins el global de les mateixes, ha requerit l'anàlisi teoricopràctic dels materials a disposició. Així, la lectura crítica del Pla d'Actuació dels Espais de Memòria, dissenyat per l'empresa Stoa en coordinació amb el departament de projectes i patrimoni del Memorial Democràtic liderat per l'historiador Jordi Guixé, ha permès fer una radiografia clara de la implementació d'aquest pla. Un pla que, en ser presentat molt anteriorment a l'anàlisi en qüestió, ha servit per jutjar les divergències entre la seva projecció inicial, els resultats obtinguts, i les perspectives de consolidació presents i futures.

Sobre l'aspecte turístic, s'ha realitzat una profunda anàlisi dels elements teoricopràctics treballats des de França, de manera que ha sigut possible establir una comparativa entre el model aplicat a França i el projectat a Catalunya.

Sobre el procés de recuperació de la memòria històrica a Espanya, ha sigut necessari plantejar una profunda reflexió teòrica. El moment de desplegament de polítiques públiques de memòria a Espanya i Catalunya es dona, tal i com passa també en molts altres casos internacionals, com a pas posterior al desenvolupament de les iniciatives provinents de la societat civil. En aquest cas, doncs, resulta imprescindible teoritzar i reflexionar críticament sobre el procés social viscut amb anterioritat a l'acció política. Els espais de memòria posats en valor ho són, moltes vegades, perquè la societat civil

ha tingut cura de la seva preservació i ha reivindicat el seu paper dins les societats democràtiques.

El cas del MUME exemplifica la concreció dels tres elements esmentats. Polítiques de memòria que projecten espais museístics de qualitat, com el MUME; pràctiques turístiques sobre aquests mateixos espais; i un procés social i polític sense el qual no s'entén l'existència d'espais patrimonials d'aquestes característiques.

Conjuntament amb el treball teòric sobre les qüestions esmentades, i al treball de camp que ha significat recórrer els diferents espais de memòria democràtica del país, cal ressenyar també les diferents entrevistes en profunditat semiestructurades que s'han fet a diversos agents implicats. D'entre tots els informants presents en aquesta fase de l'estudi, destacaríem, per la rellevància de la seva posició aleshores i per la qualitat de la informació aportada a l'estudi, els següents casos. Jordi Guixé, antic cap de patrimoni i projectes del Memorial Democràtic, i persona a càrrec del desplegament de les polítiques públiques de memòria democràtica en relació al patrimoni. Josep Calvet, aleshores tècnic d'espais de memòria del Memorial Democràtic i encarregat del seguiment de l'estructura de la xarxa d'espais de memòria. David Tormo, aleshores Coordinador Tècnic del Consorci d'Espais Memorials de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) i màxim responsable dels espais de la Batalla de l'Ebre i la seva gestió. I Jordi Font, aleshores director del MUME, i, com a tal, agent implicat en la gestió dels espais de frontera i exili adherits a l'estructura del Memorial Democràtic.

ARTICLE 2

L'article 2 (González i Font, 2016) representa la consolidació de moltes de les aportacions teòriques de l'article 1, tot centrant-se en el cas d'estudi específic del espais museístics dedicats a l'exili republicà, existents tant a la Catalunya espanyola com a la francesa. Cinc casos d'estudi han sigut inclosos en el present article: El MUME i el CI de l'Exili Cultural Català de 1939 pel que fa al costat espanyol, i La Maternitat d'Elna i els Memorials de Rivesaltes i Argelers del cantó francès.

El marc teòric desenvolupat recull, com dèiem, moltes de les aportacions treballades també en l'article 1, però amb les especificitats requerides en el present cas. Així, s'ha estudiat en profunditat el paper concret que han jugat els espais de l'exili republicà dins el conjunt d'espais de memòria democràtica de Catalunya i la seva gestió. L'establiment d'una estructura temàtica que comporta el reconeixement específic dels espais de frontera i exili, i la jerarquització entre espais, que ubica al MUME com a dinamitzador dels diferents espais de la seva àrea d'influència, són elements clau per comprendre la dimensió específica tant del MUME com de la resta de museus analitzats. Les dinàmiques patrimonials desenvolupades a França en relació al turisme, i el rol que hi juguen els espais de l'exili en el context d'un model solvent i consolidat com el francès, resulten també rellevants per tal de projectar la significació dels museus dedicats a l'exili republicà ubicats en territori francès.

Un apartat específic que ha sigut treballat en la teoria d'aquest article ha sigut la frontera, així com la seva significació en casos com el dels Pirineus. Les dinàmiques d'una frontera física, com són els propis Pirineus, a vegades no es corresponen amb les fronteres polítiques, com en el present cas fins a la finalització de la Guerra dels Trenta Anys i la signatura del Tractat dels Pirineus, l'any 1659. Uns antecedents històrics que perfilen la realitat sociolingüística d'un territori, i que manifesten unes particularitats que cal tenir en compte en analitzar els processos sociopolítics desenvolupats amb posterioritat sobre el territori. No debades, la Retirada implicà una fugida de país a país, però, gràcies a l'impacte dels esmentats antecedents històrics i a altres dinàmiques migratòries esdevingudes prèviament a l'exili del 39, moltes persones exiliades pogueren alleugerir l'efecte traumàtic d'aquest trajecte gràcies a l'aixopluc de familiars i amics. Un valor simbòlic, el de la frontera, sense l'anàlisi del qual resulta complicat abordar la reflexió crítica sobre els seus espais de memòria.

En addició, una important tasca de treball de camp ha sigut duta a terme per tal de completar l'anàlisi crítica dels museus inclosos en l'article. Comptant amb entrevistes amb els diferents agents implicats en la gestió dels esmentats espais, i amb la implicació personal i laboral dels dos autors que signen l'article.

ARTICLE 3

L'article 3 (González Vázquez, 2018a) representa una aportació íntegrament teòrica sobre la relació entre els espais de memòria i els diferents models analítics que estudien les dinàmiques turístiques al voltant dels mateixos. D'aquesta manera, s'ha projectat una anàlisi comparativa entre dos dels models més referencials en aquest àmbit, com són els denominats turisme de memòria i turisme fosc.

L'abordatge literari al camp del turisme de memòria ha tingut en compte tot el buidatge realitzat pels articles 1 i 2, i ha sigut ampliat a d'altres realitats geogràfiques i memorials que, més enllà de l'esmentat cas francès del *tourisme de mémoire*, aporten nous elements d'anàlisi dins d'aquest paradigma. Una ampliació en aquest camp teòric que, d'altra banda, confirma l'ascendent francès a l'hora de projectar un model integral de posta en valor aplicable en altres casos externs.

Paral·lelament a l'esmentat model del turisme de memòria, existeixen nombroses altres denominacions que, des de l'esfera acadèmica principalment, són emprades per a la identificació i definició de pràctiques turístiques sobre espais de memòria o altres espais relacionats amb el dol. De totes elles, degut al descarat impacte social i mediàtic, s'ha escollit el model del *Dark Tourism* per tal de realitzar l'anàlisi comparada entre models teòrics.

Així, s'ha realitzat tant un important buidatge en el cas del turisme de memòria, actualitzant amb aportacions realitzades en contextos diferents al francès, com una extensa i profunda anàlisi teòrica sobre referències analítiques del *Dark Tourism* i altres

models similars. Estudis d'impacte, anàlisis teòriques, o estudis de cas diversos, han sigut el material sobre el qual s'ha projectat aquesta part de la recerca.

ARTICLE 4

L'article 4 (González Vázquez, 2018b) compleix una funció essencial en el conjunt del present compendi. Es tracta de l'estudi analíticodescriptiu de l'objecte principal d'estudi de la tesi: les rutes de l'exili del MUME.

En aquest cas, i, com és obvi, el meu paper com a educador ha sigut fonamental per tal de realitzar tota la funció analítica sobre les diferents rutes ofertades des del MUME. Una tasca que ha implicat la revisió retrospectiva de cadascuna de les rutes, dels seus espais de referència i de la significació dels mateixos.

A nivell teòric, s'ha realitzat també un buidatge important sobre les aportacions teòriques existents al voltant de les rutes i els itineraris de caràcter cultural, turístic i educatiu. Un buidatge fruit del treball en profunditat d'una extensa selecció de títols nacionals i internacionals.

El treball de camp diari realitzat paral·lelament a la meua funció professional ha sigut, així mateix, l'origen del plantejament realitzat a posteriori en forma de sistematització d'experiències, i que ha sigut clau a l'hora d'ordenar el conjunt d'idees i conceptes per a desenvolupar en profunditat en les posteriors fases de la present recerca.

L'aplicació d'una metodologia de caràcter analíticodescriptiu ha possibilitat la identificació i classificació de les diferents narratives històriques i memorial associades a cadascuna de les rutes i els seus espais. Uns resultats que, igual que l'inici del plantejament de la sistematització d'experiències, han sigut necessaris per tal d'avançar amb la recerca. Sobre els mateixos s'ha pogut construir part de la base de l'instrument de recerca dissenyat en les fases posteriors, i que ha possibilitat la consecució de les dades necessàries per a la publicació dels articles 6 i 7.

ARTICLE 5

L'article 5 (González Vázquez et al., 2021) implica la presentació d'un cas diferent al de la resta d'articles presentats en el compendi. Es tracta de la publicació del procés d'implementació d'un projecte educatiu, del qual participen diverses institucions europees, dedicat al treball amb els testimonis en espais de frontera. El projecte en qüestió porta per nom "*In Between?*" i ha sigut dissenyat i promogut per la *European Network Remembrance Solidarity* (ENRS), un organisme polonès que té per missió la el foment del coneixement sobre el passat recent europeu i el diàleg entre les nacions antigament bel·ligerants del vell continent.

"In Between?" és un projecte educatiu que té per objectiu explorar la memòria oral existent a diverses regions transfrontereres d'Europa per desenvolupar, posteriorment, materials audiovisuals que exerceixin com a difusors d'aquesta memòria. L'alumnat participant combina formació teòrica de caràcter interdisciplinari (arxivística, audiovisual, narrativa...) amb l'aplicació pràctica dels coneixements esmentats sobre el terreny. Des de la primera edició, duta a terme el 2016, aproximadament una vintena de territoris europeus de frontera han estat inclosos dins el projecte, entre elles, la frontera francocatalana protagonista de l'edició presentada i analitzada en l'article 5 del present compendi. El producte final de cada edició consisteix en un documental audiovisual breu sobre el cas, on es combinen aportacions de testimonis i diferents suports documentals gràfics.

La metodologia emprada a l'edició duta a terme als espais transfronterers vinculats a l'exili republicà consisteix en una aproximació interdisciplinària basada en tres vessants.

D'una banda, l'exploració per part de l'alumnat dels espais de memòria a la Catalunya transfronterera relacionats amb la Guerra Civil i l'exili com a forma d'aproximació crítica i analítica sobre el territori. D'altra banda, la recollida i l'anàlisi de la memòria oral. Un total de 8 persones van ser seleccionades com a testimonis, aportant perfils diversos però complementaris, amb el denominador comú de ser agents amb relació directa o indirecta amb la memòria col·lectiva del territori. Finalment, l'exploració de les fonts escrites i documentals albergades al MUME.

Les organitzacions participants van ser les següents: l'esmentada ENRS – *European Network of Remembrance and Solidarity* com a entitat promotora. Una institució que dissenya i coordina tot un conjunt d'accions i activitats a nivell europeu, incloent-hi el comissariat d'exposicions, l'execució de tallers o l'edició de publicacions, entre d'altres accions. Els principals socis del projecte van ser l'Arxiu Nacional de Cinema de Polònia, l'Arxiu Digital Nacional de Polònia i l'*EU Screen Foundation*, entitats de caràcter arxivístic i audiovisual, encarregades de donar suport formatiu i cobertura tècnica durant el desenvolupament del projecte, així com a la posterior realització del producte final. Finalment, i com a equip de coordinació local, l'Observatori Europeu de Memòries (EUROM per les sigles en anglès) de la Fundació Solidaritat UB, organisme adscrit a la Universitat de Barcelona que es dedica a la creació i promoció de projectes i activitats relacionades amb les polítiques de memòria a nivell europeu. L'alumnat participant va ser format per estudiants i joves d'entre 18 i 25 anys procedents de diferents països europeus i van ser seleccionats sobre la base de la seva experiència i complementarietat de disciplines acadèmiques.

El resultat principal del projecte va ser la realització per part de l'alumnat d'un documental de 12 minuts, articulat conforme a 4 dimensions analítiques: identitat, memòria, exili i la relació entre passat-present-futur. A més a més, es van produir complementàriament més de 12 hores de material audiovisual a partir de la captació de les entrevistes i els espais de memòria. Les dimensions analítiques van ser

seleccionades amb anterioritat a la realització del documental, i van guiar el procés metodològic de les gravacions dels testimonis.

La primera dimensió escollida va ser l'exili, ja que es tracta del principal subjecte històric necessari per al desenvolupament de la memòria col·lectiva del territori en referència al seu passat recent més traumàtic. La segona fou la pròpia memòria, que representa el passat fet present. En aquest cas, i mitjançant el testimoni oral de diversos individus, es forja una narrativa col·lectiva envers diferents subjectes històrics referencials, els quals fan convergir els relats memorials existents a ambdós costats de la frontera. La pròpia interrelació entre passat, present i futur, que és inherent a l'aproximació reflexiva a la memòria, és una altra dimensió analítica. Una visió especialment rellevant, tenint en compte el tractament educatiu dels materials i el *target* juvenil de les persones que els treballen. I la darrera dimensió és la identitat, un element amb un fort potencial per a la creació de narratives memorials. En els casos de frontera, com el treballat en aquest cas, l'estudi del fet identitari a ambdós costats de la frontera ajuda a comprendre la memòria del territori i les seves complexitats.

En resum, per a la realització de l'article 5 ha sigut necessari l'ordenació de tot el procés dut a terme durant la implementació del projecte, tot potenciant la seva anàlisi amb un marc teòric relacionat tant amb el fet fronterer i les seves implicacions a nivell memorial, com en el sorgiment i la consolidació de les diverses eines digitals que faciliten l'execució d'aquest tipus de projectes.

ARTICLE 6

L'article 6 (González-Vázquez et al., 2021) aporta una part essencial del compendi, com és la visió del professorat que ha sigut usuari, en molts casos habitual, de les rutes de l'exili del MUME. Una visió rellevant per tal d'arribar a un coneixement profund del fenomen estudiat, i que, en el present article, ha servit per anar més enllà dels propis paràmetres inicials de la recerca global de la tesi. Així, ha sigut possible analitzar la relació real i potencial entre la capacitat didàctica de les rutes del MUME, i els Objectius de Desenvolupament Sostenible.

A nivell teòric, ha sigut necessari el treball en profunditat de referències sobre educació patrimonial, especialment aquelles centrades en la qüestió emocional vinculada al patrimoni i els seus usos. També el camp de l'educació formal i la seva relació amb la història recent i la memòria ha estat àmpliament tractat, com així ho ha sigut, per altra banda, l'impacte de la memòria a nivell educatiu fora de l'aula, i els temes relacionats amb l'empatia històrica en l'àmbit educatiu.

En aquesta fase de la recerca, la que comprèn els articles 6 i 7, ha entrat en joc de manera directa la sistematització d'experiències, imprescindible a l'hora de plantejar el disseny del principal instrument de recerca emprat per a recavar informació. És, doncs, en la tercera fase de la sistematització, dedicada a la recuperació del procés viscut, on

ha calgut aplicar l'expertesa professional acumulada que, juntament amb les fases anteriors de la recerca, especialment la presentada en l'article 4, ha fet possible el disseny i l'execució de l'instrument de recerca (veure figures x-taules professorat).

A través d'una taula d'especificacions (taula 6) que ha tingut en compte els elements mencionats amb anterioritat (sistematització d'experiències, treball analíticodescriptiu sobre les rutes, etc.), s'ha dissenyat el model d'entrevista en profunditat semioberta que, realitzada a 12 docents usuaris de les rutes del MUME, ha permès recavar informació sobre l'objecte d'estudi en qüestió, les pròpies rutes de l'exili del MUME.

Un cop extreta, analitzada i estructurada la informació, s'ha fet el pas d'establir una anàlisi comparativa entre la pròpia informació recavada a les entrevistes als docents i els diferents objectius plantejats des de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible (EDS). L'EDS és la concreció dels objectius de Desenvolupament Sostenible a nivell educatiu, i, com dèiem, està estructurada en una sèrie d'objectius d'aprenentatge. Concretament, hi ha estructurats 3 blocs: objectius d'aprenentatge cognitius, Objectius d'aprenentatge socioemocionals, i objectius d'aprenentatge conductuals, cadascun dels quals disposa de 5 objectius d'aprenentatge diferenciats. Els exposem a continuació.

Objectius cognitius:

1. L'estudiant comprèn els conceptes de justícia, inclusió i pau, així com la seva relació amb la llei.
2. L'estudiant comprèn els seus sistemes legislatius i de govern locals i nacionals, la manera en la qual aquests el representen, i l'existència de mecanismes de corrupció que permeten abusar-ne d'ells.
3. L'estudiant és capaç de comparar el seu sistema de justícia amb el d'altres països.
4. L'estudiant compren la importància dels individus i els grups per tal de recolzar la justícia, la inclusió i la pau, i per ajudar a les institucions sòlides en el seu país i arreu del món.
5. L'estudiant compren la importància del marc internacional de drets humans.

Objectius socioemocionals:

1. L'estudiant és capaç de connectar-se amb altres que el poden ajudar a promoure la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides al seu país.
2. L'estudiant és capaç de debatre sobre temes locals i mundials relacionats amb la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides.
3. L'estudiant és capaç de mostrar empatia i solidaritat amb aquells que pateixen injustícies en el seu propi país, o a d'altres països.
4. L'estudiant és capaç de reflexionar sobre un rol en temes locals i mundials de pau, justícia, inclusió i institucions sòlides.
5. L'estudiant és capaç de reflexionar sobre la seva pròpia pertinença a diferents grups (de gènere, socials, econòmics, polítics, ètnics, nacionals, d'habilitats,

d'orientació sexual, etc.), el seu accés a la justícia i el seu sentit comú d'humanitat.

Objectius conductuals:

1. L'estudiant és capaç d'avaluar críticament temes de pau, justícia, inclusió i institucions sòlides a nivell regional, nacional i mundial
2. L'estudiant és capaç d'exigir i recolzar públicament el desenvolupament de polítiques que promoguin la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides.
3. L'estudiant és capaç de col·laborar amb grups que actualment estan experimentant injustícia i/o conflictes.
4. L'estudiant és capaç de convertir-se en un agent de canvi en la presa de decisions local i alçar la veu en contra de la injustícia.
5. L'estudiant és capaç de contribuir amb la resolució de conflictes a nivell local i nacional.

Degut al valor reparador i de cerca de processos de veritat i justícia, l'ODS 16 (Pau, justícia i Institucions Sòlides) té relació amb les qüestions vinculades a la memòria. D'aquesta manera, els diferents objectius d'aprenentatge de l'EDS relacionada amb l'ODS 16 van ser confrontats amb les dades extretes de les entrevistes. Així, es va poder establir amb posterioritat la relació entre algun d'aquests objectius d'aprenentatge i l'acció didàctica desenvolupada a les rutes de l'exili del MUME (taules 14, 15 i 16).

ARTICLE 7

L'article 7 (González Vázquez i Feliu Torruella, 2022), igual que el 6, també fa una aportació important al compendi, doncs, a més d'aportar la visió de l'equip educatiu del MUME, proposa l'anàlisi de la pròpia acció didàctica exercida per aquest col·lectiu com a guies a les rutes, i tanca el procés global de la tesi.

Igual que a l'article 6, també, el procés retroactiu d'anàlisi de l'experiència educativa aplicat mitjançant la sistematització d'experiències ha permès desenvolupar l'eina de recerca a aplicar. Així, una altra taula d'especificacions (taula 7), molt similar a la desenvolupada per a l'estudi amb els docents, ha permès acabar de perfilar el guió per a les entrevistes en profunditat semiestructurades que han hagut de respondre les persones integrants del servei educatiu del MUME. Un total de 10, en aquest cas.

A nivell teòric, s'han treballat en profunditat moltes referències al tema d'educació i memòria, tant en la vessant formal com la informal. Un marc teòric compartit en aquesta aspecte amb l'article 6, però que ha pogut ser ampliat i actualitzat amb les darreres aportacions de rellevància en la matèria.

Les dades analitzades han permès establir els trets característics bàsics de la didàctica de la memòria històrica en relació amb el patrimoni, seguint l'exemple de les rutes del MUME i l'experiència de les persones responsables de guiar-les.

3.3. Instrument de recerca

Tal i com ja s'ha mencionat, ha sigut gràcies a l'aplicació d'un procés metodològic de sistematització d'experiències que ha estat possible acabar de donar forma a la present recerca amb la solvència necessària en un procés i un treball d'aquestes característiques. La sistematització d'experiències ha permès establir la connexió entre el treball desenvolupat durant 3 anys a nivell professional, com a educador a càrrec de les rutes de l'exili del MUME, i les parts del procés de recerca que han estat dissenyades i executades amb l'objectiu d'analitzar les pròpies rutes de l'exili, l'objecte principal d'aquest estudi.

És a la fase 3 de la sistematització, corresponent a la recuperació del procés viscut, on correspon desenvolupar l'eina o eines de recerca que es consideri adient dins el marc d'un procés de recerca que té en la sistematització d'experiències el seu principal esquelet metodològic. I així ha estat en aquest cas, on s'ha dissenyat l'estructura d'una entrevista en profunditat semioberta a través de la qual poder accedir al conjunt de dades analitzades amb posterioritat.

Aquest instrument de recerca ha seguit un model clàssic dins la metodologia qualitativa, la taula d'especificacions. Seguint aquesta base, ha sigut possible crear un guió per a les entrevistes amb la idea de recavar informació directament relacionada amb els objectius de la present recerca. En conjunció amb la pròpia mostra utilitzada per al desenvolupament de l'estudi, que discrimina entre docents i equip educatiu, la taula d'especificacions s'ha adaptat a les necessitats de cada grup (taules 6 i 7).

Dins el model utilitzat de taula d'especificacions, l'objecte d'estudi han sigut les rutes de l'exili del MUME, i per tal d'arribar a un coneixement profund d'aquest objecte d'estudi, vinculat estructuralment amb els objectius de la present recerca, s'han desgranat les parts de la taula que han acabat de donar forma al guió de les entrevistes. Així, de les diferents dimensions identificades i projectades des de l'objecte d'estudi, s'han identificat a l'hora diversos indicadors, que també, a la vegada, han facilitat la projecció de les preguntes realitzades a les entrevistes. Unes preguntes que, en ser plantejades dins el context d'una entrevista semioberta, no estaven tancades amb anterioritat, sinó que seguien el model de la taula d'especificacions, i s'adaptaven de manera flexible al camí i les necessitats que sorgeixen durant la pròpia entrevista.

Pel que fa al guió de les entrevistes al professorat (taula 6), s'han identificat 5 dimensions. La primera d'elles, dades i perfil, està vinculada als aspectes més personals de la persona entrevistada, i ha permès treballar indicadors com el centre d'estudis on exerceixen, els cursos i assignatures específics que fan, la motivació personal i professional que tenen envers la feina, i les qüestions que a través de la seva feina els vinculen amb la memòria històrica.

Una segona dimensió és la de categorització, on s'intenta donar forma i estructura als diferents aspectes sorgits de les rutes de l'exili com a element patrimonial. A partir

d'aquesta dimensió ha sigut possible treballar en la realització de definicions sobre les pròpies rutes, o la reflexió sobre els itineraris realitzats, els diferents espais de memòria treballats a les rutes i l'adequació del temps emprat en la seva realització.

La tercera dimensió fa referència a l'equip de guies que realitzen les rutes de l'exili, i ha habilitat la reflexió crítica sobre qüestions vinculades amb la tasca desenvolupada per l'equip educatiu del MUME. Els coneixements que tenen els guies i com aquests es manifesten en els continguts teòrics de les rutes, la capacitat d'empatia amb l'alumnat i d'adequació del nivell del discurs, o les diferents aptituds mostrades durant l'execució de les rutes són la base d'aquests reflexions crítiques desenvolupades pel professorat entrevistat al respecte de la feina feta pels guies.

A la quarta dimensió projectada a la taula d'especificacions s'analitzen els materials emprats durant les rutes. En són varis, i, depenent de cada ruta i de cada guia, poden tenir més o menys pes. Per això la valoració i les possibles percepcions despreses per cada docent són importants per l'anàlisi de l'impacte i el valor d'aquests materials. Així, es projecten indicadors com els textos llegits o referenciats, les imatges o àudios utilitzats en alguna de les fases de la ruta, o els diferents elements interpretatius que el territori disposa a l'abast de les rutes. Aquestes són, de fet, les tipologies de materials utilitzats generalment a les rutes.

La dimensió d'estratègia didàctica està directament relacionada amb les maneres de projectar el potencial educatiu de les rutes. Es treballa a través d'indicadors vinculats a la memòria i el seu valor didàctic, o la relació existent entre les rutes i les diferents estratègies didàctiques emprades en la seva execució, i les diferents manifestacions existents a l'educació formal, com les competències, els continguts, o els currículums de les assignatures on es pugui treballar en matèria de memòria històrica.

Entrevista docents TAULA D'ESPECIFICACIONS			
OBJECTE D'ESTUDI	DIMENSIONS	INDICADORS	ÍTEMS / PREGUNTES
LES RUTES DE L'EXILI DEL MUME	Dades i perfil	<ul style="list-style-type: none"> - Context del Centre d'Estudis - Curs - Assignatura - Motivació 	<ul style="list-style-type: none"> - En quin context s'emmarca la sortida amb respecte al centre - En quin context s'emmarca la sortida amb respecte al curs i l'assignatura - Motivació personal VS professional
	Categorització	<ul style="list-style-type: none"> - Producte - Itinerari - Espais - Temporització 	<ul style="list-style-type: none"> - Concepte de ruta i definició - Ruta o rutes realitzades - Itinerari, espais visitats i valoració - Durada de la ruta i adequació
	Guiatge/guia	<ul style="list-style-type: none"> - Coneixements /continguts - Capacitat d'empatitzar - Aptituds didàctiques - Adequació del discurs 	<ul style="list-style-type: none"> - Capacitació del/la guia pel que fa a continguts i a discurs - Capacitat d'empatitzar i d'arribar a l'alumnat del/la guia - Capacitat del/la guia per traslladar un missatge adequat pel coneixement significatiu de l'alumnat - Capacitat del guia per adequar el discurs als registres de l'alumnat
	Materials	<ul style="list-style-type: none"> - Textos - Imatges - Àudios - Elements interpretatius 	<ul style="list-style-type: none"> - Utilització de materials de suport durant la ruta - Valoració dels materials de suport - Lectura de testimonis i valoració - Ús durant la ruta d'elements interpretatius del territori (plafons, plaques,...) i valoració
	Estratègia didàctica	<ul style="list-style-type: none"> - El concepte de memòria - Assoliment de competències pròpies - Assoliment de competències genèriques - Relació amb el currículum - Continguts del temari de l'assignatura - Feina prèvia i posterior 	<ul style="list-style-type: none"> - Treball del concepte de memòria a l'aula - Valoració genèrica de l'aportació del patrimoni a l'educació formal - Valoració específica de l'aportació dels espais de memòria a l'educació formal en el context de l'alumnat que ha realitzat la ruta - Valoració de l'alumnat sobre l'aportació de la ruta als coneixements curriculars de l'assignatura o assignatures que han programat l'activitat - Valoració de l'aportació de la ruta a nivell competencial (general i propi) - Feina prèvia a la ruta - Feina posterior a la ruta - Coordinació entre centre i museu

Taula 6: Taula d'especificacions desenvolupada per a la realització de les entrevistes al professorat usuari de les rutes del MUME. Font: Elaboració pròpia.

Pel que fa al guió desenvolupat per a les entrevistes al personal del servei educatiu del MUME, també s'ha seguit un patró similar al de taula d'especificacions del professorat, amb 5 dimensions (taula 7). En alguna d'elles s'ha replicat el mateix model, i en d'altres se n'ha generat un d'específic. En el cas de les dimensions segona, quarta i cinquena, corresponents a categorització, materials i estratègia didàctica, s'ha replicat de manera relativament similar el model emprat a les entrevistes als docents. A la dimensió primera, corresponent a dades i perfil, sí que s'han generat indicadors propis i diferenciats, mentre que la dimensió tercera, corresponent als grups rebuts, és de nova i específica creació per a l'estudi des de la perspectiva de l'equip educatiu del MUME.

A la primera dimensió, també denominada dades i perfil, els indicadors tenen a veure amb aspectes personals de les persones entrevistades. En aquest cas, fan referència a la formació específica que han rebut a nivell acadèmic o a l'experiència professional que hagin pogut desenvolupar amb anterioritat a la feina al MUME. També el factor motivacional ha sigut fruit d'anàlisi i de reflexió per part de les persones entrevistades.

A la tercera dimensió s'analitzen els grups rebuts, i per fer-ho, els indicadors emprats discriminen entre professorat i alumnat a l'hora de projectar l'anàlisi dels mateixos. Així, aspectes de preparació i de l'actitud mostrada per ambdós col·lectius són tingudes en compte a l'hora de projectar les preguntes a realitzar a les persones entrevistades.

Entrevista educadors/es TAULA D'ESPECIFICACIONS			
OBJECTE D'ESTUDI	DIMENSIONS	INDICADORS	ÍTEMS / PREGUNTES
LES RUTES DE L'EXILI DEL MUME	Dades i perfil	<ul style="list-style-type: none"> - Context personal - Context formatiu - Context professional - Motivació 	<ul style="list-style-type: none"> - Relació amb el patrimoni i la història/memòria - Formació acadèmica i professional específiques i relació amb la feina al MUME - Motivació personal VS professional
	Categorització	<ul style="list-style-type: none"> - Producte - Itinerari - Espais - Temporització 	<ul style="list-style-type: none"> - El concepte de ruta i definició - Les rutes del servei educatiu del MUME - Itinerari, espais visitats i valoració - Durada de la ruta i adequació
	Grups	<p><u>ALUMNAT</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Preparació - Actitud <p><u>PROFESSORAT</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Preparació - Actitud 	<ul style="list-style-type: none"> - Nivell de coneixements/continguts - Capacitat d'empatitzar amb les explicacions - Adequació del comportament - Preparació específica del grup (percepció) - Nivell d'intervenció en el grup (control, jerarquia...) - Relació i respecte amb l'educador/a
	Materials	<ul style="list-style-type: none"> - Textos - Imatges - Àudios - Elements interpretatius 	<ul style="list-style-type: none"> - Utilització de materials de suport durant la ruta - Valoració dels materials de suport - Lectura de testimonis i valoració - Ús durant la ruta d'elements interpretatius del territori (plafons, plaques,...) i valoració
	Estretègia Didàctica	<ul style="list-style-type: none"> - El concepte de memòria - Relació entre patrimoni i educació - Relació amb competències i currículum - Continguts del temari de l'assignatura - Feina prèvia i posterior 	<ul style="list-style-type: none"> - Treball a la visita/ruta del concepte de memòria - Valoració genèrica de l'aportació del patrimoni a l'educació formal - Valoració específica de l'aportació dels espais de memòria a l'educació formal - Valoració sobre l'aportació de la ruta als coneixements i/o formació dels grups - Feina prèvia a la ruta - Feina posterior a la ruta - Coordinació entre centre i museu

Taula 7: Taula d'especificacions desenvolupada per a la realització de les entrevistes al personal de servei educatiu del MUME. Font: Elaboració pròpia.

3.4. Mostra

El disseny de l'instrument de recerca es va dur a terme de manera paral·lela a la selecció de la mostra sobre la qual hauria de ser aplicat. D'aquesta manera, tant el professorat com l'equip educatiu van ser seleccionats després d'aplicar uns paràmetres per a la selecció, i de seguir el procés per tal de dur-la a terme. Així doncs, els articles 6 i 7 són el resultat de l'aplicació de l'eina de recerca sobre professorat i equip educatiu, respectivament.

Pel que fa a la selecció del professorat, la feina desenvolupada a les rutes del MUME durant 3 anys de relació professional, va permetre establir algunes de les relacions que després fructificarien en la participació docent en aquest estudi. Així, algunes de les persones que han format part de la mostra ho van fer degut a aquests contactes previs. Tanmateix, la projecció de la recerca requeria una mostra més àmplia, i és per això que, amb la col·laboració i suport del MUME, i, a través de la implicació directa de l'aleshores director, Jordi Font, es va fer arribar una carta d'invitació al conjunt del professorat usuari de les rutes (annex C). Això va permetre eixamplar la base de persones disponibles per a formar part de la mostra, i, a partir d'aquí, es va fer el procés de selecció, amb els criteris de territorialitat i nivell d'educatiu on els docents impartien docència com a base principal. Tot i no ser un criteri discriminatori, també es va tenir en compte l'assignatura treballada per cada docent per tal de donar representativitat a un espectre ampli en aquesta matèria.

L'instrument de recerca va ser aplicat, com també fou en el cas de l'equip educatiu del MUME, entre els mesos de Juny i Octubre de 2019 (taules 8 i 9), i les dades sobre les quals es va calcular la mostra de docents a seleccionar van ser les del primer semestre de 2019.

Docents	
Data (2019)	Entrevistes realitzades
Juny	3
Juliol	6
Agost	0
Setembre	1
Octubre	2

Taula 8: Cronologia de les entrevistes realitzades a docents. Font: Elaboració pròpia.

Equip educatiu MUME	
Data (2019)	Entrevistes realitzades
Juny	0
Juliol	2
Agost	3
Setembre	1
Octubre	2

Taula 9: Cronologia de les entrevistes realitzades a l'equip educatiu del MUME. Font: Elaboració pròpia.

Cal tenir en compte que la denominada temporada alta es dona entre Abril i Juny, on es concentren aproximadament el 80% del total de rutes realitzades per escoles. Així doncs, durant aquesta etapa van ser 39 centres educatius els que van realitzar alguna de les rutes del MUME, comptant 17 grups de Batxillerat, 19 d'Educació Secundària Obligatòria, i 3 d'Educació Primària. D'aquesta manera, la selecció es va fer en relació a aquestes dades, tot respectant un percentatge de la mostra similar als totals (taula 10).

Etapa	Total	Mostra
BAT	17	5
ESO	19	6
Primària	3	1

Taula 10: Nombre de docents integrants de la mostra per etapa educativa. Font: Elaboració pròpia.

A nivell territorial, dels 39 centres en qüestió, 20 provenien de la província de Barcelona, mentre que 19 ho feien de la de Girona. Una proporció que s'ha respectat també en la selecció de docents per a la mostra (taula 11)

Província	Total	Mostra
Barcelona	20	6
Girona	19	6

Taula 11: Nombre de docents integrants de la mostra per província de procedència. Font: Elaboració pròpia.

La mostra definitiva de docents quedà finalment conformada per 12 persones, les quals foren seleccionades seguint els paràmetres anteriorment mencionats (taula 12).

Selecció de docents entrevistats			
Nom / Identificació	Municipi / Província	Etapa	Disciplina / Assignatura
Manel Márquez	Terrassa - BCN	ESO	CCSS
Núria Hoyo	Sta. Coloma - BCN	BAT	Història
Mercè Trabal	Girona - GIRONA	ESO	Ètica
Lluïsa Otero	Girona - GIRONA	BAT	Història
Núria Alberdi	Barcelona - BCN	ESO	Llengua i literatura catalana
Anna Soler	Figueres - GIRONA	Primària	CCSS
Joan Boada	Girona - GIRONA	BAT	Història
Joan Carles Cortés	Figueres - GIRONA	ESO	CCSS
Toni Garcia	Figueres - GIRONA	BAT	Història
Marc Mestres	Sabadell - BCN	ESO	CCSS
Mercè Blasco	Sant Fost de Campcentelles - BCN	ESO	CCSS (x)
Òscar Sesplugues	Barcelona - BCN	BAT	Història

Taula 12: Mostra de docents participants en l'estudi. Font: Elaboració pròpia.

Referent a la mostra d'integrants del servei educatiu del MUME, el procés de selecció ha estat més senzill. La connexió personal existent amb una bona majoria de les persones entrevistades, i l'existència d'una cartera molt limitada de persones que en algun moment han treballat al servei educatiu del museu, han facilitat la tasca de selecció de la mostra.

En el moment de plantejar les entrevistes, havíem comptabilitzat en 17 a les persones que en algun moment o altre havien format part activa del servei educatiu del MUME i havien sigut guies a les seves rutes. De totes elles, se'n van seleccionar a 10, la qual cosa implica un alt percentatge sobre el total, d'aproximadament un 59%. La gestió del servei educatiu del MUME, i del seu personal, corre a càrrec d'una empresa privada i, com és habitual en el sector cultural, hi ha bastanta rotació. És per això que es va considerar necessari ampliar la cartera de persones a entrevistar a aquelles que ja no hi treballaven més al museu. A més, just l'any 2019, la plantilla es trobava en plena reestructuració, i amb prou feines s'hagués pogut entrevistar a 4 persones que hi treballessin al MUME de manera activa. Aquesta visió retrospectiva, a més de necessària, ha donat a present estudi d'una visió més àmplia i integral d'un fenomen educatiu de la complexitat de les rutes del MUME.

D'aquesta manera, dins la mostra hi ha individus que hi tenen una experiència relativament curta, mentre que d'altres han format part de l'equip des dels mateixos inicis del museu (taula 13). El perfil acadèmic i formatiu de les persones integrants de la mostra és divers, i palesa l'alt grau d'interdisciplinarietat que aplica al món del patrimoni i de la memòria. Ciències socials i humanístiques, estudis artístics i estudis vinculats al turisme són les branques representades. A nivell de gènere, la mostra està formada per 7 dones i 3 homes.

Nom	Any											
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
FR												
CV												
JT												
PC												
SC												
MS												
MB												
DP												
SM												
RR												

Taula 13: Anys d'antiguitat de les persones integrants del servei educatiu del MUME que formen part de la mostra. Font: Elaboració pròpia.

3.5. Anàlisi de dades

La primera fase de la recerca, representada en els articles 1, 2, 3 i 4, ha suposat la consolidació de les idees i conceptes bàsics sobre les quals ha basculat el conjunt de la recerca. Una tasca desenvolupada en paral·lel al treball de camp dut a terme personalment com a educador del MUME a càrrec de les rutes, o en els casos d'anàlisi més específics relacionats amb els articles 1 i 2.

L'article 5, centrat en un cas d'estudi concret on s'ha analitzat el projecte educatiu "*In Between?*", ha implicat un treball introspectiu important previ al desenvolupament complet de la sistematització d'experiències aplicada en els articles 6 i 7. En aquest cas, a més de la feina d'organització i exposició dels espais de memòria transfronterers, que havia d'estar en conseqüència amb els objectius del projecte (projecció internacional, valor educatiu, singularitat de la frontera, ...), ha sigut molt important la tasca d'anàlisi dels resultats de les entrevistes als testimonis protagonistes. La metodologia aplicada sobre el propi projecte va fer possible la identificació dels quatre elements analítics sobre els qual se li va donar forma definitiva al documental: memòria, exili, identitat, i la dialèctica entre passat, present i futur. Emmarcat, com era el cas presentat en l'article 5, en una projecció de la recerca que tenia a veure amb l'exili republicà i la seva relació amb el món digital, es va fer necessari un nou plantejament analític que permetés projectar aquesta relació entre el patrimoni vinculat a l'exili republicà i la seva didàctica en clau audiovisual.

Tant l'article 6 com l'article 7 han seguit el mateix procés de lectura, identificació, classificació, codificació, i estructuració de les dades extretes a les entrevistes. Un procés que, en el cas de l'article 7, ha desembocat en les categories analítiques analitzades que han fet possible l'anàlisi de la didàctica de la memòria històrica seguint el cas de les rutes del MUME. El procés de l'article 6 ha sigut una mica més complex, doncs, a més de la categorització inicial de les dades, aquestes han hagut de ser analitzades en clau comparativa amb els diferents objectius d'aprenentatge vinculats a l'Educació per al Desenvolupament Sostenible.

D'aquesta manera, ha sigut necessari organitzar cadascun dels 3 blocs d'objectius d'aprenentatge de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible vinculada a l'ODS 16 (Pau, justícia, i institucions sòlides), per tal d'establir la relació entre les rutes de l'exili del MUME i l'assoliment de l'esmentat ODS 16. Les dades codificades de cadascun dels 10 docents membres de la mostra de l'estudi han estat confrontades amb tots els 5 objectius d'aprenentatge de cadascun dels 3 blocs: objectius cognitius (taula 14), objectius socioemocionals (taula 15), i objectius conductuals (taula 16). A partir de la confrontació d'aquestes dades ha sigut possible desenvolupar i argumentar els resultats presentats en l'article 6, que vinculen clarament les rutes de l'exili del MUME amb l'objectiu socioemocional número 3.

OBJECTIUS COGNITIUS	MZ	NH	MT	LO	NA	AS	JB	JC	TG	MM	MB	OS
- Número 1												
- Número 2												
- Número 3												
- Número 4												
- Número 5												
OBJECTIUS COGNITIUS												
1	El/La alumne/a entén els conceptes de justícia, inclusió i pau, i la seva relació amb la llei.											
2	El/La alumne/a entén els seus sistemes legislatius i de govern locals i nacionals, com el/la representen i que és possible abusar d'ells a través de la corrupció.											
3	El/La alumne/a és capaç de comparar el seu sistema de justícia amb els d'altres països											
4	El/La alumne/a entén la importància dels individus i els grups per donar suport a la justícia, la inclusió i la pau, i per ajudar a les institucions sòlides al seu país i a nivell mundial.											
5	El/La alumne/a entén la importància del marc internacional de drets humans.											

Taula 14: Objectius cognitius d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS. Font: Elaboració pròpia.

OBJECTIUS SOCIOEMOCIONALS	MZ	NH	MT	LO	NA	AS	JB	JC	TG	MM	MB	OS
- Número 1												
- Número 2												
- Número 3												
- Número 4												
- Número 5												
OBJECTIUS SOCIOEMOCIONALS												
1	El/La alumne/a és capaç de connectar-se amb altres que el/la poden ajudar a promoure la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides al seu país.											
2	El/La alumne/a és capaç de debatre sobre temes locals i mundials relacionats amb la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides.											
3	El/La alumne/a és capaç de mostrar empatia i solidaritat amb aquells que pateixen injustícies al seu propi país, així com en d'altres països.											
4	El/La alumne/a és capaç de reflexionar sobre un rol en temes locals i mundials de pau, justícia, inclusió i institucions sòlides.											
5	El/La alumne/a és capaç de reflexionar sobre la seva pròpia pertinença a diferents grups (de gènere, socials, econòmics, polítics, ètnics, nacionals, d'habilitats, d'orientació sexual, etc.), el seu accés a la justícia i el seu sentit comú d'humanitat.											

Taula 15: Objectius socioemocionals d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS 16. Font: Elaboració pròpia.

OBJECTIUS CONDUCTUALS	MZ	NH	MT	LO	NA	AS	JB	JC	TG	MM	MB	OS
- Número 1												
- Número 2												
- Número 3												
- Número 4												
- Número 5												
OBJECTIUS CONDUCTUALS												
1	El/La alumne/a és capaç d'avaluar críticament temes de pau, justícia, inclusió i institucions sòlides a nivell regional, nacional i mundial.											
2	El/La alumne/a és capaç d'exigir i donar suport públicament el desenvolupament de polítiques que promoguin la pau, la justícia, la inclusió i les institucions sòlides.											
3	El/La alumne/a és capaç de col·laborar amb grups que actualment estan experimentant injustícia i/o conflictes.											
4	El/La alumne/a és capaç de convertir-se en un agent de canvi en la presa de decisions local i alçar la veu en contra de la injustícia.											
5	El/La alumne/a és capaç de contribuir amb la resolució de conflictes a nivell local i nacional.											

Taula 16: Objectius conductuals d'aprenentatge de l'EDS vinculats a l'ODS 16. Font: Elaboració pròpia.

3.6. Qüestions ètiques

Tal i com s'ha mencionat a l'apartat introductori d'aquesta tesi, la recerca s'ha desenvolupat seguint els paràmetres de les disposicions legals que apliquen en aquest cas, amb referència al reglament europeu, al de la universitat, i al del programa concret de doctorat dins el qual s'emmarca la pròpia recerca.

A nivell més específic, s'ha hagut de reparar en el fet de que la present recerca ha tractat amb persones físiques com a mostra informant sobre la qual extreure'n les dades de la recerca. Això implica un seguit de requeriments de caràcter ètic que són especificats des de la pròpia comissió de bioètica de la Universitat de Barcelona.

El desenvolupament metodològic de la present recerca ha seguit un protocol, mitjançant el qual cada persona entrevistada ha sigut informada de forma verbal sobre les següents qüestions:

- Informació general sobre la recerca desenvolupada en el context de la present tesi.
- Capacitat d'accedir a més informació sobre la recerca o a preguntar sobre la mateixa.
- Capacitat per abandonar la seva participació com a informant en aquesta recerca, en qualsevol moment de la mateixa i sense haver de justificar-ne la decisió.
- Informació sobre els possibles riscos associats a la participació en la present recerca.
- Informació sobre la no remuneració per la seva participació en aquesta recerca.

Així mateix, cadascuna de les persones integrants de la mostra, ja siguin docents o integrants de l'equip educatiu del MUME, ha signat el seu consentiment per tal d'incloure el seu nom i les dades extretes de les seves entrevistes en aquesta tesi (annex B).

4. Articles

4.1. El plantejament del compendi

4.1.1. Processos de revisió i rols dels coautors

Com és habitual a l'hora de publicar en revistes acadèmiques, els articles enviats han de passar un procés de revisió a cegues, més conegut pels vocables anglesos *peer review*, en el que dues, o fins i tot 3 persones, revisen el text sense conèixer l'autoria del mateix. En el cas de la present recerca, això implica que tots 7 articles incorporats en el compendi han sigut revisats per col·legues experts en la matèria, que han estat seleccionats per al cas pels diferents equips editorials de les revistes on han estat publicats, i que han dictaminat amb els seus comentaris l'acceptació del text per a ser publicat així com les possibles millores a incorporar.

Tal i com és sabut, el veredict que acostuma a sortir després d'una revisió cega sol tenir, com a mínim, 3 opcions: 1) l'acceptació del text tal i com ha estat enviat, 2) passar una altra ronda de revisió després d'incorporar els comentaris i suggeriments de millora de l'equip revisor, i 3) denegar l'acceptació de l'article. En el cas del present compendi, val a dir que els articles 1 i 4, publicats a les revistes [PASOS](#) i [EBRE 38](#) al 2016 i 2018 respectivament, van rebre un veredict positiu, i la revisió cega va dictaminar que eren publicables de la mateixa manera en la que havien arribat. Així doncs, a continuació ens centrarem en exposar breument els punts bàsics de les revisions que han rebut els articles 2, 3, 5, 6 i 7. Uns articles que, en aquest cas, van ser publicats després d'incorporar els suggeriments de millora aportats pels revisors.

L'article 2, publicat a la revista [MIDAS](#) l'any 2016, va ser revisat anònimament per dues persones. En el cas del primer revisor, els comentaris aportats no implicaven una crítica profunda al text, més enllà d'apuntar que dins els apartats d'explicació i síntesi de la posta en valor dels espais de memòria de l'exili republicà, la visió turística rebia potser massa protagonisme. Una crítica que el revisor feia amb la perspectiva de relacionar el turisme amb la seva vessant estrictament econòmica. I l'esmentada visió turística era real, doncs el marc teòric era en bona part compartit amb l'article 1, un article més centrat en aquesta visió, i no pas en una de caire més museístic com en el cas de l'article 2. Així doncs, i argumentant que la visió turística exposada tenia una projecció més social que no pas econòmica, es va corregir el text en aquest sentit.

Pel que fa als comentaris del segon revisor, a nivell global valora molt bé l'article, la seva estructuració i l'aportació general que fa. La seva principal crítica té a veure amb una possible manca de profunditat en l'anàlisi dels espais, que, al seu parer, haurien de constar d'una visió més crítica. Val a dir, però, que entén que es tracta d'un estudi analíticodescriptiu, i que les pròpies característiques del format requerit a la publicació

impossibiliten un major aprofundiment crític si es vol mantenir el conjunt d'espais analitzats en el text. Per tant, es tracta d'una valoració a tenir en compte, però gairebé impossible de incorporar-la per a una transformació del text.

L'article 3 va ser publicat l'any 2018 a la revista [EUROPEAN JOURNAL OF TOURISM RESEARCH](#), i va ser revisat també per dues persones. En el primer cas, els comentaris van dirigits cap a la rigidesa en l'explicació del procés metodològic, el qual trobava que tenia poc pes. En tractar-se d'un text eminentment teòric, on la metodologia emprada té com a objectiu principal l'estudi comparatiu del global de les aportacions fetes al voltant del *dark tourism* i el *tourisme de mémoire*, no hi ha, certament, un desenvolupament profund del procés dut a terme. Escoltant el seu suggeriment, doncs, es va intentar incidir més en aquesta explicació, sempre tenint en compte les pròpies característiques del plantejament del text i les limitacions que això implica.

El segon *referee* fa uns comentaris de caire teòric i conceptual, centrats en la diversitat de significacions del *thanatourism* i, sobretot, del concepte de *thanatopsis*, tot aportant alguna referència bibliogràfica vinculada a aquesta problemàtica específica. També suggereix enriquir el debat amb altres aportacions sobre el turisme en espais bèl·lics. Els seus suggeriments van ser degudament incorporats al text, i van ser molt útils, doncs enriqueixen l'enfocament teòric i conceptual d'un text projectat precisament en aquest sentit.

L'article 5, publicat a la revista [HISPANIA NOVA](#) l'any 2021, també va ser revisat per dues persones. La primera d'elles va suggerir alguna qüestió puntual per a millorar el text. Destacaríem, per exemple, les referències a l'arxiu de la *Fundación Antonio Machado* i la seva indissociabilitat amb l'evolució de la tomba del poeta i la seva memòria, o alguna matisació sobre el ressorgiment de la memòria de la Guerra Civil. Detalls incorporats al text, juntament amb la resta de modificacions puntuals suggerides.

La segona persona encarregada de la revisió del text planteja una qüestió analítica clau, tot i que de difícil aplicació en el present cas. Exposa que la presentació dels espais de memòria hauria de seguir una narrativa cronològica que ajudés a interpretar l'esdevenir de tots aquests espais, així com dels processos que els han fet convertir-se en allò que són a dia d'avui. Una reflexió ben argumentada, i amb la qual comparteixo que ajudaria a aprofundir en altres aspectes vinculats a la memòria del territori. No ha sigut incorporada *per se* al text, ja que això implicaria desfer el conjunt de l'estructura del mateix, on també hi té importància la presentació de la metodologia del projecte específic presentat, i els resultats i projecció del projecte en qüestió. L'opció escollida en primera instància ha sigut una presentació dels espais que, mostrats com un mirall transfronterer, permeti potenciar l'anàlisi crítica dels processos de posta en valor en territoris de frontera, i aquesta ha estat l'opció argumentada en la revisió. El que sí s'ha fet, tanmateix, ha sigut aprofundir en aspectes com l'augment del protagonisme dels

actors dels processos memorials, com les entitats i els testimonis, tot incorporant les diferents referències conceptuals i bibliogràfiques recomanades.

L'article 6 ha sigut publicat l'any 2021 a la revista [SUSTAINABILITY](#), i, a diferència dels articles anteriors, ha estat revisat per 3 persones. En el primer cas, es recomanava modificar l'ordre en la presentació dels capítols, ja que, en inici, el marc teòric hi anava després de la metodologia. Un canvi aplicat sense més problema. També, sobre la pròpia metodologia, hi ha el suggeriment de modificar el plantejament general sobre la presentació del cas d'estudi, en considerar que la mostra (12 docents) no és prou significativa. Per donar resposta a aquest suggeriment, s'ha perfilat una nova idea general de la presentació del cas, modificant la nomenclatura del cas d'estudi pel de la sistematització d'experiències. D'igual manera, també s'ha argumentat que la mostra de 12 docents es fa sobre una selecció total de 39, posant en valor que, més enllà de la interpretació sobre si es tracta realment d'una part significativa per a l'estudi a nivell qualitatiu, sí que reflecteix una part important del professorat usuari de les rutes.

La segona persona encarregada de revisar l'article també aconsella reflectir millor el procés metodològic, una qüestió resolta, d'igual manera, amb una explicació més desenvolupada de l'aplicació del procés de sistematització d'experiències educatives. També ha demanat aprofundir en el debat teòric sobre els patrimonis controvertits i la seva relació amb el món educatiu, quelcom que s'ha solventat amb la incorporació de diverses noves referències bibliogràfiques que, a través de la seva projecció des del marc teòric, han permès també una reflexió dialèctica a l'apartat de discussió. Una reestructuració de l'apartat de conclusions, on es presentin de forma més clara els resultats obtinguts i la pròpia aportació de l'article també he estat suggerida. En aquest sentit, s'ha incorporat una nova figura que ajuda a projectar millor les conclusions i facilitar la seva millor comprensió.

Pel que fa a la tercera revisió, aquesta va una mica en la línia de la segona, aconsellant aprofundir en el procés metodològic i en la sintetització de la projecció de les conclusions. Quelcom al què se li ha donat resposta de la mateixa manera que s'ha fet amb el segon *referee*. Així doncs, podem dir que el procés de revisió de l'article 6 ha sigut molt fructífer, i ha servit per a identificar aspectes millorables en la presentació de l'article, sobretot en el plantejament metodològic, que han fet augmentar la percepció de rigor sobre la recerca realitzada.

L'article 7, l'últim del compendi, ha estat publicat l'any 2022 a la revista [PANTA REI](#), i, a l'igual que amb l'article 6, ha estat revisat per 3 persones. El procés de revisió ha sigut profund i ha indagat en diversos aspectes de l'article. Així, el primer revisor recomanava la reformulació de l'objectiu genèric de l'article, la qual cosa hauria de permetre una millor comprensió de la idea general de la recerca. Una recomanació executada sense problemes, com tampoc ha sigut problemàtic identificar i incorporar un objectiu perifèric per tal de facilitar també l'esmentada comprensió general de la recerca. Demanava també aprofundir en l'explicació sobre l'instrument de recerca, a la

qual cosa s'ha respost amb la menció explícita a les diferents parts de la mateixa i amb una explicació més detallada del seu procés de disseny i implementació. També la presentació de la mostra, a través de la incorporació d'una nova taula més completa que la primera versió, ha sigut millorada seguint el seu suggeriment. També ha proposat un canvi en els resultats, a la redacció dels quals s'han incorporat noves categories d'anàlisi per tal de facilitar, així mateix, una lectura més clarivent de la discussió i les conclusions.

El segon revisor comença per suggerir una adaptació del nom de l'article on tingués més pes la mostra sobre la qual es desenvolupa l'estudi. Suggeriment compartit, acceptat i executat sense problemes. Objectius, instrument de recerca i mostra, també han sigut tractats en la mateixa línia que a la revisió anterior, doncs el diagnòstic es projecta de manera molt similar. També en la mateixa línia que el revisor 1, el revisor 2 ha suggerit una reformulació de resultats que alhora tingui impacte a les conclusions finals. Suggeriment, òbviament, escoltat i plasmat en els canvis de la nova versió del text.

Pel que fa a la tercera revisió, tot i plantejar-se de manera una mica més difusa, a nivell global acaba suggerint quelcom similar a les altres dues. És a dir, una reformulació global que, partint dels propis objectius i d'una projecció més clara del procés metodològic, faciliti la comprensió de les fases posteriors de la recerca projectades en l'article. Resumint, el procés de revisió de l'article 3 ha sigut molt positiu, doncs la diagnosi de tots tres revisors ha sigut similar, i, amb la riquesa de les aportacions particulars de cadascun dels tres casos, ha sigut possible reformular l'estructura de l'article, plasmant-ne sobre aquest la qualitat que ja se li reconeixia a la recerca.

Pel que fa als rols exercits pels diferents coautors d'alguns dels articles, detallarem a continuació quina ha sigut la seva implicació en cada cas, a excepció dels articles 1, 3 i 4, que són d'autoria única.

L'article número 2 té un coautor, Jordi Font Agulló. El seu rol ha sigut el d'aportar la seva expertesa i coneixement sobre els diferents espais museístics dedicats a l'exili republicà que apareixen descrits, col·laborant-ne amb la redacció i la revisió final del text.

L'article número 5 té 2 coautors: Ricard Conesa Sánchez i Jordi Guixé Corominas. El rol del primer ha estat el d'endregar i polir totes les qüestions formals del text, fent-ne aportacions de millora i revisant la versió final. El rol del segon ha sigut el de revisar la versió final del text.

L'article número 6 té dos coautors: Maria Feliu Torruella i David Íñiguez Gracia. El rol de la primera ha consistit en idear el plantejament i estructuració de l'article, participar en el disseny metodològic i l'anàlisi de dades, introduir aportacions de millora, i col·laborar en la redacció i revisió final del text. El rol del segon ha sigut el d'organitzar

les qüestions formals de l'article, introduir aportacions de millora i col·laborar en la revisió final del text.

L'article número 7 té una coautora: Maria Feliu Torruella. El seu rol ha consistit en idear el plantejament inicial de l'article a través de l'anàlisi de dades, dissenyar l'estructura i la presentació de la metodologia, realitzar aportacions de millora, i col·laborar amb la redacció del text i la revisió final.

4.1.2. Indexació i impacte

Seguint la normativa que aplica a la present tesi i que data de l'any 2019, una tesi per compendi en el programa de Doctorat en Didàctica de les Ciències, les Llengües, les Arts i les Humanitats de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona, ha d'incorporar un mínim de 3 articles indexats en el *Journals Citacion Report* (JCR) de Web of Science (WoS) o en el *Scimago Journal Rank* (SJR) de Scopus (Q1 i Q2). En aquest cas, quatre dels 7 articles del compendi compleixen els requisits requerits. Són els articles 3, 5, 6 i 7. Tanmateix, tot i no assolir els mínims d'indexació, els articles 1, 2 i 4 són igualment importants i necessaris per tal de projectar la recerca en la seva globalitat i complementar-ne la seva aportació a la ciència.

A continuació (taula 17) es mostraran els nivells d'indexació més alts de cada una de les publicacions del compendi, sempre referenciant la data en la qual foren publicats els articles.

ARTICLE	INDEXACIÓ
Article 1: González Vázquez, David (2016). La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. <i>PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural</i> , 14 (5), 1267-1280.	<ul style="list-style-type: none"> – WoS ESCI – Sello de calidad FECYT
Article 2: González Vázquez, David; Font Agulló, Jordi (2016). La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios. <i>Revista MIDAS-Museus e Estudos Interdisciplinares</i> . nº 6. DOI : 10.4000/midas.1030	<ul style="list-style-type: none"> – DOAJ
Article 3: González Vázquez, David (2018). Dark tourism and Memorial tourism: nexus and divergences between theoretical models. <i>European Journal of Tourism Research</i> , 20, 46-58.	<ul style="list-style-type: none"> – WoS ESCI – Scopus SJR Q2 (Geography, Planning and Development)

<p>Article 4: González Vázquez, David (2018). Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera. <i>EBRE 38 – Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)</i>, 8, 279-308.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Dialnet – Latindex
<p>Article 5: González Vázquez, David; Conesa Sánchez, Ricard; Guixé Corominas, Jordi (2021). Del patrimonio al testimonio: el proyecto “In Between?” y la memoria del exilio republicano. <i>Hispania Nova</i>, 1 (Extraordinario), 81-121.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Sello de calidad FECYT – Scopus SJR Q2 (History) – Rànquing REDIB Q1 (Historia)
<p>Article 6: González-Vázquez, David; Feliu-Torruella, Maria; Íñiguez-Gracia, David (2021). The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers’ Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. <i>Sustainability</i>, 13, 13637.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Scopus SJR Q1 (Geography, Planning and Development) – WoS SCIE JCR Q2 (Environmental Sciences) – WoS SSCI JCR Q2 (Environmental Studies)
<p>Article 7: González-Vázquez, David; Feliu-Torruella (2022). Lugares y rutas de memoria en el contexto de la educación patrimonial: la visión del equipo educativo del Museo Memorial del Exilio (MUME). <i>Panta Rei. Revista digital de Historia y Didáctica de la Historia</i>, 16, en premsa.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – SJR Q2 (Archaeology: arts and humanities) (History) – SJR Q4 (Education) – Rànquing REDIB Q1 (Historia)

Taula 17: Nivells d'indexació més elevats de les publicacions del compendi. Font: Elaboració pròpia.

Figura 20: Logotip de la Revista PASOS. Font: Web de la revista.

El grau d'indexació més alt de la publicació número 1 és la seva inclusió en l'*Emerging Sources Citation Index (ESCI)* de WoS. Es tracta d'una base de dades de cites on estan indexades aquelles publicacions que encara estan a un pas de ser incorporades al JCR. La Revista PASOS en forma part des de l'any 2015, com també des d'aleshores disposa del segell de qualitat de *Fundación Española para la Ciencia y la Tecnología (FECYT)*, un reconeixement prestigiós a nivell espanyol. Després de la seva creació, també fou incorporada dins la *Red Iberoamericana de Innovación y conocimiento científico (REDIB)* (Q2). La Revista PASOS està especialitzada en patrimoni i turisme cultural, i és editada per la *Universidad de La Laguna* (Espanya) i la *Universidade da Maia* (Portugal).

Figura 21: Logotip de la Revista MIDAS.
Font: Web de la revista.

L'article 2 va ser publicat a la Revista MIDAS, que l'any de publicació es trobava indexada dins el *Directory of Open Access Journals (DOAJ)*, una base de dades multidisciplinària i recurs d'avaluació que incorpora revistes de lliure accés amb cert impacte. Es tractava aleshores d'una revista jove, que amb el temps ha crescut consolidant-se actualment dins d'altres recursos d'avaluació de cert nivell com el *European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIHPlus)* o la REDIB. La revista MIDAS està especialitzada en Museologia, i és editada per la *Universidade NOVA de Lisboa* (Portugal).

Figura 22: Logotip de la Revista *European Journal of Tourism Research*. Font: web de la revista.

L'article 3 ha estat publicat per la revista *European Journal of Tourism Research (EJTR)*, que en l'any de la seva publicació estava indexada dins la base de dades Scopus, i avaluada en el Q2 del SJR a la categoria de *Geography, Planning and Development*. Un rànquing que ha mantingut fins l'actualitat, així com també està dins el SJR (Q3) de la categoria de *Tourism, Leisure and Hospitality Management*. La revista EJTR està especialitzada en turisme i és editada per la *Varna University of Management* (Bulgaria).

Figura 23: Logotip de la revista EBRE 38. Font: Web de la revista.

L'article 4 fou publicat a la revista EBRE 38, que en el moment de publicació estava dins les bases de dades interdisciplinàries DOAJ i Dialnet, així com a Latindex, el principal recurs d'avaluació per a les publicacions del món iberoamericà. Actualment també es troba al recurs d'avaluació ERIHPlus. Es tracta d'una revista de referència mundial en l'àmbit de la història i la didàctica de la Guerra Civil espanyola, que, degut a la intermitència i a la manca de regularitat en la seva publicació no ha pogut consolidar-se en indexacions més elevades. La revista EBRE 38 està especialitzada en la Guerra Civil espanyola i és editada per la Universitat de Barcelona (Espanya).

Figura 24: Logotip de la revista HISPANIA NOVA. Font: Web de la revista.

L'article 5 està publicat a la Revista Hispania Nova, que en la data de publicació es troba al Q2 del SJR Scopus, en la categoria de *History*. Val a dir, però, que en el moment de redacció i enviament de l'article per a la seva revisió, la revista estava indexada dins el Q1. També està referenciada en altres indexacions de nivell, com la base de dades ESCI, o els recursos d'avaluació del segell de qualitat FECYT, ERIHPlus o REDIB (Q1). La revista Hispania Nova està especialitzada en Història Contemporània, i és editada per la *Universidad Carlos III* (Espanya).

Figura 25: Logotip de la revista Sustainability. Font: Web de la revista.

L'article número 6 està publicat a la revista Sustainability, i en el moment de publicació està indexada dins el JCR (Q2) en les categories de *Environmental Sciences* i *Environmental Studies*, així com també al SJR Scopus (Q1) a la categoria de *Geography, Planning and Development*, i al SJR Scopus (Q2) a les categories de *Energy Engineering and Power Technology; Environmental Science; Management, Monitoring, Policy and Law*; i *Renewable Energy, Sustainability and the Environment*. La revista Sustainability està especialitzada en estudis interdisciplinaris sobre sostenibilitat, i és editada per l'editorial *Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MPDI)* (Suïssa).

Figura 26: Logotip de la revista Panta Rei. Font: Web de la revista.

L'article 7 està publicat a la revista PANTA REI, però encara no són públiques les indexacions corresponents al seu any de publicació. Tanmateix, agafant com a referència l'any anterior, la trobem indexada dins el SJR (Q2) a les categories de *History* i de *Archaeology (arts and humanities)*, així com al SJR (Q3) de *Anthropology*, i al SJR (Q4) de *Education*. També es troba a la base de dades ESCI i als recursos d'avaluació REDIB (Q1) i segell de qualitat FECYT. La revista Panta Rei està especialitzada en Història i Didàctica de la Història, i és editada per la *Universidad de Murcia* (Espanya).

Respecte a l'impacte que tenen els articles del compendi dins el món científic i acadèmic, hem agafat com a referència el comptador de cites del Google Acadèmic, el *Google Scholar Citations*. Així, a data de setembre de 2022, les dades existents són les que mostra la figura 27.

Com és lògic, existeix una clara desigualtat en l'impacte dels articles entre aquells publicats durant la primera fase de la recerca i els recentment publicats. Sobre aquests últims, no és possible encara valorar el seu impacte degut al poc temps que han tingut per ser llegits, valorats i referenciats per la comunitat científica.

L'article número 1 és el què ha tingut un impacte més elevat, comptant fins el moment amb 24 cites, les quals es troben majoritàriament en revistes indexades, però que també tenen presència en diverses tesis de Grau i de Màster, així com en una comunicació i un llibre. L'article número 2 té un total de 7 cites, també amb lleugera majoria de revistes indexades per sobre d'altres opcions. L'article 3 en disposa d'un total de 18 cites, també amb una molt àmplia majoria de revistes indexades, sobre els llibres i capítols de llibre i sobre una tesi de Grau i una tesi de Màster que també citen l'article. L'article 4 compta amb 4 citacions, també majoritàriament a revistes indexades, mentre que els articles 5 i 7 encara no han tingut temps a rebre'n cap. L'article 6, per contra, ja va rebre en poc temps la seva primera citació a una revista indexada.

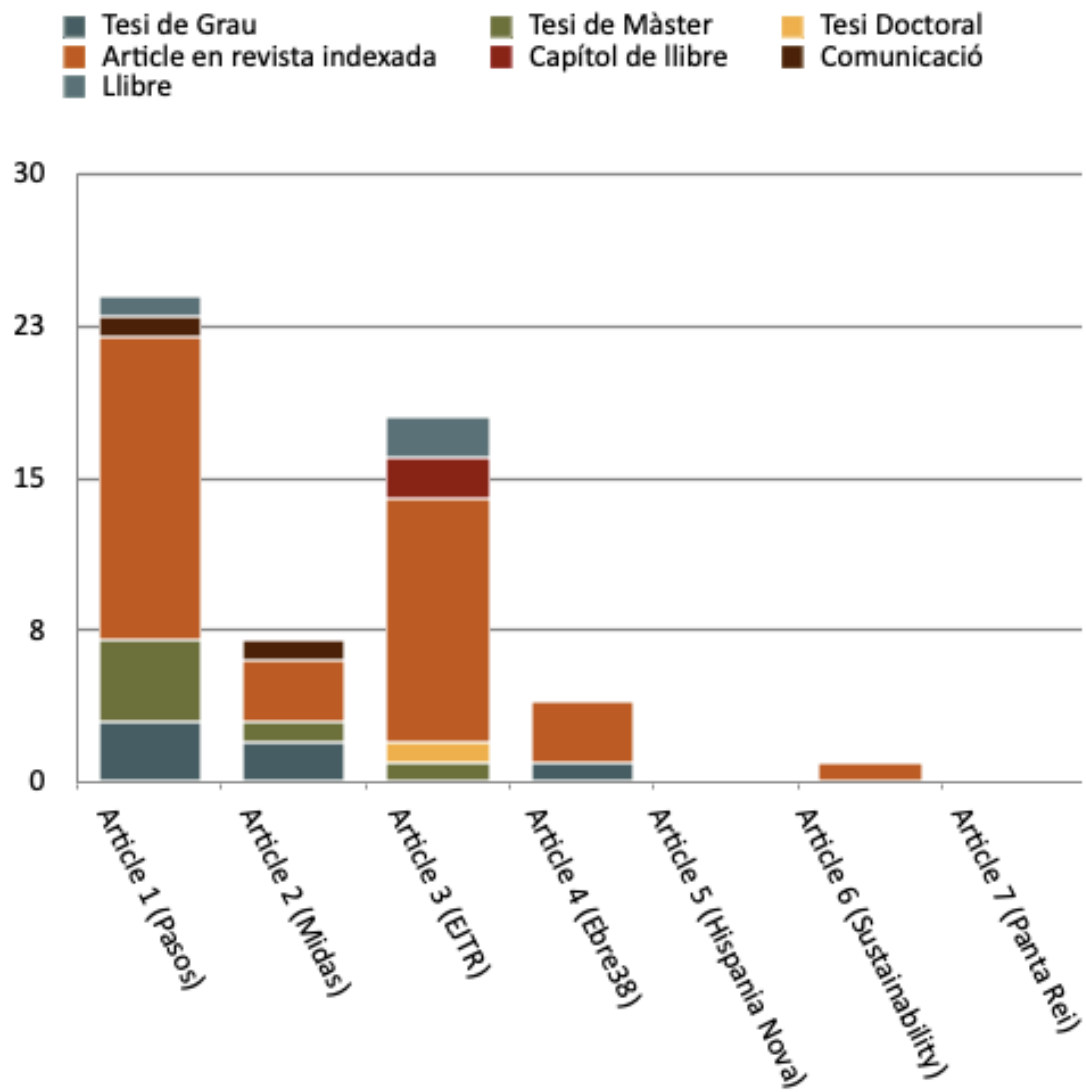

Figura 27: Nombre de citacions dels articles del compendi. Font: Elaboració pròpia.

La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán.

David González Vázquez*
Universitat de Barcelona

Resumen: El año 2014 se ha cumplido el trigésimo aniversario de la teorización de los “*lieux de mémoire*” por parte del historiador francés Pierre Nora. A lo largo de este tiempo, se ha consolidado en Europa un modelo de puesta en valor patrimonial para los lugares de memoria, ligados, sobretodo, a las guerras mundiales y el Holocausto. Francia ha sido, con la entrada del nuevo siglo, quien ha desarrollado un modelo teórico que relaciona dicho patrimonio memorial con la práctica turística. No es casualidad, pues ha surgido fruto del bagaje práctico de numerosos años de experiencia, lo que reafirma a su modelo de “*tourisme de mémoire*” como la referencia a nivel mundial. España, a causa de un retraso sociopolítico de décadas con respecto a sus homónimos occidentales, no ha comenzado hasta estos últimos años a reivindicar sus espacios de memoria, relacionados con la memoria histórica de la Guerra Civil y la Dictadura. El caso catalán, pionero en cuanto a la implementación de una estrategia turística, ha sentado las bases de un modelo emergente.

Palabras Clave: Turismo de memoria; memoria histórica; memoria democrática; espacios de memoria; Cataluña.

Historical memory heritagisation: between social duty and tourism strategy. Remarks on the Catalan case.

Abstract: 2014 has marked the thirtieth anniversary of the “*lieux de mémoire*” theory formulation by the French historian Pierre Nora. Throughout this period, a heritage enhancement model for the places of memory, mainly linked to the World Wars and the Holocaust, has become established in Europe. With the beginning of the new century, France has developed a theoretical model which connects said memorial heritage with the tourism practice. It is not by chance, since it has arisen due to the practical knowledge obtained from many years of experience, which reaffirms its “*tourisme de mémoire*” model as a worldwide reference. Spain, because of a decades-long sociopolitical delay as compared with its Western counterparts, has not started to claim its places of memory, linked to the historical memory from the Civil War and the dictatorship, until these last few years. The Catalan case, ground-breaking regarding the implementation of a tourism strategy, has laid the foundations for an emergent model.

Keywords: Memorial tourism; Historical memory; Democratic memory; Places of memory; Catalonia.

1. Introducción

Los espacios de memoria, o *conscience sites*, son aquellos lugares con valor histórico gracias a representar el testimonio de un pasado trágico. Dichos lugares han conocido una progresiva patrimonialización y puesta en valor gracias a las numerosas aproximaciones científicas sobre los mismos, que han acabado suscitando un interés general más allá del ámbito académico.

España en su conjunto, con la entrada al S.XXI, está viviendo un auténtico “momento memoria” (Saz, 2007), concepto que sirve para definir el estado que atraviesa la sociedad española al respecto de la proliferación de aportaciones que, desde todas las disciplinas de las ciencias sociales, se están desarrollando para investigar acerca de la memoria histórica. A tal punto se ha llegado fruto de la

* Doctorando en el programa de Didáctica de las Lenguas, las Ciencias, las Artes y las Humanidades (línea de investigación en Didáctica del Patrimonio, las Artes y el Turismo Cultural) de la Facultad de Educación de la Universitat de Barcelona; E-mail: david.glez81@gmail.com

culminación del cambio de paradigma sufrido por la memoria colectiva en España, pasando de la memoria de los caídos por Dios y por España a la reparación de aquellos que durante largas décadas permanecieron en el olvido de los derrotados.

“*El proceso de recuperación de la memoria histórica es el fenómeno político más relevante acaecido en España en los últimos tiempos*” (Escudero, 2011a: 7). Fruto de esta importancia como proceso político, también, se entiende que estemos hablando de un objeto de estudio ampliamente recurrente, y como tal, la interdisciplinar ciencia turística debe acabar abordándolo.

2. El deber de memoria como el origen de la patrimonialización de los espacios de memoria.

El concepto de memoria está directamente ligado al de recuerdo, estamos hablando, por tanto, de lo opuesto al olvido. Dicho olvido, o mejor dicho, la lucha contra el mismo, es la principal razón para potenciar los procesos de recuperación de la memoria histórica.

Al respecto de esa lucha contra el olvido nace el deber de memoria. Tiene su origen en la difusión pedagógica del mundo escolar ya en los años 50, pero no es hasta finales de los 70 cuando se consolida como ente autónomo gracias al auge y promoción de la memoria de la Shoah, llegando en la actualidad a convertirse en una suerte de religión de homenaje a las víctimas (Lalieu, 2001). El desenlace de este proceso hasta el punto mencionado ha hecho que en muchos casos se pueda hablar de banalización de la memoria, donde el deber pasa a convertirse en inercia, perdiendo así todo espíritu crítico. Pero más allá de este recorrido histórico, lo cierto es que la aplicación del deber de memoria se entiende como la necesidad de inscribir el horror vivido en la memoria colectiva, para así darle una oportunidad al futuro mediante el trabajo contra el olvido. El hecho de que las naciones, dentro de su propio sistema de valores, recuerden más los pasados gloriosos que los traumáticos, hace del deber de memoria un elemento necesario en todas las sociedades modernas (Todorov, 1999). Gracias al deber de memoria, de hecho, las instituciones son conscientes de la responsabilidad que recae sobre ellas para llevar a cabo políticas de recuperación de la memoria histórica. Entendiendo este deber no como el reconocimiento banal de una gran parte de la sociedad que juega el papel de víctimas en la historia, sino como la necesidad de reconocimiento de aquellas ideas que hicieron a dicha parte de la sociedad convertirse en víctimas (Vinyes, 2009).

La fuerte aparición a nivel social de este deber de memoria ha provocado que cada ciudadano se haya convertido en el propio historiador de sí mismo (Nora, 1984), colaborando con una suerte de democratización del proceso de conocimiento histórico que acaba provocando el interés general en los temas del pasado, así como el acercamiento a todos esos lugares de memoria que nos transportan tiempo atrás.

Así pues, el proceso de acercamiento al pasado por parte de las masas que fomenta el arraigo del deber de memoria, puede ser considerado como uno de los elementos clave a la hora de establecer porque los espacios de memoria han acabado convirtiéndose en lugares atractivos al público. De hecho, no podemos entender los procesos de puesta en valor turística de los espacios de memoria sino es relacionándolos con el concepto de deber de memoria. No deja de ser un tema polémico, pues el turismo puede ser señalado como uno de los causantes de la mencionada banalización de la memoria, privilegiando el desarrollo económico en clave turística sobre la función de difusión memorial. El turismo de memoria, sin embargo, es un concepto ligado indefectiblemente al de deber de memoria, lo que permite dejar de lado posibles discusiones sobre cuál de sus vertientes debería priorizarse. El desarrollo económico y la recuperación y difusión de los valores emanados de la memoria del espacio en cuestión están estrechamente relacionados y no se entienden el uno sin el otro (Hertzog, 2013).

El concepto de “*lieux de mémoire*” nace de la mano del historiador francés Pierre Nora (1984), quien con una tesis que rompió con todo, estableció que dichos lugares de memoria iban más allá de lo físico y tangible. Junto a lugares como el Panteón o el Arco de Triunfo, Nora consiguió afirmar que la historia de la vida o la Marsellesa también son lugares de memoria (Colomines; Villarroya, 2007). Desglosó, además, los lugares de memoria en tres categorías básicas; materiales, simbólicos y funcionales, pero en ningún caso se trataba de una clasificación cerrada, pues con posterioridad otros autores han incluido y modificado nuevas modalidades de espacios de memoria (Ferrándiz, 2011). Aún con esta amplitud definitoria, el hecho es que en la práctica un espacio de memoria suele ser un lugar relacionado con un hecho trágico (Bourgon, 2013). Existe, pues, un fuerte lazo entre la memoria y los pasados traumáticos, donde los espacios de memoria son su escenificación, y potenciarlos como lugar visitable es una de las principales estrategias para la recuperación de dicha memoria.

En palabras de Jean Michel Grard (2003: 72): “*A día de hoy, lugar de memoria es una palabra “comodín” que incluye todo tipo de manifestaciones ligadas a la historia*”. Pero sin dejar de matizar que

los lugares de memoria están ligados a una historia viva y a sus testimonios, enfrente de los lugares históricos presentados como elementos estancos e inmóviles (Grard, 2003; Guixé, 2009; Font, 2013).

Hoy día los espacios de memoria representan una doble cara. La del pasado y la del futuro, pues al ser convertidos en símbolos, pueden extraerse de ellos varios significados. Contribuyen a esclarecer las maneras en las que un colectivo se relaciona con su pasado, y su estudio mejora el conocimiento que se tiene sobre un pasado herido o mutilado, representando el símbolo de una desaparición, pero también el baluarte contra su olvido (Toledano, 2009). Cualquier sociedad actual está tomando medidas de cara a la consolidación de sus espacios de memoria, pues su carácter cohesionador los convierte en una buena herramienta para la construcción de discursos a nivel social y político. En este sentido, el propio Nora (1998) destaca como España, al igual que otros países que han roto con un pasado dictatorial donde la historia oficial ha marcado el rumbo, busca la consolidación de sus espacios de memoria.

El punto de partida a escala internacional para empezar a tratar los espacios de memoria, fue la proliferación de estudios sobre el Holocausto llevada a cabo en los años 80 (Huyssen, 2002; Lalieu, 2003). Décadas antes, sin embargo, hay un caso aislado a nivel mundial que supondrá el auténtico precursor del estudio de los lugares de memoria, Israel. Una vez instaurado su propio Estado en tierras palestinas, hizo de la rememoración de la Shoah uno de los pilares de su existencia como nación. Así, el año 1953 se inaugura el Museo de Yad Vashem en Jerusalén Oeste, referencia universal en lo concerniente a espacios memoriales. Se trata de un espectacular museo dedicado a la memoria de las víctimas del Holocausto y a la resistencia de los combatientes en los guetos. Renovado en profundidad entre 1995 y 2005, sus cifras de visitantes oscilan de manera regular alrededor de los 2 millones de visitantes anuales, lo que corrobora que, además de precursor, es también el museo más importante del mundo en la materia. No existe ningún otro equipamiento comparable en todo el mundo, tanto por sus dimensiones como por la calidad de la museografía y las instalaciones (Hernández; Santacana, 2011).

Por lo que respecta a la puesta en valor de los espacios del Holocausto en Europa, a partir de la década de los 90 son numerosos los proyectos emprendidos y que hoy día funcionan como recursos turísticos de primer orden, como pueden ser los memoriales de los campos de concentración de Auschwitz (Polonia), Mauthausen (Austria), o Sachsenhausen (Alemania). Este último, situado en Berlín, se ha convertido en uno de los reclamos más importantes de la ciudad en lo referente al turismo cultural, ofreciendo visitas guiadas en varios idiomas.

Además del Holocausto, la gran cantidad de espacios referidos a las guerras mundiales alrededor de Europa, así como los casos específicos del Cono Sur en Latinoamérica, Suráfrica, o los países del antiguo bloque del este, confirman el auge y la consolidación de un patrimonio que hace del deber de memoria una oportunidad de desarrollo turístico.

3. El paradigma memorial en España: una necesaria evolución

La memoria requiere de procesos que supongan elementos forjadores de la misma, en el caso de España, dicho proceso fue representado por la Guerra Civil y su posterior desenlace. El franquismo triunfante al final del conflicto creó un relato, con sus códigos y símbolos, que se impuso socialmente en un país devastado por la guerra. Este relato oficialista de la memoria perduraría impecable e implacable hasta el final de la dictadura, cuando se impuso el olvido del pasado como receta para la conciliación de las memorias de ambos bandos. No es hasta la entrada del S.XXI, y gracias al voluntarioso trabajo de las asociaciones para la recuperación de la memoria histórica, que la memoria silenciada durante tantas décadas ha pasado a ser un sujeto protagonista a nivel social y político. Al respecto, Aróstegui (2006) tipifica tres categorías: memoria de la identificación o confrontación (durante la dictadura franquista), memoria de la reconciliación (de la transición a final del S.XX), y memoria de la reparación (actualidad).

El proceso de legitimación del franquismo, iniciado antes de acabada la guerra, requería de un discurso de la memoria, el cual se formó incorporando los símbolos de las diversas familias coexistentes dentro del régimen: falangistas, tradicionalistas, y católicos (Box, 2007). En estos términos habla Ferrándiz (2011: 30) sobre la formación de dicho discurso memorial: *“Las políticas públicas de la memoria de la Guerra Civil durante el franquismo se derivaron inicialmente de la elaboración de un relato nacionalcatólico de la Guerra Civil y de una glorificación propagandística de la victoria militar y de sus prohombres, batallas, héroes y mártires...los vencedores de la Guerra Civil instalaron sobre España toda una cartografía de la memoria que pretendía establecer en el país un régimen de “eternidad del recuerdo” oficial”*. El caso más emblemático de simbología y memoria franquista se encuentra en el “Valle de los Caídos”, la obra faraónica proyectada por el dictador Francisco Franco y construida en

la sierra madrileña con la mano de obra esclava de presos republicanos. Principal lugar de memoria del franquismo, persiste en la actualidad sin haber sufrido un cambio sustancial en su discurso y su significación memorial (Santacana, 2004; Ferrándiz, 2011; Núñez, 2011).

La transición a la democracia en España supuso un proceso de “transición vía transacción” (Redero, 1993), tutelado desde dentro del aparato gubernamental franquista, y pactado en condiciones posibilistas con las fuerzas de la oposición. Reivindicado en su día como modélico, así como aún hoy día por determinados sectores, ello no evita evidenciar numerosas deficiencias (Rúa Fernández, 2007), de entre las cuales destacaríamos, como no, el tema de la memoria histórica en sus diferentes vertientes. Años después de muerto el dictador, se podía constatar como el franquismo “*estaba ahí, en los aparatos del Estado, en los grupos de derecha y ultras (“el búnker”), en la prensa del Movimiento y en muchas corporaciones locales, algunas de las cuales erigieron estatuas al dictador incluso después de su muerte*” (Castro Berrojo, 2011: 93). En definitiva, el proceso de transición a la democracia supuso la consolidación de un modelo de memoria institucional y no social que se basara en el olvido y no en la reparación. Este modelo, amparado legalmente por una ley de tipo punto y final, como fue la ley de amnistía aprobada en Octubre del año 77 (Ley 46/1977), constaba de una estructura donde la reconciliación era el objetivo, la censura el programa, y el olvido el instrumento (Vinyes, 2009). Todos estos elementos han sido parte del discurso creado en la transición donde se equipararon las culpas entre los golpistas y los demócratas, generando así el relato de equidistancia ideológica al que aún se aferran hoy día las fuerzas conservadoras en España (Escudero, 2011a).

Hubo que esperar, pues, al cambio de siglo, para consumir el cambio de paradigma de la memoria en España hacia posiciones reparacionistas. Los orígenes los encontramos en la acción de la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH), cuando el año 2000 llevaron a cabo la primera exhumación de una fosa común, desenterrando trece cadáveres en el pueblo leonés de Priaranza del Bierzo (Núñez, 2011; Silva, 2011). Fue la primera vez que se hacía una exhumación de carácter científico, pues entre los años 1977 y 1991 se hicieron algunas, de manera dispersa, y sin ningún tipo de apoyo técnico ni metodología científica (Exteberria, 2011). A causa del empuje del movimiento asociacionista, la cuestión memorial acabó llegando a la esfera política, siendo aprobada por el parlamento español la Ley de Memoria Histórica a finales de 2007 (Ley 52/2007). Sin embargo, la ley fue rechazada por el conjunto total del mundo asociativo memorial, pues no iba más allá de una reparación nominal sin efectos jurídicos ni legales (Silva, 2011; Escudero, 2011b). De la misma manera, encontró la oposición frontal del conservadurismo español, que se aferraba herméticamente a las tesis de la equidistancia ideológica, y que consideraba estas reparaciones una manera de reabrir heridas pasadas. Sin embargo, como apunta Julián Casanova (2008), las políticas públicas de la memoria son imprescindibles ante casos flagrantes de crimen organizado, como el caso del franquismo, debiendo servirse de los archivos, la educación, y los propios museos para tirarlas adelante.

Paralelamente a este proceso llevado a cabo a nivel del conjunto del estado español, Cataluña crea también su propia ley de memoria histórica, la *Llei del Memorial Democràtic* (Llei/2007). Aportando la especificación del término memoria democrática, establece la creación de una institución pública, el *Memorial Democràtic* de la Generalitat de Catalunya, cuya finalidad es recuperar, conmemorar y fomentar la memoria democrática catalana, enmarcándola a su vez en el eje cronológico comprendido entre los años 1931 y 1980. El hecho es que Cataluña, por sus propias características que en la época hicieron que la guerra se desarrollara con diferente intensidad y protagonismo que en otros puntos de España, ha tenido también su propio camino en lo que respecta a la recuperación de la memoria histórica. El debate ideológico está presente, pero con la creación de esta institución, blindada con una ley, se ha creado la semilla para hacer que los episodios más ignominiosos de la historia del país no caigan en el olvido.

4. El turismo de memoria: la fórmula francesa para la activación económica del patrimonio memorial

El concepto de turismo de memoria nace en Francia a principios de S.XXI, resultado de décadas de trabajo en materia de puesta en valor patrimonial de los espacios de memoria ligados a las dos guerras mundiales y al Holocausto. Cavaignac y Deperne (2003: 14) realizaron esta definición: “*El turismo de memoria puede ser definido globalmente como la práctica que incita al público a explorar los elementos patrimoniales puestos en valor, para así extraer todo el enriquecimiento cívico y cultural que nos proporciona la referencia al pasado*”.

De la potenciación de esta nueva tipología de turismo se encargó el propio estado francés. De la estrecha colaboración entre la *Direction de la Mémoire, du Patrimoine, et des Archives* (DMPA) y la *Office National des Anciens Combattants et Victimes de Guerre* (ONAC-VG), adheridas al *Ministère de*

la *Défense*, i el *Sécretariat d'État au tourisme*, dependiente del *Ministère de l'Artisanat, du Commerce, et du Tourisme*, surgió la creación de la red *chemins de mémoire*. Dicha red se articuló en base a una estructura de nodos, denominados *points d'appui*, que quedaron inseridos a su vez en cuatro grandes ámbitos históricos: Las fortificaciones (S.XVI-XX), Guerra Franco-Prusiana (1870-1871), 1º Guerra Mundial (1914-1918), y 2ª Guerra Mundial (1939-1945).

Los objetivos del turismo de memoria en Francia son la educación cívica y el desarrollo territorial. Además, la gran cantidad de patrimonio militar que ya no sirve a sus usos originales convierte el hecho de poder revalorizarlo en otra motivación para potenciar el turismo de memoria (Da Silva; Bougon, 2013). Con respecto a la educación cívica, vale mencionar que hablar de turismo de memoria es hablar de una práctica eminentemente pedagógica, pues lo que se intenta es despertar la conciencia histórica del turista, entendiendo el epíteto histórico no como algo relacionado al simple recuerdo sino como algo más profundo. Se trata de, mediante el recuerdo, reconocer y aceptar nuestro pasado, por muy duro que sea (Urbain, 2003).

Los espacios de memoria, entendidos como patrimonio valorizado para el turismo, tienen una eminente misión educativa y de transmisión de valores. En el contexto europeo actual, donde hay determinadas posturas historiográficas relacionadas con la negación del Holocausto, las prácticas turísticas ligadas a sus lugares de memoria son una actividad necesaria para mantener viva la memoria de aquellos horribles hechos (Kremenetzky, 2003). La creación de estructuras en red, al estilo de *Chemins de mémoire*, no es sino la consecuencia de captar la globalidad de la memoria como una suma de memorias locales.

Los orígenes del turismo de memoria los encontramos ya en los años 20 del S.XX, con las peregrinaciones de los antiguos combatientes a los espacios donde se habían desarrollado las batallas de la Primera Guerra Mundial (Da Silva; Bougon, 2013). Estas prácticas eran muy arcaicas, nada parecido a lo que hoy entendemos por turismo de memoria. Su importancia, sin embargo, es vital, pues sirvieron para mantener activa la vida y la simbología de estos espacios, hecho que acabó desembocando en la creación del modelo de turismo de memoria actual. Este proceso de cambio y adaptación de modelo se explica gracias a la evolución del tipo de visitantes, pasando de ser tan solo antiguos combatientes y familiares, a un nutrido y diversificado grupo, donde los escolares son mayoritarios, y donde la gente de fuera de Francia acude con asiduidad (Bouliou, 2013). El cambio generacional también es un elemento importante, pues la gente que no ha vivido los conflictos se interesa por sus espacios, creando así la necesidad de crear herramientas de interpretación, y provocando de esta manera el desarrollo de todas las iniciativas museísticas ligadas a los lugares de memoria. Así, el elemento interpretativo alrededor de los mismos es la principal característica en lo referente a su estrategia museográfica. Esta es la tendencia actual para toda la museografía dedicada a temas históricos en general (Hernández, 2005), y todavía más significativa si cabe para los espacios de memoria.

El proceso de transición de un espacio de memoria a un espacio de uso turístico implica una planificación detallada, en la que *“se trata de preservar un espacio desarrollando un recorrido de visita racional y creando recursos museográficos de sensibilización y conocimiento”* (Lalieu, 2003: 29). Una buena estrategia museográfica, así como una utilización efectiva de las herramientas de difusión de que se disponga, son fundamentales de cara a la divulgación del discurso pedagógico elaborado para la valorización de un lugar de memoria. Es así como se evita una posible banalización derivada de la práctica turística, convirtiéndolo en un producto sostenible que se apoya en la solidez de su relato. De esta manera, una buena implementación del turismo de memoria implica el desarrollo de estrategias de interpretación para sus espacios, con el fin de conseguir la implicación total del visitante. Al respecto, Stéphane Grimaldi (2013: 106), director del Memorial de Caen, comenta: *“Nosotros hacemos a nuestro público la promesa de proporcionarle las claves no para realizar una visita con las manos en los bolsillos o para ser tan solo emocionados, sino para comprender. Comprender los mecanismos de la historia, comprender sus aproximaciones, observar las sociedades en guerra, y así desarrollar ellos mismos una visión crítica de la historia”*.

Al tratar la historia de los conflictos armados, el turismo de memoria está estrechamente ligado al patrimonio bélico, pues representa un recurso tangible de primer orden para el desarrollo de productos. Es uno de los patrimonios emergentes del S.XXI debido a su enorme potencial y al hecho de haber sufrido muchos cambios en su concepción museográfica en los últimos tiempos. Lejos han quedado ya los museos militares donde la principal función era fomentar la grandeza de la patria. Transmitían un mensaje propagandístico alejado de los elementos educativos con los cuales se trabaja hoy día. Contra esa vieja concepción, se ha consolidado la idea del museo militar, o espacio bélico museizado, donde las estrategias museográficas emanan de una idea de civilidad contrapuesta a cualquier espíritu belicista. Mediante una visión holística, y más allá del elemento bélico, exponen todo aquello necesario para comprender en profundidad las causas que han llevado a una sociedad a participar en un conflicto armado (Hernández; Rojo, 2011). Y es que, relacionándolo con el turismo de memoria y el caso catalán,

es importante mencionar que el patrimonio bélico tiene un enorme potencial, pero si se deja de banda su parte intangible ligada a la lucha por los valores democráticos, estamos hablando de algo completamente vacío de carácter memorial (Guixé, 2009).

El turismo de memoria, que en Francia cuenta ya con más de una década de conceptualización y de numerosas experiencias alrededor del territorio, puede decirse que, pese a las 4 categorías especificadas con la creación de la red *chemins de mémoire*, se desarrolla en su práctica totalidad en los lugares de memoria ligados a las dos guerras mundiales (Bouliou, 2013). En la actualidad tiene tanto protagonismo que ha supuesto que regiones donde anteriormente no había ningún potencial turístico se hayan convertido en destinos relativamente considerados (Cavaignac; Deperne, 2003; Halter, 2003). Las cifras hablan por sí mismas: 6 millones de visitantes registraron en 2010 los espacios incluidos en el estudio realizado por la agencia francesa de turismo *Atout France* (Mantei, 2012) sobre una muestra sumaria que no supone ni el 20% de los equipamientos memoriales con vocación turística. La efeméride del año 2014, que representa el centenario del inicio de la 1ª Guerra Mundial, así como el sesenta aniversario del desembarco de Normandía, es un punto clave para contemplar su evolución en un futuro próximo (Da Silva; Bougon, 2013).

Matriz de posicionamiento de la tipología de visitantes del turismo de memoria en Francia

Fuente: Adaptado de Mantei (2012).

5. El turismo de memoria en Cataluña: una red de espacios

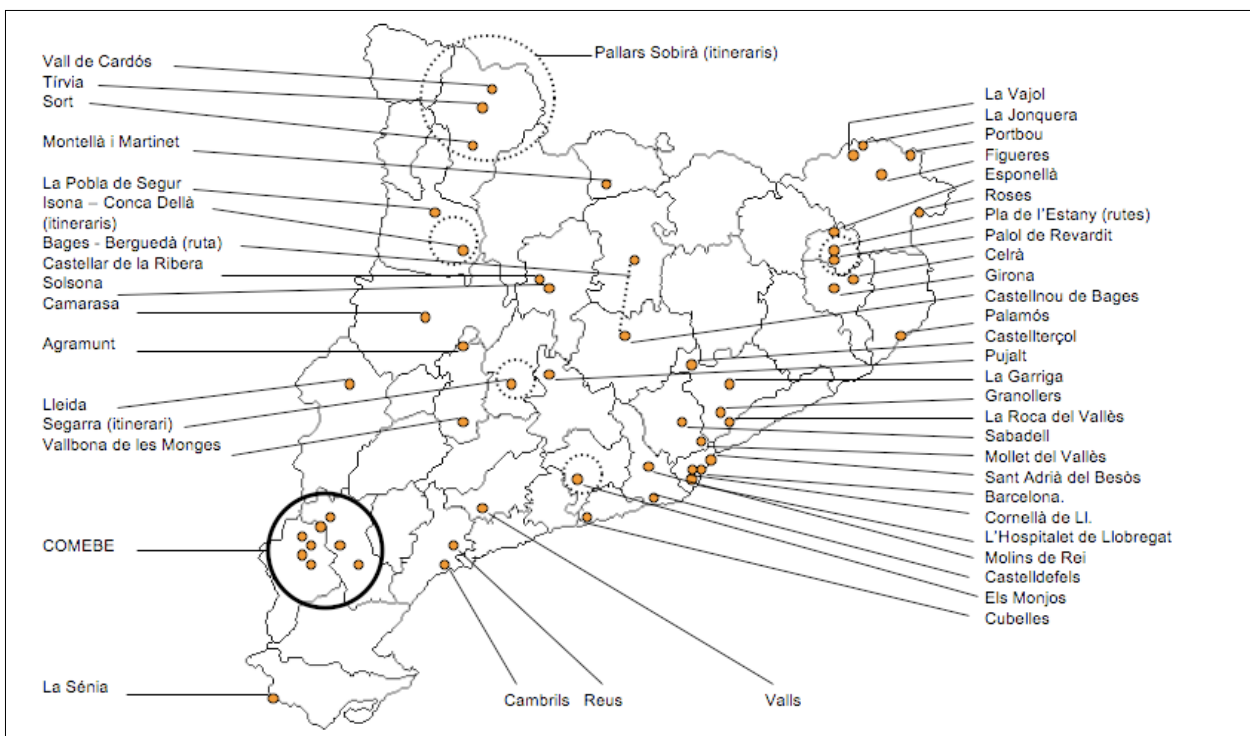
Siguiendo el filo del caso francés, su esquema se adapta al modelo que Andreu y Pujadas (2011) establecen para el turismo de memoria en Cataluña desde la perspectiva del *Centre d'Espais de la Batalla*

de l'Ebre (CEBE), en Gandesa. El turismo de memoria en Cataluña posee dos dimensiones: la búsqueda de la normalización democrática, y la puesta en valor patrimonial en clave turística y de desarrollo local.

Del mismo modo, Cataluña desarrolla una estructura de espacios memoriales, inspirada en el ejemplo francés, a partir de las bases sentadas con la *Llei del Memorial Democràtic*. En su artículo nº 3, establece las ocho funciones que debe llevar a cabo la recientemente creada institución del Memorial Democrático, de donde destacamos la siguiente: *“La difusión del patrimonio democrático y de los espacios de memoria, con la creación de un fondo informativo integrado por un servicio de información documental, un portal informático, un banco de datos audiovisuales y bases de datos, y también con la organización de exposiciones”* (Llei 13/2007: 45.175). Se puso en marcha, entonces, el proceso de puesta en valor del patrimonio memorial catalán, que se mostró rico en variedad material e inmaterial, y que necesitaba el empuje necesario para que la administración asumiera su rol protagonista para así, además de conseguir un efecto reparador sobre las personas, asegurar su transmisión a las generaciones venideras. La legislación catalana aplicable al respecto en aquel momento, representada por el *Estatut* del año 2006 y la propia *Llei del Memorial Democràtic*, establecía que el patrimonio memorial debía ser tratado a la misma altura que cualquier otro tipo de patrimonio cultural, pero la realidad, como explica Guixé (2009: 380), no era así: *“El análisis de la normativa vigente sobre patrimonio cultural catalán pone en evidencia que el patrimonio memorial forma parte de él de pleno derecho. Pero la realidad es que en la mayoría de los casos los vestigios históricos del período 1931-1980 no reciben el tratamiento y la consideración de bien cultural ni disfrutan de las categorías que la ley determina”*.

Así es como se inicia el proceso de valorización del patrimonio memorial catalán desde el Memorial Democrático. La prospección del territorio acaba con una sorprendente y abundante identificación de lugares de memoria, a partir de la cual se conceptualiza el primer mapa de los espacios de memoria democrática en Cataluña. Se establece, además, que las autoridades locales debían hacer uso de la declaración de Bien Cultural de Interés Local (BCIL) para sus elementos patrimoniales de memoria, y así dotarlos de los mecanismos de protección inherentes a dicha categoría.

Mapa de los espacios identificados por el Memorial Democrático dentro del Plan de Actuación de los Espacios de Memoria de Cataluña (2007).

Fuente: Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

A partir de ese trabajo de identificación se desarrolla la estructura de la futura red de espacios de memoria democrática de Cataluña. Inspirada en el caso francés, dispone de un carácter eminentemente horizontal, con solo dos o tres puntos fuertes que tengan la responsabilidad de gestionar el resto de puntos de proximidad, rutas, y demás espacios. Al igual que la red *chemins de mémoire*, que basa su articulación en la existencia de *points d'appui*, la red de lugares de memoria de Cataluña ha conceptualizado una estructura basada en puntos de apoyo, los cuales, “*como pequeños centros de interpretación, representan o están ubicados en espacios de interés memorial e histórico y tienen que contar con una sólida infraestructura funcional para su capacidad de acogida turística y pedagógica y cultural. Son centro de información y de documentación*” (Guixé, 2008: 224).

Es así como, mediante una orden del entonces Departamento de Interior, Relaciones Institucionales y Participación, se crea el año 2010 la *Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya* (Ordre IRP/91/2010) que nace con la vocación de ser nexo de unión entre todas aquellas administraciones locales que deseen poner en valor su patrimonio ligado a la memoria histórica. En cuanto a sus objetivos generales, estos pasan por recuperar, señalar y difundir, todo el patrimonio ligado a la memoria democrática dentro del marco cronológico creado por el Memorial Democrático, que abarca de 1931 a 1980. La orden legislativa de creación de la red (Ordre IRP/91/2010, DOGC n° 5576: 14.651) dice lo siguiente con respecto a la categorización de los elementos pertenecientes a dicho patrimonio: “*La Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña incluirá territorios de memoria, centros expositivos de referencia, patrimonio recuperado in situ (trincheras, bunkers, espacios de duelo y fosas comunes, etc.), caminos de memoria (rutas del exilio, camino de la libertad, etc.), lugares y espacios de resistencia, archivos y centros de documentación, y monumentos memoriales*”.

El artículo 3 de la orden establece la estructura de la red, en la cual existe una jerarquía según el grado de implicación de cada elemento dentro de la misma. Así, hay sedes y secciones, y dentro de estas últimas se distingue entre centros de referencia y espacios. Como sedes hay la propia del Memorial Democrático en Barcelona, que se establece como eje vertebrador central, y dos entidades consorciadas con la Generalitat a través del Memorial Democrático, que son el Consorcio de Espacios Memoriales de la Batalla del Ebro (COMEBE- Corbera d'Ebre) y el Museo Memorial del Exilio (MUME- La Jonquera). A las sedes, como esos puntos fuertes encargados de gestionar el resto de elementos de proximidad, les corresponde la función de valorizar y divulgar aquellos espacios adscritos a su zona de influencia.

En las secciones se diferencia entre centros de referencia y espacios. Respecto a los primeros, “*se consideran centros de referencia aquellos centros consolidados de memoria incluidos en alguno de los ámbitos temáticos del Plan de Actuación de la Red de Espacios y que desarrollen una acción de dinamización del territorio*” (Ordre IRP/91/2010, DOGC n° 5576: 14.652). Aquí consideraríamos todos esos lugares con estructura suficiente como para ser gestionados y visitados. Centros de interpretación, museos especializados, o espacios museizados donde la visita requiere una entrada, son ejemplos de centros de referencia.

Referente a los espacios, “*se consideran espacios, aquellos elementos, bienes que configuran el patrimonio memorial de Cataluña. Están adscritos a un municipio o consejo comarcal, y relacionados con alguno de los ámbitos temáticos del Plan de Actuación de la Red de Espacios de Memoria*” (Ordre IRP/91/2010, DOGC n° 5576: 14.652). En esta categoría entran esos elementos donde la gestión no requiere organizarse al mismo nivel de los anteriores. Rutas señalizadas, marcadores diversos sobre espacios concretos, etc.

A nivel de estructura temática, la *Xarxa d'Espais de Memòria* se divide en los siguientes ámbitos: espacios de la Segunda República, espacios de la Guerra Civil, espacios de frontera y exilio, y espacios de lucha antifranquista y recuperación democrática.

La creación de esta red ha supuesto un hito en España, pues supone un referente de modelo de gestión integral que, gracias al impulso de la iniciativa pública, ha colaborado a acabar con la atomización existente hasta entonces. Tal y como indica Guixé (2008: 226), la clave consiste en “*poder conseguir la máxima unidad y uniformidad para toda Cataluña y no diseminar colores, recursos e interpretaciones sin tener en cuenta que la complejidad del proyecto requiere de un diálogo permanente entre académicos, universidades, poderes locales, asociaciones, entidades locales y la Generalitat a través de sus organismos competentes*”.

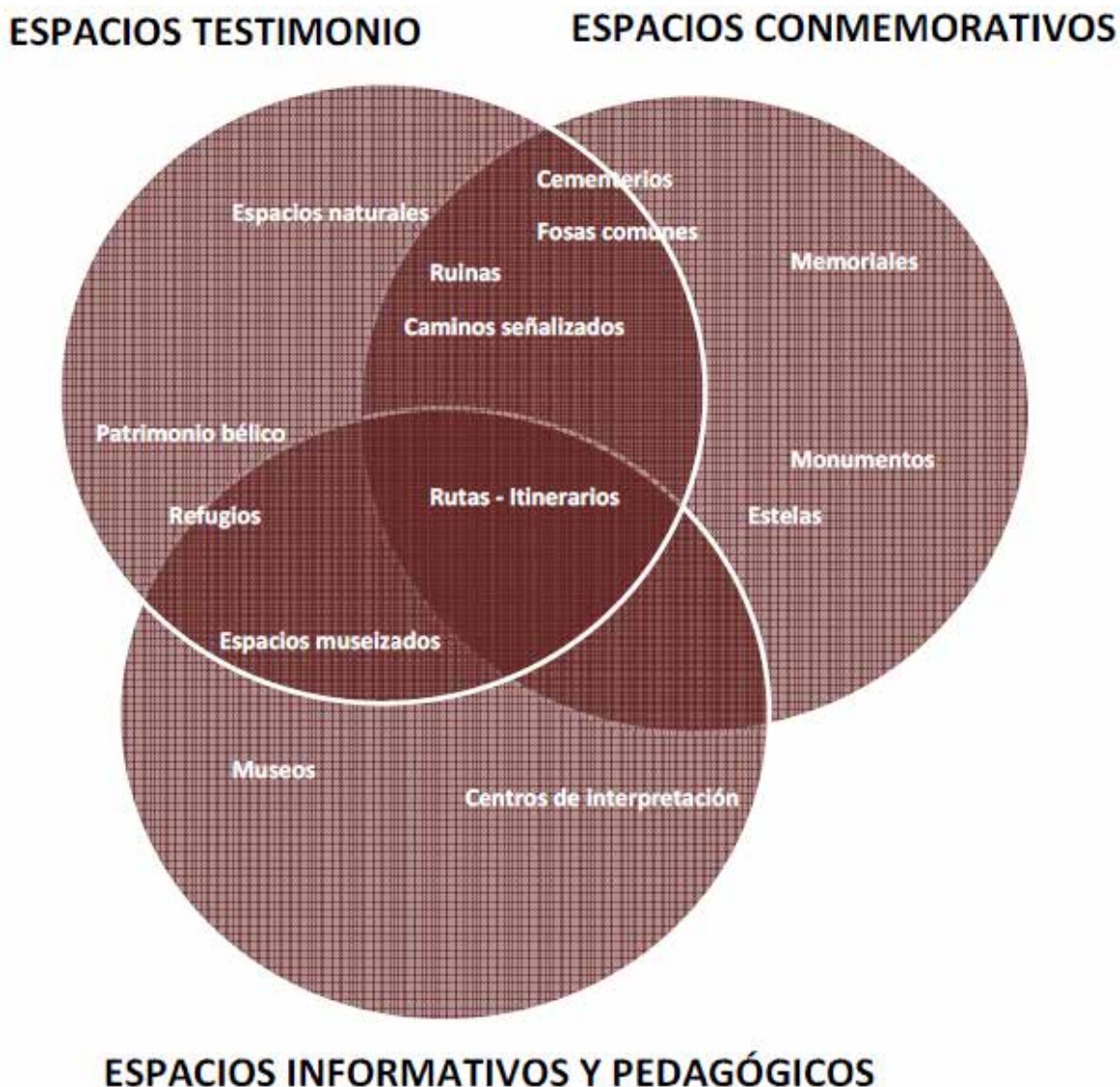
Siguiendo la metodología empleada en Francia (Mantei, 2012), podemos establecer la siguiente tipificación para los espacios de memoria existentes en Cataluña:

Espacios testimonio: lugares donde se han producido directamente los acontecimientos que lo han convertido en espacio de memoria, como son los caminos del exilio o los espacios protagonistas de la batalla del Ebro.

Espacios conmemorativos: Lugares dedicados al homenaje y al recuerdo, como el Memorial del Coll dels Belitres en Portbou, segundo lugar fronterizo en importancia para el exilio, o el Memorial de Les Camposines en la Fatarella, dedicado a las víctimas de la batalla del Ebro

Espacios informativos y pedagógicos: lugares dedicados a la divulgación desde un ángulo particular, y donde la difusión memorial consta de elementos de interpretación, como son los propios centros del MUME y el COMEBE.

Categorías de espacios para el turismo de memoria en Cataluña.

Fuente: Elaboración propia a partir de Mantei (2012).

5.1. El Museu Memorial de l'Exili (MUME): memoria trasfronteriza

Dentro de la estructura de la *Xarxa d'Espais de Memòria* sobresalen, pues, 3 espacios que tienen la categoría de sedes. De entre ellos destaca el Museu Memorial de l'Exili en La Jonquera. Por volumen de visitantes, nivel de implementación de actividades en el propio museo y en el territorio, así como por el arraigamiento en el mundo memorialístico a ambos lados de la frontera, el MUME puede ser considerado como el centro memorial de referencia en Cataluña.

El MUME inicia su actividad en Febrero de 2008 ligado al Memorial Democrático. Representa un espacio de memoria de nueva creación, justificado por estar ubicado en una población (La Jonquera) por

donde se calcula que marcharon al exilio la mitad de las aproximadamente 470.000 personas huídas en Febrero de 1939 tras la caída de Cataluña en manos del ejército franquista. Su misión es investigar, conservar y divulgar, todos aquellos elementos tangibles e intangibles relacionados con el fenómeno del exilio republicano y su legado. El museo cuenta con una exposición permanente dividida en cinco ámbitos y con una sala polivalente dedicada a exposiciones temporales y organización de eventos culturales y académicos. Además, como resultado de su estatus de sede de la *Xarxa d'Espais de Memòria*, el MUME es responsable indirecto de la gestión de más de una veintena de espacios pertenecientes a la red en su área de influencia, e implementa asimismo, varias rutas e itinerarios sobre el territorio gracias a la labor de su servicio educativo.

Uno de los elementos que hace del MUME un espacio singular en Cataluña, a la vez que referente, es el estar ubicado en territorio de frontera. La condición emanada de dicha característica hace necesaria una orientación especial en sus políticas de difusión turística, teniendo presente siempre que deben ir dirigidas a los públicos de ambos lados de la frontera. Francia dispone de un largo recorrido con respecto a la divulgación de memorias transfronterizas con varios de sus países vecinos, y gracias a la labor desempeñada desde el MUME, comienzan a arraigar dichas prácticas también en la frontera pirenaica. Como ejemplo de dicho bagaje, puede mostrarse el caso de Nord-Pas de Calais (Francia) con el sur de Bélgica, donde ya llevan varias décadas de valorización turística compartida en base a la memoria de las dos guerras mundiales. Allí, *“los actores institucionales y privados (museos) son inducidos a cooperar para la organización de eventos culturales comunes, la realización de una cartografía transfronteriza de espacios históricos y la elaboración de una política memorial y turística transnacional fundada sobre la defensa de valores comunes como la paz”* (Hertzog, 2013: 57).

Desde el MUME se implementan rutas e itinerarios que abarcan todo el espectro de la memoria del exilio en el sur de Francia. La maternidad de Elne, los municipios de Saint Cyprien y Argelès-sur-Mer, o el memorial del campo de Rivesaltes, son buenos ejemplos de las prácticas que convierten al MUME en un espacio de referencia a ambos lados de los pirineos. La memoria del exilio desprende un fuerte potencial transfronterizo, encajando en el modelo de *“mémoire partagée”* propuesto por Cavaignac y Deperne (2003) para la 2ª Guerra Mundial. Así pues, a este respecto se trabaja para utilizar dicho potencial como un elemento clave en la consolidación patrimonial y turística de la memoria democrática de Cataluña ligada al exilio.

Memorial del Coll dels Belitres en la población fronteriza de Portbou, con señalizaciones explicativas del exilio republicano.

Fuente: MUME.

6. Conclusiones

La memoria histórica en España, a reflujo del auge memorial que conoció el contexto europeo de finales de S.XX, conoce en la actualidad su momento más protagónico, del cual ha nacido el actual proceso de valorización patrimonial ligado a sus espacios de memoria, con Cataluña como referente.

En todo momento, el espejo donde el proceso de puesta en valor de la memoria democrática de Cataluña ha buscado reflejarse ha sido Francia. Allí es donde mejor se ha comprendido que la memoria de su pasado trágico es un elemento que, ligado a una estrategia turística, puede convertirse en un patrimonio cultural de primer orden, así como en un importante reclamo para el visitante. Así, el modelo de turismo de memoria catalán muestra unas características similares al francés, con la particularidad de estar relacionado con un relato histórico que hace que pueda ser definido como turismo de memoria democrática, y que tiene el patrimonio de la Guerra Civil su máximo exponente. Pero los casos de Cataluña y Francia son equiparables solo en forma, no en fondo. Francia ha desarrollado un relato histórico inclusivo donde el grueso de la ciudadanía se siente partícipe de la memoria emanada de sus espacios, la cual está relacionada con los valores de la libertad enfrente de totalitarismos exteriores. Cataluña, sin embargo, siempre va a tener que lidiar con el bagaje memorial impuesto por el franquismo en la dictadura, perpetuado bajo el disfraz de la equidistancia hasta finales de S.XX., y que supone un claro hándicap a nivel de puesta en valor turística.

La práctica turística sobre los espacios de memoria nunca va a dejar de suponer un peligro de banalización de los mismos. Sin embargo, la teoría al respecto de los usos turísticos de la memoria como un elemento de difusión cívica y pedagógica, contradice este peligro de banalización, y convierte al turismo de memoria en una herramienta más para concienciar a las sociedades sobre el respeto a los valores de la libertad y la convivencia. El caso catalán, demuestra cómo la estrategia de puesta en valor turística de sus lugares de memoria, ha colaborado con la recuperación de su memoria democrática.

La experiencia existente hasta el momento muestra la importancia que tienen las estrategias de colaboración entre asociaciones, sector privado, e instituciones a todos los niveles, de cara a la creación y consolidación de productos turísticos de memoria. Consolidado el modelo en Francia, y puestas las bases para el arraigo del modelo catalán, es misión de todos los agentes del mundo de la cultura y del turismo, trabajar hacia un modelo donde a la vez que se activa el desarrollo económico, se está colaborando con la construcción de una sociedad más justa y libre para las generaciones venideras.

Bibliografía

Andreu, Agustí y Pujadas, Joan Josep

2011. "El turismo de memoria: la patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto "Más allá de una batalla" (la batalla del Ebro, Gandesá)". En Prats, Llorenç y Santana, Agustín (Coords.), Turismo y patrimonio, entramados narrativos (pp. 271-287). La Laguna (Tenerife): Pasos Edita.

Aróstegui, Julio

2006. "Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil". En Aróstegui, Julio y Godicheau, François (Eds.), Guerra Civil. Mito y memoria (pp. 57-92). Madrid: Marcial Pons.

Bouliou, Claude

2013. "Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires". Cahier Espaces, 313: 68-71.

Bourgon, Anne

2013. "Les lieux de mémoire, une valeur sociale plus que touristique". Cahier Espaces, 313: 62-67.

Box, Zira

2007. "La construcció de la memòria oficial. La legislació franquista sobre símbols". En Colomines, Agustí y Villarroya, Joan (Coords.), Dossier Història i memòria del segle XX (pp. 41-59). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.

Casanova, Julián

14 Septiembre 2008. "Otras memorias: Chile, Uruguay, Argentina (El País Domingo)". En Ventura, Núria (Coord.) (2009), La memòria històrica: Dossier 76 (p. 84). Barcelona: Diputació de Barcelona.

Cassassas, Jordi

2008. "La història declinant. Breus notes sobre l'auge de la "memòria històrica". Cercles. Revista d'història cultural, 11: 8-15.

- Castro Berrojo, Luis
2011. "Símbolos (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 89-94). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Cavaignac, François; Deperne, Hervé
2003. "Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État". Cahier Espaces, 80: 12-21.
- Colomines, Agustí y Villarroya, Joan
2007. "Història i memòria del segle XX". En Colomines, Agustí y Villarroya, Joan (Coords.), Dossier Història i memòria del segle XX (pp. 11-16). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.
- Da Silva, Magali y Bougon, Laure
2013. "Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France". Cahier Espaces, 313: 48-51.
- Escudero, Rafael
2011^a. "Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 7-14). Madrid: Los Libros de la Catarata.
2011^b. "Nulidad/ilegitimidad de las sentencias franquistas (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 84-89). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Etxeberría, Francisco
2011. "Exhumaciones (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 77-84). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Ferrándiz, Francisco
2011. "Lugares de memoria (Las piezas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Font, Jordi
2013. "Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME)". En Camiade, Martine (Dir.), Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012 (pp. 23-38). Perpignan: Balzac Editeur.
- Grard, Jean-Michel
2003. "Voyage au fil des lieux de mémoire". Cahier Espaces, 80: 72-74.
- Grimaldi, Stéphane
2013. "Le tourisme de mémoire doit se réinventer". Cahier Espaces, 313: 102-107.
- Guixé, Jordi
2008. "El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña". Entelequia, 7: 217-228. Disponible en: <http://goo.gl/A7NJZd> [Consulta 03/06/14].
2009. "Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña". En Vinyes, Ricard (Ed.), El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia (pp. 569-608). Barcelona: RBA Libros.
- Guixé, Jordi e Iniesta, Montserrat
2009. Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic. Barcelona: Eumo Editorial / Memorial Democràtic.
- Halter, Marc
2003. "Rétablir la vérité historique sur la ligne Maginot. Le combat de l'association Aalma". Cahier Espaces, 80: 66-70.
- Hernández, Francesc Xavier
2005. "Criterios de intervención y diseño en museografía didáctica". En Santacana, Joan y Serrat, Núria (Coords.), Museografía didáctica (pp. 207-252). Barcelona: Ed. Ariel.
- Hernández, Francesc Xavier; Rojo, Mª Carmen
2011. "Museització de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola". Ebre 38, 6: 131-157. Disponible en: <http://goo.gl/qU6uRJ> [consulta 27/11/13].
- Hertzog, Anne
2013. "Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire". Cahier Espaces, 313: 52-61.
- Huyssen, Andreas
2002. En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización. México: FCE.
- Kremenetzky, Alain
2003. "Le camp de Drancy, site touristique (réseau Europe de la Mémoire)". Cahier Espaces, 80: 32-36.

- Castro Berrojo, Luis
2011. "Símbolos (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 89-94). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Cavaignac, François; Deperne, Hervé
2003. "Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État". Cahier Espaces, 80: 12-21.
- Colomines, Agustí y Villarroya, Joan
2007. "Història i memòria del segle XX". En Colomines, Agustí y Villarroya, Joan (Coords.), Dossier Història i memòria del segle XX (pp. 11-16). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.
- Da Silva, Magali y Bougon, Laure
2013. "Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France". Cahier Espaces, 313: 48-51.
- Escudero, Rafael
2011^a. "Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 7-14). Madrid: Los Libros de la Catarata.
2011^b. "Nulidad/ilegitimidad de las sentencias franquistas (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 84-89). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Etxeberría, Francisco
2011. "Exhumaciones (Las políticas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 77-84). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Ferrándiz, Francisco
2011. "Lugares de memoria (Las piezas de la memoria)". En Escudero, Rafael (Coord.), Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido (pp. 21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Font, Jordi
2013. "Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME)". En Camiade, Martine (Dir.), Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012 (pp. 23-38). Perpignan: Balzac Editeur.
- Grard, Jean-Michel
2003. "Voyage au fil des lieux de mémoire". Cahier Espaces, 80: 72-74.
- Grimaldi, Stéphane
2013. "Le tourisme de mémoire doit se réinventer". Cahier Espaces, 313: 102-107.
- Guixé, Jordi
2008. "El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña". Entelequia, 7: 217-228. Disponible en: <http://goo.gl/A7NJZd> [Consulta 03/06/14].
2009. "Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña". En Vinyes, Ricard (Ed.), El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia (pp. 569-608). Barcelona: RBA Libros.
- Guixé, Jordi e Iniesta, Montserrat
2009. Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic. Barcelona: Eumo Editorial / Memorial Democràtic.
- Halter, Marc
2003. "Rétablir la vérité historique sur la ligne Maginot. Le combat de l'association Aalma". Cahier Espaces, 80: 66-70.
- Hernández, Francesc Xavier
2005. "Criterios de intervención y diseño en museografía didáctica". En Santacana, Joan y Serrat, Núria (Coords.), Museografía didáctica (pp. 207-252). Barcelona: Ed. Ariel.
- Hernández, Francesc Xavier; Rojo, Mª Carmen
2011. "Museització de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola". Ebre 38, 6: 131-157. Disponible en: <http://goo.gl/qU6uRJ> [consulta 27/11/13].
- Hertzog, Anne
2013. "Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire". Cahier Espaces, 313: 52-61.
- Huyssen, Andreas
2002. En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización. México: FCE.
- Kremenetzky, Alain
2003. "Le camp de Drancy, site touristique (réseau Europe de la Mémoire)". Cahier Espaces, 80: 32-36.

Toledano, Lluís Ferran

2009. "El turismo cultural de productes històrics, un nou àmbit d'anàlisi". En Junqueras, Oriol y Toledano, Lluís Ferran (Eds.), *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional dels recursos turístics intangibles* (pp. 1-7). Departament d'innovació, Universitats i Empresa – Generalitat de Catalunya. Disponible en: <http://goo.gl/Msm7wg> [Consulta 15/10/13].

Traverso, Enzo

2007. "Trauma, repressió, anamnesi. La memòria de l'Holocaust". En Colomines, Agustí y Villarroya, Joan (Coords.), *Dossier Història i memòria del segle XX* (pp. 17-26). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.

Urbain, Jean-Didier

2003. "Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif". *Cahier Espaces*, 80: 5-7.

Vinyes, Ricard

2009. "La memoria del Estado". En Vinyes, Ricard (Ed.), *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (pp. 23-66). Barcelona: RBA Libros.

Recibido: 15/12/2015

Reenviado: 02/02/2016

Aceptado: 21/04/2016

Sometido a evaluación por pares anónimos

4.3. Article 2

MIDAS

6 (2016)

Dossier temático: "Museus, discurso e poder"

David González Vázquez e Jordi Font Agulló

La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios

Aviso

O conteúdo deste website está sujeito à legislação francesa sobre a propriedade intelectual e é propriedade exclusiva do editor.

Os trabalhos disponibilizados neste website podem ser consultados e reproduzidos em papel ou suporte digital desde que a sua utilização seja estritamente pessoal ou para fins científicos ou pedagógicos, excluindo-se qualquer exploração comercial. A reprodução deverá mencionar obrigatoriamente o editor, o nome da revista, o autor e a referência do documento.

Qualquer outra forma de reprodução é interdita salvo se autorizada previamente pelo editor, excepto nos casos previstos pela legislação em vigor em França.

revues.org

Revues.org é um portal de revistas das ciências sociais e humanas desenvolvido pelo CLÉO, Centro para a edição eletrónica aberta (CNRS, EHESS, UP, UAPV - França)

Referência eletrónica

David González Vázquez e Jordi Font Agulló, « La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios », *MIDAS* [Online], 6 | 2016, posto online no dia 24 Março 2016, consultado no dia 04 Abril 2016. URL : <http://midas.revues.org/1030> ; DOI : 10.4000/midas.1030

Editor: Alice Semedo, Raquel Henriques da Silva, Paulo Simões Rodrigues, Pedro Casaleiro
<http://midas.revues.org>
<http://www.revues.org>

Documento acessível online em:

<http://midas.revues.org/1030>

Documento gerado automaticamente no dia 04 Abril 2016.

© Revistas MIDAS

David González Vázquez e Jordi Font Agulló

La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios

Introducción: la frontera ante el hecho histórico

- 1 Los espacios transfronterizos de la Europa occidental pueden ser catalogados como aquellos lugares donde la progresiva disolución de las funciones convencionales de las fronteras ha ido desarrollando un determinado paisaje que, independientemente de la efectividad real de dicha desaparición con respecto a muchos aspectos concretos, reivindica los vínculos existentes a ambos lados. La historia de esos lugares está plagada de hechos que le suponen atribuirse el epíteto de común, pues pese a haber formado parte de realidades nacionales o estatales diferentes, han compartido el desarrollo y evolución de muchos de aquellos hechos.
- 2 La Europa de la Unión, tras eliminar las fronteras internas entre todos los países firmantes del tratado de Schengen, vigente desde 1995, ha desarrollado dentro de su marco institucional unas zonas, las euroregiones, destinadas a potenciar aquellos puntos comunes derivados de la antigua relación entre entes estatales nacionales diferentes. El caso al que nos referimos estaría representado por la Euroregión Pirineos-Mediterráneo, y más en concreto la subárea del Espacio Catalán Transfronterizo. La zona de la hipotética antigua frontera francoespañola en su parte oriental, de hecho, puede considerarse como una de las más impermeables de la UE (Pujol 2008), es decir, que persisten en ella numerosas reminiscencias tanto de los hábitos de control policial como de arraigados comportamientos socioculturales que ahondan en la división del territorio. Pese a ello, gracias a esta nueva situación que podríamos denominar de postfrontera, ha sido posible la puesta en valor de muchos elementos comunes.
- 3 La frontera, entendida en un sentido amplio, representa un lugar eminentemente singular en la historia, ya que permite vivenciar tanto la alegría del reencuentro como la tristeza de los conflictos y sus recuerdos (Foucher 1991). Está destinada, en tanto que elemento histórico, a sufrir el devenir de los tiempos y a ver modificada su ubicación, tamaño y magnitud social (Schlögel 2007). Aun moviéndose o desapareciendo a nivel formal, como en el actual contexto de la UE, la zona de frontera evoca frecuentemente aquellos hechos excepcionales de gran impacto emocional (Camiade 2010) que han calado muy hondo en el imaginario colectivo de las gentes del lugar. Así, un territorio transfronterizo, al atestiguar dichos episodios de evocación emotiva colectiva, es el terreno ideal para desarrollar un paisaje de memoria, esquema que encontramos perfectamente plasmado en la frontera franco-belga y sus espacios de memoria de la Primera y Segunda Guerra Mundial (Verkindt y Blanc 2013).
- 4 La frontera se percibe desde una perspectiva clara de ambigüedad, donde un mismo lugar puede representar el puente para el encuentro con el otro, así como también puede ser una barrera para su rechazo (Magris 2001). Tal fue la situación de la frontera francoespañola durante la Segunda Guerra Mundial. Consolidado el éxodo masivo de republicanos hacia la frontera norte, los Pirineos sirvieron como vía de escape a muchos judíos, así como a jóvenes franceses que huían del régimen de Vichy para incorporarse a las filas de la Francia libre, o a aviadores aliados abatidos que terciaban para llegar a los consulados o embajadas de sus países en la España franquista. En el caso de la población judía, atravesar la cordillera pirenaica podía suponer escapar de la persecución nazi o, por el contrario, la consolidación del drama personal en forma de encarcelamiento y posterior deportación (Calvet 2008).
- 5 La historia y la memoria nunca han entendido de fronteras, aunque para el caso del exilio republicano español, así como de los efectos colaterales de la Segunda Guerra Mundial en la zona, su existencia ha resultado imprescindible para entender el proceso posterior de forjamiento de una memoria trágica ligada a unos hechos históricos concretos. Entre los últimos días de enero y los primeros de febrero del año 1939 se vivió uno de los episodios de desplazamientos masivos de población más importantes del siglo XX. Alrededor de unas

475 000 personas dejaron todo atrás y se dirigieron a la frontera pirenaica huyendo de España a Francia. Cataluña, territorio donde la experiencia revolucionaria durante la Guerra Civil de 1936-1939 se desarrolló profundamente, había caído en manos franquistas y la represión se estimaba brutal. Por ello muchas personas, mujeres, niños y ancianos incluidos, decidieron emprender el camino al exilio sin importarles mucho el futuro inmediato. El gobierno francés, de signo conservador por aquel entonces, decidió emplazar a todo el contingente de refugiados en improvisados campos de concentración, los cuales irían consolidándose en los meses y años posteriores a su llegada. De ahí solo saldrían para volver a España, para huir a un tercer país si conseguían un visado, o para incorporarse al ejército francés o a las Compañías de Trabajadores Extranjeros en el contexto de la ya iniciada Segunda Guerra Mundial. La huella de estos trágicos sucesos quedó marcada fuertemente en el territorio, aunque su recuperación memorial a nivel colectivo, como en el resto de memorias traumáticas europeas, no se empezó a producir hasta los últimos años de la década de 1970. La Retirada es el nombre con el cual se conoce en Francia, y desde finales de los años de 1990 del siglo pasado se han emprendido acciones de dignificación memorial a lo largo de la región rosellonesa (Departamento de los Pirineos Orientales), que han culminado con las diferentes iniciativas museísticas existentes en la actualidad.

- 6 Este pasado trágico representa un importante patrimonio histórico y memorial cuya divulgación se entiende como un deber de memoria. Ejecutado mediante la creación de espacios memoriales museizados alrededor del territorio, debe colaborar con la reflexión acerca de la trágica historia de la Europa del siglo XX, para así contribuir a la consolidación de una sociedad garante de libertad y derechos humanos. Así, el espacio transfronterizo francoespañol, en su parte más oriental, dispone del potencial suficiente como para abordar la museización de su historia reciente de manera que los más diversos e importantes temas sean tratados de forma fidedigna. Fascismo, revolución, Guerra Civil española y sus refugiados, democracia, exilio republicano, resistencia nacional y cultural catalana, campos de internamiento, condiciones de vida, derechos humanos, Segunda Guerra Mundial, refugiados del nazismo, deportación y genocidio del pueblo judío, oposición contra el franquismo, pasos clandestinos de frontera y redes de evasión, expresión artística en el exilio, etc., conforman todo un universo de interesantes temáticas que están presentes en las diferentes experiencias museificadoras existentes en el territorio.

La museización del patrimonio memorial

- 7 En la categoría de patrimonio memorial entran todos aquellos lugares con una significación histórica y de memoria concretos, y que comúnmente nos remiten a un pasado trágico. El origen del tratamiento exhaustivo del estudio de dichos lugares se encuentra en la recurrencia de estudios sobre el Holocausto en los años 80 (Huyssen 2002; Lalue 2003). La potencia de los lugares de memoria como elemento evocador del trauma, así como de posibles consecuencias históricas del mismo como el olvido y la vergüenza colectivos, es tal, que toda una sociedad en su conjunto es capaz de olvidar los hechos ligados a la memoria de dichos lugares. Como caso paradigmático, donde la amnesia colectiva se impuso a todos los niveles de la sociedad, tenemos el ejemplo de la Alemania de postguerra, donde millones de personas hicieron tabula rasa y obviaron el terror vivido y provocado por el nazismo. Ha hecho falta llegar a las postrimerías del siglo XX para que, fruto de la asimilación de dicho pasado, se haya comenzado un proceso de patrimonialización de los espacios de memoria ligados a la Segunda Guerra Mundial y al Holocausto. Lugares como antiguos campos de concentración, no solo en Alemania sino en otras partes de Europa, han sido museizados y muestran, en clave pedagógica, las barbaridades allí cometidas. Ejemplos de referencia en este ámbito son los memoriales ubicados en los antiguos campos de Sachsenhausen-Berlín (Alemania), Mauthausen (Austria) o Auschwitz (Polonia).
- 8 Pero años antes, en un contexto anterior al de la recuperación memorial de Europa occidental en su conjunto, ya encontramos la primera gran referencia de museo memorial. Israel, tras su consolidación como estado en tierras palestinas, promueve la creación de un gran equipamiento museístico encargado de conmemorar y difundir la memoria de los 6 millones

de judíos exterminados por la Alemania nazi. El Museo Memorial del Holocausto de Yad Vashem abre sus puertas en 1953, y desde entonces ha sido referencia a nivel mundial. En 2005 se han acometido las obras de renovación que, ante la proliferación de equipamientos museísticos de carácter similar, han hecho posible que siga siendo hoy día el equipamiento museístico más reseñable en su categoría (Santacana y Hernández 2011). Unas cifras de 2 millones de visitantes anuales de manera regular y sus políticas de difusión pedagógica, con la participación en numerosos programas alrededor del mundo, así lo confirman.

- 9 Pero si hay un lugar donde la puesta en valor del patrimonio memorial ha supuesto un auténtico hito cultural, a la par que económico, es Francia. El país galo ha sido pionero en la creación de una estructura en red encargada de la difusión de una tipología de turismo muy concreta, el *tourisme de mémoire*, donde mediante la señalización y museización de sus espacios de memoria, han dado a estos un valor patrimonial de máxima importancia (González 2014). En palabras de Cavaignac y Deperne (2003, 14), esta nueva tipología representa «una práctica turística que incita al público a explorar los elementos patrimoniales puestos en valor, para así extraer todo el enriquecimiento cívico y cultural que nos proporciona la referencia al pasado». La mencionada red, denominada *chemins de mémoire*, nació fruto del trabajo conjunto entre los ministerios de defensa y de turismo, y catalogó sus diferentes espacios miembros dentro de cuatro categorías: la fortificación (siglo XVI-XIX), guerra franco-prusiana (1870-71) y las dos guerras mundiales. Sin embargo, tras más de una década de recorrido, puede afirmarse que el grueso de espacios de la red corresponde a las dos guerras mundiales, así como también a uno de los efectos colaterales de la Segunda Guerra Mundial, el Holocausto (Bouliou 2013).
- 10 Este contexto francés de fomento de una práctica turística ligada a sus espacios de memoria, viene dado por un bagaje anterior de varias décadas en lo referente a la puesta en valor del patrimonio memorial. Según el análisis de Atout France (Mantei 2012), la agencia nacional de turismo de Francia, el 19% de los lugares patrimoniales de memoria puestos en valor y, por tanto, visitables, ya existían antes de 1980. Este dato es clave para comprender como una vez entrado el siglo XXI, con el crecimiento y la multiplicación de los mismos, sean considerados como pieza fundamental de la oferta cultural de muchas regiones. De la misma forma, a nivel teórico han sido numerosas las aportaciones al respecto de la función, los usos y el contenido del turismo de memoria. Sus objetivos principales son la educación cívica y el desarrollo territorial, sin olvidar la gran oportunidad que supone la reconversión a nuevos usos del ingente patrimonio militar en desuso (Da Silva y Bougon 2013), y teniendo siempre presente que hablamos de una práctica pedagógica. Con ella, se trata de despertar la conciencia histórica del visitante, entendiendo el epíteto histórico no como el acto de recordar, sino como algo mucho más profundo. Se trata de, mediante el recuerdo, reconocer y aceptar nuestro pasado, por muy duro que sea (Urbain 2003). Una buena estrategia museográfica, así como la utilización efectiva de las herramientas de difusión disponibles, deben hacer posible la divulgación del discurso pedagógico elaborado para la puesta en valor del espacio. En palabras de Lalieu (2003, 29), «se trata de preservar un espacio desarrollando un recorrido de visita racional, y creando elementos museográficos de sensibilización y conocimiento».
- 11 Francia es pues, tal y como atestigua Guixé (2008, 223), el auténtico referente a nivel mundial: «es el país que ofrece una red de museos y memoriales más densa... allí se ha generado un amplio debate sobre la constante renovación de contenidos, señalización y banalización o no de los espacios memoriales a través del turismo». El impacto de la puesta en valor patrimonial en clave museística es incontestable. Las cifras del anteriormente mencionado estudio de Atout France (Mantei 2012), hablan de más de 6 millones de visitantes el año 2010. Si se tiene en cuenta que los espacios analizados en dicho estudio suponen únicamente el 20% del total de lugares dedicados al turismo memorial en Francia, podemos hacernos una idea de la relevancia de las cifras globales.

Los espacios de memoria en Cataluña

- 12 El contexto memorial al sur de los pirineos tiene unas características muy diferentes al del resto de la Europa occidental. En España, el principal proceso forjador de memoria colectiva fue la Guerra Civil (1936-1939), y el resultado de ésta, con la victoria de los militares rebeldes

y la coalición conservadora que los apoyaba, impuso un cruel régimen totalitario durante aproximadamente cuatro décadas. A lo largo de ese tiempo, el paradigma memorial estaba destinado a la glorificación de los caídos por dios y por la patria, es decir, las víctimas pertenecientes al bando sublevado. Con el proceso de transición a la democracia, dicho paradigma cambió hacia posiciones de equidistancia, pasando de la gloria a los caídos del bando vencedor al silencio, al olvido, y a la catarsis colectiva donde se equiparaban las culpas entre los rebeldes golpistas y los defensores de la legalidad democrática. No ha sido hasta la entrada del actual siglo, gracias en gran parte al empuje de las asociaciones por la recuperación de la memoria histórica (Bernecker, Brinkmann y Muñoz-Aunión 2009), que se ha avanzado un paso más, y se ha situado el paradigma de la memoria colectiva en España en la actual fase de intento de reparación moral de todas las víctimas del franquismo, ya sea durante la guerra o bien durante la dictadura.

- 13 A propósito del empuje asociacionista, se llevaron a cabo unas tímidas medidas de implementación de políticas públicas de la memoria, que acabaron cristalizando con la promulgación de la Ley de Memoria Histórica (Ley 55/2007) para el conjunto del estado español, y la Llei del Memorial Democràtic (Llei 13/2007) para Cataluña. En el caso catalán – con un ley más precisa e incisiva –, nació además una institución creada expresamente para recuperar, conmemorar y fomentar la memoria democrática del país, el Memorial Democràtic. La instauración de dicha institución ha supuesto que la memoria democrática haya recibido la categoría de patrimonio, y por ende, la necesidad de ser transmitido a las futuras generaciones de ciudadanos (Vinyes 2009).
- 14 En el artículo número 3 de la mencionada Llei del Memorial Democràtic (Llei 13/2007, 45.175) se hace referencia a las ocho funciones que debe desarrollar la institución, entre las que destacamos la siguiente:

La difusión del patrimonio memorial democrático y de los espacios de memoria, con la creación de un fondo informativo integrado por un servicio de información documental, un portal informático, un banco de datos audiovisuales y bases de datos, y también con la organización de exposiciones.

- 15 Esta será la base a partir de la cual se empiece a trabajar en la valorización del patrimonio memorial democrático catalán, ligándolo asimismo a los espacios de memoria representativos del mismo. Así, en el año 2010 nace la Xarxa d’Espais de Memòria Democràtica de Catalunya (Ordre IRP/91/2010), cuya vocación es ser el nexo de unión entre todas aquellas administraciones locales que quieran poner en valor su patrimonio ligado a la memoria democrática. Sus objetivos generales pasan por recuperar, señalar y difundir todo el patrimonio memorial democrático dentro del ámbito de actuación cronológico establecido entre los años 1931 y 1980. En lo referente a la categorización de los elementos que forman parte de la red, la orden legislativa de la creación de la misma dice lo siguiente:

La red de espacios de memoria incluirá territorios de memoria, centros expositivos de referencia, patrimonio recuperado in situ (trincheras, bunkers, espacios de duelo y fosas comunes, etc.), caminos de memoria (rutas del exilio, camino de la libertad, etc.), lugares y espacios de resistencia, archivos y centros de documentación, y monumentos memoriales. (Ordre IRP/91/2010, 14.651)

- 16 Además de quedar establecida una estructura jerárquica entre sedes, centros de referencia, y espacios a secas, se dictamina una división de los espacios pertenecientes a la red en cuatro grandes ámbitos temáticos: Segunda República, Guerra Civil, Frontera y exilio, y Lucha antifranquista y recuperación democrática.

Espacios de frontera y exilio

- 17 Así pues, en el marco de la Xarxa d’Espais de Memòria de Cataluña, existe una categoría de espacios dedicada a la frontera y el exilio. Evidentemente, los espacios enmarcados en este grupo se encuentran en las comarcas septentrionales de Cataluña por ser lugar fronterizo con Francia. El elemento principal que elabora un discurso histórico para estos espacios es el exilio republicano del año 1939, como así muestra la proliferación de elementos ligados a este hecho. Sin embargo, hay otro eje de referencia al respecto de la frontera, que estaría relacionado con los efectos colaterales de la Segunda Guerra Mundial en la zona. De esta manera, como ya se ha apuntado con anterioridad, encontramos espacios de memoria relacionados con la

huida de judíos desde Francia a España con la esperanza de seguir con su viaje hasta un tercer país (en América o Palestina). Se trata de un episodio relativamente poco difundido y, sin duda, la puesta en valor de sus espacios de memoria colabora crucialmente a la hora de incorporarlo a la agenda del estudio histórico. Asimismo, ponen de manifiesto la importancia del territorio catalán durante el transcurso de la Segunda Guerra Mundial como lugar de frontera. La supuesta neutralidad de la España franquista ante la contienda mundial queda muy en entredicho si se analiza el papel de sus fuerzas de seguridad y de la política llevada a cabo con respecto al tema de los judíos que huían del nazismo. Los memoriales existentes en Portbou (Alt Empordà-Girona), o la museización de la prisión de Sort (Pallars Sobirà-Lleida) atestiguan de cara al visitante estos hechos históricos.

El exilio republicano: un patrimonio memorial transfronterizo

- 18 Sin duda, la acción más importante para museizar el patrimonio memorial relacionado con el exilio republicano se llevó a cabo en febrero de 2008. En aquella fecha, después de la consecución de recursos y de un largo proceso de construcción y ejecución del proyecto, se inauguró el Museu Memorial de l'Exili (MUME) en La Jonquera. Con el empuje del ayuntamiento de dicho municipio, y con el sostén decisivo de fondos de la Unión Europea y de la Generalitat de Cataluña, se creó un consorcio para gestionar el equipamiento museístico. El MUME se convirtió en el eje de un territorio de memoria transfronterizo centrado en la puesta en valor de un pasado común a un lado y otro de la cadena montañosa. Dedicado a la divulgación del exilio republicano como acontecimiento histórico esencial en la configuración de la Cataluña contemporánea y a la preservación de su memoria, poco a poco desde el museo se fueron estableciendo lazos con proyectos memoriales impulsados tanto desde el marco institucional como desde de la sociedad civil de ambos lados de la frontera.
- 19 Ciertamente, la aparición del MUME ha tenido un efecto catalizador en esta área transfronteriza en cuanto a la recuperación de la memoria del exilio republicano se refiere. Se ha producido una simbiosis entre la apuesta institucional, que ha encabezado el MUME hasta este momento, y las iniciativas ya preexistentes, vinculadas a actos conmemorativos propulsados por asociaciones y ayuntamientos. Estos últimos, como veremos, también han ido jugando un papel muy notable en relación a la recuperación de espacios significativos, al trazado y señalización de rutas o a la recogida de testigos. Incluso, han dado un paso más allá y han creado pequeños centros de interpretación, como ha sido el caso de Elne, Argelès y Agullana.
- 20 Aunque sea brevemente, del MUME cabe destacar su exposición permanente. En concreto, el relato histórico – que empieza en los años de la II República española y acaba en el período de la transición a la democracia – se plasma mediante una museografía sobria que transmite la dureza de la experiencia del exilio y, además, invita al visitante a una reflexión ética no exenta de emotividad. Asimismo, otro aspecto relevante es que, desde un buen inicio, el eje del trabajo a desarrollar en el territorio inmediato ha partido de la idea de museo difuso (Alessandrone Perona 2005). Esto ha permitido la articulación de una serie de actividades que, capitaneadas por el Servicio Educativo del MUME, han contribuido a crear conciencia de red territorial. Itinerarios a pie por pasos fronterizos que fueron utilizados en el momento del Exilio de 1939, visitas guiadas a espacios que albergaron campos de concentración como Argelès, Saint Cyprien o Rivesaltes, desplazamientos hasta parajes donde son perceptibles vestigios de ese momento histórico como la Vajol o Elne, o a lugares que se asocian a personajes de gran notoriedad como Antonio Machado en Colliure, Pau Casals y Pompeu Fabra en Prades o el mismo Walter Benjamin en Portbou, configuran un paisaje de memoria que ha ido adquiriendo una fuerte personalidad. El MUME, al salir de los límites de sus paredes y tener una clara predisposición transfronteriza, ha colaborado a aunar y a hacer revivir lo que eran recuerdos dispersos y lugares casi olvidados. Y lo que ha sido más importante es que la apertura del museo ha confirmado que, junto al envite más reivindicativo de lo que se ha llamado la recuperación de la memoria histórica, existe también un verdadero patrimonio memorial e histórico por revalorizar y darle visibilidad. Este contexto favorable ha estimulado

que algunos municipios, con el apoyo de administraciones regionales y fondos europeos, hayan considerado la posibilidad de museizar o conservar algunos espacios de memoria o, incluso, – tal como se ha indicado anteriormente – la creación *ex novo* de lo que podríamos denominar centros de interpretación.

Fig. 1 – Vista interior, Museu Memorial de l'Exili, 2010

© MUME

- 21 A continuación, de manera sucinta, vamos a tratar de introducir algunos comentarios descriptivos y valorativos sobre algunas de esas iniciativas que centran sus esfuerzos en la recuperación de la memoria en torno al exilio republicano. El primer caso a tener en cuenta es el de Argelès-sur-mer. Como es sabido en el imaginario colectivo del Exilio republicano, Argelès no es sólo el nombre de una población costera del Rosellón donde se ubicó el primer campo de concentración para los refugiados que atravesaron la frontera en febrero de 1939. Es, sin duda, más allá de la realidad tangible de la existencia del recinto de internamiento para republicanos españoles, el vocablo que mejor encarna la humillación y el sufrimiento a que fueron sometidos esos refugiados por parte de las autoridades de la Francia republicana de la época. La arena de la playa, la falta de un mínimo cobijo ante las inclemencias climáticas, la ausencia de higiene, la promiscuidad y el amontonamiento, la muerte de los más debilitados, la separación entre hombres y mujeres, constituyen un recuerdo traumático que se ha transferido entre generaciones.
- 22 En este municipio, pese a que hoy en día el lugar que ocupó el campo es imperceptible pues se trata de una zona característicamente turística de sol y playa, el peso de la memoria del campo ha estado siempre presente. No obstante, no fue hasta casi a finales de los años 1990, coincidiendo con el 60.º aniversario del Exilio republicano, que no se empezó a llevar a cabo una persistente política memorial. Nació en esa época la asociación Fils et Filles des Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode (FFREEE) y poco después el mismo ayuntamiento de Argelès participó activamente como socio en la petición de una ayuda europea INTERREG para llevar a cabo el MUME en La Jonquera. La contrapartida era la apertura, en Argelès, de un centro de documentación sobre el campo de concentración. Casi una década después, el centro de documentación, situado en el *Château de Valmy (Espace Jules Pam)*, se ha convertido también, desde febrero de 2014, en un centro de interpretación sobre ese lugar de internamiento de refugiados que lleva el nombre de “Mémorial du Camp d'Argelès”. Concebido como un espacio monográfico sobre el campo de concentración, el visitante se adentra en una museografía moderna, con elementos audiovisuales y digitales, y objetos originales procedentes del campo, que se extiende en unos 150 metros cuadrados. Los

precedentes históricos del conflicto español, la construcción del campo, la vida cotidiana y las diferentes fases en que estuvo operativo dicho recinto son los principales ítems que definen una pequeña pero rigurosa exposición.

Fig. 2 - Vista interior, Memorial du Camp d'Argelès, 2014
© MUME

- 23 La especificidad de Argelès, centrada en el universo concentracionario creado por una República francesa de 1938-1939 inmiscuida en una fase creciente de derechización, es una apuesta seria que se complementa muy bien con el discurso de tipo generalista que se proyecta desde el MUME. Algo parecido ocurre con otras dos importantes ya realidades museísticas. Una de ellas es la Maternidad de Elne. En este caso, el papel de las autoridades locales también fue decisivo. Después de años de olvido, a principios del presente siglo el ayuntamiento de Elne adquirió un palacete que entre 1939 y 1944 fue la maternidad del campo de concentración de Argelès, así como de otros campos circundantes. En ese lugar, gracias a la pericia y la dirección de una joven suiza, Elisabeth Eidenbenz, que trabajaba en la Cruz Roja suiza, funcionó durante casi cinco años un centro maternal donde nacieron alrededor de 600 niños, 400 de ellos hijos de refugiadas republicanas y el resto de refugiadas judías y gitanas que, en esa época, eran catalogadas por las autoridades francesas como población *indésirable*. La Maternidad de Elne, a diferencia de Argelès y del siguiente caso que comentaremos, Agullana, conserva el edificio-testimonio. Es un lugar histórico y un lugar de memoria potentísimo. Actualmente, con una mínima museografía – existe un proyecto museológico integral en perspectiva de desarrollarse –, la antigua Maternidad es uno de los espacios que recibe más visitas. Faro de luz en una Europa oscurecida por el nazismo y cuna de solidaridad humana en medio del desastre humanitario de los campos de las playas del Rosellón, ha adquirido actualmente casi el cariz de mito. El compromiso humanitario de Elisabeth Eidenbenz, el nacimiento de los niños y su salvación de los peligros epidémicos de los campos han otorgado a ese lugar una intensa dosis de emotividad.

Fig. 3 - Edificio-testimonio, Maternitat d'Elna, 2013
© MUME

- 24 El tratamiento de aspectos concretos en Argelès y Elna sin duda beneficia el devenir de la red memorial transfronteriza sobre el exilio republicano. En esta misma línea, recientemente se acaba de inaugurar un centro de interpretación en Agullana, municipio catalán situado a tres kilómetros de La Jonquera. En esta pequeña población catalana, en enero y principios de febrero de 1939, se concentraron representantes de gobiernos extranjeros aliados de la República española, las más dispares instituciones republicanas, desde secciones de ministerios a Estados mayores, así como delegaciones del gobierno vasco y del gobierno catalán. Este último, con su presidente Lluís Companys a la cabeza, se alojó en un caserío, el Mas Perxés, durante unos días antes de cruzar la frontera. Al lado de los políticos, también llegó un número importante de intelectuales, escritores, profesionales, etc. Seguramente, el grupo más relevante de la entonces recuperada cultura catalana. Todos ellos emprendieron el camino del exilio, suponiendo para la Cataluña ocupada por el franquismo una pérdida irreparable. Agullana, pues, simboliza esa última parada de una cultura ya casi en el exilio. Teniendo en cuenta toda esta simbología, el ayuntamiento actual de Agullana – una vez más la administración local – decidió llevar a cabo, en compenetración con el MUME, un centro de interpretación dedicado a la cultura catalana en el exilio y a la cultura catalana que nació en el exilio. Este centro, con el nombre de “L’exili Cultural Català de 1939”, propone un recorrido por el conjunto de las letras, el pensamiento y las ciencias catalanas en la difícil disyuntiva del exilio. El visitante se encuentra ante un alud de información que evoca la enorme producción de los actores del exilio cultural catalán: revistas históricas y literarias, novela, teatro, música, ciencia, medicina, enseñanza, arte, etc. Con una museografía escueta y un uso muy eficiente de los recursos audiovisuales, este pequeño centro contribuye a ofrecer una dimensión cultural del exilio que en el MUME no se acaba de explicitar ya que el discurso preeminente se circunscribe más en lo político y lo social.

Fig. 4 - Vista interior. Centro de interpretación "L'exili Cultural Català de 1939", 2015
© MUME

- 25 Vamos a acabar este apartado haciendo un breve comentario a lo que, desde octubre de 2015, es un importante espacio de memoria museizado. Nos estamos refiriendo al Memorial del Campo de Rivesaltes. Con el apoyo de la administración estatal y regional francesa se ha hecho realidad un proyecto memorial esperado desde hace años, que va más allá del exilio republicano y que permite presentar una radiografía de lo que ha sido el siglo XX a partir de la experiencia del internamiento y muy particularmente, como es obvio, teniendo en cuenta la historia de Francia. La lectura histórica que permite este recinto es realmente impactante. En enero de 1941, el gobierno de la Francia de Vichy abrió oficialmente las instalaciones del campo de Rivesaltes. En pocos días comenzaron a llegar los primeros internos procedentes de otros centros como Agde, Gurs o los campos de las playas del Rosellón. Muy pronto, el funcionamiento del campo se insiere en la lógica de exclusión de la Europa ocupada por el nazismo. Refugiados republicanos – que habían sido de los primeros en llegar y que se habían encargado de los preparativos de apertura del campo –, judíos extranjeros y gitanos son recluidos en el campo. La ruda climatología, la separación de las familias, la falta de higiene, las enfermedades son, juntamente con la falta de libertad, algunas de las muchas dificultades con las que deberán convivir los internos. Uno de los episodios más trágicos del campo de Rivesaltes fueron los envíos de hombres, mujeres y niños judíos hacia Auschwitz entre agosto y octubre de 1942.
- 26 Este nuevo memorial, cuyo edificio de nueva planta – obra del arquitecto Rudy Ricciotti – dispone de 4000 metros cuadrados, presenta un enorme potencial formativo. Los tres ejes de esa fuerza pedagógica son la exposición permanente, el riguroso servicio educativo y el dinamismo de las actividades temporales. Concretamente, la exposición permanente, con una escenografía impactante en la que predomina el material audiovisual, plantea desde las consecuencias de la Guerra civil española hasta el proceso descolonizador de la Guerra de Argelia, pasando por los años difíciles de la Segunda Guerra Mundial y de la deportación a los campos nazis. Al mismo tiempo, la visita es una oportunidad única para conocer de primera mano la estructura espacial de un campo de internamiento, ya que este lugar tiene la particularidad de mantener, en estado ruinoso, una parte de los vestigios del campo.

Fig. 5 - Vestigios exteriores, Memorial del Campo de Rivesaltes, 2014

© MUME

- 27 Tenemos pues, una zona transfronteriza en la que a partir de dos polos significativos y de referencia, el MUME y el recientemente inaugurado Memorial de Rivesaltes, se pueden articular unos nodos e itinerarios (Font 2014) capaces de tejer una realidad patrimonial y memorial de primer orden.

Conclusiones

- 28 Los lugares de memoria, diseminados a lo largo y ancho del continente europeo, en las décadas finales del siglo XX han sido protagonistas de un proceso de valorización patrimonial. Evocando aquellos hechos trágicos sufridos durante las dos guerras mundiales y el Holocausto, aunque ampliados también a la caída del muro de Berlín y la memoria de los totalitarismos soviéticos en el este de Europa, representan un importante testimonio destinado a perpetuar un sistema de valores relacionado con los derechos humanos y las libertades. En este sentido, la existencia de territorios transfronterizos representa el caldo de cultivo ideal para el desarrollo de una memoria colectiva a ambos lados de las antiguas fronteras, cuya finalidad no sea otra que la difusión de valores cívicos y éticos.
- 29 La Europa post-Schengen ha supuesto un acercamiento a nivel comercial entre las naciones del viejo continente, gracias al cual, podría decirse que también han podido estrecharse algunos lazos sociales y culturales. Dichos lazos, sin embargo, distan mucho de representar un elemento sólido, constante, y con posibilidad de recorrido. En aras de la consolidación de los mismos, son necesarias políticas públicas de memoria que promuevan la difusión de aquellos hechos históricos comunes entre vecinos antaño beligerantes. La creación de centros de interpretación, museos, y espacios de memoria museizados, está demostrando ser una herramienta extremadamente útil para consolidar la cicatrización de viejas pero crueles heridas, donde el ciudadano-visitante contemple el horror de forma crítica y no mediante un prisma de víctima ni de verdugo que pueda ser responsable de la perpetuación de memorias conflictivas y de confrontación.
- 30 El episodio histórico del exilio republicano de 1939, con sus numerosos espacios presentes en el territorio, representa un importante patrimonio común a ambos lados de la frontera pirenaica. Gracias al empuje inicial de las asociaciones de descendientes de exiliados, y a la posterior apuesta de diferentes entidades administrativas locales, dicho patrimonio se ha ido materializando en las diversas experiencias museísticas existentes en la actualidad, algunas de ellas expuestas en el presente artículo. Al sur de la antigua frontera, donde las circunstancias sociopolíticas dificultan aún más si cabe la puesta en valor de determinados patrimonios

memoriales, la posibilidad de avanzar en la creación de elementos museísticos de la mano del país vecino supone una oportunidad para eliminar los tabúes ideológicos existentes todavía hoy en día. La dinámica actual parece avanzar en esa dirección, a la espera de la consolidación en un futuro próximo de todas las experiencias emprendidas recientemente.

Bibliografía

- Alessandrone Perona, Ersilia. 2005. "La Présentation de la Résistance et de la Déportation en Italie: Mémoires, Opinion, Politique à la Fin du XXè siècle." En *Musées de Guerre et Mémoires*, dir. Jean-Yves Bousier, 113-123. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Bernecker, Walther, Sören Brinkmann, y Marta Muñoz-Aunión. 2009. *Memorias Divididas: Guerra Civil y Franquismo en la Sociedad y la Política Españolas 1936-2008*. Madrid: Abada Editores.
- Bouliou, Claude. 2013. "Du Tourisme des Batailles au Tourisme des Mémoires." *Cahier Espaces* 313: 68-71.
- Calvet, Josep. 2008. *Les Muntanyes de la Llibertat: El Pas d'Evadits pels Pirineus Durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*. Barcelona: L'Avenç.
- Camiade, Martine. 2010. "Territori, Paisatge i Exili. Rosselló 1939: Allò Viscut d'una Crisi Humanitària a partir de les Fonts Orals." En *Reflexionant l'Exili: Aproximació a l'Exili Republicà: Entre la Historia, l'Art i el Testimoniatge*, dir. Jordi Font, 49-62. Catarroja: Editorial Afers.
- Cavaignac, François, y Hervé Deperne. 2003. "Les Chemins de Mémoire: Une Initiative de l'État." *Cahier Espaces* 80: 12-21.
- Da Silva, Magali, y Laure Bougon. 2013. "Le Tourisme de Mémoire: Un Enjeu Civique, Pédagogique, Économique et Culturel pour la France." *Cahier Espaces* 313: 48-51.
- Font, Jordi. 2014. "Els Camins de l'Exili Republicà en la Història del Segle XX i la Preservació de la Seva Memòria: L'exemple del Museu Memorial de l'Exili (MUME). En *L'Exili Republicà als Països Catalans: Una Diàspora Històrica*, dir. Pelai Pagès, 73-108. Barcelona: Editorial Base.
- Foucher, Michel. 1991. *Fronts et Frontiers: Un Tour du Monde Géopolitique*. Paris: Fayard.
- González, David. 2014. "Cap a Nous Models de Transmissió de Valors Democràtics: Catalunya i el Turisme de Memòria." *Espais i Temps de Memòria. Revista Digital del Memorial Democràtic* 2: 48-51.
- Guixé, Jordi. 2008. "El Memorial Democràtic y los Lugares de la Memoria: La Recuperación del Patrimonio Memorial en Cataluña." *Entelequia* 7: 217-228.
- Huyssen, Andreas. 2002. *En Busca del Futuro Perdido: Cultura y Memoria en Tiempos de Globalización*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Lalieu, Olivier. 2003. "Mémoire de la Shoah: L'Action du Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC)." *Cahier Espaces* 80: 27-31.
- Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE n.º 310, p. 53.410 (2007).
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC n.º 5006, p. 45.172 (2007).
- Magris, Claudio. 2001. "Desde el Otro Lado: Consideraciones Fronterizas". En *Utopía y Desencanto: Historias, Esperanzas e Ilusiones de la Modernidad*, ed. Claudio Magris, 55-70. Barcelona: Editorial Anagrama.
- Mantei, Christian, dir. 2012. *Le Tourisme de Mémoire en France: Mesure et Analyse du Poids et des Retombées Économiques et de la Filière*. Paris: Atout France.
- Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC n.º 5576, p. 14651 (2010).
- Pujol, Enric. 2008. "El Cas Català com a Paradigma." *Mirmanda* 3: 26-28.
- Santacana, Joan, y Francesc Xavier Hernández. 2011. *Museos de Historia: Entre la Taxidermia y el Nomadismo*. Gijón: Ed. Trea.
- Schlögel, Karl. 2007. *En el Espacio Leemos el Tiempo: Sobre la Historia de la Civilización y Geopolítica*. Madrid: Ediciones Siruela.
- Urbain, Jean-Didier. 2003. "Tourisme de Mémoire: Un travail de Deuil Positif." *Cahier Espaces* 80: 5-7.

Verkindt, Étienne, y Hélène Blanc. 2013. "Le 'Paysage de Mémoire': Un Concept en Construction." *Cahier Espaces* 313: 80-87.

Vinyes, Ricard. 2009. "La Memoria del Estado". En *El Estado y la Memoria: Gobiernos y Ciudadanos Frente a los Traumas de la Historia*, ed. Ricard Vinyes, 23-66. Barcelona: RBA Libros.

Para citar este artículo

Referência eletrônica

David González Vázquez e Jordi Font Agulló, « La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios », *MIDAS* [Online], 6 | 2016, posto online no dia 24 Março 2016, consultado no dia 04 Abril 2016. URL : <http://midas.revues.org/1030> ; DOI : 10.4000/midas.1030

Autores

David González Vázquez

Es historiador, licenciado por la Universitat de Barcelona, máster en Turismo Cultural por la Universitat de Girona, y doctorando en Didáctica del Patrimonio, las Artes y el Turismo Cultural por la Universitat de Barcelona. Su especialidad y ámbito de estudio son los espacios de memoria ligados a la Guerra Civil, y más concretamente sus procesos de puesta en valor patrimonial. Trabaja en el servicio educativo del Museu Memorial de l'Exili (MUME) en La Jonquera, España, y es miembro de Memorias en Red-Asociación Internacional de Jóvenes Investigadores (MeR) y Grupo de Investigación en Didáctica del Patrimonio de la Universitat de Barcelona (DIDPatri). david.glez81@gmail.com

Jordi Font Agulló

Es historiador, licenciado por la Universitat Autònoma de Barcelona, gestor cultural y comisario de exposiciones. Especialista en arte actual, así como en historia sociocultural y las relaciones entre historia y memoria, ocupa el cargo de director del Museu Memorial de l'Exili (MUME) en La Jonquera, España. Es miembro de varios grupos de investigación sobre historia contemporánea y memoria en diversas universidades catalanas, como la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de Barcelona o la Universitat de Girona. Forma parte del Associació Catalana de Crítics d'Art (ACCA). gerencia@museuexili.cat

Direitos de autor

© Revistas MIDAS

Resumos

Los lugares transfronterizos europeos son espacios consolidados en la actualidad. Muchos de ellos han desarrollado dinámicas políticas, económicas y culturales, destinadas a asentar una identidad común más allá de los estados. En el ámbito cultural, se ha trabajado en la puesta en valor de aquellos patrimonios considerados comunes, y que sin duda ejercen como un fuerte nexo de unión entre los estados miembros de la UE. Los espacios de memoria ligados a los trágicos eventos bélicos de la Europa del siglo XX son uno de los principales patrimonios comunes a lo largo y ancho del continente, y su valorización se ha basado principalmente en la museización de los mismos, ya sea con la creación de nuevos museos y centros de interpretación, o ya sea con estrategias de museización sobre el territorio. La zona que denominamos el espacio catalán transfronterizo dispone de un importante patrimonio memorial ligado al exilio republicano ocurrido tras la Guerra Civil española. Con un abordaje metodológico basado en conjuntar análisis teórico con la propia experiencia sobre el territorio, este artículo muestra varias de las experiencias museísticas emprendidas alrededor de los espacios de memoria transfronterizos situados entre Cataluña y el extremo oriental del sur de Francia. Los ejemplos expuestos, algunos consolidados y otros más emergentes, nos

muestran como una puesta en valor en clave museística puede colaborar decisivamente en la consolidación de una memoria compartida entre dos realidades estatales diferenciadas.

Museification of the cross-border memorial heritage: the Republican exile case and its sites

Cross-border sites in Europe are well established nowadays. Many of them have developed political, economic and cultural dynamics intended to secure a common identity beyond states. In the cultural sector, work has been undertaken on the enhancement of what is considered common heritage, which undoubtedly acts as a strong bond between European Union member states. The places of memory linked to the tragic war events in Europe during the 20th century belong to the main common heritage throughout the continent and have been enhanced primarily by means of their museification, either by creating new museums and interpretation centres or by designing onsite museification strategies. The Catalan Cross-Border owns an important memorial heritage related to the Republican exile after the Spanish Civil War. Using a methodological approach based on the combination of theoretical analysis and onsite work, this article shows several museum experiences launched around the cross-border memorial sites located between Catalonia and southeast France. The examples shown, some well established and some emerging, teach us how a museum-related enhancement can contribute decisively to consolidate a shared memory between two different national realities.

Entradas no índice

Keywords : Spanish republican exile, Museo Memorial de l'Exili, memory, musealisation, cultural heritage

Palabras claves : exilio republicano español, Museo Memorial de l'Exili, memoria, patrimonio cultural, museización

Notas da redacção

Artigo recebido a 31.03.2015

Aprovado para publicação a 12.12.2015

Dark tourism and memorial tourism: Nexus and divergences between theoretical models

David González Vázquez ^{1*}

Received: 06/11/2017 Accepted: 11/06/2018

¹ Assistant lecturer at the Faculty of Education at the University of Barcelona, Department of Applied Didactics and fellow member of the Research Group on Didactics of Heritage; Project manager at the European Observatory on Memories (EUROM)– University of Barcelona’s Solidary Foundation
Address : Passeig de la Vall d’Hebron, 171. Universitat de Barcelona. Facultat d’Educació. Edifici Llevant, despatx 120. Barcelona, Spain. Email: david.gonzalez@ub.edu

* Corresponding author

Abstract

In the context of the huge diversification in the field of cultural heritage, there are nowadays many touristic places whose main appeal lies in the connection with tragic events. Beyond the scope of cultural tourism, it may be confusing to classify them due to the extraordinary richness and heterogeneity of the different types of tourism as typified by tourism science. Thus, the scientific community uses several labels to name the tourism practices carried out in touristic places linked to tragedy. Among the many, it is worth pointing out dark tourism and memorial tourism, not only because of their undeniable academic impact, but also because of the media relevance gained. This article deals with the problems faced when it comes to determining the boundaries of what may be considered dark tourism or memorial tourism. After a comprehensive analysis of the theoretical contributions regarding both models, what is most relevant is why and in which contexts one term or the other is used.

© 2018 Varna University of Management. All rights reserved

Keywords: Dark tourism, thanatourism, memorial tourism, memorial heritage, dissonant heritage

Citation: González, D. (2018) Dark tourism and memorial tourism: Nexus and divergences between theoretical models. *European Journal of Tourism Research* 20, pp. 46-58

Introduction

The field of tourism studies has in recent decades been the protagonist of an important cultivation that places it at a prestigious academic level, a constant stream of new, multidisciplinary contributions that help us understand the phenomenon of tourism from a variety of complementary perspectives. Today,

tourism science is extremely fruitful when it comes to providing new theoretical notes that contribute to the classification and cataloging of emerging forms of tourism.

Arising from the evolution and diversification of cultural heritage, we find emerging tourist types of almost infinite quantity within the vast branch

of cultural tourism (González, 2017). The 20th century, so fertile in social, cultural and technological advances resulted, however, with the development of new military techniques which brought with it the most catastrophic war conflicts in the history of mankind. Consequently, many new instances of repression associated with extreme ideologies have irreparably damaged many countries scattered around the world. This has meant that there is now an immense history of heritage related to these aforementioned events (Guixé, 2017). They are the proverbial fingerprints of the horror lived by humanity beginning in the 20th century, in the form of modern wars and genocides. This heritage has brought with it the exploitation of tourism in its place, and in its spaces. Battlefields, prisons, concentration camps, and other locations that were witness to cruelty and terror are now world-class tourist attractions. This, however, does not mean that all of these destinations express the value or spirit of that history in similar fashion, or even that they are classified even in theoretical terms within the same model of tourism.

It is from that very consideration that this study is born. The last two decades have given us numerous new categorizations that serve to identify and define those tourist practices related to places linked to that grim history of death and tragedy. Standing out among them due to their popularity and academic impact are the models of dark tourism and memorial tourism.

From within the confusion in the academic world of tourism regarding correct identification of either of these two models emerges the need to identify the particular defining points of each. Thus, establishing those key defining characteristics will make it possible to determine what it is that constitutes common ground between one model and the other, where confusion may exist, what elements help foster that confusion, and, above all, to solidify those attributive features that constitute clear divergences between them.

It is not difficult to comprehend how there exists certain confusion with respect to the identification of the varying typologies of tourism created by academia in order to label

practices that are ostensibly similar. In addition to those already mentioned as the main focus of this paper, there are numerous other existing categories the likes of "Morbid Tourism" (Bloom, 2000), "Holocaust Tourism" (Ashworth, 1996; Beech, 2000), "Genocide Tourism" (Beech, 2009), "Prison Tourism" (Strange and Kempa, 2003), "graveyard visits" (Seaton, 2002), "Battlefield Tourism" (Smith, 1998) and others that by their very nature are birthed into existence and development by some tragic historical matter. All of them, however, are related in a greater or lesser extent to the theoretical model of dark tourism; *"a travel niche developed around the historical value of sites of death and tragedy"* (Mancinelli and Palou, 2016: 167) whose academic prominence and ability to embrace such heterogeneous practices cordon it as the umbrella above which all other similar typologies find shelter (Roberts and Stone, 2014). So much so, as Sharpley (2009a: 6) points out, *"the meaning of the term has become increasingly diluted and fuzzy."*

Memorial tourism, however, deserves to be considered outside the aforementioned umbrella which encompasses all or part of the typologies mentioned above, because it originates and develops in a completely different context - not merely and strictly academic, but now also geographic. Despite being a relatively incipient model in its academic field, there are already several important contributions that have made it a consolidated typology and reference.

Based on the considerations that can be drawn from the theoretical analysis of both models, we will be able to discern those key elements that, beyond classification itself, determine how or why one label can be used to the detriment of another and in what contexts it happens.

The theory of dark tourism

The categorization of dark tourism took hold in the mid-1990s, when Foley and Lennon (1996b: 198) defined it as *"the presentation and consumption (by visitors) of real and commodified death and disaster sites."* With the exception of the case of the "Black Spot" (Rojek, 1993), spaces that evoke a tragic memory with sufficient potential for attracting

visitors, this was the first relevant academic approximation to denote what was until then a non-standard tourist practice which was beginning to garner attention for its global impact in the world of contemporary tourism, such that *"several dark sites worldwide have become popular tourist attractions, drawing millions of tourists"* (Farmaki, 2013: 287).

Subsequently, further contributions continued to incorporate new elements within the typification of dark tourism. Stone (2005, 2006) collaborated strongly in this process, stating with emphasis that *"dark tourism refers to visits, intentional or otherwise, to purposeful/non-purposeful sites which offer a presentation of death or suffering as the raison d'être"* (Stone, 2005: 112), or which represent the *"act of travel to tourist sites associated with death, suffering or the seemingly macabre"* (Stone, 2006: 146). In similar fashion, Tarlow (2005: 48) described it as those *"visits to places where tragedies or historically noteworthy death has occurred and that continue to impact our lives"*. Lennon and Foley (2000) would take charge in strengthening the model that they themselves conceptualized just a few years earlier, in a book where they highlight diverse cases around the world, and that without a doubt is considered until today as the most cited reference worldwide on the topic (Sharpley, 2009a; Sharpley and Stone, 2009; Isaac and Ashworth, 2012). More recently, some approaches from a sociological point of view have stated that, in the context of the global capitalist system, dark tourism emerges as a practice where visitors enjoy the suffering in others (Tzanelli, 2016; Korstanje, 2016).

Developing with similar characteristics was another model parallel to the categorization of dark tourism: Thanatourism; a term coined by Seaton (1996) precisely in the same monograph where the new concept of dark tourism was presented. He defined and justified the emergence of this new academic term as such:

"Dark tourism is the travel dimension of thanatopsis which is why we shall rename it Thanatourism and define it as it follows: Thanatourism is travel wholly or partially motivated by the desire for present or

symbolic encounters with death, particularly, but not exclusively, violent death, which may, to a varying degree be activated by the person-specific features of those whose deaths are their local objects" (Seaton, 1996: 240).

As Korstanje (2016) points, the term thanatopsis is a neologism first coined by William Cullen Bryant in his poem named in the same way (1817), later analyzed by Seaton as the *"contemplation of death"* (Seaton, 1996: 235) that has been present in mankind for centuries. Therefore, according to Seaton, the relation of thanatopsis to traveling motivated purely for the practice of such should be known as thanatourism. In any case, both terms are used in a complementary way by the academic world, with it being common to refer to oneself as a thanatourist a person who practices dark tourism, and they being considered, to a certain extent, synonymous. In this respect, Stone defines thanatourism as the *"scholarly sister term"* (Stone, 2013: 310) of dark tourism.

Despite being established as a new category of tourism just a few years ago, dark tourism has existed from the very moment people have travelled, being an identifiable practice throughout history (Seaton, 1996; Seaton and Lennon, 2004; Sharpley, 2009a; Stone, 2011; 2012; Roberts and Stone, 2014). There are several historical examples to which the label of dark tourism could be applied, as long as it included the expedition of those who experiment it. Although the existential reasons for travelling were clearly different, all those pilgrimages motivated for centuries by a cultured people towards deceased beings might be considered examples of this (Seaton, 1996). In the same way, very ancient forms of tourism related to death are found in gladiatorial exhibitions in Rome, public executions during medieval times, and even in guided visits to a Victorian morgue (Stone, 2005; 2006). In spite of this, Lennon and Foley (2000: 119) argue that *"an event represented as dark tourism is likely to have taken place in the last hundred years"*, since according to its vision, those events happened before the XX century cannot be catalogued as pure dark tourism because they are neither part of the memory of the living nor do they question

contemporary morality (Lennon and Foley, 2000).

In any case, it has only been since the last half century, in obvious conjunction with the global growth of tourism in general, that dark tourism has increased considerably (Sharpley, 2009a). Without a doubt, a key element that helps us to understand said expansion is the influence of the mass media (Seaton, 1996; Lennon and Foley, 2000). Because, as Foley and Lennon (1996a: 197) point out, *"where an event received attention via news and film media, the Dark Tourism would not be far off."*

What is certain is that the cast of different facilities and spaces that exist within the category of dark tourism are as ample and varied as the motives behind those who partake in it (Stone, 2006; Isaac and Ashworth, 2012). Broad and plentiful are the classifications of spaces that scholars have dedicated thus far to dark tourism. Miles (2002: 1175) points out that *"there is a difference between sites associated with death, disaster, and depravity and sites of death, disaster, and depravity."* Taking the example of the "Washington Memorial Museum" and the "Auschwitz Memorial", it indicates that those places where the tragedy is represented without direct connection to the place where it originated can be classified as "dark", while those located in the original place of the same receive the designation of "darker" thanks to their increased component of authenticity not found in the previous ones. For Stone (2006: 145),

"dark tourism products may lie along a rather fluid and dynamic spectrum of intensity, whereby particular sites may be conceivably 'darker' than others, dependent upon various defining characteristics, perceptions and product traits."

He thus divides them in this manner into 7 separate categories (Stone, 2006): "Dark Fun Factories", "Dark Exhibitions", "Dark Dungeons", "Dark Resting Places", "Dark Shrines", "Dark Conflict Sites", and "Dark Camps of Genocide". Depending on factors such as the discourse, the authenticity of the site, the historical time under examination, the

intentionality or the level of tourist infrastructure, establishes a spectrum of intensity that would rank the first spaces as more soft or light, while the latter would represent the harder and darker portion of dark tourism. Sharpley (2009a), on the other hand, expounds on the matrix of supply and demand, where the conjunction of its factors lead to the classification of 2 types of dark tourism: "Pale" and "Black", based on the interest of the visitor and the intent of the space being visited. It also states that the "grey tourism demand" is formed by those visitors with a high degree of motivation towards sites not arranged or organized with the intent of being "dark", and that the "grey tourism supply" consists of those spaces where death is exploited in intentional manner and are frequented by tourists whose motivation for the subject exists, but where the motivation is not determinable.

Dark tourism is without a shadow of a doubt a consolidated field of study, as evidenced by the large number of approaches made from very heterogeneous geographical realities (Biran and Hide, 2013), and likewise the great number of postgraduates in the subject matter (Stone, 2013). Despite this, and even with the increasing popularity shown in the last century, the understanding of the phenomenon still remains limited (Biran, Poria, and Oren, 2011). Perhaps the existing limitation on quantitative studies may be a hindrance towards the real understanding of the phenomenon (Coutinho and Baptista, 2014), since qualitative approaches numerically predominate (Wight, 2005; Biran and Hide, 2013).

For a better global understanding of the phenomenon, then, it seems necessary *"to keep an open mind and resist the temptation to constrain it to a strict definition"* (Biran and Hide, 2013: 196). The proven relevance of the subject provokes a rich and abundant conceptual debate, as Stone (2012: 1569) echoes, *"there is no universal typology of dark tourism, or even a universally accepted definition"*.

Memorial tourism: from French field to academia

At a strictly theoretical level, the first approximation towards something known as memorial tourism happens in this reference:

“Memorial tourism can be globally defined as a process that encourages the public to explore all the enhanced elements of heritage in order to obtain the civic and cultural enrichment provided by the reference to the past” (Cavaignac and Deperne, 2003: 14).

It is an academic definition that gives a name to a practice occurring for decades on French soil, a place where touristic exploration of its sites of memory has had enough relevance to forge its own model. The impact of *“Les lieux de mémoire”*, the enormous reference work led by French historian Pierre Nora (1984), positions memorialization as the concept that is key for the growth and advancement of a legitimate field of study in the realm of social sciences; Memory Studies. The confluence between this impact and the strength of the tourism sector ends up forging the relationship between memory and tourism, which will lead to the creation of a theoretical corpus and the demarcation of the model known as *“tourisme de mémoire”*.

Civic education and territorial development are the objectives of memorial tourism in France. It is a question of awakening - thanks to the use of interpretive tools of a pedagogical nature - the historical conscience of the tourist so that, through recollection of the history, acknowledge and accept the past, however hard it may be (Urbain, 2003). Memorial tourism goes beyond the simple learning of a site or its historical subject; it should provoke an internal reflection upon the visitor, its consequences from that past and its implications in the present.

The first examples established as the origin of the practice of memorial tourism are found in France immediately following the First World War, when the most emblematic spaces of the many battles fought became places of pilgrimage (Da Silva and Bougon, 2013; Piernas, 2014). It was, of course, a very archaic model that has little to do with the present one, but whose evolution has been essential in respect to the existing memorial tourism of today.

The war zones are, therefore, the origin of memorial tourism. They are spaces with an

extremely important burden within the demand of global tourism, since according to Smith (1998: 202), the *“war-related tourism attractions are the largest single category known”*. The relevance of war-related sites to tourism has always been well-known throughout history, but World War I marked a before and after (Baldwin and Sharpley, 2009), becoming from that moment something massive and planned. The dramatic scale of loss of life in the Great War, unprecedented in history, was in itself instrumental in necessitating the erection of large-scale commemorations (Edwards, 2000; Roigé, 2016) and the consequent policy towards these memorials.

Although World War I can be considered as the true turning point in the boom of tourism at locations where the struggles of war once occurred, there is in fact a far earlier precedent: the Battle of Waterloo. Seaton (1996, 1999) catalogued this instance of war as the first major touristified battle in history. So touristified was this instance of conflict, that not only did the battle generate a flow of tourists after it occurred, but spectators and visitors were attracted to the combat during and even before the battle commenced. Nonetheless, it is very far from the theoretical model of memorial tourism, due not only to the precariousness of the structures dedicated to its valuation, but primarily, the development of a discourse elaborated around the exaltation of war itself and Imperialist British patriotism in the 19th century. These values are far from the civic reflection that normally uphold the practice of memorial tourism understood as such.

We find the first example of memorial tourism erected after World War I in the train journeys organized by the *“Compagnie du Chemin de Fer du Nord”*.

“The Ministry of Public Works and Transport approves the proposal of the Company to implement, as of May 11th, 1919, on Sundays, an excursion train Paris-Albert-Arras-Lens-Paris traversing the battlefields of the Somme and the Artois” (Piernas, 2014: 4).

These trips, which offered extensive services according to the class of service and whose tickets were available at a multitude of points of

sale, do indeed fit the memorial tourism model since the intent was for them to be a source of economic revitalization for the region while exercising a function centered on social need, linked in this case with the mourning of many relatives (Piernas, 2014).

The real appreciation of touristic value in the heritage contained within French memorial tourism sites begins to take shape in the 1970's, and later intensify and consolidate in the 1990's. Hertzog (2012: 3) outlines the process developed by the region of *La Picardie*:

"Throughout the 1980s/1990s, facing deindustrialization and the vulnerability of certain activities, the "factory" of new territorial resources relying on memory and tourism appears locally as a possible response. The category "tourisme de mémoire" is increasingly claimed by the public local stakeholders as a lever for developing and boosting territories. The expression, used in common language, is officialised by the policy of the State, which launches it as a new network by the end of the 1990s".

The case put forth by *La Picardie*, with the Department of the Somme as the most significant example, applies also to other neighboring regions such as *Nord-Pas-de-Calais* or *Normandie*, which successfully executed the valorization of the remnants of their memorial heritage sites associated with both World Wars.

Memorial tourism already comprised of these distinctive features: transmission of civic values and territorial development. It was not only practiced by former combatants and family members, but also by a large and diversified group where the students are the majority and visitors from outside France flock to visit in consistent numbers. The generational change has undoubtedly been a key factor in this transformation. People who have not lived the conflicts in question are interested in the sites, thus creating the need to develop interpretation tools for the means of explaining, seducing and shifting the behavior of the spectator (Bouliou, 2013). Explain in order to give merit to the visit and to better understand the present time for

improved preparations towards the future; Seduce in order to invoke the emotions that bring the visitor closer to the intended soul of the space itself; And modify the attitude or behavior of the spectator in order to make him a participant and actor in the visit of that space, such that he can relate the facts presented with his own life, history and values. Memorial tourism should be presented in such a way that its places can be relevant for the present (Guixé, 2008; Font, 2013). As Guixé (2008: 224) puts it, *"we must avoid the monumental resources of petrification of the memorial that looks to the past, and build to establish with transparent function of ethical transmission and social pedagogy."* The reflexive element around memorial tourism is very powerful, and for that reason the visitor understands its practice not from the historical point of view but from a civilian approach (Bouliou, 2013). For this reason, perhaps, the concept of memorial tourism has been increasingly imposed in France on other concepts such as battlefield tourism or historical tourism (Hertzog, 2013).

The moment from whence memorial tourism begins to receive enormous relevance and be identified as a singular and unique tourist practice, is in the year 2003, with the birth of the *"chémis de mémoire"* project (Cavaignac and Deperne, 2003). An offspring of the collaboration between the Ministry of Defense and the Ministry of Crafts, Trade and Tourism, a new network of sites and facilities grew which encompassed locations all across France. The DMPA (*"Direction de la Mémoire, du Patrimoine et des Archives"*) and the ONAC-VG (*"Office National des Anciens Combattants et Victimes de Guerre"*), institutions born of defense and protagonists of the valorization process of memorial heritage sites, work side by side for the first time with tourist agents at a national level developing a genuine model of essential management. The sites of the First and Second World War, as well as those of the Holocaust, are the main protagonists of this network and, accordingly, memorial tourism in general.

In 2012, *'Atout France'*, the official tourism agency of France, publishes a rigorous study (Mantei, 2012) to determine the economic impact of memorial tourism within France. We

conclude from the study that facilities attached to memorial tourism attract more than 6 million visitors annually, of which almost half are foreigners. The study, carried out during high season in 2010, includes within its study only slightly more than 20% of the country's facilities, suggesting that the percentage of international visitors should be significantly lower, and that the number of visitors from around the world notably higher. In addition to this incredibly valuable quantitative data, the study provides precise information with respect to different typologies of the memorial tourist, establishing six different groups based in function of their interest in history or memorials or their ideological motivation within the general public or in the public itself, specifically.

We have at this point identified a clear model, based on territorial development thanks to tourism and the use of interpretive tools for the dissemination of an ethical message. This does not mean, however, that the ethical message that emerges in all cases is equivalent, or even similar, or that the degree of territorial development sought is relevant in all cases. As we have seen in the original French example, the ethical and civic values of peace are a common link within the model as a whole. Other analyses of leading memorial tourism sites have been made in distinct geographical circumstances - Catalonia being the most significant. The valorization of the spaces of the Battle of Ebro must be understood, according to Andreu and Pujadas (2011), as a tool for the aim of democratic normalization of the country. Similarly, González (2014, 2016) states that the development of the network of memorial spaces in Catalonia and its clear tourist vocation has been one of the many memorial policies aimed at disseminating democratic memory. We see how in this case memorial tourism enhances democratic values, since the historical memory in Catalonia, as in the rest of Spain, are related with the repression and loss of liberties after the republican defeat in Spain's Civil War. Therefore, following a perspective that goes beyond the French scope, memorial tourism could be defined as a practice developed around the enhanced sites of memory, individually or as part of a comprehensive strategy, which requires the

use of didactic tools in order to promote ethical values.

It is necessary to point out, lastly, a conceptual note: as an integral part of the large family of cultural tourism, memorial tourism is served by the exploitation of a cultural heritage for its development. The memorial heritage, that is, those material and immaterial vestiges related to events constitutive of collective memory that evoke individual or collective figures of the past, is the heritage exploited by memorial tourism. This can be manifest in many different forms and cases, such as natural spaces, war heritage, sanctuaries, ruins, cemeteries, mass graves, museum spaces, and so on. All of them make possible the existence of memorial tourism.

Darkness vs Memory: The “dispute” over convergent places

Many are the contributions provided by the academic world, some of them previously raised, to identify and classify the different spaces and practices within dark tourism. The range is extremely broad, encompassing an enormous number of places and experiences (Sharpley, 2009a), where one can find anything from museum representations of ancient dungeons to concentration camp memorials, to an improvised homage to some deceased celebrity. Among them, indeed, are places that have in common the practice of memorial tourism. These are places referring to some historical fact constitutive of collective memory. Battlefields, memorials, cemeteries, concentration camps, or prisons, are amongst what we will come to call as convergent spaces between dark tourism and memorial tourism. The existence of said spaces and the ambiguity with respect to its position in one model or another, raises the need to identify where its classification would be more correct or analyze why they are considered to be presently positioned in one model or the other.

Having summarized the defining characteristics of each model, it seems obvious to think that dark tourism represents a more banal and empty practice than memorial tourism, and that this could perhaps represent the main difference between the two. Certainly, dark tourism is associated in the typical tourist's imagination as a practice that trivializes

aspects related to death, where issues related to morbidity prevail as the principal motivation (Stone, 2006; 2009), and where exists in a relatively consensual way, *"the suggestion of a pejorative shade to the term 'dark tourism'"* (Wight, 2009: 129). Certainly much of the blame for the existence of this perception lies with the "mass media" of the Western world, who have focused their approach to the subject largely on the moral aspects stirred up by dark tourism (Stone, 2009).

However, it is only necessary to return to the first theoretical interpretation of dark tourism to deliberate that this is an inaccurate belief. It was previously stated that the practice of dark tourism was motivated by *"remembrance, education or entertainment"* (Foley and Lennon, 1996a: 195). Thus, those visits motivated by mere entertainment, and therefore clearly susceptible to the possible motivation of simple trivialization of the site, would be only a small part of the overall list of motivations of the "dark tourist". The educational dimension is clearly present and helps to distinguish between the profound experiences capable in dark tourism to those more superficial ones (Cohen, 2011), although the pedagogical nature of the message of a dark site and its value within tourism is something that is in many cases, quite confused (Stone and Sharpley, 2008).

Having observed the likely concurrence of both theoretical models converging on the same tourist sites, it is, notwithstanding, unmistakably clear that not all tourists who visit "dark sites" are "dark tourists" (Slade, 2003; Baldwin and Sharpley, 2009; Biran, Poria, and Oren, 2011; Isaac and Ashworth, 2012). In the same way, many of the tourists who visit these convergent spaces would be horrified to be classified in the same group as those who visit more superficial sites equally categorized as dark (Stone, 2006; Baldwin and Sharpley 2009; Roberts and Stone, 2014). As Biran and Hide point out (2013: 192):

"a supply-side approach raises questions regarding whether it is justifiable to categorize collectively experiences at theme parks such as the London Dungeon alongside the experiences of visitors to genocide camps, as

dark tourism, and whether the concept of dark tourism is helpful at all for tourism research".

This leads us to argue that the principal difference between dark tourism and memorial tourism is precisely that, as it has been previously mentioned, memorial tourism is a concept that was born vis-à-vis the action of tourist agents, first at the local level and later at a national level within France, so that, now at once a consolidated brand, it becomes its own distinct type of tourism analyzed by scholars. On the contrary, dark tourism is born *from* the academic and *for* the academic, being most prevalent in the Anglo-Saxon and Asian areas. Labels like dark tourism or thanatourism are conjured up within an office inside university walls to define something that is already a reality in the tourist world. Such labels, moreover, *"seem to exist without the consent or collaboration of the tourism sector"* (Wight, 2009: 129).

This forked view between supply-demand and the role of the academic helps to process the notion that it is practically impossible to find tourist facilities or places that might be reclaimed as dark tourism - something diametrically opposite when considering the same in memorial tourism. Likewise, an analytical perspective filtered in geographical perspective, which clearly places memorial tourism rather squarely in the context of the French-speaking world, solidifies the fact that the theoretical contributions to memorial tourism from the Anglo-Saxon academia are, thus far, just a few. It is the French academia itself, and as a result of its roots of influence the Hispanic academia as well, who has heretofore carried out perhaps the entirety of the theoretical study on memorial tourism. Conversely, the contributions made from Hispanic academia to the theoretical development of "dark tourism" are really quite scarce. The only outstanding contribution comes from Korstanje. On the one hand, he has noted that, despite the global relevance and recurrence of dark tourism studies, they only have academic predominance in the United Kingdom (Korstanje, 2014, 2015, 2016). On the other hand, he has analyzed, from an anthropological perspective, the role of dark tourism in changing the social function of death

(Korstanje, 2014, 2015), and its 'cohesion' value in a social order shaken by some tragic or traumatic event (Korstanje and Ivanov, 2012).

The clear identification of memorial tourism with France, like the involvement of agents from the supply side, has made possible a quantitative approach as rigorous as that accomplished in "Atout France" (Mantei, 2012). In it, light is shone on all the elements involved in memorial tourism, facilitating a comprehensive understanding of the phenomenon and subsequent academic work. Dark tourism, however, has no clear attachable geographic classification. Because of the difficulties ramified by its own obscurity and the ongoing divorce between scholars and agents of supply, theoretical approaches do not go beyond the qualitative field, and consequently the studies of dark tourism suffer from a certain degree of inexactness and inconclusiveness.

At a purely conceptual level, it can be said that death is the principal object in the analysis of dark tourism, with memorialization being somewhat secondary. By contrast, in memorial tourism it is the memorialization itself that plays the leading role, with death being only a

complementary element to take into account from a sociological perspective. Dark tourism represents an individual focus on death (Stone and Sharpley, 2008; Stone, 2012), while memorial tourism addresses the approximation to death in a global fashion as part of a system of creation and implementation of collective memory. Linked to this point, we find that memorial tourism has a clear heritage reference for its study in cultural tourism. Memorial heritage and the sites of memory represent this reference that facilitates its theoretical analysis. Dark tourism, whose spectrum is broader since death participates in numerous processes of heritage education and development, does not have such a clear reference, and so the "dissonant heritage" (Ashworth and Tunbridge, 1996), with all its complications and analytical limitations, becomes the closest thing to it (Figure 1).

Conclusions

Academic studies on tourism, which enjoy an enviable health as evidenced by the great amount of scientific production on the matter, have provided then a great variety of theoretical models that identify the many types of tourism that exist today. Heritage sites

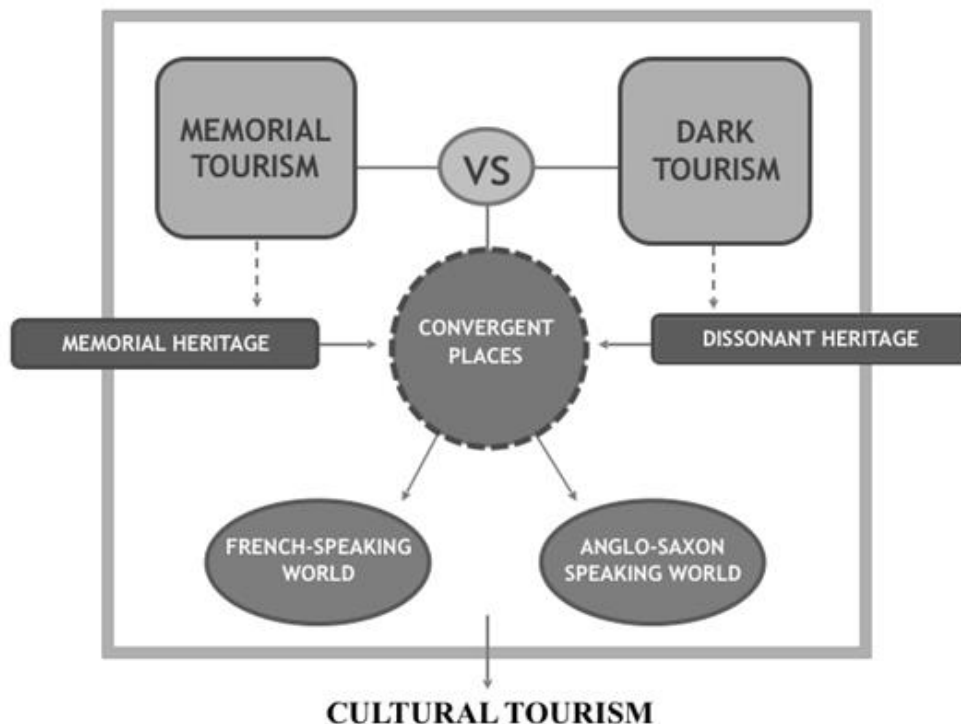

Figure 1. Diagram of convergent places

related to tragic events have become in the last decades genuine world-class tourist resources, a fact that has led them to be analyzed at the theoretical level and, consequently, to be categorized in scrutiny under one of the many models typified by the academics. Thus, both dark tourism and memorial tourism have become theoretical reference models for the analysis of tourism practices in those heritage sites related to their respective tragedy, which we have termed as convergent places due to their arguable fit within either model. In talking about models with similar characteristics, and having a remarkable degree of acceptance at not only an academic level but also at a visible level within the mass media, it is unsurprising that there is some confusion in establishing what tourist practices are solely part of one model, or the other.

Certain peripheral approaches may suffer from a simplistic view that places dark tourism within the framework of a tourist practice exclusively related to its morbidity, just as memorial tourism is related to a model of transmission of ethical values. The latter position having been found to be proven correct, it is not less true to say that whom finally gives meaning to a tourist visit is the primary protagonist, that is to say, the very tourists themselves. Therefore, the border between that which is morbid and that which is pedagogical transcends beyond any academic labels qualitative in nature, and it is the tourist's definition which holds.

But beyond certain conceptual details, the obvious and certain is that any tourist place that can be tagged as residing within one model can also be tagged in another, or several at a time. What is interesting, then, is not the debate over what term would be the most appropriate to use to define according to the place, but to identify why that tourist place is classified in one model or another.

Thus, we see how dark tourism was born in the academic field as a term strictly of academic use, while the "*tourisme de mémoire*" began to be used as a brand developed by the tourism agents themselves, later to be adopted by academia as a theoretical model. For that reason, it is highly improbable to find cases in which from the supply itself, the offer, the site

identifies itself as dark tourism and if one were to identify with either label, evidently, that they should do it under the umbrella of memorial tourism.

We also see how the geographical framework is significant, dark tourism developing in the Anglo-Saxon and the Asian world and memorial tourism in the French-speaking world and, later, in the Hispanic-speaking world. Such is the reason why there are so few important contributions from the Hispanic academia on the study of dark tourism, as the attempts of the Anglo-Saxon academics are very few towards memorial tourism either. The convergent places will be analyzed as part of one model or another largely due to the influence of the geographical scope where such analysis is undertaken.

Dark tourism and memorial tourism are only two labels, two designations that define a determinate typology of tourism. The contributions derived from the present study establish a basic comparative framework that helps corroborate in ending a certain degree of confusion between the two terms. Future contributions should continue to implement new forms of analysis to determine the extent to which a tourist practices dark tourism or memorial tourism over convergent spaces.

References

- Andreu, A., and Pujadas, J.J. (2011). El turismo de memoria: la patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto "Más allá de una batalla" (la batalla del Ebro, Gadesa). In Prats, Ll. and Santana, A. (Coords.) (2011). *Turismo y patrimonio, entramados narrativos*. La Laguna (Tenerife): Pasos Edita, 271-287.
- Ashworth, G. (1996). Holocaust Tourism and Jewish Culture: the lessons of Krakow-Kazimierz. In Robinson, M., Evans, N., and Callaghan, P. (Eds.) (1996). *Tourism and cultural change*. Sunderland: Business Education Publishers, 1-12.
- Ashworth, G. (2002). Holocaust Tourism: the experience of Krakow-Kazimierz. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 11 (4), 363-367.

- Ashworth, G., and Turnbridge, J. (1996). *Dissonant Heritage: The management of the past as a resource in conflict*. New York: Wiley.
- Baldwin, F., and Sharpley, R. (2009). Battlefield Tourism: Bringing Organised Violence Back to Life. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 186-206.
- Beech, J. (2000). The Enigma of Holocaust Sites as Tourist Attractions - The case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5, 29-41.
- Beech, J. (2009). Genocide Tourism. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 207-223.
- Biran, A., and Hyde, K.F. (2013). New perspectives on dark tourism. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 191-198.
- Biran, A., Poria, Y., Oren, G. (2011). Sought experiences at (dark) heritage sites. *Annals of tourism Research*, 38 (3), 820-841.
- Blom, T. (2000). Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography*, 54, 29-36.
- Bouliou, C. (2013). Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires. *Cahier Espaces*, 313, 68-71.
- Bryant, W.C., and Wilson, W. (1817). *Thanatopsis*. New York: GP Putnam's Sons.
- Cavaignac, F., and Deperne, H. (2003). Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État. *Cahier Espaces*, 80, 12-21.
- Cohen, E.H. (2011). Educational Dark Tourism at an In Popolo Site: the Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of tourism Research*, 38 (1), 193-209.
- Coutinho, B., and Baptista, M. (2014). Espaços dentro de sítios e sítios dentro de espaços: o turismo negro como mediador da morte ausente/presente. In Araujo, E., Duque, E., Franch, M., and Durán, J. (Eds.) (2014). *Tempos Sociais e o Mundo Contemporâneo – As crises, As Fases e As Ruturas*. Braga: Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade-Universidade do Minho, 55-67.
- Da Silva, M., and Bougon, L. (2013). Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France. *Cahier Espaces*, 313, 48-51.
- Edwards, P. (2000). Mort pour la France: Conflict and commemoration in France after the First World War. *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 1, 1-11.
- Farmaki, A. (2013). Dark Tourism revisited: a supply/demand conceptualization. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 281-292.
- Foley, M., and Lennon, J. (1996a). Editorial: Heart of Darkness. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 195-197.
- Foley, M., and Lennon, J. (1996b). JFK and Dark Tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 198-211.
- Font, J. (2013). Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME). In Camiade, M. (Dir.) (2013). *Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012*. Perpignan: Balzac Editeur, 23-38.
- González, D. (2014). La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática. *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4 (especial), 36-49.
- González, D. (2016). La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. *PASOS – Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5), 1267-1280.
- González, D. (2017). El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: una aproximación teórica desde los Pirineos. In Arnabat, R. and Duch, M. (Eds.) (2017). *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*. Perpinyà - Tarragona: PUP/URV publicacions, 97-114.
- Guixé, J. (2008). El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228.
- Guixé, J. (2017). Espais i models sobre la memòria històrica, Usos públics i patrimonials. In Arnabat, R. and Duch, M. (Eds.) (2017). *Polítiques memorials*,

- fronteres i turisme de memòria*. Perpinyà - Tarragona: PUP/URV publicacions, 25-45.
- Henderson, J. (2000). War as a tourist attraction: The case of Vietnam. *International Journal of Tourism research*, 2, 269-280.
- Hertzog, A. (2012). Tourisme de mémoire et imaginaire touristique des champs de bataille. *Via@, Les imaginaires touristiques*, 1. URL : <https://journals.openedition.org/viatourism/1276> (Accessed on 08.06.2018).
- Hertzog, A. (2013). Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 52-61.
- Isaac, R.K., and Ashworth, G. (2012). Moving from pilgrimage to "Dark" Tourism: Leveraging tourism in Palestine. *Tourism, Culture and Communication*, 11, 149-164.
- Korstanje, M. (2014). Puntos esenciales del turismo oscuro, un debate conceptual. *Gran tour: Revista de investigaciones Turísticas*, 10, 23-35.
- Korstanje, M. (2015). The Anthropology of Dark Tourism, Exploring the contradiction of Capitalism. *CERS Centre for Ethnicity and Racism Study*. University of Leeds UK. Working paper 22. URL: https://cers.leeds.ac.uk/wpcontent/uploads/sites/97/2015/02/Korstanje_CERS_15.pdf (Accessed on 08.06.2018)
- Korstanje, M. (2016). *The rise of Thana Capitalism and Tourism*. London: Routledge.
- Korstanje, M., and Ivanov, S. (2012). Tourism as a form of new psychological resilience: the inception of Dark Tourism. *Cultur-Revista de cultura e turismo*, 6 (4), 56-71.
- Lennon, J., and Foley, M. (2000). *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. London – New York: Continuum.
- Mancinelli, F., and Palou, S. (2016). Editorial – Tourism and the place of memory. *International Journal of Tourism Anthropology*, 5 (3/4), 165-171.
- Mantei, C. (Dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris: Atout France.
- Miles, W. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1175-1178.
- Nora, P. (Dir.) (1984). *Les Lieux de mémoire*. Paris, Gallimard.
- Piernas, G. (2014). Les pèlerinages dans les régions dévastées du nord de la France organisés par la Compagnie du chemin de fer du Nord au lendemain de la Première Guerre mondiale. *In Situ*, 25. URL: <https://journals.openedition.org/insitu/11420> (Accessed on 08.06.2018).
- Roberts, C., and Stone, P. (2014). Dark Tourism and Dark Heritage: Emergent Themes, Issues and Consequences. In Convery, I., Corsane, G., and Davids, P. (Eds.) (2014). *Displaced Heritage. Responses to disaster, trauma, and loss*. Newcastle: The Interpretation Centre for Cultural and Heritage Studies (Newcastle University), 9-18.
- Roigé, X. (2016). De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria. In Arrieta, I. (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados*. Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial, 23-47.
- Rojek, C. (1993). *Ways of Escape*. Basingtoke: Macmillan.
- Seaton, A.V. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234-244.
- Seaton, A.V. (1999). War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26 (1), 130-158.
- Seaton, A.V. (2002). Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage. *Tourism Recreation Research*, 27 (2), 73-82.
- Seaton, A.V., and Lennon, J. (2004). Moral panics, ulterior motives and alterior desires: Thanatourism in the early 21st century. In Singh, T. (Ed.) (2004). *New Horizons in Tourism: Strange Experiences and Stranger Practices*. Wallingford: CABI Publishing, 63-82.
- Sharpley, R. (2009a). Shedding Light on Dark Tourism: An Introduction. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 3-22.

- Sharpley, R. (2009b). Dark Tourism and Political Ideology: Towards a Governance Model. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 145-163.
- Sharpley, R., Stone, P. (2009). Life, Death and Dark Tourism: Future Research Directions and Concluding Comments. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 247-251.
- Slade, P. (2003). Gallipoli Thanatourism: The meaning of ANZAC. *Annals of tourism research*, 30 (4), 779-794.
- Smith, V. (1998). War and Tourism – An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 202-227.
- Stone, P. (2005). Dark Tourism Consumption – A call for research. *E-Review of Tourism Research (eRTR)*, 3 (5), 109-117.
- Stone, P. (2006). A dark tourism spectrum: *Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions*. *Tourism: an Interdisciplinary International Journal*, 52 (2), 145-160.
- Stone, P., and Sharpley, R. (2008). Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*, 35 (2), 574-595.
- Stone, P. (2009). Dark Tourism: Morality and New Moral Spaces. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 56-72.
- Stone, P. (2011). Dark tourism: towards a new post-disciplinary research agenda. *International Journal of Tourism Anthropology*, 1 (3/4), 318-332.
- Stone, P. (2012). Dark Tourism and Significant Other Death. Towards a model of mortality mediation. *Annals of Tourism Research*, 39 (3), 1565-1587.
- Stone, P. (2013). Dark Tourism Scholarship: a critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 307-318.
- Strange, C., and Kempa, M. (2003). Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research*, 30, 386-403.
- Tarlow, P. (2005). Dark Tourism: the appealing “dark” side of tourism and more. In Novelli, M. (Ed.) (2005). *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*. Oxford: Elsevier. 47-57.
- Tzanelli, R. (2016). *Thanatourism and Cinematic Representations of Risk: Screening the End of Tourism*. Abingdon - New York: Routledge.
- Urbain, J-D. (2003). Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif. *Cahier Espaces*, 80, 5-7.
- Wight, C. (2005). Philosophical and Methodological Praxes in Dark Tourism: Controversy, Contention and the Evolving Paradigm. *Journal of Vacation Marketing*, 12, 119–129.
- Wight, C. (2009). Contested National Tragedies: An Ethical Dimension. In Sharpley, R. and Stone, P. (Eds.). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 129-144.

Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera¹

Exile tours from the Exile Memorial Museum-MUME: a decade connecting sites of memory at the Catalan cross-border region

David González

Grup de recerca DIDPATRI

Universitat de Barcelona

Campus Mundet. Edifici de Llevant, despatx 120

Passeig de la Vall d'Hebron, 171

08035 Barcelona

✉ david.glez81@gmail.com

Rebut: 24/11/2017

Acceptat: 03/12/2017

Resum

Els espais de memòria del territori català transfronterer es reparteixen a nord i sud dels Pirineus i estan lligats a la història i la memòria de l'exili republicà, així com a d'altres episodis històrics relacionats com els fugits de la Segona Guerra Mundial, les fortificacions militars de frontera, o la mateixa Guerra Civil espanyola en directa relació amb el territori.

Des de la seva apertura al públic al febrer de l'any 2008, el Museu Memorial de l'Exili – MUME de La Jonquera s'ha convertit en l'equipament cultural catalitzador de gairebé totes les iniciatives per a la recuperació i divulgació de la memòria de l'exili republicà. La presentació d'una solvent exposició permanent, una dinàmica programació d'exposicions temporals, la participació activa en activitats relacionades amb la recerca, així com un servei educatiu amb accions cada cop més consolidades, han fet arrelar al MUME dins el teixit social i cultural del país. D'entre totes les activitats dutes a terme de manera regular, les rutes de l'exili, nucli de l'oferta del museu a través del seu servei educatiu, són l'autèntic eix comunicador del MUME amb el territori.

Aquest article abordarà, de manera sintètica, l'anàlisi de les diferents rutes existents en el territori català transfronterer al voltant de la temàtica de l'exili. Des dels seus orígens com a proposta pedagògica a nivell universitari fins l'actual oferta

1. Este artículo se contextualiza en el proyecto: *Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil española*. EDU2016-76589-R

consolidada del servei educatiu del MUME, es mostraran aquells espais establerts com a nodes, així com també seran mencionades les diferents narratives sorgides de l'execució de les diverses rutes existents. El cas particular aquí analitzat referma la capacitat de les rutes per exercir com una eina molt valuosa per tal d'encetar diferents dinàmiques de valorització del patrimoni.

Palabras clave: Exili republicà, Rutes, espais de memòria, MUME

Abstract

The sites of memory of the Catalan cross-border region are spread from north to south of the Pyrenees and bonded with the history and memory of the republican exile, as well as with other historical episodes such as the fugitives of the Second World War, military fortifications or the Spanish Civil War itself in relationship with the territory.

From its public inauguration back in February 2008, the Exile Memorial Museum—MUME from La Jonquera has become the cultural facility in charge of organizing almost all the initiatives that account for the recovery of the republican exile memory. The implementation of a rigorous permanent exhibition, a dynamic programming of temporary exhibitions, the active participation on different research activities, besides a well consolidated educational department, collaborated altogether on strongly embedding the MUME into the social and cultural spectrum of the country itself. From all the activities organized on a regular basis, the exile tours, the core of the whole museum offer through the educational department, are the very communicative channel that connects the MUME with the territory

This paper will synthetically summarize the analysis of the different existing guided tours on the Catalan cross-border region around the subject of the republican exile. From its origins as a pedagogical proposal at a university level to the current consolidated offer from MUME educational department, sites acting as nodes and the different narratives emerging from touring practice will be shown. The particular case here presented confirms the capacity that guided tours have in order to initiate different processes of heritagisation.

Keywords: Republican exile, guided tours, sites of memory, MUME

Sumari

1. Introducció; 2. Rutes i Itineraris: un element dinamitzador del patrimoni; 3. La memòria de l'exili republicà: un patrimoni transfronterer; 4. Les rutes de l'exili: espais de memòria interconnectats; 5. Conclusions

Introducció

El patrimoni que la Guerra Civil espanyola va escampar arreu de l'estat espanyol, ja sigui en la seva vessant material o immaterial, ha tingut diversos graus de desenvolupament així com també s'ha manifestat a través de diferents tipologies lligades alhora a diferents esdeveniments històrics concrets. Catalunya, tot i ser territori de rereguarda durant bona part del conflicte, disposa d'elements bèl·lics patrimonials de relativa importància dispersats pels fronts de l'Ebre i del Segre. Altres contrades, segons quin impacte hagi tingut el conflicte, disposaran d'un patrimoni lligat a la repressió, als bombardejos, al xoc militar, a la guerrilla, etc.

Un patrimoni molt concret i molt concentrat geogràficament és el de l'exili. El procés històric conegut com l'exili republicà fa referència a l'allau de refugiats que fugiren rumb a França amb la caiguda del front català. Entre finals de gener i començaments de febrer de 1939, els passos de La Jonquera, Portbou, Puigcerdà, Coll d'Ares, i molts altres es veieren col·lapsats amb centenars de milers de ciutadans i ciutadanes de l'Espanya republicana escapant de l'ocupació franquista. A nivell quantitatiu, aquest contingent es xifra en gairebé mig milió de persones.

La memòria d'aquells fets, com la de la resta d'esdeveniments relacionats amb la Guerra Civil, ha romàs silenciada durant bona part del segle XX. El conegut com procés de recuperació de la memòria històrica és el que ha fet possible aquesta recuperació i la seva posterior patrimonialització. El món de la cultura, de l'educació o del turisme tenen a la seva disposició aquest patrimoni en part gràcies a l'empenta d'aquest procés de canvi sociopolític.

De la banda francesa, l'episodi aquí conegut com exili republicà és anomenat la Retirada. Tot i disposar d'un context plenament democràtic durant totes aquestes dècades, la memòria de la Retirada també ha sigut d'alguna manera menystinguda o, quant menys, relegada a la perifèria de la història i la memòria oficial de la república francesa. L'heroica resistència francesa, de la qual per cert molts republicans espanyols van participar, és la protagonista d'una narrativa memorial on aspectes com el col·laboracionisme, o el fosc paper de les autoritats franceses amb els exiliats republicans, passen gairebé desapercebuts. Igual que a l'estat espanyol, haurà de ser la pròpia societat civil, organitzada en diverses entitats memorialistes, l'encarregada de reivindicar la memòria de l'exili republicà. El moviment memorialista a França és protagonitzat pels descendents de l'exili, organitzats en diverses associacions arreu del país.

El departament francès dels Pirineus Orientals, conegut popularment com la Catalunya Nord, va ser el principal territori d'acollida d'exiliats. El fet de ser per a molts part de la pàtria catalana facilità el procés traumàtic de l'exili, ja que una llengua compartida podia significar una esperançadora reminiscència de les llars que molts deixaven enrere. Avui dia, la Catalunya Nord presenta nombroses característiques comuns amb el sud dins els àmbits històric i sociocultural, i en aquest context, la memòria de l'exili republicà és una important herència compartida (Pujol, 2009).

A Catalunya, l'any 2007, es crea el Memorial Democràtic amb la llei que porta el mateix nom². Aquesta institució és l'encarregada, des de llavors, de la promoció i execució de les polítiques de memòria del país. Entre elles, la identificació, classificació i catalogació dels espais de memòria democràtica fou una de les seves primeres grans tasques, i és en aquest context que cal entendre l'existència d'un equipament patrimonial com el MUME i les diferents activitats associades al museu com les rutes de l'exili.

Rutes i itineraris³: un element dinamitzador del patrimoni

Les rutes són una important eina a utilitzar per tal de posar en valor els espais existents a diferents contrades, ciutats, viles, comarques, o qualsevol lloc que disposi d'un patrimoni latent. Tal vegada, per això, assistim a un cert boom els últims anys, on s'ha vist una gran proliferació de noves rutes dins l'oferta patrimonial d'arreu (López Guzmán i Sánchez, 2008; Hernández Ramírez, 2011). L'interès per a posar en valor nous patrimonis fa de les rutes una eina molt recurrent (Rengifo, 2006), que «*enriquece el patrimonio cultural y redimensiona las posibilidades de conservación y puesta en valor del mismo*» (Tesserres, 2005: 50). Dos possibles factors que expliquen l'auge de les rutes dins l'àmbit de la difusió patrimonial són, d'una banda, l'augment del desig de cercar allò autèntic a través de l'experiència; i d'altra, la creixent proliferació de noves categories integrals com el paisatge o l'itinerari cultural (Hernández Ramírez, 2011).

Els coneguts com itineraris culturals són una iniciativa de l'ICOMOS-UNESCO, i projecten recorreguts transnacionals inspirats en antics itineraris històrics de caire comercial, migratori, religiós, etc., i representen moltes vegades una pauta d'inspiració metodològica per a la creació de noves rutes. Els itineraris culturals han suposat un autèntic canvi qualitatiu de la noció de conservació del patrimoni, ja que sobrepassen el concepte monumental com a element aïllat del seu context (Suárez-Inclán, 2003), i això facilita la promoció de nous patrimonis, com ara el memorial, en gran mesura de caire immaterial. «*Respetando el valor intrínseco de cada elemento, el Itinerario Cultural rescata y enfatiza el de todos y cada uno de los que lo componen, como partes sustantivas del conjunto*» (ICOMOS, 2008: 1).

Bé sigui bevent de la inspiració de la metodologia d'ICOMOS, o bé per una posada en valor autònoma que hagi seguit un procés solvent, rigorós i amb bones pràctiques

2. Llei 13/2007, del Memorial Democràtic.

3. Ens permetrem la llicència de fer servir tots dos termes com a sinònims. El concepte ruta és més emprat dins l'àmbit del turisme, com també ho és a vegades el d'itinerari. Aquest segon mot gaudeix d'un cert prestigi degut a l'impacte dels itineraris culturals promoguts per organismes internacionals de la categoria d'ICOMOS-UNESCO o del Consell Europeu. Això fa que la promoció turística de moltes rutes en tregui profit de l'impacte i la solvència d'aquests i les promocioni com a itineraris turístics culturals (Rengifo, 2006).

amb l'entorn, les rutes poden anar més enllà del propi producte patrimonial o turístic. Són un element dinamitzador de la vida sociocultural d'un país, ajudant-lo a mantenir-se viu i a sentir-se constantment en relació amb la ciutadania local i visitant.

Un projecte de creació de ruta acostuma a necessitar, en primer lloc, de l'existència de diferents espais que exerceixin com a nodes d'articulació del camí i, així, a poc a poc, acaba articulant-se un itinerari que desenvolupa la seva pròpia identitat (López Fernández, 2006). És molt important, però, tenir clar amb quina categoria de patrimoni s'està treballant, doncs connectar punts sense idear un relat coherent i consistent no només desvirtua la categoria de la ruta sinó també la dels propis espais en ella inclosos. L'entorn físic és també una variable considerable. No es pot aplicar, fins i tot tractant-se de patrimonis similars, un mateix model de creació i aplicació de ruta. En referència al cas que ens ocupa, un exemple molt clar seria la diferència entre idear un itinerari urbà a Barcelona i els seus espais de memòria o plantejar unes rutes de l'exili on s'inclouï la visita a molts municipis i espais, molts d'ells rurals, a banda i banda dels Pirineus.

Allò que fa que una ruta sigui de qualitat i tingui, per tant, atracció i projecció, és més l'articulació del tot que l'aprofitament de les parts. Les diferents etapes, llocs, espais o nodes a través dels quals una ruta ha de transcórrer, són importants, però no imprescindibles des del punt de vista d'un relat homogeni. Una narrativa consistent, capaç de projectar-se més enllà de la inclusió en la ruta d'un espai o un altre, és el que donarà sentit integral a tot el procés. Així, amb la capacitat de consolidar un relat sòlid, poden sorgir fins i tot algunes oportunitats per a la identificació i valorització de nous espais. Les rutes tenen aquesta capacitat, la de fer emergir nous llocs al circuit del patrimoni cultural.

Així, nous espais patrimonials són capaços d'emergir gràcies a les rutes, i en referència al patrimoni memorial, tan lligat com dèiem a la vessant immaterial, aquest aspecte pot ser encara més rellevant, doncs «*por encima de cualquier otra consideración el patrimonio no es sólo un motor de desarrollo, es sobre todo esencial para el conocimiento de nuestra memoria histórica*» (López Fernández, 2006: 33).

La memòria de l'exili republicà: un patrimoni transfronterer

França, a diferència de l'estat espanyol, té una llarga tradició pel que fa a la posta en valor del seu patrimoni memorial. Ja des de la dècada dels setanta, molts dels espais relatius a la memòria de les dues primeres guerres mundials i de l'Holocaust han sigut dignificats i disposats per a que la gent pogués visitar-los. Fruit d'aquest llarg bagatge existeix el que es coneix avui dia com *tourisme de mémoire* (Cavaignac i Deperne, 2003; Urbain, 2003; Bouliou, 2013; Da Silva i Bougon, 2013; Hertzog, 2013)), una tipologia turística que, alhora que promou la dinamització territorial, fa possible la difusió de la memòria dels seus espais i, amb ella, els valors d'ells emanats (González Vázquez, 2017). El turisme de memòria a França mou milions de visitants anualment, un percentatge molt elevat dels

quals és estranger⁴. Els espais de memòria de la regió popularment coneguda com Catalunya Nord queden, però, fora dels impactants números abans esmentats. La confluència de diversos factors podria explicar aquest fet. Es tracta d'un lloc ubicat ben a la perifèria econòmica del país, que ha vist potenciat un tipus de turisme de sol i platja i, per tant, ha obviat les potencialitats del patrimoni memorial. És també, com ja s'ha comentat, el territori dipositari d'una memòria subalterna, la de la Retirada, ben allunyada dels discursos oficials de la república francesa. Això pot explicar la molt tardana execució de polítiques de memòria lligades explícitament al territori, les quals, a més, no s'haguessin dut a terme de no ser per l'impuls de les associacions de descendents de l'exili. Tot plegat, el paper de la regió *Pyrenées Orientales* dins el context global francès és completament perifèric, restant ben distanciat dels circuits memorials oficials així com de les xarxes de potenciació del turisme de memòria.

A Catalunya, seguint la dinàmica de la resta de l'estat espanyol, la reivindicació de la memòria històrica i l'aplicació de polítiques memorials serà part d'un procés on l'empenta civil en serà l'origen i que culminarà amb l'aplicació de les lleis memorials de l'any 2007, tant a Catalunya com al conjunt de l'estat⁵. El concepte de memòria democràtica serà l'escollit a Catalunya per a referir-se als episodis històrics compresos entre els anys 1931 i 1980, i amb la creació d'un organisme autònom, el Memorial Democràtic, es crearà l'instrument per a l'aplicació de polítiques de memòria.

A partir d'aquest moment, la memòria democràtica adquireix la categoria de patrimoni, i com a tal, la capacitat de ser transmesa a les properes generacions (Vinyes, 2009, 2016). Una de les primeres tasques a realitzar pel Memorial Democràtic serà la d'identificar, classificar i valoritzar els espais de memòria democràtica disseminats arreu del país. A través del Pla d'Actuació del Espais de Memòria⁶ es fa una gran radiografia del territori de la qual en sortiran inicialment prop d'una vuitantena d'espais que, amb el temps, seran classificats i jerarquitzats en el marc de la preparació d'un sistema integral de valorització que recorda molt al model francès de *chémins de mémoire*⁷ (González Vázquez, 2014, 2016).

4. Les dades exactes es poden consultar a l'exhaustiu estudi encarregat per l'agència oficial de turisme de França. Mantei, Christian (dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris: Atout France.
5. A nivell estatal veu la llei coneguda com a Llei de Memòria Històrica: *Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura*.
6. El Pla va ser encarregat a l'empresa especialista en patrimoni STOA i coordinat per l'equip d'espais de memòria del Memorial Democràtic.
7. La xarxa francesa *chémins de mémoire* és una iniciativa organitzativa per a la inclusió de molts espais de memòria arreu de França dins el circuit turístic. Gestionada entre el ministeri de defensa i el ministeri a càrrec de turisme (Cavaignac i Deperne, 2003).

Una fita per a la consolidació del projecte integral de valorització dels espais de memòria a Catalunya és la creació legal, mitjançant ordre de conselleria, de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya⁸. A nivell territorial, els espais es distribueixen per les 7 vegueries catalanes. A nivell temàtic, es creen quatre categories d'espais: segona república, Guerra Civil, lluita antifranquista i recuperació democràtica, i frontera i exili. A nivell organitzatiu es jerarquitzen els espais entre Seus i Seccions. Les Seus són la pròpia del Memorial Democràtic a Barcelona i dues entitats consorciades que exerceixen de nucli territorial a les seves respectives àrees d'influència: el COMEBE —Consorti Memorial d'Espais de la batalla de l'Ebre—, amb seu central a Corbera d'Ebre, i el MUME - Museu Memorial de l'Exili— de La Jonquera. Per la seva banda, les Seccions es divideixen en Centres de Referència i Espais. Els primers serien equipaments amb gestió pròpia i els segons serien elements senyalitzats de diferents tipus.

De les quatre àrees temàtiques de la Xarxa, les relatives a la Guerra Civil i a exili i frontera són les més populars degut a la proliferació dels seus espais. El Museu Memorial de l'Exili, tot i ser un projecte anterior al de la Xarxa o fins i tot al Memorial Democràtic (Pujol, 2003, Font, 2009), s'inaugura relativament al mateix temps que el propi Memorial i es converteix en el catalitzador de les iniciatives al voltant dels espais de frontera i exili. És interessant remarcar que l'exili és el subjecte històric i memorial de referència dins d'aquest àmbit, però no pas l'únic. Els espais de frontera també són aquells relatius als evadits de la Segona Guerra Mundial o a les fortificacions franquistes. Els evadits eren totes aquelles persones, joves la gran majoria, que fugien de l'Europa ocupada per l'Alemanya nazi i creuaven els Pirineus cap a l'Espanya franquista durant la Segona Guerra Mundial. L'objectiu era exiliar-se definitivament a un tercer país, habitualment a Amèrica del sud o del nord o a l'antic protectorat de Palestina (Calvet, 2008). Les fortificacions franquistes fan referència bàsicament a la coneguda com Línia P, una estructura de búnquers i trinxeres disseminada per tota la serralada pirenaica que tenia per objectiu repel·lir una possible invasió estrangera durant la Segona Guerra Mundial (Clara, 2010). Es tracta d'una infraestructura que des del punt de vista militar és totalment insignificant, però que a nivell patrimonial ens diu molt de les diverses implicacions del franquisme en el conflicte bèl·lic mundial. Un exemple del primer cas el trobem a Portbou, amb el memorial a Walter Benjamin, i un exemple del segon a Martinet i Montellà amb el Parc del Búnquers.

Per la banda francesa, són vàries les iniciatives patrimonials relatives a la Retirada que ja porten alguns anys en funcionament. Les més destacades són la Maternitat d'Elna, el Memorial del Camp d'Argelers o el Memorial de Ribesaltes. Tot aquest conjunt d'espais es fusiona amb els existents al sud dels Pirineus tot formant un interessant territori memorial transfronterer, amb un relat molt sovint compartit i amb iniciatives de cooperació consolidades com són les pròpies rutes de l'exili (González i Font, 2016; Font *et al.* 2016).

8. Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya.

Les rutes de l'exili: espais de memòria interconnectats

Espais

Els indrets geogràfics protagonistes de les diferents rutes de l'exili els trobem a banda i banda dels Pirineus i, amb el MUME com a nucli organitzatiu de moltes de les seves propostes, disposen d'un o de varis elements memorials que els fan convertir-se en lloc de referència. A continuació farem una breu presentació d'aquells municipis i equipaments memorials participants d'alguna de les diferents rutes de l'exili promogudes i ofertes pel MUME.

— Agullana

La població empordanesa d'Agullana és, probablement, una de les més influenciades per la petjada de l'exili republicà i la seva memòria. Coneguda com la darrera capital de la república, allà s'hi van ubicar a diferents indrets del poble alguns dels organismes oficials republicans més representatius abans de marxar a l'exili.

A les escoles s'hi instal·là el Ministeri d'Estat i el ministre Álvarez del Vayo, i a Can Bech de Baix ho feu l'Estat Major de l'Exèrcit Republicà, utilitzant Can Parellada com a residència dels seus membres incloent el General Vicente Rojo. Les ambaixades de l'URSS i de Mèxic tingueren representació albergades a dues cases del poble, mentre que el President del Govern, Juan Negrín, s'allotjà a Can Bech de Dalt, un Mas a les afores del poble. La Generalitat de Catalunya, per la seva banda, ubicà al Mas Perxés la comitiva del president Companys així com la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i un gran nombre d'intel·lectuals del país com Mercè Rodoreda o Pompeu Fabra.

A causa d'aquesta relació amb l'exili intel·lectual del país, Agullana disposa actualment del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, un espai que «*propone un recorrido por el conjunto de las letras, el pensamiento y las ciencias catalanas en la difícil disyuntiva del exilio*» (González i Font, 2016: 9). Conjuntament amb l'obertura d'aquest petit museu, Agullana ha senyalitzat aquells espais més representatius de l'exili al poble, com els abans esmentats, a més a més d'altres casos com la Societat la Concòrdia o Can Bach —actual Ajuntament—, on van haver-hi un hospital de campanya i un arsenal, respectivament.

— La Vajol

El petit poble de La Vajol es troba a tocar de la frontera amb França, i degut a aquesta particularitat també té una interessant vinculació amb la història i la memòria de l'exili. Hi trobem diverses manifestacions patrimonials que ens remeten a aquells dies.

Una de les més representatives és el Monument a l'Exili, ubicat a prop del pàrquing del poble. El monument a l'Exili de La Vajol consta d'una escultura de bronze de Joan Garcia i Lola Reyes, instal·lada l'any 1999. Va ser aixecada per subscripció popular i a iniciativa d'algunes entitats memorialistes. Representen la figura de Mariano Gracia i la seva filla

Imatge 1. Detall del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939.
© Foto MUME

Imatge 2. Monument a l'Exili de La Vajol. © In Between? project - ENRS

Imatge 3. Detall de l'interior de l'edifici operatiu de la Mina Canta.
© Ferran Riera

Alicia Gracia Bamala camí de l'exili pel Coll d'Ares. L'escultura està inspirada en una imatge real, immortalitzada pel fotògraf francès Roger Violet i publicada a la prestigiosa revista francesa *L'illustration*. D'ençà que es va publicar l'esmentada fotografia esdevingué una de les imatges més emblemàtiques de l'exili republicà, sinó la que més.

Trobem també diverses plaques memorials instal·lades per agrupacions o partits polítics a l'entrada del poble, prop del monument al miner. Allà és on es considera que va començar el camí a l'exili. També està senyalitzat el Coll del Lli, al punt de frontera amb França, tot recordant-nos que per allà hi passaren les personalitats polítiques republicanes més rellevants: Companys, Negrín, Azaña, o el lehendakari Aguirre entre molts altres.

Al Mas de Can Barris s'allotjà el President de la República, Manuel Azaña, ben a prop del que és, probablement, el vestigi patrimonial que amaga una de les històries més suggeridores de tota aquella època, la Mina Canta. Es tracta d'una mina, propietat de la família Canta —avui propietat municipal—, on se n'extreia fil·losilicat de magnesi hidratat, material a partir del qual en sortia el talc. Degut a la seva immillorable posició geogràfica al costat de la frontera, aquesta mina fou escollida per a ser l'amagatall del conegut com tresor de la República. Allà hi anaren a parar, a partir de mitjans 1937, obres d'art, lingots, joies, i demés possessions valuoses propietat del govern republicà amb un valor estimat de més de 200 milions de dòlars (Martínez, 2014). Una impressionant tasca logística va convertir aquest remot indret en un amagatall segur des d'on sortiren cap a l'exili la gran majoria de materials allà ubicats. El toc d'aventura aportat per la història del tresor, conjuntament amb el potencial didàctic relatiu al relat de la salvaguarda de les obres d'art i la monumentalitat de l'edifici operatiu, encara present, fa de la Mina Canta un lloc espectacular amb moltes possibilitats d'actuació patrimonial (Riera, 2016).

— Las Illas / Les illes

Es tracta del primer poble en territori francès que es pot trobar resseguint les passes del camí del Coll del Lli. És, per tant, el primer indret que trobaven els exiliats que seguïen aquella ruta, com els abans esmentats Companys, Azaña o Negrín. Encara existeix l'Hostal dels Trabucaires, on hi ha una placa que commemora aquell pas, mentre que a l'altre costat del poble, a tocar de la parada de bus, trobem el Monument al exiliats republicans.

— Argelès-sur-Mer / Argelers de la Marenda

Argelers és, sense cap mena de dubte, el lloc de memòria traumàtica més imponent de tota la Retirada. En l'imaginari col·lectiu resta com el paradigma de la humiliació, de la derrota i de la desesperança d'aquells centenars de milers de persones que fugiren d'un infern per anar a parar, en molts casos, a un de pitjor. A la platja d'*Argelès-sur-Mer* s'hi ubicà el camp de concentració on la densitat fou més pronunciada i on el ni-

Imatge 4. Hostal dels Trabucaires, Les Illes. © Foto MUME

Imatge 5. Placa ubicada a l'Hostal dels Trabucaires, Les Illes. © In Between? project - ENRS

Imatge 6. Monòlit d'homenatge als internats al camp a la platja d'Argelers. © In Between? project - ENRS

vell d'improvisació en la seva creació fou total⁹. Inaugurat a començaments de febrer de 1939, va arribar a tenir 100.000 interns durant les primeres setmanes. Amb posterioritat el número de presoners es veuria reduït a uns quants milers i es construïren les barraques i serveis que no existien a l'inici, on la sorra, l'aigua del mar i les filferades eren tot allò que oferia el camp. Fou tancat l'any 1941.

L'actual espai on abans hi havia el camp està ocupat per la pròpia platja així com per habitatges d'ús turístic com cases, algun hotel i, sobretot, càmpings. És un indret turístic on trobem quasi únicament una placa informativa i un monòlit commemoratiu allà on hi havia l'entrada al camp. També hi ha l'espai conegut com el cementiri dels espanyols, on una estela memorial recorda els 147 adults i un arbre els 70 infants que, de manera oficial, consten com a morts al camp.

L'any 2014 s'inaugura el *Mémorial du Camp d'Argelès*, gestionat per l'Ajuntament i l'associació FFREEE —*Fils et Filles de Republicanains Espagnols et Enfants de l'Exode*—. Funciona com un centre d'interpretació centrat en les particularitats de la vida al camp com la vigilància, la higiene, les barraques o la vida cultural, entre d'altres. L'any 2017 és reubicat, des del seu primer emplaçament al *Chateau Valmy*, a un espai cèntric del poble.

— Saint-Cyprien /Sant Cebrià de Rosselló

A tocar d'Argelers en la seva vessant nord hi ha la vila de *Saint-Cyprien*, on també va existir un camp de concentració a la seva platja. Construït amb una mica més de previsió també acollí, igual que Argelers, un nombre molt elevat de refugiats les primeres setmanes de funcionament, prop de 80.000. Val a dir, però, que era de dimensions més grans i es gaudia, sobretot al principi, de millors condicions de vida. Fou construït poc després que el d'Argelers i també tancat el 1941, al mes d'octubre.

9. Utilitzarem el mot camp de concentració per a referir-nos als també denominats camps d'internament, és a dir, aquells camps on els republicans espanyols van ser empresonats durant la Retirada. El mot camp d'internament és el més utilitzat per la historiografia oficial francesa, i autors com Denis Pechansky (2002) el justifiquen tot dient que els camps d'internament del sud de França implicaven una situació conjuntural no ideològica, i eren quelcom transitori. A diferència d'això, sempre segons Pechansky, un camp de concentració estava relacionat amb un sistema estructural ideològic, i això no es donava a la França dels camps d'internament entre els anys 1939 i 1946. Aquesta visió no és compartida per gran part de les associacions de descendents, així com també és bastant discutida des de la historiografia al sud dels Pirineus. L'argument principal és el fet que, a la primera època dels camps, els organismes oficials francesos feien servir el nom camp de concentració en totes les seves comunicacions, cosa que també feia tota la premsa del país. Sense anar més lluny, a la pròpia porta d'entrada del Camp de *Saint-Cyprien*, s'hi podia llegir «*Camp de Concentration. Vive la France*» (Clara, 2015). Seria amb el pas del temps que el mot camp d'internament s'acabaria imposant a França, tal vegada per dissociar els seus camps dels camps de concentració de l'Alemanya nazi.

Imatge 7. Placa del monòlit a la platja d'Argelers.
© In Between? project - ENRS

Imatge 8. Detall de l'interior del Mémorial du Camp D'Argelès. Antiga ubicació (Chateau Valmy)
© Foto MUME

La platja de *Saint-Cyprien* és un lloc molt turistitzat actualment, disposant de blocs d'apartaments de dimensions considerables, hotels, comerços i serveis de restauració. La principal referència a l'exili, que no al camp, la trobem a tocar de la platja, on hi ha el monument a Lluís Companys. Es tracta d'una peça realment interessant des del punt de vista memorial. Això és així perquè l'espai no té absolutament res a veure amb la figura d'en Companys més enllà de la genèrica història de l'exili, ja que mai va trepitjar el camp de *Saint-Cyprien*. El que crida l'atenció, però, és que és un monument erigit l'any 1974, una data absolutament avançada a qualsevol iniciativa de recuperació memorial de l'exili, tant a França com a Espanya, on encara perdurava la dictadura franquista. Si bé és cert que la placa fa referència no només a Companys sinó a tots els catalans morts en defensa de la llibertat enrolats a l'exèrcit francès, el fet de destacar la seva figura és prou simptomàtic de la seva rellevància a totes dues bandes de la frontera pirenaica. El monument és obra de l'escultor Miquel Paredes i fou encarregat per l'aleshores alcalde de *Saint-Cyprien* Joan Olibó, històric militant socialista i antic resistent.

També existeix una placa al cementiri del poble en honor als morts oficials del camp, així com un altre monument a les víctimes en aquella part del poble on hi havia en el seu moment el cementiri del camp de *Saint-Cyprien*.

— Elna /Elna

Com a contrapunt a les dramàtiques històries viscudes als camps de concentració trobem la història de la Maternitat d'Elna. En aquest poble agrícola existí, entre novembre 1939 i maig de 1944, un espai on les dones embarassades recloses als camps podien donar a llum a les seves criatures en condicions dignes.

Elizabeth Eidenbenz, una jove mestra suïssa membre de Societat Civil Internacional, fou l'encarregada de dirigir aquest projecte a través de l'organització «*Ayuda Suiza a los niños de España*» i posteriorment de la Creu Roja Internacional. L'espai físic on funcionà la Maternitat fou el *Chateau d'en Bardou*, un palauet burgès a les afores del poble. Gairebé sis-centes¹⁰ criatures foren portades al món dins la Maternitat d'Elna, de les quals aproximadament quatre-centes eren de mares espanyoles i la resta de mares jueves o gitanes víctimes de la persecució nazi.

Després de la Segona Guerra Mundial la història de la Maternitat restà absolutament oblidada per tothom. Moltes dècades després, fruit de l'acció d'un dels nens jueus allà nascuts anomenat Guy Eckstein, i el que fou el propietari que a partir dels anys noranta restaurà l'edifici, François Charpentier, la memòria de la maternitat ressorgí a la llum i l'Elizabeth Eidenbenz, encara viva, rebé diversos reconeixements per la seva tasca: justa entre les nacions l'any 2002 —Israel—, Creu d'Or de l'Ordre Civil i la Solidaritat Social —Espanya- i Creu de Sant Jordi —Catalunya— l'any 2006, i la Legió d'Honor —França— el 2007.

L'ajuntament d'Elna liderat per Nicolas Garcia, alcalde descendent de l'exili, gestionà a partir de l'any 2004 l'adquisició de l'edifici i la seva progressiva adaptació com a espai museístic. Avui dia és un espai consolidat que rep de manera regular més de 25.000 visitants anuals i que la pròpia Elizabeth Eidenbenz, morta l'any 2011, va col·laborar a consolidar amb el seu arxiu personal.

— Collioure / Cotlliure

Aquest petit poble amb enorme encant, aleshores un clàssic indret de pescadors i ara un recurrent destí turístic, disposa d'elements patrimonials de gran valor en referència a la Retirada. Per aquí passaren molts d'aquells refugiats que venien resseguint la ruta costanera des del pas fronterer del Coll dels Belitres, entre Portbou i *Cerbère*.

El propi Castell de *Collioure*, conegut com *Chateau Royal*, amaga una de les històries més dures i vergonyants, alhora que poc conegudes, de la Retirada en sòl francès. Allà

10. Algunes fonts parlen de 595 i altres de 597.

Imatge 9. Monument a Companys i als catalans caiguts. Platja de Saint-Cyprien. © Foto MUME

Imatge 10. Monument a les víctimes del Camp de Saint-Cyprien. © Foto MUME.

Imatge 11. Vista exterior de la Maternitat d'Elna. © In Between? project - ENRS

va funcionar un camp molt concret, denominat per les autoritats franceses com a «Centre de Reagrupament Especial» o «Camp Especial», per on van passar aquells refugiats considerats com a «extremistes» i/o «perilloses». Es tractava d'un camp disciplinari on els exiliats espanyols hi eren destinats com a mesura repressiva. La seva existència no va estar exempta de polèmiques i secretisme, i gràcies a la pressió d'una part de l'esquerra francesa es va poder finalment desmantellar. Es calcula que durant el temps que va estar en funcionament, entre març i desembre de 1939, hi van passar al voltant d'un miler de persones (Tuban, 2003).

La història que sí és àmpliament reconeguda arreu és la del poeta Antonio Machado. Fugit a través de Portbou, arribà amb part de la seva família a *Collioure* el 28 de gener de 1939, i s'hi allotjaren a l'Hostal Quintana, avui dia una casa particular. El seu delicat estat de salut no el permeté viure més enllà del 22 de febrer, quan va morir i *Collioure* va presenciar un multitudinari enterrament on van poder assistir alguns militars republicans confinats al *Chateau Royal*. La tomba definitiva del poeta no acabà d'instal·lar-se fins l'any 1958, on també hi descansen les despulles de la seva mare Ana Ruiz, morta només 3 dies després del poeta. El carrer que porta de l'Hostal Quintana al cementiri s'anomena *Rue d'Antonio Machado*, i la seva tomba és un autèntic lloc de peregrinació i d'homenatge als ideals republicans.

— Rivesaltes / Ribesaltes

A les afores del poble de *Rivesaltes*, tocant a Perpinyà, es troben encara avui dia algunes de les poques restes materials de l'època dels camps d'internament al sud de França.

El camp de *Rivesaltes* fou ideat per la França de Vichy que, aprofitant la infraestructura existent al *Camp Joffre* —camp d'ensinistrament militar— l'inaugurà com a camp de reclusió l'any 1941. A diferència de la resta de camps del seu voltant, sorgits fruit de la conjuntura de la Retirada i executats amb un cert grau d'improvisació, aquest serà un camp amb vocació de centralitzar el sistema d'internament i d'alliberar gradualment el territori de la resta de camps. Ben aviat entrà dins la dinàmica de la reclusió i la deportació de la Segona Guerra Mundial, ja que un cop els nazis ocupen el sud de França es converteix en camp de trànsit. Allà s'hi concentraria i classificaria a la població que més tard seria deportada als camps d'extermini de l'est d'Europa, jueus i gitanos majoritàriament. Tingué molts més usos amb posterioritat: camp de presoners nazis a la postguerra, camp d'acollida d'*Harkis* algerians¹¹ després de la Guerra d'Algèria, o fins i tot centre de retenció administrativa entre finals dels anys vuitanta i el 2007.

A l'octubre de 2015 s'inaugura el *Mémorial de Rivesaltes*. Es tracta d'un espectacular museu amb un edifici de nova planta de 4.000 metres quadrats on, a través d'una

11. Algerians musulmans que combateren al costat de l'exèrcit francès durant la Guerra d'independència d'Algèria.

Imatge 12. Antic Hostal Quintana a Collioure. © Foto MUME

Imatge 13. Vestigis del Camp de Rivesaltes. © In Between? project - ENRS

Imatge 14. Coll dels Belitres, Portbou. © Foto MUME

museografia de darrera generació amb predomini de l'audiovisual, el visitant pot fer un recorregut històric des dels temps de la Guerra Civil espanyola fins a gairebé l'actualitat, amb el tractament dels episodis relatius als refugiats d'arreu del món. La visita es complementa amb un circuit exterior on poden contemplar-se les restes d'alguns dels barracots del camp.

— Portbou

El poble de Portbou és l'últim municipi costaner a l'estat espanyol abans de la frontera amb França. Tal com el seu homònim francès, *Cerbère*, Portbou nasqué com a municipi al segle XIX fruit de les necessitats de l'entramat ferroviari de frontera. A causa de les diferents amplades de via entre Espanya i França eren necessàries infraestructures ferroviàries com les creades a Portbou i *Cerbère* i, amb elles, poblacions que les hi poguessin donar cobertura.

El pas fronterer entre Portbou i *Cerbère* fou el segon més utilitzat durant la Retirada després del de La Jonquera i El Pertús, i el camí oficial era la carretera que uneix tots dos termes municipals i tots dos estats, espanyol i francès, al Coll dels Belitres. En aquest punt fronterer s'inaugurà l'any 2009 el Memorial de l'Exili del Coll dels Belitres, fruit de la col·laboració entre el Memorial Democràtic, l'ajuntament de Portbou i el Museu Memorial de l'Exili.

Com ja s'ha fet esment anteriorment, a Portbou no només existeix patrimoni memorial referent a l'exili, sinó que gràcies a la doble direcció de la frontera, podem parlar dels evadits de la Segona Guerra Mundial. Es tractava d'aquelles persones que fugien del nazisme i empenien camí cap al sud dels Pirineus. Entre tots ells destaca la figura del filòsof jueu alemany Walter Benjamin, qui va aconseguir arribar a Portbou amb la intenció de seguir camí fins a Lisboa i finalment arribar a Nova York. En ser detingut per les autoritats espanyoles i obligat a retornar a territori nazi ocupat, decidí suïcidar-se, i els seus dies acabarien així a Portbou. A més d'una ruta senyalitzada, amb diversos marcadors relacionats amb Walter Benjamin i la seva estada al poble, l'element més significatiu referent a la seva memòria és el Monument Passatges, creat per l'artista israelià Dani Karavan i inaugurat l'any 1994. La intervenció artística, que juga amb les possibilitats i mancances del terreny, es troba a les afores del cementiri municipal, on romanen les despulles del filòsof dins de l'ossari.

Rutes

El ventall d'indrets memorials repartits per tota la geografia de la Catalunya transfronterera en relació a l'exili republicà o Retirada es ampli i, tot i versar sobre un mateixa narrativa històrica i memorial, és també realment divers. Trobem municipis molt petits, petits o mitjans. Indrets rurals de camp, de platges turístiques, de muntanya o més ur-

Imatge 15. Senyalització Memorial Walter Benjamin. Exterior del cementiri de Portbou.
© Foto MUME

banitzats. Els trobem a l'estat francès i a l'espanyol, a la Catalunya Nord o al principat. Alguns disposen d'estratègies avançades en la seva difusió patrimonial, d'altres ho desitjarien. Hi ha llocs amb equipaments incipients, d'altres amb equipaments consolidats i n'hi ha que no en tenen cap.

Davant d'aquesta heterogeneïtat de línies d'actuació i de diferents voluntats i capacitats per a portar a terme, o no, estratègies de valorització del patrimoni memorial, les rutes es presenten com una opció assequible alhora que solvent. Amb un bagatge d'una dècada promovent i executant les rutes del l'exili des del MUME, presentarem un breu recull d'allò que s'ofereix de manera regular, que són aquelles rutes amb més demanda i, per tant, més presència i recorregut.

La gestió i actualització de les rutes, així com la seva logística i contingut, són responsabilitat del servei educatiu del MUME. Mitjançant concurs, aquest es troba gestionat des dels seus inicis i fins l'actualitat per Educ'Art, una empresa amb seu a Olot i molt arrelada al territori gironí i el seu patrimoni. L'origen de les rutes de l'exili, però, és més antic que el propi museu.

L'arrel principal la trobem en un projecte liderat pel departament de pedagogia de la Universitat de Girona (Marquès, 2014; Font *et al.* 2016), el qual seria adaptat amb posterioritat pel servei educatiu del MUME. Una primera experiència es desenvolupa el curs 2001-2002 en el marc de l'assignatura d'Història de l'Educació, dins els estudis de Pedagogia, Magisteri i Educació Social de la UdG. Era una pràctica incorporada a l'esmentada assignatura, que portava per títol «Ruta de l'Exili». Es partia de la base de l'interès de l'alumnat per conèixer les característiques del món educatiu del recentment superat segle XX. L'experiència d'anys anteriors aconsellava apropar-se de manera pràctica ja que, tractant-se dels darrers capítols curriculars, sempre és difícil arribar-hi o si més no fer-ho de manera que es pugui tractar el tema en profunditat. Així, per tal d'abordar l'estudi de l'educació al segle XX a casa nostra, era molt interessant resseguir les passes vitals

d'aquells protagonistes que, en finalitzar la Guerra Civil, van haver d'exiliar-se per culpa del model educatiu que practicaven i defensaven. Llocs com Argelers, Cotlliure o Agullana, entre d'altres, passaven a formar part de les rutes de l'exili del departament de Pedagogia de la UdG. Ja aleshores es feia servir una metodologia vivencial que encara s'utilitza a les rutes actuals, on la lectura de diversos testimoniatges sobre el terreny facilita l'empatia entre visitant, espai, i el propi testimoni i la seva memòria.

Centrant-nos en l'oferta actual de les rutes de l'exili del MUME, trobem tot un seguit de rutes ja articulades i consolidades. Tanmateix, existeix la possibilitat de, si la logística ho permet, tractar de construir les rutes a la carta. S'ha obviat en aquest text referenciar algunes rutes, realitzades intermitentment, com les de *Rivesaltes* o *Prades*. Per la política d'exclusivitat promoguda pel *Mémorial de Rivesaltes* en el primer cas, i per la desactualització deguda a la manca de demanda en el segon, són rutes que no formen part del l'oferta oficial. En qualsevol cas, les rutes tipus del servei educatiu cada nou curs poden ser remodelades o actualitzades, per tant aquí mencionarem aquelles rutes consolidades al llarg dels anys obviant aquests petits detalls i centrant-nos en l'estructura base. Totes elles coincideixen en què el punt de sortida és la visita guiada al MUME i, així, amb una base sòlida sobre els fets històrics de la Guerra civil i l'exili, el visitant pot endinsar-se de ple en el coneixement d'aquelles històries més concretes lligades al territori.

— Camins de l'Exili

La ruta coneguda com Camins de l'Exili és la més propera i la que disposa de més variants. Es tracta també de l'única que consisteix en la realització d'un itinerari executat majoritàriament a peu.

Comença amb el trasllat en vehicle fins al primer punt de la ruta. Aquest pot ser el poble d'Agullana, on es coneixerà la història del poble i la seva relació amb els organismes republicans allà ubicats prèviament a l'exili, així com les vicissituds del món intel·lectual català abans, durant i després de la guerra.

Pot començar sinó directament a La Vajol, on la visita a la Mina Canta és quelcom ineludible, i de camí es veu el Mas de Can Barris. La conjunció d'aquests dos elements patrimonials de memòria ajuda a contextualitzar profundament el paper d'aquesta petita població durant la Retirada. Les restes d'una garita de vigilància del cos de Carabiners¹², tot just al creuament de camins entre la residència temporal del president Azaña i el lloc amagatall del tresor de la República, fa palès fins a quin punt allò va ser un indret estratègic de vital importància.

A continuació cal reprendre el camí en vehicle seguint la carretera en direcció al Coll de la Manrella, per aturar-se a l'alçada del sempre amigable Restaurant Can Manrella,

12. Cos armat, fundat l'any 1829, a càrrec de la vigilància de fronteres i costes. Fou suprimit per Franco l'any 1940, incorporant-se les seves funcions a la Guàrdia Civil.

Imatge 16. Placa homenatge a les autoritats republicanes instal·lada pel Centre Excursionista Empordanès al Coll del Lli.
© In Between? project - ENRS

Imatge 17. Monument als exiliats republicans, Les Illes. © Foto MUME

Imatge 18. Esplanada del Coll de la Manrella amb Monument a Lluís Companys i senyalització del Memorial Democràtic.
© Foto MUME

on a pocs metres comença el camí del Coll del Lli, que es fa a peu. Després d'uns 20 o 30 minuts de pujada s'arriba al cim i allà, al mateix punt fronterer, trobem la senyalització del Memorial Democràtic, ubicada l'any 2009, així com una placa del mateix any instal·lada pel Centre Excursionista Empordanès. Totes dues ens recorden que aquell va ser el pas per on Lluís Companys, Manuel Azaña, Juan Negrín¹³, José Antonio Aguirre i Diego Martínez Barrio van marxar a l'exili.

La ruta encara pot allargar-se en la seva versió més extensa, on el següent destí seria el poble de *Las illas*. Caldrà resseguir a peu el camí descendent, deixant enrere el Coll del Lli, i en uns altres 20 o 30 minuts s'arribarà al primer poble en sòl francès, tal com van fer els exiliats en el seu dia. La placa ubicada a l'Hostal dels Trabucaires l'any 1990, o el Monument a la República, erigit un any abans, ens recorden aquells fets.

Des d'aquí es pot desfer el camí fins a recuperar el vehicle o es pot fer la volta travessant per la pista que condueix de *Las illas* al Coll de la Manrella, i allà incorporar-se de nou a la carretera. Al Coll de la Manrella, tot i no ser el lloc de pas original, es troba el Monument a Lluís Companys. Aquest element memorial, tal com passa amb el que es troba a la platja de *Saint-Cyprien*, va ser erigit molt abans d'encetar-se qualsevol política envers la recuperació de la memòria de la República o de l'exili, l'any 1981 en aquest cas.

— Records de l'exili

Aquesta ruta transcorre íntegrament a territori francès, i és necessari el desplaçament en vehicle. L'objectiu es conèixer de primera mà, i de manera vivencial, els principals llocs de la Retirada.

El primer punt pot variar segons es visiti la platja de *Saint-Cyprien* o la d'*Argelès*. En qualsevol cas, l'objectiu és el mateix a tots dos llocs. Copsar la duresa i la fredor dels llocs que van passar de ser platges de petits pobles rurals a ser espais de confinament on es consumava la pèrdua dels elements de benestar més elementals, com la higiene, la intimitat, l'alimentació, la salut o la seguretat. És consumava, tanmateix, la lluita individual i col·lectiva per mantenir la dignitat. En aquest cas, la lectura de testimonis és clau per tal d'assolir aquest grau de complicitat i d'empatia amb la memòria de l'espai i les memòries dels protagonistes. Tot i semblar una cosa trivial, les condicions meteorològiques poden ser un gran aliat en aquest sentit. Una dia d'hivern, fred, plujós o amb forta tramuntana, palesa la situació real dels protagonistes de la història, i apropa molt més al visitant a la seva realitat que no pas gaudint de la visita un dia solejat a la sorra de la platja.

13. Juan Negrín creuà amb la resta de la comitiva republicana la matinada del 5 de febrer de 1939, però ho feu a mode exemplar, ja que acabaria desfent el camí per tornar a territori empordanès i marxar novament pel pas principal de La Jonquera - El Pertús la matinada del 9 de febrer. Amb posterioritat es traslladaria al territori restant de l'Espanya republicana fins a la fi del conflicte.

Imatge 19. Muntatge fotogràfic passat-present a la platja d'Argelers. © In Between? project – ENRS (Clàudia Freixes)

La fotografia original és d'autoria desconeguda. Ha estat extreta de Solé i Tuban (2010: 70), "Cedida pel Musée de la Résistance Nationale".

Imatge 20. Detall del l'interior del Mémorial du Camp d'Argelès. Nova ubicació (Avenue de la libération). © In Between? project - ENRS

Imatge 21. Tomba d'Antonio Machado i Ana Ruiz al cementiri de Collioure. © Foto MUME

L'altre punt de la ruta és la Maternitat d'Elna. La visita transcorre aproximadament durant una hora de temps, durant el qual es poden conèixer els espais de la casa i posar-los en relació amb les històries viscudes a la Maternitat. El context històric en el qual es desenvolupà el projecte liderat per Elizabeth Eidenbenz; les implicacions d'aquesta amb la seva organització així com amb autoritats i mares; o tot el procés de conversió d'un lloc mort i oblidat en un potent espai de memòria referent al territori formen part dels continguts imprescindibles d'aquesta visita. La ruta finalitza després de la visita a la Maternitat.

— El camp d'Argelers. La quotidianitat de l'internament

Aquesta ruta existeix a partir de la inauguració, l'any 2014, del *Mémorial du Camp d'Argelès*. Funciona de manera semblant a la ruta Records, amb la diferència que es centra exclusivament en el cas d'*Argelès-sur-Mer*.

La primera part de la ruta consisteix en la visita al *Mémorial du Camp d'Argelès*. Es tracta d'un petit centre d'interpretació dividit en dues àrees. Una primera dedicada al context espanyol en referència a la Guerra Civil i a la Retirada i una altra centrada en la quotidianitat del camp. La primera part, més enllà de l'aprofitament d'alguns recursos audiovisuals realment funcionals a nivell didàctic, és obviada per no caure en redundàncies discursives. La segona, però, es mostra realment útil, ja que aporta informació concreta sobre totes les vessants implicades en el dia a dia dels presoners i ajuda a la posterior contextualització a la platja.

La segona part de la ruta, com ja s'ha comentat en referència a la ruta Records, consisteix en anar a la platja d'Argelers per tal d'aprofundir en el factor vivencial, aprofitant aquest plus que la visita anterior ha donat a nivell de continguts. Aquesta en seria la part final.

— L'Exili dels intel·lectuals. Cotlliure i Antonio Machado

Aquesta ruta, després de la visita al museu, consisteix en un recorregut pel poble nord-català de *Collioure*. Com el propi nom indica, està centrada en la figura del poeta Antonio Machado, però sempre en un context on el món intel·lectual n'és protagonista. Podríem dir que el recorregut més estandarditzat d'aquesta ruta transcorre per tres punts.

Un primer punt, a la zona de la platja i el castell, amb la introducció històrica al territori: el pas d'un antic poblet de pescadors a un important focus turístic. Es parla del paper estratègic dels pobles de costa en el transcurs de la Retirada, i es fa referència al castell, tant a nivell històric com sobretot pel que fa a la seva relació amb el món concentracionari francès de l'any 1939. S'incorporen al relat els diferents intel·lectuals republicans i el seu paper abans i durant l'exili, i pot introduir-se la figura vital d'Antonio Machado i llegir algun dels seus primers poemes.

Imatge 22. Búnquer alemany al Coll dels Belitres. © Foto MUME.

Equipat amb la torreta d'un canó Panzer 38 (t), de la qual avui només se'n conserva una part, ja que el canó de 37 mm va ser robat l'any 2012.

Imatge 23. Placa ubicada a l'edifici de l'antiga Fonda França, Portbou.
© Foto MUME

Imatge 24. Vista exterior del Memorial Passatges. Exterior del cementiri de Portbou.
© Foto MUME

El segon node és la Plaça del Mercat. Allà va ser el punt on va arribar Antonio Machado i la seva família des de l'estació de tren. L'antic comerç de *Mme Figueres*, avui dia una vinoteca, i l'Hostal Quintana, avui una llar particular, són testimoni directe dels dies que Machado va viure a *Collioure*. A més d'alguns testimonis de l'època que relaten la senzillesa i humilitat dels Machado durant aquells dies, el gruix de la narrativa versa sobre la manera com Machado va haver de fugir d'Espanya.

La darrera part consisteix en caminar fins a la tomba del poeta tot resseguint el carrer que porta el seu mateix nom. Un cop allà s'explica la llarga i accidentada història de la tomba, que necessità gairebé dues dècades per a ser finalment establerta, i es llegeix algun poema de la darrera època que serveix per tancar la jornada a mode d'homenatge.

— Portbou i Walter Benjamin. La retirada i la Segona Guerra Mundial

Aquesta ruta, igual que en el cas de Cotlliure, transcorre únicament pel poble de Portbou. Es pot aprofitar la visita al museu per introduir amb més profunditat algun dels punts comuns que presenten l'exposició permanent del MUME i el terreny de la ruta. Podem dir, també, que l'activitat es divideix en tres parts clarament diferenciades.

La primera seria al Coll dels Belitres. Per arribar a aquest punt fronterer a dalt d'un petit cim es pot accedir a peu, travessant la muntanya, o en vehicle. És un lloc espectacular des d'on es possible parlar no només de l'exili sinó també de la particular història de Portbou i *Cerbère*. L'existència d'algun vestigi patrimonial de caire defensiu, ubicat durant els temps de l'ocupació nazi al sud de França (Clara, 2016), facilita la contextualització de la dualitat de la frontera i la introducció al tema dels evadits de la Segona Guerra Mundial, d'entre els quals destaca la figura de Walter Benjamin.

La segona part transcorre per l'interior del poble, a través dels diferents espais senyalitzats pel Memorial Democràtic com a Ruta Walter Benjamin. Resulta interessant baixar a peu des del coll, tot i que depenent de les necessitats del dia es pot fer el trajecte en vehicle. Hi ha marcadors a la rambla i al peu del passeig marítim que fan referència a la vida i història de Walter Benjamin, però tal vegada aquells més rellevants són els que es troben sobre la Fonda França, ara una casa particular, i al peu de l'estació de tren. El primer va ser el lloc on es va suïcidar i el segon el lloc a on va anar a parar i va ser retingut per les autoritats espanyoles.

La tercera part consisteix en visitar el cementiri, on trobem tant les plaques memorials a l'interior com el Monument Passatges de Dani Karavan a l'exterior. L'aprofitament d'aquest recurs artístic i memorial d'una manera interioritzada per cada visitant és la millor manera de concloure l'activitat.

RUTA	MUNICIPIIS	ESPAIS	RELATS GENÈRICS	RELATS ESPECÍFICS
CAMINS DE L'EXILI	-AGULLANA -LA VAJOL -LES ILLES	-CI Exili Cultural Català 1939 i Espais senyalitzats d'Agullana -Monument a l'Exili i Mina Canta a La Vajol -Hostal dels Trabucaires i Monument a la República de Les Illes -Coll de la Manrella	-Guerra Civil i exili -Exili cultural -Salvament del tresor artístic	-Impacte de l'exili a nivell local -Lluís Companys -L'or de Moscou -El setè camió -La família Gràcia
RECORDS DE L'EXILI	-ARGELERS -SANT CEBRIÀ -ELNA	-Platja <i>Argelès</i> i cementiri espanyols -Platja <i>Saint-Cyprien</i> -Maternitat d'Elna	-Guerra Civil i exili -Internament i deportació	-La vida als camps -Memòria de la Retirada -Acció humanitària -E. Eidenbenz
LA QUOTIDIANITAT DE L'INTERNAMENT	-ARGELERS	-Platja <i>Argelès</i> i cementiri espanyols - <i>Mémorial du Camp d'Argelès</i>	-Guerra Civil i exili -Internament i deportació	-La vida als camps -Memòria de la Retirada
COTLLIURE I MACHADO	-COTLLIURE	-Platja i castell -Plaça del mercat -Cementiri i tomba Antonio Machado	-Guerra Civil i exili -Exili intel·lectual	-Antonio Machado: història i memòria -Castell de <i>Collioure</i>
PORTBOU I WALTER BENJAMIN	-PORTBOU	-Coll dels Belitres -Marcadors Walter Benjamin -Monument Passatges	-Guerra Civil i exili -Evadits 2a G.M.	-La frontera dual -Walter Benjamin: història i memòria

Taula 1: Classificació de les rutes de l'exili del MUME (Elaboració pròpia).

Conclusions

Les rutes o itineraris són una imponent eina amb la qual poder treballar en favor de la valorització del patrimoni. Ho són, especialment, en casos on els recursos són bàsics i on el patrimoni pot ser dispers a nivell territorial però homogeni a nivell narratiu. Tal és el cas de la memòria de l'exili republicà, tardanament patrimonialitzada i amb els inconvenients provinents de treballar en territori transfronterer.

Després d'una dècada en servei, el MUME compta amb una oferta consolidada de rutes que ajuden a condicionar les narratives memorials del territori, funcionant com autèntiques frontisses d'alguns espais que, d'una altra manera, romandrien inconnexos i, per tant, lluny del seu valor patrimonial real. Aquesta oferta es complementa amb les diferents accions dutes a terme pel museu per tal de confirmar el que és la seva autèntica vocació, sortir de les 4 parets de l'edifici i convertir-se en referent cultural del territori. Un museu no arrelat al seu entorn es un museu desaprofitat, i amb les seves accions artístiques, educatives, commemoratives o promocionals, el MUME es fa visible més enllà del seu lloc físic i, per tant, exprimeix una bona part del seu potencial.

Les rutes de l'exili, promogudes i executades des del Museu Memorial de l'Exili des dels seus inicis però amb un llarg recorregut des dels temps de les pràctiques del departament de Pedagogia de la UdG, poden ser considerades com una iniciativa pionera en l'àmbit de la valorització del patrimoni memorial transfronterer català. Són, d'igual manera, l'activitat principal que vertebrava el gruix de les accions educatives del MUME. El poder que aporta el trepitjar territori és quelcom molt més profund que el que es pot trobar dins un aula (Roca, 2004; Marquès, 2014), i el poder aprofitar aquests espais tot afavorint un aprenentatge vivencial és un important atractiu per a docents, alumnes, i visitants en general.

Les rutes de l'exili encara tenen molt recorregut per endavant. Amb el suport de les diferents administracions i organitzacions implicades en el seu funcionament, és possible passar de l'actual consolidació al punt on noves iniciatives de valorització puguin ser plantejades. Els models d'itineraris culturals promoguts per ICOMOS o el Consell Europeu poden ser un bon mirall de bones pràctiques de cara al futur.

Bibliografia

- BOULIOU, C. (2013): «Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires», *Cahier Espaces*, 313: 68-71.
- CALVET, J. (2008): *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*, L'Avenç, Barcelona.
- CLARA, J. (2010): *Els fortins de Franco: Arqueologia militar als Pirineus*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

- CLARA, J. (2015): «Camps de reclusió, camps de concentració». A P. PAGÈS (Dir.): *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Ed. Base, Barcelona: 109-136.
- . (2016): *Nazis a la frontera dels Pirineus Orientals (1942-1944)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- CAVAIGNAC, F. i DEPERNE, H. (2003): «Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État», *Cahier Espaces*, 80: 12-21.
- DA SILVA, M. i BOUGON, L. (2013): «Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France», *Cahier Espaces*, 313: 48-51.
- FONT, J. (2009): «A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME», *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5: 105-113.
- FONT, J., GONZÁLEZ, D., DOMÈNECH, G. i MARQUÈS, S. (2016): «La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo». A I. ARRIETA (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados (71-98)*. Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial, Bilbao: 71-98.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, D. (2014): «La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática», *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4 (especial): 36-49.
- . (2016): «La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán», *PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5): 1267-1280.
- . (2017): «La valorització patrimonial dels Espais de Memòria a Catalunya: del deure social a l'estratègia turística», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 9: 57-65.
- GONZÁLEZ, D. i FONT, J. (2016): «La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios», *Revista MIDAS-Museus e Estudos Interdisciplinares*, 6 [en línia], <http://journals.openedition.org/midas/1030> consulta 09-01-18.
- HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J. (2011): «Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales», *PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 9 (2): 225-236.
- HERTZOG, A. (2013): «Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire», *Cahier Espaces*, 313: 52-61.
- ICOMOS (2008): *Carta de Itinerarios Culturales*. Comité Científico Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC). Asamblea General de l'ICOMOS, Quebec [en línia], https://www.icomos.org/quebec2008/resolutions/pdf/GA16_Resolutions_final_ES.pdf consulta 09-01-18.
- Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE 310/ 53.410.
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC 5.006/ 45.172.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Mª I. (2006): «Diseño y programación de itinerarios culturales», *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60: 20-33.

- LÓPEZ-GUZMÁN, T. i SÁNCHEZ, S. (2008): «La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas», *Pasos-Revista de turismo y patrimonio cultural*, 6 (2): 159-171.
- MANTEI, C. (Dir.) (2012): *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*, Atout France, Paris.
- MARQUÈS, S. (2014): «Trepitjant historia! Una ruta d'exili amb universitaris», *Temps i espais de memòria. Revista digital del Memorial Democràtic*, 2: 21-24.
- MARTÍNEZ, A. (2014): «La postguerra del Patrimoni Artístic a l'Alt Empordà febrer-setembre 1939», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 45: 143-174.
- Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC 5.576/ 14.651.
- PECHANSKY, D. (2002): *La France des camps. L'internement, 1938-1946*, Gallimard, Paris.
- PUJOL, E. (2003): «El Museu de l'Exili de La Jonquera», *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1: 67-78.
- PUJOL, E. (2009): «Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939», *Mirmanda*, 4: 74-83.
- RENGIFO, J. I. (2006): «Rutas culturales y turismo en el contexto español», *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60: 115-125.
- RIERA, F. (2016): *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural*, Universitat de Girona, Girona (TFM).
- ROCA, J. (2004): «L'itinerari com a forma artística, la ciutat i la ciutadania». A VV.AA. *Tour-ismes. La derrota de la dissensió. Itineraris crítics*, Fundació Antoni Tàpies, Barcelona: 101, 113.
- SOLÉ, F. i TUBAN, G. (2010): *Camp d'Argelers 1939-1942*, Cossetània Edicions, Valls.
- SUÁREZ-INCLÁN, Mª R. (2003): «Los itinerarios culturales», *The CIIC Scientific Magazine* [en línia], http://www.esicomos.org/Nueva_carpetas/TCSM/ponencia_MARIAROSA-SUAREZ.htm consulta 09-01-2018.
- TRESSERRAS, J. (2005): «Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica». *Cuadernos del Patrimonio Cultural y turismo*, 15: 13-56.
- TUBAN, G. (2003): *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Chateau Royal en 1939*, Editions Mare Nostrum, Perpignan.
- URBAIN, J.D. (2003): «Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif», *Cahier Espaces*, 80: 5-7.
- VINYES, R. (2009): «La memoria del Estado». A R. VINYES (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, RBA Libros, Barcelona: 23-66.
- VINYES, R. (2016): «Memoria, democracia y gestión», *História e Perspectivas*, 54: 11-22.

NÚMERO EXTRAORDINARIO

EL EXILIO REPUBLICANO Y EL RETORNO EN MEDIOS DIGITALES Y AUDIOVISUALES

**DEL PATRIMONIO AL TESTIMONIO: EL PROYECTO
“IN BETWEEN?” Y LA MEMORIA DEL EXILIO REPUBLICANO**

**From heritage to testimony: the “In Between?” project
and the memory of the republican exile**

David González Vázquez

Observatorio Europeo de Memorias - Universidad de Barcelona
david.gonzalez@ub.edu
Orcid: [0000-0003-0184-091X](https://orcid.org/0000-0003-0184-091X)

Ricard Conesa Sánchez

Observatorio Europeo de Memorias - Universidad de Barcelona
rconesa@ub.edu
Orcid: [0000-0002-5384-6857](https://orcid.org/0000-0002-5384-6857)

Jordi Guixé Corominas

Observatorio Europeo de Memorias - Universidad de Barcelona
jordiguixe@ub.edu
Orcid: [0000-0003-3060-764X](https://orcid.org/0000-0003-3060-764X)

Recibido: 03-11-2020 - Aceptado: 12-03-2021

Cómo citar este artículo/Citation:

David González Vázquez, Ricard Conesa Sánchez y Jordi Guixé Corominas, “Del patrimonio al testimonio: el proyecto “in between?” y la memoria del exilio republicano”, *Hispania Nova*, 1 Extraordinario (2021): 81 a 121.

DOI: <https://doi.org/10.20318/hn.2021.6180>

Copyright: © HISPANIA NOVA es una revista debidamente registrada, con ISSN 1138-7319 y Depósito Legal M 9472-1998. Los textos publicados están –si no se indica lo contrario– bajo una licencia [Reconocimiento-Sin obras derivadas 3.0 España](https://creativecommons.org/licenses/by-nd/3.0/es/deed.es) de Creative Commons. Puede copiarlos, distribuirlos y comunicarlos públicamente siempre que cite su autor y la revista y la institución que los publica y no haga con ellos obras derivadas. La licencia completa se puede consultar en: [http://creativecommons.org/licenses/by-nd/3.0/es/deed.es](https://creativecommons.org/licenses/by-nd/3.0/es/deed.es)

Resumen: El continuo desarrollo de las nuevas tecnologías, una política patrimonial focalizada en los lugares de memoria del exilio republicano español y el desarrollo de nuevas redes internacionales que promueven proyectos vinculados a la memoria colectiva en Europa, ha permitido que surjan nuevas experiencias colaborativas como el proyecto “In Between?”. Impulsado por la European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) y dirigido a jóvenes estudiantes de toda Europa, una de las ediciones de este proyecto fue realizada en la frontera francoespañola. Distintos estudiantes de diferente nacionalidad compartieron una experiencia de investigación y recogida de datos de varios espacios memoriales y testimonios del exilio republicano español, una memoria que ha marcado para siempre diferentes municipios alrededor de la frontera, creando una identidad singular.

Palabras clave: memoria, frontera, exilio republicano, Retirada, Pirineos

Abstract: The continuous development of new technologies, a patrimonial policy focused on places of memory of the Spanish republican exile and the development of new international networks that promote projects linked to collective memory in Europe, has allowed new collaborative experiences to emerge, such as the “In Between?”. Promoted by the European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) and aimed at young students from all over Europe, one of the editions of this project was carried out on the Franco-Spanish border. Different students of different nationalities shared an experience of research and data collection from various memorial spaces and testimonies of the Spanish republican exile, a memory that has forever marked different municipalities around the border, creating a unique identity.

Keywords: memory, border, Republican exile, Retirada, Pyrenees

INTRODUCCIÓN

El exilio republicano español o “la Retirada” (tal y como se conoce en territorio francés al éxodo masivo de aproximadamente medio millón de personas que huían tras la ocupación franquista de Cataluña hacia el país galo), es el principal evento histórico constitutivo de memoria colectiva existente en la frontera pirenaica. Memoria traumática, obviamente, pues conlleva el recuerdo de episodios tan nefastos como una huida forzada con frío, hambre y miseria, y una paupérrima acogida en los campos de internamiento improvisados por el gobierno francés, y el posterior devenir de resistencia y deportación¹.

Un exilio republicano que, sin proponérselo, y tras el bagaje que supuso la Guerra Civil española, tendría su destino ligado al de los medios de difusión gráficos del momento. El recién nacido fotoperiodismo daría buena cuenta de la experiencia, y convertiría al exilio republicano español en el primer gran éxodo poblacional con

¹ Uno de los estudios más completos sobre el exilio republicano español en Francia en Geneviève Dreyfus-Armand, *El exilio de los republicanos españoles en Francia* (Barcelona: Crítica, 2000).

cobertura mediática. De ello se encargaron las principales agencias periodísticas a nivel global, que en aquellos turbulentos días establecieron su base en la ciudad de Perpignan².

La memoria de aquellos hechos, de igual manera que la denominada “memoria histórica” en el conjunto de España, ha aflorado en el territorio a partir de los años 90 del siglo XX. La frontera francoespañola en su vertiente más oriental, *posfrontera* en este caso tras la eliminación de las fronteras políticas en el espacio Schengen en 1995, es considerada como una de las más impermeables de Europa³. Es decir, que aun sin la existencia de la frontera política, perviven de manera consuetudinaria comportamientos socioculturales de división propios de la anterior etapa, así como un arraigado contexto de control policial. Pese a ello, la memoria del exilio republicano ha emergido a ambos lados de la frontera, y puede ser considerada como una de las principales conexiones culturales entre ambas zonas⁴.

Los territorios de frontera tienen sus propias particularidades. Así, la frontera siempre ha de representar una dualidad entre lo bueno y lo malo, entre el reencuentro y la despedida, entre la unión y el conflicto⁵. Como elemento histórico de referencia, su destino será siempre el de modificar su tamaño, ubicación y magnitud social⁶, y, aunque mute y evolucione, la frontera evoca y evocará con frecuencia hechos excepcionales de marcado carácter emocional⁷. Tales son los hechos históricos que en este territorio de frontera son susceptibles de constituir una memoria colectiva, tan poderosos en lo emocional como relevantes en lo analítico. Partiendo de la base del exilio republicano como la estructura histórica y memorial de referencia, su abordaje permite el estudio y análisis de elementos tales como el fascismo, la revolución, la Guerra Civil, la

² Eric Forcada, *De la chute de Barcelone à la Retirada : Report of Wide World Photo for the New York Times*. (Perpignan: Mare Nostrum, 2014).

³ Enric Pujol, “El Cas Català com a Paradigma”, *Mirmanda*, n°3, (2008): pp. 26-28.

⁴ Enric Pujol, “Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939”. *Mirmanda*, n°4, (2009): pp. 74-84

⁵ Michel Foucher, *Fronts et Frontiers: Un Tour du Monde Géopolitique*. (Paris: Fayard, 1991)

⁶ Karl Schlögel, *En el Espacio Leemos el Tiempo: Sobre la Historia de la Civilización y Geopolítica*. (Madrid: Ediciones Siruela, 2007)

⁷ Martine Camiade, “Territori, Paisatge i Exili. Rosselló 1939: Allò Viscut d'una Crisi Humanitària a partir de les Fonts Orals”. Dir. por Jordi Font, *Reflexionant l'Exili: Aproximació a l'Exili Republicà: Entre la Historia, l'Art i el Testimoniatge* (Catarroja: Editorial Afers, 2010), pp: 49-62.

democracia, la resistencia nacional y cultural catalana, los campos de internamiento y sus condiciones de vida, la Segunda Guerra Mundial, los refugiados, la deportación, los derechos humanos, y otros tantos componentes analíticos que se desprenden de la mencionada estructura base que supone el exilio republicano.

Así, existe hoy día una importante topografía memorial de lugares que, a un lado y a otro de la frontera pirenaica, ejercen como difusores de la memoria del exilio republicano y las diferentes evocaciones de ella desprendidas. Museos, centros de interpretación, rutas y señalizaciones, placas, monumentos, son las marcas territoriales⁸ de la memoria que interpelan a ese pasado y, atendiendo a los diferentes grados de valorización de sus elementos, lo difunden, interpretan o analizan.

Del mismo modo, convivimos actualmente con un contexto de constante actualización de los avances tecnológicos, lo cual conlleva una revisión entre las diferentes maneras de relación existentes entre dichos avances y los elementos patrimoniales, en general, y memoriales, en particular. En este aspecto, resulta prácticamente inconcebible el mundo cultural y patrimonial sin la influencia que ejerce hoy día el entorno digital⁹. A nivel de educación patrimonial, tampoco se concibe un ámbito pedagógico solvente, y adaptado a las necesidades y retos de los nuevos tiempos, si no es mediante el uso de las herramientas digitales a disposición de los visitantes¹⁰. En el caso de los dispositivos móviles y sus diversas utilidades en el ámbito educativo, se percibe este avance incluso como una auténtica revolución¹¹.

A la par de estos avances tecnológicos alrededor del mundo digital y sus diferentes usos patrimoniales y educativos, encontramos también la emergencia de nuevos usos sociales en el marco de la comunicación que influyen severamente en el desarrollo de nuevas líneas de trabajo en el mundo digital. Tal sería el caso de las redes

⁸ Elizabeth Jelin y Victoria Langland (Comps.) *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. (Madrid - Buenos Aires: Siglo XXI, 2003).

⁹ Victoria López Benito y Joan Santacana Mestre, "Cultura digital, museos y educación", *Her&Mus. Heritage & Museography*, n.º13, (2013): pp. 8-15. URL: <https://www.raco.cat/index.php/Hermus/article/view/313342> [Consulta: 9-10-2020]

¹⁰ Laia Coma Quintana, "Dinamizar y digitalizar la ciudad: itinerarios urbanos, dispositivos móviles y códigos QR". *Her&Mus. Heritage & Museography*, n.º13, (2013): pp. 63-68. URL: <https://www.raco.cat/index.php/Hermus/article/view/313395> [Consulta: 9-10-2020]

¹¹ T.H. Brown, "Beyond constructivism: navigationism in the knowledge era", *On the Horizon*, n.º14, (2006): pp. 108-120.

sociales, un útil al abasto de las nuevas generaciones que supone una de las principales herramientas existentes para el aprendizaje de cuestiones relativas a la memoria y a la historia. Las redes sociales en la actualidad son, de hecho, una herramienta poderosísima para la transmisión de la memoria¹², como atestiguan casos como el del proyecto #Souvenirs1936, en el cual el alumnado de Bachillerato de un Instituto de Valladolid realiza una aproximación al conocimiento de la Guerra Civil española a través de la construcción de los recuerdos de algunos protagonistas¹³.

Ante este contexto, donde confluyen una rica y extensa representación de elementos patrimoniales ligados a la memoria del exilio y una emergente relevancia de los entornos digitales en el tratamiento de dicha memoria, se ubica el presente artículo y el estudio de caso en él presentado: el proyecto "In Between?" y su edición en el territorio catalán transfronterizo¹⁴. Así, en los siguientes apartados, se presentarán los diferentes lugares de memoria del exilio republicano ubicados a ambos lados de la cordillera pirenaica, los cuáles sirvieron de inspiración y apoyo contextual durante la semana de realización del proyecto dedicada al trabajo de campo. Asimismo, se expondrán los puntos básicos sobre la epistemología y metodología del proyecto "In Between?", y las particularidades concretas que tuvo el desarrollo de la edición realizada en la frontera oriental francoespañola.

LOS ESPACIOS DE MEMORIA DEL EXILIO REPUBLICANO: UN PATRIMONIO TRANSFRONTERIZO

La Guerra Civil española ha trascendido hasta nuestros días legándonos un importante cúmulo de vestigios patrimoniales, tan amplio como diverso y disperso. En el conjunto de España existen elementos patrimoniales, de carácter material e

¹² Matilde Eiroa San Francisco, "Memoria e historia en redes sociales: nuevos soportes de resistencia al olvido de la Guerra Civil española y el Franquismo". *Historia y memoria*, n°21, (2020): pp. 71-108. DOI: <https://doi.org/10.19053/20275137.n21.2020.9659>

¹³ Pablo De Castro Martín y Inmaculada Sánchez-Macías, "#Souvenirs1936. Transmedia y procesos de identidad en el aprendizaje", *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, n°94, (2019): pp. 63-82.

¹⁴ El territorio (o espacio) catalán transfronterizo, es la zona comprendida por la provincia española de Girona y el departamento francés de los Pirineos Orientales. Se trata de una categorización dentro del marco de la Euroregión Pirineos Mediterráneo, de la cual forman parte las CC.AA. españolas de Cataluña e Islas Baleares, junto con la región francesa de Occitania. En el contexto del presente artículo se toma como referencia para referirnos a la frontera francoespañola en su vertiente más oriental.

inmaterial, que se manifiestan en función del papel desempeñado en su día durante el conflicto. Así, aquellos lugares que fueron frente durante largo tiempo disponen de un considerable patrimonio bélico, de igual manera que los espacios de retaguardia disponen de vestigios relacionados con la defensa civil o con la represión, entre otras tipologías. El caso de Cataluña resulta bastante paradigmático en este sentido, puesto que, pese a ejercer como retaguardia casi durante todo el conflicto, dispone de elementos bélicos de primer orden dispersados por lo que fueron los frentes del Segre y del Ebro. Los bombardeos y la defensa antiaérea activa y pasiva, la defensa costera, los campos de aviación o incluso las reminiscencias de la Guerrilla son elementos que, por el contrario, ponen a Cataluña también como referente del patrimonio ligado a la retaguardia.

Hablar del exilio es hacerlo de una categoría patrimonial muy concreta, y también muy concentrada a nivel geográfico. A través del territorio catalán se vehiculó el grueso del exilio terrestre provocado por la caída de los frentes del Ebro y del Segre, en noviembre de 1938 y enero de 1939 respectivamente. El proceso histórico conocido con el nombre de exilio republicano hace referencia a la avalancha de refugiados que huyeron rumbo a Francia tras la caída de los mencionados frentes. Así, entre finales de enero y principios de febrero de 1939, los pasos de La Jonquera, Portbou, Puigcerdà, Coll d'Ares, y otros tantos no tan conocidos, se vieron masificados y congestionados por el paso de aquellas personas que huían de la ocupación franquista. A nivel cuantitativo, se cifra este contingente en aproximadamente medio millón de personas.

La memoria de aquellos hechos ha resurgido con fuerza en el contexto del conocido como proceso de recuperación de la memoria histórica en España, cuyo inicio tiende a señalarse con la primera exhumación científica de una fosa común de represaliados republicanos¹⁵. Dicho proceso ha permitido la activación social y política necesaria para otorgar un papel relevante a la memoria de la Guerra Civil y de la dictadura en España. La mencionada exhumación tuvo lugar en Priaranza del Bierzo, provincia de León, en el año 2000. Desde entonces, se conoce a las 13 personas cuyos cadáveres fueron exhumados como "los 13 de Priaranza". A lo largo de la primera

¹⁵ Emilio Silva, "Movimiento memorialista (El contexto de la memoria)". Ed. Por Rafael Escudero, *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (Madrid: Los Libros de la Catarata, 2011), pp. 69-75.

década del nuevo siglo, las diferentes iniciativas del creciente movimiento asociativo por la recuperación de la memoria histórica acabaron comportando consecuencias legislativas, como la aprobación de la llamada “Ley de memoria histórica” (Ley 52/2007)¹⁶. En semejante contexto, catalogable como “momento memoria”¹⁷ por el mencionado impacto del mundo asociativo y el creciente despertar académico y divulgativo, ubicamos también el despertar de su impacto a nivel patrimonial. De esta manera, el mundo de la cultura, de la educación, e incluso del patrimonio y el turismo, entraban a formar parte del circuito de elementos que daban cobertura a la llamada memoria histórica en España¹⁸.

Pese a disponer de un contexto plenamente democrático desde el final de la Segunda Guerra Mundial, la memoria de “la Retirada” permaneció en Francia relegada a la periferia de la historia y la memoria oficiales. La siempre tratada como heroica resistencia francesa, de la cual muchos exiliados españoles formaron parte, es la protagonista de un relato memorial donde aspectos como el colaboracionismo, o el controvertido trato recibido por los exiliados españoles por gran parte de las instituciones del país, pasan casi desapercibidos. Tal y como sucede en el caso español, será la propia sociedad civil, organizada en diversas entidades de tipo memorial, la encargada de reivindicar la memoria del exilio republicano en territorio francés. Dichas entidades se componen en su mayor parte de los descendientes de aquellos exiliados que cruzaron los Pirineos el año 1939 y que, en muchos casos, jamás volverían a España. A finales de la década de los cuarenta, unos cien mil refugiados españoles residían en Francia. Viendo que la dictadura perduraría, muchos decidieron quedarse mientras otros prefirieron volver de forma escalonada. Los refugiados que decidieron quedarse en Francia (la gran mayoría) gozaban de una red social muy fuerte, con más de ciento sesenta entidades políticas y culturales, con sus boletines y diarios, repartidas sobre todo

¹⁶ Se conoce como Ley de Memoria Histórica a la Ley 52/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE nº310, p. 53.410 (2007).

¹⁷ Ismael Saz, “El “moment memòria”. Justícia, veritat i reconciliació democràtica”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 22, nº56, (2007): pp. 27-40

¹⁸ David González Vázquez, “La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática”, *RITUR - Revista Iberoamericana de Turismo*, nº4 especial, (2014): pp. 36-49; y David González Vázquez, “La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán”, *PASOS - Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, vol. 5, nº14, (2016): pp. 1267-1280

en el sur del hexágono, muy politizadas, aunque también muy divididas¹⁹. La experiencia de la llegada y la pervivencia en Francia, se convirtió en el núcleo de una nueva e inventada identidad colectiva dentro de estos colectivos²⁰.

El Departamento francés de los Pirineos Orientales, conocido popularmente como la Cataluña Norte, ejerció como principal territorio de acogida para una gran mayoría de los republicanos exiliados. Se trata de un territorio que, a través de elementos históricos y socioculturales, presenta numerosas características comunes con respecto a Cataluña. El exilio republicano, desde entonces, pasa a sumarse a la lista de nexos existentes a norte y sur de la frontera pirenaica, y la memoria del exilio es actualmente una importante herencia compartida²¹.

El año 2007 nace en Cataluña el Memorial Democràtic, la institución a cargo de la promoción y ejecución de las políticas públicas de memoria a nivel autonómico. Entre sus diversas funciones, se encuentra la de identificar, catalogar y clasificar todos aquellos espacios relativos a la memoria democrática del territorio. A partir de entonces, un patrimonio que llevaba décadas en el olvido pasaba poco a poco a ganar reconocimiento y a asentarse dentro de la oferta cultural existente en Cataluña.

La consolidación de las políticas públicas de memoria en Cataluña implicó que la memoria democrática adquiriera la categoría de patrimonio²², cuyo ámbito cronológico quedaría delimitado entre los años 1931 y 1980. Dentro de dicha referencia cronológica se ubicarían 4 etapas históricas diferenciadas: la Segunda República, La Guerra Civil, la dictadura franquista y la transición democrática. A nivel estructural, por su parte, se establecía la Red de espacios de memoria democrática de Cataluña, que, a su vez, se estructuraría de manera organizativa y temática²³.

¹⁹ Dreyfus-Armand, *El exilio de los republicanos...* p. 229

²⁰ Federica Luzi, "Entre narrations et expériences. Les usages du passé des réfugiés espagnols en France". (Tesis doctoral, París - EHESS, 2016). URL: <http://www.theses.fr/2016EHES0723>

²¹ Enric Pujol, "Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939", *Mirmanda*, n°4, (2009): pp. 74-84

²² Ricard Vinyes, "La memoria del Estado", dir. por Ricard Vinyes, *El Estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (Barcelona: RBA Libros, 2009), pp. 23-66; y Ricard Vinyes, "Memoria, democracia y gestión", *Història e Perspectives*, n°54, (2016): pp. 11-22

²³ Jordi Guixé, "El Memorial Democràtic y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña", *Entelequia*, n°7, (2008): pp. 217-228; y Jordi Guixé "Espacios, memoria y

A nivel organizativo, los elementos pertenecientes a la red están jerarquizados entre sedes y secciones. Los primeros son solamente 3 y son entidades que ejercen un grado de influencia notable en su ámbito de actuación: la propia sede del Memorial Democràtic en Barcelona, el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) y el Museu Memorial de l'Exili (MUME). Con respecto a las secciones, están a su vez jerarquizadas en centros de referencia y espacios, según su grado de desarrollo patrimonial.

A nivel temático, los espacios de memoria democrática de Cataluña están divididos en 4 grandes bloques: Segunda República, Guerra Civil, Frontera y exilio, y lucha antifranquista y recuperación democrática. Los espacios de la Segunda República son poco numerosos. Aunque por motivos políticos tal vez puedan representar un patrimonio incómodo y difícil de asumir para determinados sectores²⁴, parece más adecuado achacar su poca presencia al hecho básico de que, tratándose de la época más lejana a nivel cronológico y anterior a la Guerra Civil, ha sido más difícil la pervivencia de sus vestigios patrimoniales. Los espacios de lucha antifranquista y recuperación democrática también son escasos y la gran mayoría se concentra en el radio urbano de Barcelona. Son los espacios de la Guerra Civil, así como los de frontera y exilio, los más numerosos y ricos en diversidad patrimonial e interpretativa. Sobre estos últimos, cabe reseñar además su potencial cohesionador a nivel transfronterizo, puesto que existen iniciativas patrimoniales, coordinadas desde ambos lados de la frontera pirenaica, que permiten el arraigo de un relato histórico y memorial común²⁵.

territorio, un memorial en red en Cataluña", dirigido por Ricard Vinyes, *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (Barcelona: RBA Libros, 2009), pp. 569-608

²⁴ Maria Llombart, "Sobre memòries, el "Memorial Democràtic" (2007-2011), ¿un projecte sense futur?", *Tropelias: Revista de teoria de la literatura y literatura comparada*, nº22, (2014): pp. 58-69

²⁵ David González y Jordi Font, "La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios", *MIDAS – Museus e estudos interdisciplinares*, nº6, 2016: pp. 1-17; y Jordi. Font; David. González; Gemma. Domènech y Salomó. Marquès, "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo", editado por I. Arrieta, *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial, 2016), pp. 71-98.

TOPOGRAFÍA MEMORIAL DEL EXILIO REPUBLICANO

El territorio catalán transfronterizo posee una rica y variada topografía de espacios de memoria del exilio republicano. En algunos de ellos hay iniciativas punteras a nivel cultural, con espacios patrimoniales consolidados en el territorio o incluso algún museo de referencia. En otras, de manera más modesta, existen marcadores e identificadores con cierto grado de interpretación. Todos estos lugares, en cualquier caso, dan forma a un territorio de memoria consolidado²⁶, con presencia de episodios históricos de relevancia como la Guerra Civil española o la Segunda Guerra Mundial, cuya manifestación principal se da a través del exilio y sus diferentes ramificaciones históricas: retorno, resistencia y deportación.

En el contexto del proyecto "In Between?", cuya experiencia presentamos en el presente texto, el patrimonio posee un papel protagonista para el desarrollo del mismo. Será el conocimiento de los diferentes lugares patrimoniales relacionados con la memoria del exilio lo que posibilite un primer contacto con dicha memoria a los participantes del proyecto. El trabajo analítico desarrollado a lo largo de las diferentes visitas patrimoniales permitirá, con posterioridad, tener más herramientas para la elaboración de las entrevistas a los testimonios. El trabajo con los testimonios, sumado a la aportación patrimonial de los diferentes espacios de memoria trabajados, forjará la estructura sobre la que acabará construyéndose el resultado final del proyecto: un documental audiovisual sobre el exilio republicano y su memoria a ambos lados de la frontera.

Así pues, a continuación se presentarán los diferentes espacios de memoria del exilio republicano que han formado parte de la experiencia "In Between?", utilizando para ello una clasificación dentro del marco geográfico municipal.

²⁶ David González Vázquez, "El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: una aproximación teórica desde los Pirineos", editado por Ramon Arnabat y Montserrat Duch, *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memoria* (Perpinyà-Tarragona: PUP-PURV, 2017), pp. 97-114.

En España

La Jonquera

La Jonquera es un pequeño municipio de frontera, de poco más de 3.000 habitantes, cuya situación estratégica lo ha convertido en lugar de referencia para la historia y la memoria del exilio republicano. Así, en febrero de 2008, abre las puertas al público el Museo Memorial del Exilio – MUME, equipamiento que se convertiría desde entonces en el vector de desarrollo del patrimonio memorial del territorio. Su existencia en el municipio se justifica en que por La Jonquera, y en concreto por la que hoy día es la calle donde se ubica el museo, transitó aproximadamente la mitad del global de todos los exiliados del 39.

Aunque, además de la relación con la historia y la memoria del exilio, es verdaderamente interesante exponer también la evolución socioeconómica del municipio, de manera que pueda entenderse cómo un pueblo tan insignificante a nivel de población haya adquirido un papel referencial en el conjunto del patrimonio del exilio republicano.

Con la desaparición de las fronteras políticas entre países europeos, fruto de la consolidación del tratado de Schengen (1995), los municipios de frontera tuvieron que afrontar un dificultoso proceso de reconversión de su tejido económico, y, por tanto, social y cultural. La Jonquera había vivido históricamente por y para la frontera, con el grueso de su actividad económica basculando siempre sobre el impacto de las fuerzas de seguridad, las estructuras aduaneras, o en un ámbito más informal, el contrabando. En la actualidad, aun manteniendo una relativa presencia de fuerzas de seguridad relacionadas con el control fronterizo, la nueva situación de *posfrontera* ha derivado el modelo económico del municipio hacia el sector servicios. Dicho modelo, sin embargo, sigue fuertemente influenciado por la situación liminar del pueblo, ya que aún sin la existencia de aduanas, persisten diferencias substanciales a nivel legislativo e impositivo entre los estados español y francés. De esta manera, los grandes almacenes donde el alcohol y el tabaco ejercen de principal reclamo, decenas de gasolineras, y también numerosos prostíbulos conforman la base de la economía de La Jonquera en el siglo XXI. La legislación más permisiva con respecto a la prostitución, y unos impuestos menores en alcohol y tabaco atraen a los consumidores franceses a cruzar la frontera.

Es importante tener en cuenta este contexto socioeconómico de posfrontera para entender el valor del patrimonio memorial ligado al territorio. Así, el exilio republicano, sus espacios y sus diferentes manifestaciones patrimoniales de carácter material e inmaterial, son fuente de inspiración para dotar a tan singular municipio de los recursos culturales necesarios para revertir la peculiar imagen del municipio. Es así como aparece la posibilidad de dar forma a un proyecto cultural que pueda, a la vez, mejorar la imagen del pueblo y ejercer como foco de atracción de turismo cultural²⁷. La idea de poner en valor el patrimonio del exilio republicano se impuso a otras propuestas, como el contrabando o el parque natural de la Albera, y esto fue así puesto que era una temática estrechamente ligada al territorio y a su historia local, pero también con una notable proyección internacional.

Es así como el ayuntamiento de La Jonquera dio comienzo al proyecto de museo que, a través de los fondos estructurales FEDER INTERREG II-A y en asociación con el ayuntamiento de Argelès-sur-Mer, contaría con la implicación de la UE. La Generalitat de Cataluña a través de los diversos departamentos competentes según la época, y la diputación de Girona también se implicaron en el proyecto. El proceso se inicia el año 2001. Los proyectos museológico y museográfico fueron responsabilidad de los historiadores Jaume Santaló y Enric Pujol²⁸, mientras que el proyecto arquitectónico fue desarrollado por Rafael Cáceres y Philippe Pous. De la unión de un antiguo local municipal y alguna casa colindante surgió el espacio que albergaría al MUME, cuya disposición quedaría distribuida en planta baja, primera y segunda planta. En la planta baja se ubicarían la recepción, la tienda, el aula pedagógica y la sala polivalente de exposiciones temporales, además del vestíbulo y los servicios. La primera albergaría las oficinas y tres salas de la exposición permanente, mientras que en la segunda se ubicarían la sala de maquinaria y otras dos salas de la exposición permanente. La exposición permanente, pues, se divide en 5 espacios, presentados en este orden de visita: Consideración general del exilio; Guerra, derrota y retirada; la diáspora; la vivencia del exilio; y el legado del exilio.

²⁷ Enric Pujol, *Projectes culturals transfronterers...*, op.cit., pp. 74-84; y Jordi Font, "A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME", *Mnemosine: revista catalana de museologia*, nº 5 (2009): pp. 105-113.

²⁸ Enric Pujol, "El Museu de l'Exili de La Jonquera", *Mnemosine: revista catalana de museologia*, nº1, (2003): pp. 67-78.

Imagen nº 1. MUME (La Jonquera). Vista exterior

Fuente: MUME

Agullana

La población ampurdanesa de Agullana es, probablemente, una de las más influenciadas por la huella del exilio republicano y su memoria. Es conocida como “la última capital de la República”, ya que algunos de los organismos oficiales republicanos más representativos se emplazaron en distintos lugares de esta localidad antes de partir al exilio.

En las escuelas se instaló el Ministerio de Estado y el ministro Álvarez del Vayo, y en Can Bech de Baix lo hizo el Estado Mayor del Ejército Republicano, utilizando Can Perellada como residencia de sus miembros, incluyendo al general Vicente Rojo. Representantes de las embajadas de la URSS y de México se albergaron en dos casas del pueblo, mientras que el presidente del Gobierno, Juan Negrín, se hospedó en Can Bech de Dalt, una masía en las afueras del pueblo. La Generalitat de Catalunya, por su

cuenta, ubicó la comitiva del presidente Companys, la sede del “Institut d’Estudis Catalans” y un gran número de intelectuales del país (como Mercè Rodoreda o Pompeu Fabra), en el Mas Perxés²⁹.

A raíz de esta relación con el exilio intelectual de Cataluña, Agullana dispone actualmente del Centro de Interpretación del Exilio Cultural Catalán de 1939, un lugar que «propone un recorrido por el conjunto de las letras, el pensamiento y las ciencias catalanas en la difícil disyuntiva del exilio»³⁰. Juntamente con la apertura de este pequeño museo, Agullana ha señalado aquellos espacios más representativos del exilio en la localidad (además de los lugares ya mencionados, también otros casos, como la “Societat la Concòrdia” o Can Bach (actual ayuntamiento) donde hubo un hospital de campaña y un arsenal, respectivamente.

Imagen nº 2. Centro de Interpretación del Exilio Cultural Catalán de 1939 (Agullana). Detalle interior

Fuente: MUME

²⁹ Miquel Serrano. “El mas Perxés d’Agullana, espai de memòria de la retirada”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, nº41, (2010): 51-75.

³⁰ David González y Jordi Font, “La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios”, *MIDAS – Museus e estudos interdisciplinares*, nº6, 2016: p.9

La Vajol

El pequeño pueblo de La Vajol se encuentra a tocar de la frontera con Francia. Debido a esta particularidad también tiene una interesante vinculación con la historia y la memoria del exilio republicano. En La Vajol encontramos diversas manifestaciones patrimoniales que nos remeten a aquellos días.

Una de las más representativas es el Monumento al Exilio, ubicado cerca del aparcamiento municipal. El monumento consta de una escultura de bronce de Joan García y Lola Reyes, erigida en 1999. Fue levantada por suscripción popular y a iniciativa de algunas entidades memorialistas. Representan la figura de Mariano Gracia y su hija Alicia Gracia Bamala, camino del exilio por el Coll d'Ares. La escultura está inspirada en una imagen real, inmortalizada por el fotógrafo francés Roger Violet y publicada en la prestigiosa revista francesa "L'Illustration". Desde que se publicó esta fotografía, esta imagen se convirtió en una de las más emblemáticas del exilio republicano.

Encontramos también distintas placas memoriales instaladas por agrupaciones o partidos políticos en la entrada del pueblo, cerca del monumento al minero. Allí es donde se considera que empezó el camino del exilio. También está señalizado el Coll del Lli, el punto fronterizo con Francia, para recordarnos que por aquí pasaron las personalidades políticas más relevantes: Companys, Azaña o el lehendakari Aguirre, entre muchas otras.

En el Mas de Can Barris se alojó el presidente de la República, Manuel Azaña, muy cerca del que, sin duda, es el vestigio patrimonial que esconde una de las historias más sugerentes de toda aquella época: la Mina Canta. Se trata de una mina propiedad entonces de la familia Canta (hoy propiedad municipal), de donde se extraía filossilicato de magnesio hidratado, material del que sale el talco. Debido a su inmejorable posición geográfica, al lado de la frontera, la mina sirvió de escondite para "el tesoro de la República". A partir de mediados de 1937, se resguardaron en este lugar obras de arte, lingotes, joyas y otras posesiones valiosas propiedad del gobierno republicano con un valor estimado superior a los 200 millones de dólares³¹. Una impresionante labor

³¹Alfons Martínez Puig "La postguerra del Patrimoni Artístic a l'Alt Empordà febrer-setembre 1939", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, nº 45, 2014: pp. 143-174.

logística convirtió este remoto lugar en un escondite seguro desde donde saldrían hacia el exilio la mayoría de los materiales ahí resguardados. El toque de aventura aportado por la historia del tesoro, juntamente con el potencial didáctico relativo al relato de la salvaguarda de las obras de arte y la monumentalidad del edificio, aún presente, hacen de la Mina Canta un lugar espectacular con muchas posibilidades de actuación patrimonial³².

Imagen nº 3. Edificio operativo de la Mina Canta (La Vajol). Vista exterior

Fuente: Archivo "In Between?" – ENRS

Portbou

El pueblo de Portbou es el último municipio de la costa mediterránea española antes de llegar a la frontera francesa. Igual que su homónimo francés, Cerbère, Portbou nació como municipio en el siglo XIX fruto de las necesidades del entramado ferroviario de la frontera. A raíz de las diferentes anchuras de vía entre España y

³²Ferran Riera Miralles, "Valorització patrimonial de la mina Canta de La Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural" (TFM, UdG, 2016), <http://hdl.handle.net/10256/13895>

Francia, fueron necesarias infraestructuras ferroviarias como las que se crearon en Portbou y Cerbère y, con ellas, poblaciones que pudieran darles cobertura.

El paso fronterizo entre Portbou y Cerbère fue el segundo más utilizado durante “la Retirada”, después del de la Jonquera y le Perthus. El recorrido transcurría por la carretera que une los dos municipios y los dos estados, el español y el francés: el Coll dels Belitres. En este punto fronterizo se inauguró en 2009 el Memorial del Exilio del Coll dels Belitres, fruto de la colaboración entre el Memorial Democràtic, el Ayuntamiento de Portbou y el MUME.

En Portbou no sólo existe patrimonio memorial referente al exilio, sino que, debido a la doble dirección fronteriza, se puede hablar también de los evadidos de la Segunda Guerra Mundial. Se trataba de aquellas personas que huían del nazismo y emprendían el camino al sur de los Pirineos³³. Entre aquellos, destaca la figura del filósofo judeo-alemán Walter Benjamin, quien consiguió llegar a Portbou con la intención de seguir el camino hasta Lisboa y finalmente llegar a Nueva York. Al ser detenido por las autoridades españolas, y obligado a retornar al territorio ocupado por los nazis, decidió suicidarse, acabando sus días en Portbou. Además de una ruta señalizada por el pueblo, el elemento más significativo con relación a su memoria es el Monumento “Pasajes”, creado por el artista israelí Dani Karavan e inaugurado en 1994. La intervención artística, que juega con las posibilidades y ausencias del terreno, se encuentra a las afueras del cementerio municipal, donde descansan los restos del filósofo dentro de una fosa común.

**Imagen nº 4. Pasajes - Memorial a Walter Benjamin realizado por Dani Karavan
(Portbou). Detalle exterior**

³³ Josep Calvet, *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*. (Barcelona: L'Avenç, 2008)

Fuente: MUME.

Al norte de los Pirineos

Las Illas

Se trata de la primera localidad en territorio francés que se encuentra siguiendo el camino del Coll del Lli. Por lo tanto, es el primer lugar que encontraron los exiliados que siguieron por esa ruta, como Companys, Azaña o Negrín. Todavía existe el Hostal Trabucaires, donde hay una placa que rememora aquel paso. Al otro lado del pueblo, cerca de la parada del bus, se encuentra el monumento a la Segunda República.

Imagen nº 5. Monumento a la Segunda República (Las Illas). Vista

Fuente: MUME.

Argelès-sur-Mer

Argelès-sur-Mer es, probablemente, el lugar de memoria traumática más imponente de toda “la Retirada”. En el imaginario colectivo se ha consolidado como el paradigma de la humillación, de la derrota y del desespero de aquellos centenares de miles de personas que huyeron de un infierno para ir a parar, en muchos de los casos, a uno peor. En la playa de Argelès-sur-Mer se encuentra el campo de concentración donde la densidad fue más pronunciada y donde el nivel de improvisación en su creación fue total³⁴. Inaugurado a inicios de febrero de 1939, llegó a tener 100.000 internos durante las primeras semanas. Posteriormente, el número se reduciría a unos cuantos miles y se construirían los barracones y servicios que no existían al principio, donde la arena, el agua del mar y las alambradas era todo lo que ofrecía el campo. Fue cerrado en 1941.

El actual espacio donde antes había el campo está ocupado por la propia playa, así como viviendas de uso turístico, como casas, campings y algún hotel. Es un lugar turístico donde encontramos únicamente una placa informativa y un monolito conmemorativo donde estuvo la entrada del campo. También está el lugar conocido como “el cementerio de los españoles”, donde una estela memorial recuerda los 147 adultos y un árbol los 70 niños y niñas que, de forma oficial, constan como muertos en el campo.

En 2014 se inauguró el Mémorial du Camp d’Argelès, gestionado por el Ayuntamiento y la asociación FFREEE (Fils et Filles de Republicanes Espagnols et Enfants de l’Exode), Funciona como un centro de interpretación centrado en las

³⁴ Utilizaremos la expresión “campo de concentración” para referirnos también a los denominados “campos de internamiento”, o sea, aquellos campos donde los republicanos españoles fueron aprisionados durante la Retirada. El nombre de “campo de internamiento” es el más utilizado por la historiografía francesa, y autores como Denis Peschansky lo justifican diciendo que los campos de internamiento del sur de Francia implicaban una situación coyuntural, no ideológica, y que eran algo transitorio. A diferencia de ellos, según Peschansky, un campo de concentración estaba relacionado con un sistema estructural ideológico, y eso no se daba en la Francia de los campos de internamiento entre los años 1939 y 1946. Esta visión no es compartida por gran parte de las asociaciones de descendientes, así como también es discutida desde la historiografía al sur de los Pirineos. El argumento principal es el hecho que, en la primera época de los campos, los organismos oficiales franceses utilizaban en todas sus comunicaciones el nombre de “campos de concentración”, cosa que también hacía toda la prensa del país. Sin ir más lejos, en la propia entrada del campo de Saint-Cyprien, se podía leer “Camp de concentration. Vive la France”. Sería con el paso del tiempo que el nombre de “campo de internamiento” se iría imponiendo en Francia, tal vez para disociar sus campos de los campos de concentración de la Alemania nazi. Ver Josep Clara, “Camps de reclusió, camps de concentració”, dirigido por Pelai Pagés, *L’exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica* (Barcelona: Ed. Base, 2015) pp: 109-136; y Denis Peschansky, *La France des camps. L’internement, 1938-1946* (París: Gallimard, 2002).

particularidades de la vida en el campo, como la vigilancia, la higiene, los barracones o la vida cultural, entre otras. En 2017 fue reubicado, desde su primer emplazamiento al Chateau Valmy, un lugar céntrico de la localidad.

Imagen nº 6. Monolito en memoria de los republicanos españoles internados en el campo de Argelès-sur-Mer (Plage des Pins – Argelès-sur-Mer). Vista

Fuente: Archivo "In Between?" – ENRS.

Saint-Cyprien

Limitando con la parte norte de Argelès-sur-Mer, se encuentra la villa de Saint-Cyprien, en cuya playa también existió un campo de concentración. Construido con un poco más de previsión, también acogió, igual que Argelès-sur-Mer, a un número muy elevado de refugiados en sus primeras semanas de funcionamiento, cerca de 80.000. Por otro lado, debe tenerse en cuenta que era un campo de dimensiones mayores y había

mejores condiciones de vida, sobre todo al inicio. Fue construido poco después que el de Argelès-sur-Mer y cerrado también en 1941, en el mes de octubre.

La playa de Saint-Cyprien es un lugar muy turístico. Actualmente, dispone de bloques de apartamentos de dimensiones considerables, hoteles, comercios y servicios de restauración. La principal referencia al exilio, que no al campo, la encontramos cerca de la playa, donde se levanta el monumento a Lluís Companys. Se trata de una pieza interesante desde el punto de vista memorial pues, más allá de la historia genérica del exilio, este lugar tiene poco que ver con la figura de Companys, ya que nunca pisó Saint-Cyprien y mucho menos su campo. También llama la atención que se trate de un monumento erigido en 1974, una fecha absolutamente avanzada a cualquier iniciativa de recuperación memorial del exilio, tanto en Francia como en España, donde aún perduraba la dictadura franquista. Si bien es cierto que la placa hace referencia no sólo a Companys, sino a todos los catalanes muertos en defensa de la libertad enrolados en el ejército francés, el hecho de destacar su figura es suficientemente sintomático de su relevancia a los dos lados de la frontera pirenaica. El monumento es obra del escultor Miquel Paredes y fue encargada por el entonces alcalde de Saint-Cyprien, Joan Olibó, histórico militante socialista y antiguo resistente.

En la otra punta del emplazamiento del campo de Saint-Cyprien hay también un monumento erigido a las personas que murieron ahí, y en el cementerio del pueblo encontramos una placa conmemorativa del antiguo cementerio de los españoles.

**Imagen nº 7. Monumento a Companys y a los caídos catalanes
(Saint Cyprien Plage). Vista**

Fuente: MUME.

Elné

Como contrapunto a las dramáticas historias vividas en los campos de concentración, encontramos la historia de la Maternidad de Elné. En este pueblo agrícola existió, entre noviembre de 1939 y mayo de 1944, un lugar donde las mujeres embarazadas recluidas en los campos podían dar a luz a sus criaturas con condiciones dignas³⁵.

Elizabeth Eidenbenz, una joven maestra suiza que pertenecía a la Sociedad Civil Internacional, fue la encargada de dirigir este proyecto a través de la organización “Ayuda suiza a los niños de España” y posteriormente de la Cruz Roja Internacional. La maternidad se instaló en el “Chateau d’en Bardou”, un palacete burgués en las afueras de la localidad. Casi seiscientas³⁶ criaturas fueron traídas al mundo dentro de la

³⁵ Tristan Castaner, *Femmes en exil, mères des camps. Élisabeth Eidenbenz et la maternité suisse d’Elné (1939-1944)*. (Perpinyà: Éditions Trabucaire, 2008).

³⁶ Algunas fuentes hablan de 595 y otras de 597.

Maternidad de Elna. Las madres eran aproximadamente cuatrocientas mujeres españolas y doscientas mujeres judías y gitanas víctimas de la persecución nazi.

Tras la Segunda Guerra Mundial, la historia de la Maternidad permaneció olvidada absolutamente para todo el mundo. Varias décadas después, debido a la acción de uno de los niños judíos ahí nacido, Guy Eckstein, y del propietario que restauró el edificio en los años noventa, François Charpentier, la memoria de la maternidad salió a la luz. Elizabeth Eidenbenz, por aquel entonces aún con vida, recibió varios reconocimientos por su labor: Justa entre las naciones en 2002 (Israel), Cruz de Oro del Orden Civil y la Solidaridad Social (España) y Cruz de Sant Jordi (Cataluña) en 2006, y la Legión de Honor (Francia) en 2007.

El Ayuntamiento de Elne liderado por Nicolás García³⁷, alcalde descendiente del exilio, gestionó a partir del 2004 la adquisición del edificio y su progresiva adaptación como espacio museístico. Hoy en día es un espacio consolidado que recibe de manera regular más de 25.000 visitantes anuales y que la propia Elizabeth Eidenbenz, fallecida en 2011, ayudó a consolidar con su archivo personal.

Imagen nº 8. Maternidad de Elne (Elne). Vista exterior

Fuente: Archivo "In Between?" – ENRS.

³⁷ Nicolás García es uno de los ocho testimonios que participan en el documental.

Collioure

Esta pequeña localidad con enorme encanto, clásico pueblo de pescadores que se ha convertido en un recurrente destino turístico, dispone de elementos patrimoniales de gran valor vinculados a “la Retirada”. Por aquí pasaron muchos de aquellos refugiados que venían siguiendo la ruta costera desde el paso de frontera del Coll dels Belitres, entre Portbou y Cerbère.

El propio castillo de Collioure, conocido como “Chateau Royal”, esconde una de las historias más duras, vergonzantes y poco conocidas de “la Retirada” en suelo francés. Allí funcionó un campo muy concreto, denominado por las autoridades francesas como Centro de Reagrupamiento Especial o Campo Especial, por donde pasaron aquellos refugiados considerados extremistas o peligrosos. Es decir, se trataba de un campo disciplinario donde los exiliados españoles iban a parar como castigo. Su existencia no estuvo exenta de polémicas y secretismo, y gracias a la presión de la izquierda francesa se pudo finalmente dismantelar. Se calcula que durante el tiempo que estuvo en funcionamiento, entre marzo y diciembre de 1939, pasaron cerca de un millar de personas³⁸.

La historia que sí es ampliamente conocida es la del poeta Antonio Machado. Huido a través de Portbou, llegó con parte de su familia a Collioure el 28 de enero de 1939 y se alojaron en el Hostal Quintana, hoy en día una casa particular. Su delicado estado de salud no le permitió vivir más allá del 22 de febrero, cuando murió, y Collioure presenció un multitudinario entierro donde pudieron asistir algunos militares republicanos confinados en el Château Royal. La tumba definitiva del poeta no acabó de instalarse hasta el año 1958³⁹, donde también descansan los restos de su madre Ana Ruiz, fallecida tres días después del poeta. La calle que lleva del Hostal Quintana al cementerio se llama Rue d’Antonio Machado, y su tumba es un auténtico lugar de peregrinación y de homenaje a los ideales republicanos. A raíz de los diferentes escritos que los visitantes solían dejar en su tumba como ofrenda al poeta, la Fundación Antonio Machado de Collioure instaló un buzón a su lado en los años 1980. Toda la

³⁸Gregory Tuban. *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Chateau Royal en 1939*. (Perpignan: Editions Mare Nostrum, 2003)

³⁹ Financiada mediante suscripción popular, a iniciativa de Pau Casals en 1957.

documentación recogida desde entonces ha conformado el núcleo del archivo "Palabras en el tiempo", que se conserva en la fundación⁴⁰.

Imagen nº 9. Tumba de Antonio Machado y Ana Ruiz (Collioure). Vista

Fuente: MUME.

Rivesaltes

A las afueras del pueblo de Rivesaltes, tocando a Perpignan, se encuentran aún hoy en día algunos de los restos materiales de la época de los campos de internamiento al sur de Francia.

El campo de Rivesaltes fue ideado por la Francia de Vichy que, aprovechando la infraestructura existente en el antiguo campo de instrucción militar "Camp Joffre", fue inaugurado como campo de reclusión en 1941. A diferencia del resto de campos de alrededor, surgidos a raíz de "la Retirada" y de la improvisación, este será un campo con vocación de centralizar el sistema de internamiento y de liberar el territorio del resto de campos. Muy pronto entró en la dinámica de la reclusión y la deportación de la Segunda

⁴⁰ Veronica Sierra Blas, "El diálogo que nunca cesa: el archivo de los lectores/as de Antonio Machado en Collioure" (conferencia presentada en el 80º Aniversario de la muerte de Antonio Machado, Collioure, 24/02/2019) <http://www.machado-collioure.fr/wp-content/uploads/2019/02/VSB-CONFERENCIA-HOMENAJE-FAM-2019.pdf>

Guerra Mundial, ya que una vez los nazis ocuparon el sur de Francia se convertiría en un campo de tránsito. Es decir, allí se concentraría y clasificaría a la población que más tarde sería deportada a los campos de exterminio del este de Europa, judíos y gitanos mayoritariamente. Posteriormente, tuvo muchos más usos: campo de prisioneros nazis durante la postguerra, campo de acogida de harkis argelinos⁴¹ después de la guerra de Argelia, o incluso centro de retención administrativo entre finales de los años ochenta y 2007.

En octubre de 2015 se inauguró el Mémorial de Rivesaltes. Se trata de un espectacular museo con un edificio de nueva planta de 4.000 metros cuadrados donde, a través de una museografía de última generación con predominio audiovisual, el visitante puede hacer un recorrido histórico desde los tiempos de la Guerra Civil española hasta casi la actualidad, con el tratamiento de episodios relativos a los refugiados de todo el mundo. La visita se complementa con un circuito exterior en el que pueden contemplarse los restos de alguno de los barracones del campo.

Imagen nº 10. Vestigio exterior del Campo de Rivesaltes (Rivesaltes). Vista

Fuente: Archivo "In Between?" – ENRS.

⁴¹ Argelinos musulmanes que combatieron al lado del ejército francés durante la Guerra de la independencia de Argelia.

EL PROYECTO “IN BETWEEN?”:

El proyecto “In Between?”⁴² es una iniciativa promovida y dirigida por el ENRS (European Network Remembrance and Solidarity), una entidad con sede en Polonia cuya misión pasa por fomentar el conocimiento y el diálogo intercultural sobre el pasado reciente de Europa. Se trata de un proyecto educativo, del cual pueden participar estudiantes de todo el continente, donde se desarrollan capacidades de acción e investigación interdisciplinaria en el campo audiovisual, archivístico y narrativo.

La primera edición tuvo lugar en abril del año 2016, y desde entonces se han ido replicando anualmente hasta la actualidad. Algunos años, incluso, se han celebrado de manera semestral⁴³. Hasta el presente, pues, se ha trabajado sobre la frontera en lugares tan diversos como dispersos dentro del marco geográfico europeo. Así, a lo largo de las sucesivas ediciones, además de la región transfronteriza catalana, se trabajaron las siguientes zonas de frontera: Vukovina (Rumanía – Ucrania); la región Lubuskie (Polonia – Alemania); la región Banska Bystrica (Eslovaquia – Hungría); Transylvania (Rumanía); la zona fronteriza entre Chequia, Alemania y Polonia; la zona fronteriza entre Austria y Eslovenia; la zona fronteriza entre Croacia y Hungría; la zona fronteriza entre Hungría y Eslovaquia; Ucrania; Berlín; Mostar (Bosnia Herzegovina); la región de los Lagos Prespa (Grecia – Macedonia – Albania); la zona fronteriza entre Albania y Montenegro; la zona fronteriza entre Hungría y Rumanía; Rijeka (Croacia); la zona fronteriza entre Chequia y Eslovaquia; y la región Pomerania (Alemania – Polonia). La edición del año 2020, celebrada entre octubre y noviembre, se ha tenido que realizar de manera telemática a causa de la crisis epidemiológica del COVID – 19.

La enorme diversidad europea, manifestada geográficamente en decenas de territorios de frontera, ha sido plasmada con relativa certeza a lo largo de las diferentes ediciones del proyecto. Mostrando, además, una gran capacidad de análisis conceptual de la frontera, ya que no se trata únicamente de expresar el hecho geográfico, sino también el histórico o identitario. Casos como los de Berlín o Mostar serían claro ejemplo de esto último.

⁴² El nombre completo del proyecto es: “In Between? Searching for Local Histories in Borderlands of Europe” [¿Entre medio? Buscando historias locales en las zonas de frontera de Europa]

⁴³ Para consultar las diferentes ediciones y sus resultados, acceder a: <https://enrs.eu/inbetween#editions>

El proyecto cuenta con tres socios estratégicos, cuya participación se entiende en el contexto de apoyo a la cuestión logística y metodológica; son el Archivo Nacional de Cine de Polonia, el Archivo Digital Nacional de Polonia, y la EU Screen Foundation. Se trata de entidades de carácter archivístico y audiovisual, encargadas de dar soporte formativo y cobertura técnica durante el desarrollo del proyecto, así como en la posterior realización del producto final.

A nivel de cada una de las ediciones, éstas se desarrollan también mediante una estrecha colaboración con los socios locales. Serán éstos lo que se encarguen, entre otras cosas, de colaborar con la selección de participantes, de preparar el plan formativo a nivel teórico y técnico, y, en definitiva, de hacerse cargo del buen funcionamiento de todas las cuestiones desarrolladas a lo largo de la estancia de los participantes sobre el terreno. A esta parte se la conoce como “study visit”, y en la edición aquí presentada, el European Observatory on Memories (EUROM) fue la entidad que ejerció como socio local.

Imagen nº 11. Logo del proyecto “In Between?”

Fuente: ENRS.

Método y vocación del proyecto

El proyecto “In Between?” nace con la vocación de hacer emerger las memorias de carácter local ubicadas en territorios de frontera a nivel europeo. Su aproximación metodológica potencia la capacidad educativa de la investigación sobre testimonios orales, conjuntamente con el desarrollo de análisis documental gráfico, para acabar disponiendo de un material audiovisual que condense ambas aportaciones en la realización de un documental.

El alumnado participante en las diferentes ediciones de "In Between?" se organiza de la siguiente manera. En una primera semana de trabajo teórico, llevada a cabo en las instalaciones del ENRS en Varsovia, desarrollan un conjunto de competencias relativas a la investigación documental. El trato con archivos, el análisis de material visual, la metodología de investigación con testimonios orales, o el uso de las diversas herramientas audiovisuales a disposición son las principales materias a trabajar en esta primera semana de aproximación teórica. Con posterioridad se realiza la llamada "study visit", donde cada grupo de estudiantes se dirige al territorio de frontera sobre el cual vaya a desarrollar su trabajo. Allí será donde conozcan los diferentes lugares asociados a la memoria del territorio y entren en contacto con los diferentes protagonistas, es decir, aquellas personas que darán su testimonio oral y cuyas aportaciones supondrán el grueso del material sobre el cual construir el documental final.

El proyecto ejerce como pretexto para que los jóvenes europeos experimenten la "frontera", entendiendo ésta en un sentido amplio que incluya una lectura geográfica, política, cultural, social y generacional. Es también una oportunidad para el descubrimiento de las memorias individuales y colectivas, ubicadas en el contexto de los pasados traumáticos del s. XX, que acaban dotando de identidad a los territorios de frontera⁴⁴.

El concepto de identidad es una de las principales cuestiones trabajadas dentro del proyecto, entendiendo la identidad como el sentido de pertenencia a algún colectivo que se crea en contacto con lo externo a dicho colectivo⁴⁵. En el contexto de la frontera, la cuestión identitaria cobra especial relevancia, pues, aunque exista una línea de demarcación sobre lo que es o no parte de una identidad, ello no implica que dicha marca no pueda ser permeable, moldeable, y a lo largo del tiempo, modificable.

La terminología empleada para la denominación del proyecto, "In Between?" (entre medio), implica que el alumnado participante puede explorar toda una serie de particularidades relativas a esa categoría específica del "entre medio", desde lo más

⁴⁴ Anna Czyzewska, "In Between? An academic introduction". *European Network Remembrance and Solidarity*, 24 de agosto de 2016. <https://enrs.eu/article/in-between-an-academic-introduction>

⁴⁵ Thomas Eriksen, *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. (London: Pluto Press, 2015)

individual y familiar, hasta lo colectivo concerniente a comunidades religiosas, lingüísticas o culturales⁴⁶. La formación de grupos internacionales de trabajo, con estudiantes de diversas nacionalidades, aporta un plus a la manera en la cual las diferentes memorias locales son contempladas y analizadas en el contexto del proyecto. Así, el estudio de ejemplos locales, focalizados en diferentes territorios de frontera europeos, sumado a la experiencia y metodología con proyección internacional, puede llegar a aportar una visión integral de todos aquellos casos tratados en el proyecto.

El concepto de frontera propone, de igual manera, un amplio conjunto de significaciones de carácter didáctico susceptibles de ser tomadas en cuenta en un proyecto de estas características. La variabilidad histórica de las diversas fronteras, así como el significado de las mismas en un mundo globalizado en general, y en Europa en particular, son cuestiones que orientan los diferentes métodos de trabajo y los objetivos didácticos del proyecto.

Independientemente de la cuestión fronteriza, uno de los elementos clave a la hora de analizar identidades "entre medio" tiene que ver con la cuestión migratoria, la cual, obviamente, cobra más importancia en asuntos liminares. En estos contextos se desarrollan las denominadas identidades híbridas⁴⁷, con una parte actual a la que no se pertenece plenamente, y una parte pretérita a la que es imposible retornar. En el caso que nos atañe, el exilio republicano, puede verse claramente esta relación, donde la imposibilidad de retornar a la España franquista en muchos casos significó el asumir esa identidad híbrida francoespañola.

La aproximación al estudio del pasado realizada desde el proyecto plantea un uso escalado de la microhistoria, tomando en cuenta todas aquellas particularidades personales o familiares de los contextos de frontera. Así, a través de todas esas memorias puede accederse a la construcción de un relato estructurado de carácter más general e inclusivo del territorio. Ciertamente, mientras se documentan y analizan las diferentes historias individuales, familiares y locales, nunca debe perderse el foco epistemológico de unión entre historia y memoria. En tanto que la memoria implica la representación del pasado en el presente, y la construcción de la identidad se valora aquí

⁴⁶ Anna Czyzewska, "In Between? ...", *op. cit.*

⁴⁷ Jorge Luis Andrade Fernandes, *Challenging Euro-America's Politics of Identity: The Return of the Native*. (London: Routledge, 2008)

como un elemento de actualidad, el enfoque desde la memoria es clave para la construcción de los relatos identitarios del presente.

Tomando en cuenta estas premisas generales, basadas en el análisis de las identidades de carácter local, cada uno de los casos de aplicación del proyecto "In Between?" se desarrolla con total libertad para que los participantes decidan qué elementos es necesario tratar para un correcto desarrollo de su experiencia.

La base metodológica para el desarrollo del proyecto se basa en la historia oral, a través del conjunto de testimonios y sus aportaciones. La grabación y transcripción de las entrevistas permite aproximarse a la historia a través de los ojos individuales del testimonio. Paralelamente, se construye una narrativa general basada en confrontar y contrastar los datos de la memoria oral con los diferentes inputs multidisciplinares, de tipo teórico y de tipo aplicado, recibidos durante la "study visit".

De entre las diferentes aproximaciones metodológicas complementarias al desarrollo de la grabación de los testimonios, encontramos un conjunto de técnicas enmarcadas en la etnografía y la antropología. Tales serían, por ejemplo, el análisis cualitativo de biografías y autobiografías, las entrevistas abiertas y cerradas, o las denominadas como prácticas de recuerdo o memoria. En este último enfoque metodológico entrarían las diferentes actividades destinadas a la salvaguarda y transmisión del pasado. A nivel familiar, ello se manifiesta a través de los archivos y recuerdos personales, siendo los álbumes fotográficos y otros objetos de similar valor sentimental, un buen material de inspiración para la realización de actividades con un gran potencial didáctico.

A lo largo de la semana de trabajo teórico, pues, el alumnado participante obtiene las herramientas necesarias para el correcto desarrollo de su "study visit", donde aplicará sus conocimientos y acabará de dar forma al producto final de su trabajo: el documental audiovisual. En el caso aquí analizado, la frontera oriental francoespañola, la memoria del exilio republicano será el principal elemento argumental para el desarrollo del trabajo de los participantes.

La experiencia "In Between?" en el territorio catalán transfronterizo

Habría que remarcar, de entrada, que las particularidades de la memoria del territorio han dotado a esta experiencia de una profundidad histórica remarcable. Así, en otras muchas ediciones se ha tomado en cuenta la microhistoria o las memorias orales de carácter individual o familiar, mientras que aquí, como veremos, ha sido un gran sujeto histórico y memorial como el exilio republicano lo que ha dotado de estructura a la edición y al resultado final de la misma, editado en formato de documental audiovisual.

Al hilo de la cuestión metodológica, pues, es importante reseñar de qué manera la singularidad del territorio, y en concreto la existencia de una vasta topografía memorial, acaban dando forma al plan de trabajo de la "study visit". El trabajo con el testimonio es la principal herramienta a desarrollar en el proyecto, de eso no hay duda, y, como tal, así se tiene en cuenta a nivel genérico en todas las ediciones de "In Between?" y en todas sus "study visits". En este caso, sin embargo, al tratar en profundidad sobre una cuestión de carácter histórico con una fuerte relación con la memoria colectiva, se ha considerado oportuno incorporar al corpus metodológico del proyecto el trabajo "in situ". De esta manera, aprovechando la existencia del conjunto de lugares de memoria del exilio republicano, se diseñó un plan de trabajo en el que patrimonio y testimonio dispondrían de un protagonismo parejo, posibilitando una retroalimentación mutua capaz de orientar favorablemente el desarrollo del trabajo de campo y su posterior labor de análisis.

La edición de "In Between?" dedicada a la frontera oriental francoespañola se desarrolló en otoño de 2017, en el marco de la segunda edición del proyecto. Como se ha comentado con anterioridad, la metodología estructural de "In Between?" establece que cada grupo de trabajo, tras culminar la semana de formación teórica sobre archivística, técnica audiovisual, trabajo con el testimonio, etc. se desplaza sobre el terreno para aplicar los conocimientos adquiridos. El grupo de estudiantes seleccionado para la ocasión estaba formado por 5 personas: 3 de nacionalidad española (2 de Cataluña y 1 de Madrid), 1 de nacionalidad francesa, y 1 de nacionalidad polaca. Durante la semana dedicada a la "study visit", pues, se desarrolló un programa de trabajo mediante el cual se visitaría una gran mayoría de los espacios de memoria del territorio catalán transfronterizo. Dichos espacios, como se ha mencionado también en apartados anteriores, nos remiten a memorias diversas de la época comprendida entre

Habría que remarcar, de entrada, que las particularidades de la memoria del territorio han dotado a esta experiencia de una profundidad histórica remarcable. Así, en otras muchas ediciones se ha tomado en cuenta la microhistoria o las memorias orales de carácter individual o familiar, mientras que aquí, como veremos, ha sido un gran sujeto histórico y memorial como el exilio republicano lo que ha dotado de estructura a la edición y al resultado final de la misma, editado en formato de documental audiovisual.

Al hilo de la cuestión metodológica, pues, es importante reseñar de qué manera la singularidad del territorio, y en concreto la existencia de una vasta topografía memorial, acaban dando forma al plan de trabajo de la "study visit". El trabajo con el testimonio es la principal herramienta a desarrollar en el proyecto, de eso no hay duda, y, como tal, así se tiene en cuenta a nivel genérico en todas las ediciones de "In Between?" y en todas sus "study visits". En este caso, sin embargo, al tratar en profundidad sobre una cuestión de carácter histórico con una fuerte relación con la memoria colectiva, se ha considerado oportuno incorporar al corpus metodológico del proyecto el trabajo "in situ". De esta manera, aprovechando la existencia del conjunto de lugares de memoria del exilio republicano, se diseñó un plan de trabajo en el que patrimonio y testimonio dispondrían de un protagonismo parejo, posibilitando una retroalimentación mutua capaz de orientar favorablemente el desarrollo del trabajo de campo y su posterior labor de análisis.

La edición de "In Between?" dedicada a la frontera oriental francoespañola se desarrolló en otoño de 2017, en el marco de la segunda edición del proyecto. Como se ha comentado con anterioridad, la metodología estructural de "In Between?" establece que cada grupo de trabajo, tras culminar la semana de formación teórica sobre archivística, técnica audiovisual, trabajo con el testimonio, etc. se desplaza sobre el terreno para aplicar los conocimientos adquiridos. El grupo de estudiantes seleccionado para la ocasión estaba formado por 5 personas: 3 de nacionalidad española (2 de Cataluña y 1 de Madrid), 1 de nacionalidad francesa, y 1 de nacionalidad polaca. Durante la semana dedicada a la "study visit", pues, se desarrolló un programa de trabajo mediante el cual se visitaría una gran mayoría de los espacios de memoria del territorio catalán transfronterizo. Dichos espacios, como se ha mencionado también en apartados anteriores, nos remiten a memorias diversas de la época comprendida entre

educativo. La única persona sin relación directa con el exilio pertenece al mundo educativo y ha sido y es una de las principales promotoras de un gran número de proyectos sobre la memoria del exilio en el sur de Francia. La relación de testimonios es la siguiente: Margaret Townsend (descendiente del exilio y empleada del MUME), Gilbert Susagna (exiliado e integrante del FFREEE)⁴⁹, Emita Díaz de Begar (descendiente del exilio e integrante del FFREEE), Rose Aylagas (exiliada e integrante del FFREEE), Serge Barba (descendiente del exilio e integrante del FFREEE)⁵⁰, Queti Otero (descendiente del exilio e integrante de Trajectoires), Nicolás García (descendiente del exilio y político local), y Sonia Serradeil (profesora de historia e integrante de Trajectoires).

El planteamiento discursivo sobre el cual se desarrollaría el trabajo con el testimonio, y que acabaría dando estructura al documental audiovisual final, sería consensuado y decidido por el propio grupo de estudiantes. Tomando como estructura principal el elemento histórico y memorial del exilio republicano español, se considerarían de manera relevante otras categorías a ejercer como dimensiones analíticas en el contexto de la grabación de las entrevistas, tales como la identidad, la memoria o la triple dialéctica entre pasado, presente y futuro. La exploración de estas tres dimensiones analíticas, junto a la referencia integral del exilio republicano, dotarían al documental final de su estructura narrativa.

La identidad, elemento protagónico a nivel genérico en la metodología "In Between?", dispone de una capacidad intrínseca para forjar narrativas memoriales si se analiza de manera adyacente a la propia historia del territorio. Así, el análisis de los procesos sociales acaecidos de manera dual en los territorios divididos por una frontera, ayuda a comprender el desarrollo identitario de ambos lados de la misma, y pone de manifiesto los puntos de unión por encima de los elementos divisorios.

La memoria, entendida como imagen del pasado ubicada en el presente, será lo que dote de relevancia a las reflexiones aportadas por los testimonios. Desde la historia es posible avanzar, y, de hecho, se avanza, en la construcción de un presente favorecido por el conocimiento del pasado. Sin embargo, la memoria está constantemente

⁴⁹ Internado en el campo de Argelès-sur-Mer junto a su madre.

⁵⁰ Uno de los bebés nacidos en la Maternidad de Elne.

dialogando entre pasado y presente, de manera que no existe un punto final en dicha dialéctica. De esta manera, las representaciones patrimoniales tomadas en cuenta para el documental, junto con los diferentes testimonios aportados de viva voz, ayudan a dar recorrido a la memoria del exilio republicano más allá de su propia divulgación histórica.

Como herramienta de conexión entre pasado y presente, pues, la memoria y su estudio van más allá del mero conocimiento. A través del análisis de las complejidades del pasado y de sus diferentes proyecciones en el presente, trabajar la memoria nos habilita para perfilar estrategias que ayuden a preparar un futuro de respeto y de convivencia. Por ello se ha tomado la cuestión dialéctica entre pasado, presente y futuro, como elemento analítico en el proceso de grabación de los testimonios y de ensamblaje del documental. En un presente repleto de procesos de enorme complejidad política (conflicto catalán, auge de la extrema derecha, crisis de refugiados...), la referencia del exilio republicano y su memoria puede ser tomada en cuenta como pauta para la construcción nuevos discursos memoriales donde la democracia y los derechos humanos sean sus pilares estructurales.

El resultado final es el mencionado documental audiovisual, de acceso libre a través de la plataforma Youtube⁵¹, además de un conjunto de materiales de archivo resultantes de la intensa semana de trabajo ejecutada durante la "study visit". Destaca en este sentido el archivo de material gráfico de un total de 746 imágenes, así como más de 12 horas de duración de material audiovisual. Se trata de documentación accesible mediante demanda en alguna de las instituciones colaboradoras, como el EUROM o el MUME, además del propio organismo organizador del proyecto "In Between?", el ENRS de Polonia.

⁵¹ El documental audiovisual resultante puede ser visualizado en este link: https://www.youtube.com/watch?v=WdIx3ph4mbs&feature=emb_title

Imagen nº 12. Imagen promocional de la edición de "In Between?" en el territorio catalán transfronterizo

Fuente: ENRS.

CONSIDERACIONES FINALES

El exilio republicano español es un episodio histórico, a caballo entre la Guerra Civil española y la Segunda Guerra Mundial, cuya relevancia se manifiesta en las numerosas investigaciones existentes en el campo de la ciencia histórica y de otras ciencias sociales. Los nuevos caminos que las ciencias sociales ponen a disposición de la investigación en el s. XXI, ensanchan sobremanera los enfoques clásicos, de manera que una cuestión explorada con relativa profundidad desde la ciencia histórica pueda ser abordada desde prismas nuevos e innovadores que colaboren en el avance del conocimiento histórico de dicho sujeto.

El mundo digital es una buena prueba de ello. La eclosión dentro del ámbito educativo y patrimonial de las herramientas digitales de última generación ha aportado al estudio del exilio republicano español nuevas aproximaciones que suponen un efecto multiplicador sobre el impacto de otras investigaciones consolidadas con anterioridad. Nuevos usos, socialmente arraigados en relación al mencionado mundo digital, ejercen también como influencia para la innovación y el desarrollo de nuevas líneas de

investigación, como sería el caso de las redes sociales y la diversidad de proyectos e iniciativas en el ámbito de la educación y la investigación.

En el campo patrimonial, se ha asistido también en las últimas décadas a un proceso generalizado de puesta en valor del conjunto de espacios de memoria del exilio republicano, ubicados tanto del lado francés como del español. Del lado español, en el marco de unas incipientes políticas públicas de memoria planteadas por el gobierno autonómico catalán, ha sido posible implementar una acción de identificación, clasificación y valorización de sus espacios de memoria democrática. Dentro del conjunto de categorías de dichos espacios sobresalen, tanto numérica como conceptualmente, aquellos relacionados con el exilio republicano. La importancia del hecho histórico y su impacto transfronterizo proyectan hoy día la existencia de una rica y variada topografía memorial, donde el exilio republicano y los diferentes episodios históricos y memoriales con él relacionados son protagonistas.

El contexto de la Europa común, donde se fomenta el trabajo cooperativo entre los diferentes estados miembros, promueve la existencia de políticas de memoria conjuntas donde el campo patrimonial es protagonista. A su vez, la eclosión y consolidación de los diferentes recursos existentes a partir de la potenciación de las nuevas tecnologías, abre un horizonte de nuevas posibilidades para el tratamiento del pasado común europeo, así como de los diferentes pasados locales integrados en el contexto continental general. La existencia de instituciones como el ENRS o el EUROM, respectivas impulsoras del proyecto "In Between?" y de su edición local aquí presentada, debe entenderse en dicho contexto. La vocación europeísta de las políticas de memoria sale reforzada a través de las sinergias entre territorio, patrimonio y nuevas tecnologías.

Así, la edición local del proyecto "In Between?" expuesta en el presente texto, pone de manifiesto el potencial educativo que surge de la sinergia entre patrimonio, testimonio y herramientas digitales. Aplicado a un sujeto histórico y memorial consolidado como el del exilio republicano, ello implica el acercamiento a nuevos públicos que hasta entonces tenían un acceso menor a las prácticas de divulgación memorial. Se trata, además, de un acercamiento dual, donde esos nuevos públicos tienen acceso en tanto que protagonistas de la investigación, como es el caso de los

participantes directos en el proyecto, así como en su rol de público objetivo sobre el cual incidir en la difusión memorial del exilio republicano.

La eclosión y consolidación de las herramientas digitales a disposición del patrimonio memorial se ha manifestado de manera muy exitosa en este caso, acercando la reflexión crítica sobre el exilio republicano a un público emergente en el marco geográfico de todo el continente europeo. Así, patrimonio, territorio, historia y memoria emergen como una nueva referencialidad integral cuyo impacto y capacidad didáctica garantiza recorrido a este tipo de iniciativas.

BIBLIOGRAFÍA

- Andrade Fernandes, Jorge Luis. *Challenging Euro-America's Politics of Identity: The Return of the Native*. London: Routledge, 2008
- Balfour, Sebastian. "España desde 1931 hasta hoy", en *Historia de España*, editado por Raymond Carr, 249-292. Barcelona: Península, 2007.
- Brown, T.H. "Beyond constructivism: navigationism in the knowledge era". *On the Horizon*; nº14, (2006): pp. 108-120.
- Calvet, Josep. *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*. Barcelona: L'Avenç, 2008.
- Camiade, Martine. "Territori, Paisatge i Exili. Rosselló 1939: Allò Viscut d'una Crisi Humanitària a partir de les Fonts Orals". En *Reflexionant l'Exili: Aproximació a l'Exili Republicà: Entre la Historia, l'Art i el Testimoniatge*, dirigido por Jordi Font, pp: 49-62. Catarroja: Editorial Afers, 2010.
- Castaner, Tristan. *Femmes en exil, mères des camps. Élisabeth Eidenbenz et la maternité suisse d'Elne (1939-1944)*. Perpinya: Éditions Trabucaire, 2008.
- Clara, Josep. "Camps de reclusió, camps de concentració". En *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, dirigido por Pelai Pagés, pp: 109-136, Barcelona: Ed. Base, 2015.
- Coma Quintana, Laia. "Dinamizar y digitalizar la ciudad: itinerarios urbanos, dispositivos móviles y códigos QR". *Her&Mus. Heritage & Museography*, n.º13, (2013): pp. 63-68. URL: <https://www.raco.cat/index.php/Hermus/article/view/313395> [Consulta: 9-10-2020].
- De Castro Martín, Pablo, y Sánchez-Macías, Inmaculada. "#Souvenirs1936. Transmedia y procesos de identización en el aprendizaje". *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, nº94, (2019): pp. 63-82.

- Dreyfus-Armand, Geneviève. *El exilio de los republicanos españoles en Francia*. Barcelona: Crítica, 2000.
- Eiroa San Francisco, Matilde. "Memoria e historia en redes sociales: nuevos soportes de resistencia al olvido de la Guerra Civil española y el Franquismo". *Historia y memoria*, n°21, (2020): pp. 71-108. DOI: <https://doi.org/10.19053/20275137.n21.2020.9659>.
- Eriksen, Thomas. *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press, 2015.
- Font, Jordi. "A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME", *Mnemosine: revista catalana de museologia*, n° 5 (2009): pp. 105-113.
- Font, Jordi.; González, David.; Domènech, Gemma. y Marquès, Salomó. "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo". En *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados*, editado por I. Arrieta, pp. 71-98. Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial, 2016.
- Forcada, Eric. *De la chute de Barcelone à la Retirada : Report of Wide World Photo for the New York Times*. Perpignan: Mare Nostrum, 2014.
- Foucher, Michel. *Fronts et Frontiers: Un Tour du Monde Géopolitique*. Paris: Fayard, 1991.
- González, David. y Font, Jordi. "La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios". *MIDAS – Museus e estudos interdisciplinares*, n°6, 2016: pp. 1-17. DOI: <https://doi.org/10.4000/midas.1030>
- González Vázquez, David. "La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática". *RITUR - Revista Iberoamericana de Turismo*, n°4 especial, (2014): pp. 36-49.
- "La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán". *PASOS - Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, vol. 5, n°14, (2016): pp. 1267-1280.
- "El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: una aproximación teórica desde los Pirineos". En *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*, editado por Ramon Arnabat y Montserrat Duch, pp. 97-114. Perpinyà-Tarragona: PUP-PURV, 2017.
- Guixé, Jordi. "El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña". *Entelequia*, n°7, (2008): pp. 217-228.
- "Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña". En *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, dirigido por Ricard Vinyes, pp. 569-608. Barcelona: RBA Libros, 2009.
- Jelin, Elizabet. y Langland, Victroia. (Comps.) *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. Madrid - Buenos Aires: Siglo XXI, 2003.

- Ley 52/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE nº310, p. 53.410 (2007).
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC nº 5006, p. 45.172 (2007).
- Llombart, Maria. "Sobre memòries, el "Memorial Democratic" (2007-2011), ¿un projecte sense futur?". *Tropelias: Revista de teoria de la literatura y literatura comparada*, nº22, (2014): pp. 58-69.
- López Benito, Victoria; Santacana Mestre, Joan. "Cultura digital, museos y educación". *Her&Mus. Heritage & Museography*, , nº 13, (2013): pp. 8-15. URL: <https://www.raco.cat/index.php/Hermus/article/view/313342> [Consulta: 9-10-2020].
- Luzi, Federica. "Entre narrations et expériences. Les usages du passé des réfugiés espagnols en France". Tesis doctoral, París - EHESS, 2016.
- Martínez Puig, Alfons. "La postguerra del Patrimoni Artístic a l'Alt Empordà febrer-setembre 1939", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, nº 45, (2014): pp. 143-174.
- Peschansky, Denis. *La France des camps. L'internement, 1938-1946*. París: Gallimard, 2002.
- Pujol, Enric. "El Museu de l'Exili de La Jonquera". *Mnemosine: revista catalana de museologia*, nº1, (2003): pp. 67-78.
- "El Cas Català com a Paradigma". *Mirmanda*, nº3, (2008): pp. 26-28.
- "Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939". *Mirmanda*, nº4, (2009): pp. 74-84.
- Riera Miralles, Ferran. "Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural". Trabajo de Fin de Máster, Universitat de Girona, 2016. <http://hdl.handle.net/10256/13895>
- Saz, Ismael "El "moment memòria". Justícia, veritat i reconciliació democràtica". *Afers: fulls de recerca i pensament*. Vol. 22, nº56, (2007): pp. 27-40.
- Schlögel, Karl. *En el Espacio Leemos el Tiempo: Sobre la Historia de la Civilización y Geopolítica*. Madrid: Ediciones Siruela, 2007.
- Serrano, Miquel. "El mas Perxés d'Agullana, espai de memòria de la retirada". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, nº41, (2010): 51-75.
- Silva, Emilio "Movimiento memorialista (El contexto de la memoria)". En *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido*, coordinado por Rafael Escudero, pp. 69-75. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2011.
- Sierra Blas, Verónica. "El diálogo que nunca cesa: El archivo de los lectores/as de Antonio Machado en Collioure". Comunicación presentada en 80º Aniversario de la muerte de Antonio Machado, Collioure, 24/02/2019. URL: <http://www.machado-collioure.fr/wp-content/uploads/2019/02/VSB-CONFERENCIA-HOMENAJE-FAM-2019.pdf>

Tubeuf, Gregory. *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Chateau Royal en 1939*. Perpignan: Editions Mare Nostrum, 2003.

Vinyes, Ricard. "La memoria del Estado". En *El Estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, dirigido por Ricard Vinyes, pp. 23-66. Barcelona: RBA Libros, 2009.

-- "Memoria, democracia y gestión". *História e Perspectivas*, nº54, (2016): pp. 11-22.

WEBS CITADAS:

European Network Remembrance and Solidarity. URL: <https://enrs.eu/article/in-between-an-academic-introduction>.

European Network Remembrance and Solidarity. URL: <https://enrs.eu/inbetween#editions>

European Observatory on Memories. URL: <https://europeanmemories.net/>

Article

The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers' Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes

David González-Vázquez ^{*}, Maria Feliu-Torruella and David Íñiguez-Gracia

Applied Didactics Department, Faculty of Education, University of Barcelona, 08035 Barcelona, Spain; mfeliu@ub.edu (M.F.-T.); diniguez@ub.edu (D.Í.-G.)

* Correspondence: david.gonzalez@ub.edu

Abstract: This article analyses the educational role of historical memory in Spain in the context of Education for Sustainable Development and the Sustainable Development Goals. The main objective is to show the utilitarian value of historical memory as an enabling element to achieve SDG 16: "Peace, justice and strong institutions". The study analysed focuses on a very specific heritage product, the exile routes of the Exile Memorial Museum—MUME (La Jonquera, Spain), through a series of semi-open in-depth interviews with teachers who visited the routes. Their responses were cross-checked with the learning objectives for SDG 16 in its three categories: cognitive, socio-emotional and behavioural. The results of this cross-referencing show that there is a significant relationship between the teaching of heritage in places of memory and the block of socioemotional learning objectives, and more specifically with the third category, related to the display of empathy and solidarity.

Keywords: Sustainable Development Goals; SDG 16; education for sustainable development; heritage education; places of memory; routes; socio-emotional learning

Citation: González-Vázquez, D.; Feliu-Torruella, M.; Íñiguez-Gracia, D. The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers' Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. *Sustainability* **2021**, *13*, 13637. <https://doi.org/10.3390/su132413637>

Academic Editor: John Carman

Received: 19 October 2021

Accepted: 6 December 2021

Published: 9 December 2021

Publisher's Note: MDPI stays neutral with regard to jurisdictional claims in published maps and institutional affiliations.

Copyright: © 2021 by the authors. Licensee MDPI, Basel, Switzerland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

With the aim of achieving a set of fundamental objectives for the future of humanity, such as eradicating poverty, fighting inequality and injustice and reversing climate change, on 25 September 2015 the United Nations General Assembly approved the document Agenda 2030 for Sustainable Development, with the support of 193 countries [1].

The Agenda 2030 focuses on three dimensions that affect sustainable development: economy, society and environment. In order to ensure its correct and universal implementation, 17 Sustainable Development Goals (SDGs) are deployed, whose mission is to confront the main global challenges, such as the fight against poverty, climate change and education, as well as health, peace, gender equality and sustainable cities [1].

Within the framework of this strategic planning is one of the referential elements of this article, SDG 16 "Peace, justice and strong institutions", the purpose of which is to "promote peaceful and inclusive societies to achieve sustainable development, provide access to justice for all people and develop effective, accountable and inclusive institutions at all levels" [2]. SDG 16 aims to emphasise that only in the framework of peace and respect for fundamental rights, can well-being of people, prosperity of societies, equity of citizenship and sustainable development be achieved, with the underlying idea that the institutions that govern must protect fundamental freedoms and guarantee universal access to justice in conditions of equality at all times.

Since 1992, and therefore prior to the strategic approach of the 2030 Agenda, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) has promoted Education for Sustainable Development (ESD), linked to the SDGs since their emergence. Education represents an essential strategy in the achievement of the SDGs, being explicitly formulated in the fourth SDG and strongly related to the rest of the SDGs through various targets and indicators.

ESD can produce specific cognitive, socio-emotional and behavioural learning outcomes that enable the individual to address the particular challenges of each SDG. Thus, for each of the 17 SDGs, five learning objectives are proposed, within each of the three domains mentioned above. The cognitive domain comprises the knowledge and thinking tools needed to better understand the SDGs and the challenges involved in achieving them. The socio-emotional domain includes the social skills that empower learners to collaborate, negotiate and communicate in order to promote the SDGs, as well as the skills, values, attitudes and incentives for self-reflection that enable them to develop. The behavioural domain describes the competences of each action [3].

Like the SDGs themselves, the learning objectives have a clear universal meaning, allowing these to be adapted into relevant local and regional contexts and, therefore, facilitating their level of impact. Thus, based on this premise, the approach of historical memory has been considered relevant as an important element in the strategic context of education for sustainable development, specifically through SDG 16.

On most occasions, historical memory is understood as a reference to a recent past with a significant traumatic burden linked to violence, repression and other extreme forms of injustice [4,5]. Through historical memory, concepts that straddle the legal and political divide are affirmed, such as truth, justice, reparation and guarantees of non-repetition [6,7]. These concepts, therefore, refer to the establishment of peaceful societies where coexistence has taken place after situations of violence and injustice have been experienced in the recent past. There are several political and geographical contexts where this scheme has had an impact, such as South Africa or countries in South America. In the case analysed here, Spain, the issue is more complex, due to the incompleteness and imperfection of the process of applying truth, justice and reparation for the victims of Franco's regime [8–10].

The so-called process of recovery of historical memory in Spain refers to the demand for truth, justice and reparation with respect to the crimes of Francoism, within the chronological framework of the historical stages of the Second Republic, the Civil War, the Franco dictatorship and the transition to democracy (1931–1980) [11,12].

In this context, education plays an important role, since the aforementioned process also has an impact on the improvement of educational tools and strategies in the field of historical memory, representing a major challenge at all levels [13,14]. Likewise, heritage and its different manifestations and educational programmes are projected as an important element in the context of the development of the recovery of historical memory in Spain.

This article presents an analysis of the influence (real and potential) exerted in Spain by historical memory through heritage in the achievement of SDG 16 "Peace, justice and strong institutions". To this end, a process of systematization of experiences [15] was developed on the exile routes, a cultural product that forms part of the educational resources of the Exile Memorial Museum (hereinafter, MUME), in the border town of La Jonquera, Gerona.

2. Theoretical Framework

The nature of this study, to analyse the educational impact of historical memory in Spain within SDG 16, makes it necessary to develop a broad, multidisciplinary theoretical framework on which to propose the main conceptual elements that facilitate a correct approach to the study object. Thus, in the following section, various analytical elements will be presented, where the issue of historical memory is analysed from different angles, so that the combination of these elements provides the necessary framework for a critical analysis of the data to be presented later.

We will present the heritage context of the Republican exile places of memory, and the implications of their enhancement process, both as singular spaces and as part of a route. This will be followed by an analysis of the educational context of historical memory in Spain. The different existing legislative implications for the curricular development of historical memory, its role as a tool for the promotion of human rights and the leading role of the emotional factor in the teaching of historical memory through heritage are the key axes on which the aforementioned contextual analysis is based.

2.1. *The Heritage of Republican Exile: Places and Routes*

The heritage of the Civil War in Catalonia as a testimony of its development is diverse, as the evolution of the conflict turned it into a territory of war, rear-guard action and exile. The Republican exile places of memory are geographically concentrated in the cross-border area Catalonia, covering the easternmost part of the Pyrenees and both sides of the border. Between January and February 1939, the border crossings of La Jonquera, Portbou, Coll d'Ares, Puigcerdà and many others of lesser importance were overwhelmed by the avalanche of people fleeing the military occupation of Franco's army. This human contingent was quantified at almost half a million people [16].

The enhancement of memorial heritage in Catalonia was developed by the institution in charge of the promotion and management of public memory policies, the Memorial Democràtic, created in 2007 [17]. In a context in which democratic memory acquires the category of heritage, and, therefore, the need to be transmitted to new generations [18,19], a comprehensive plan was organised to enhance the value of places of democratic memory in Catalonia [11,12], within which the places of exile had a prominent role.

At legal level, an instrument was developed that made official the existence of a network of memory spaces in Catalonia: the Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica [20]. This network structure is divided into four thematic categories, one of which is precisely that of border and exile spaces [21–24]. At the organisational level, it is also structured around three headquarters: the Memorial Democràtic itself in Barcelona and two territorial entities; the Consortium of Memorial Spaces of the Battle of the Ebro (COMEBE) in the south; and the MUME in the north. COMEBE is responsible for the territorial management of the Civil War sites linked to the Battle of the Ebro, while MUME manages the border and exile sites. Although the MUME project precedes the Memorial Democràtic [25], its inauguration took place around the same time and, since then, it has become the catalyst for all the heritage proposals applied to the territory in terms of historical memory [26,27].

On the French side, there are also several initiatives to enhance the heritage of the Republican exile, including the Maternity Hospital in Elne and the memorials of Rivesaltes and Argelès-sur-Mer. These places, together with those south of the border, constitute a cross-border heritage site whose narrative is in most cases shared [28,29], and which have great educational value.

Of all the existing initiatives in the MUME's area of influence, the one that stands out above all is the exile routes promoted by the museum's own educational service [30]. The MUME's exile routes represent a first-rate cultural product in the context of the education of historical memory, due to their history, background, social and educational impact and a vocation for growth and continuity in their relationship with the school world.

In general, the routes are considered to be an important tool for culture, heritage, tourism and education, which facilitates the process of enhancing the value of the existing heritage in different locations. This has been demonstrated in recent years by the general growth in the number of heritage routes on offer [31,32]. The possibility of enhancing and bringing new heritage to the fore makes the routes a tool very much in demand [33], with the capacity to enrich cultural heritage and adjust its possibilities for conservation and enhancement [34]. According to Hernández Ramírez [32], this boom in the routes can be explained by two factors: an increased desire to find authentic experiences and the growing proliferation of new integrated categories, such as landscape or cultural itinerary, promoted by ICOMOS [35].

Through the routes and its capacity to connect and highlight different places, new spaces and heritage categories can emerge. In the case of memorial heritage, which is closely linked to the intangible aspect [36], this makes it an even more relevant issue. In fact, above all other considerations, heritage is not only a driver of development but also an essential tool for discovering our historical memory [37]. As an educational tool that promotes memory, the routes allow students to be physically present and, in the manner of experiential learning, turn that experience into something much deeper than what they

find in a classroom [29,30,38,39]. They also provide an important dynamic element with the capacity to bring the memories of the territory to the surface.

2.2. Historical Memory and Education: A Utilitarian Relationship

Rusen [40] argues that memory, or even history as a more elaborate form of memory, aims to preserve the past in order to subsequently use it as a mould for the cultural construction of the present. However, at the educational level, the concept of memory may be considered more appropriate than that of history, since, as Santos [41] points out, the past is significant if it establishes links with present events, which is one of the main defining features of memory [42–45].

For Tribó [4] (p. 9), working and researching in the field of the interrelations between historical memory and education starts from a premise on which there is a broad consensus: “it is necessary to know one’s own history in order to build a future based on values of peace and democracy”. Historical memory, as a representation of the past in the present, has a utilitarian use.

The study of the past has been approached in this way for decades. According to González [46], the teaching of history in the western world after the Second World War, even without completely abandoning the nationalist vision inherited from nineteenth century education, is based on the transmission of knowledge and skills with the ultimate aim of educating the public to participate actively in democracy. This paradigm is now consolidated, where education about recent history must be aimed at maintaining bridges between the past and present; not as a model to imitate, yearn for or repair, but as a generator of concerns about the present [47].

New paradigms have recently been developed for the analysis of heritage elements linked to historical memory in the educational context, such as the so-called controversial heritage [48,49]. Through this vision, it is understood that the different heritage elements to be taken into account in educational contexts have to be classified and analyzed based on their conflictive nature. In the case of places of memory, this nature would be due to an ideological or political character, and its didactic treatment would allow students to approach the development of critical thinking linked to democratic values [50].

In order to aspire to a civic education that fosters democratic values, it is important not to avoid any type of controversial issues, the so-called historical memory being one of the most significant [51]. As Estepa and Delgado [51] state, teaching history through the prism of historical memory encourages critical analysis in those cases where there has been political violence, repression or human rights violations.

The premise of working on historical memory to strengthen the democratic health of contemporary society is particularly relevant in Spain. The Civil War and Franco dictatorship are problematic historical subjects whose education must be tackled in depth, so that their transmission can collaborate with the creation of a democratically aware citizenry [52]. Thus, the appropriate approach to the transmission of knowledge about the period between 1931 and 1975 in Spain should be understood only from the perspective of strengthening young people’s democratic values and convictions, and rejecting dictatorships and violent behaviour [53].

2.2.1. Historical Memory Education in the Spanish Sphere

The importance of historical memory in the field of education is increasingly important [54]; hence, in the jurisdictional context of Spain’s autonomous regions, a legislative approach has gradually consolidated it as a specific educational subject to be included at curricular level.

The concept of Historical Memory in Spain its fairly recent. In 2000, the first scientific exhumation of victims of fascism during the Civil War was carried out in Priaranza del Bierzo (León) and the remains of 13 victims were identified. This was the well-known case of the Priaranza 13. Since then, with the recovery and identification of victims of Franco’s regime as the main focus, it is considered the beginning of the so-called process of

recovery of historical memory [55,56]. Together with the exhumations, this process also included initiatives linked to the identification and recovery of places of memory, and the development and implementation of educational approaches for the promotion of historical memory, among others.

In 2007, after several years of public pressure, the Law of Historical Memory [57] was passed in Spain. Although criticised by many for its lack of depth, it laid the legal foundations for working towards a society more aware of the value of its traumatic past as the spearhead of today's democratic values.

Beyond the aforementioned state law, the real impact on issues of historical memory falls to the Autonomous Communities. Thus, in 2007, the Catalan Law [17] came into force and, much later, so did different memory laws from Autonomous Communities: Navarre [58], Basque Country [59], Balearic Islands [60], Andalusia [61], Community of Valencia [62], Aragon [63], Extremadura [64] and Asturias [65].

Despite the fact that the various regional memory laws were expanding their level of real application, with the coverage of the latest ones to be approved being more widespread, analysis of these laws in respect to education shows there is significant scope for improvement for the study of historical memory to have solid legislative support. For example, only the laws passed since 2017 include historical and democratic memory in the curricula. It is worth highlighting, however, the case of the Navarre law, which, although its provisions do not contemplate the inclusion of historical memory in the curriculum, proposes an in-depth review of the curricular content relating to the Civil War and the Franco's regime. Moreover, the Autonomous Community of Navarre has implemented the "Schools with Memory" programme, an educational project for the intergenerational transmission of memory [66].

At the national level, in view of the notorious gap in the Law 52/2007 [57], a new law on historical memory will soon be deployed, whose draft was approved by the Council of Ministers on the 15 October 2020 [67]. Adopting the terminology of "Democratic Memory Law", the new law represents a very significant advancement in terms of truth, justice, reparation and guarantees of non-repetition, introducing a specific prosecutor's office to try the crimes of Francoism and an effective system of penalties. In the field of education, it also represents a notable step forward, by incorporating democratic memory officially into the curricula of Secondary and Higher Education, promoting teacher training in this subject and specifying the educational value of places of memory.

It can be seen, therefore, that with the impetus from different historical memory legislation, it is gradually being included in school curricula, providing a positive context. From now on, however, the challenge this entails is enormous at all levels, but especially for teachers [68].

2.2.2. Historical Memory as an Instrument Promoting Human Rights

As has been explained in the previous section, the educational use of historical memory has a utilitarian function that promotes values such as democracy and coexistence. This general vision, however, can be underpinned in a much more specific way, by referring to objectives that are even closer to the legal sphere than the political or educational.

Historical memory in Spain, in its global context, must be understood as a key action of justice to achieve democratic normality [14]. Within this action of justice, education plays a fundamental role, as teaching values such as respect for human rights is more than necessary in a democratic society [69].

One of the most important documents analysing the Spanish human rights situation associated with the memory of its dictatorial past is the report by Pablo de Greiff [70], United Nations Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-repetition. This report notes the numerous shortcomings in the Spanish political and judicial system for the pursuit of truth, justice, reparation and guarantees of non-repetition, and puts forward a series of recommendations for improvement to build on to achieve these objectives.

Particularly important are the observations made by de Greiff on the issue of education and historical memory, and how this relationship can help to achieve a present and future of lasting peace and respect for human rights. In section III.C.34, he remarks that “Education is a powerful tool for non-recurrence. In particular the teaching of history, if approached as a system of investigation rather than a mechanism for simply preserving data, can train citizens in habits of analysis and critical reasoning” [70] (p. 9). Thus, he clearly defends a position in favour of the study of the past as a tool for the formation of a critical public with the capacity to consolidate the democratic freedoms won after the dictatorship. Similarly, the report stresses in section III.C.39 that “The Special Rapporteur also wishes to emphasize the fundamental value of human rights teaching as a tool for strengthening guarantees of non-recurrence”, and that “The Special Rapporteur insists on the importance of associating the study of the Civil War and Francoism with programmes for human rights training and the promotion of human rights” [70] (p. 10). The message of the report is clear: educating about historical memory favours the promotion of human rights and, therefore, a context of lasting peace and justice.

It is worth mentioning the involvement of another international institution, the Council of Europe, in promoting education in historical memory. The Council of Europe promotes the teaching of memory with the aim of preventing future humanitarian disasters, positioning knowledge of the continent’s traumatic past, using the Holocaust as a referential element, the educational basis upon which to build a framework of peaceful and democratic coexistence. It also highlights the importance of places of memory as an evocative element of knowledge with the capacity to connect with school audiences [71]. Through the Council of Europe’s approach, we can see a treatment that goes beyond the rhetoric of democratic values to refer to something more concrete and tangible. Working on historical memory at the educational level must serve to educate a public that defends peace, democracy and human rights, and which is aware that it exists today thanks to those people who fought for them in the past [72].

Recovering memory implies confronting the harsh reality of a recent past replete with pain and violence, but it is an act of extreme necessity if the aim is precisely to put an end to the structures that make or have made this violence possible. Such processes, although not free of contradictions, have promoted the establishment of peace and democracy in places as diverse as South Africa, Chile, Argentina and some Central American countries [4]. Educating in memory and, therefore, in human rights, is an essential contribution to the construction of a just, equitable, economically and socially developed nation [73].

2.2.3. The Emotional Factor in the Education of Places of Memory

Regarding the study presented here, and in direct relation to the heritage product of reference, the MUME Exile Routes, the following premise is taken as a starting point. Stepping on the ground provides the potential for an in-depth approach to the object of study that cannot be achieved through formal education in a classroom [29,30,38,39]. Heritage routes in general, and those of exile in particular, are an important attraction for teachers and students, as they promote strategies to learn from experiences. An experience, senses and emotions are ultimately what makes learning meaningful and make it last.

One of the main features of heritage, which is especially interesting from an educational point of view, is its capacity to generate emotions [74–86]. Heritage can have an impact on the mind, generating diverse sensations and feelings and, therefore, arousing emotions [87,88].

Transferring this capacity of heritage to generate emotion to the educational context raises several interesting points. Firstly, the way in which heritage education facilitates the acquisition of emotional competences [89]: a stage in the evolution of the educational world, where the competence aspect prevails over more traditional visions linked to the acquisition of content, is a factor to be taken into account when planning different curricula as well as the involvement that heritage can have in this development. Secondly, the capacity of heritage to convey a set of social and emotional methodologies for learning

through experience: this generates a personal commitment and implies that the individuals immersed in the educational process are deeply involved in it [4]. Finally, the relationship between the local scale for working with historical memory and the engendering of diverse feelings: local history is an ideal instrument for working with and understanding the recent past, due to its capacity to promote interest and empathy among students [69].

In its capacity to bring experiences closer, the work with oral sources is a powerful tool within the process of history learning [69]. Moreover, in the same manner that oral sources are recognized for their incalculable value as a historical learning tool and their ability to internalize experiences and forge empathy among students [90], the working field application of those testimonies reflected by oral sources act as a teaching tool for memory transmission. The didactic value contributed by the testimony is high, because it does not explain but shows, and does so without pretending to exemplify anything [91].

Heritage is not heritage if it is not understood as a set of meanings related to personal or collective histories. This is why heritage education strategies can be so closely related to the transmission of emotions and the capacity to move [83]. In fact, neither can it be understood without its facet as an integrating element at a socio-cultural level, forging understanding between past and present societies, and generating empathy between peoples [74].

The specificity of historical memory and the heritage associated with it are important for valuing the use of emotions as an educational strategy [92]. Heritage, in general, should encourage visitors to ask questions and question their own thoughts in order to activate their sensitive and emotional capacity [93]. Memorial heritage, in particular, also follows the same pattern, but with the addition of projecting places and stories related to traumatic experiences and memories. Therefore, places of memory have an enormous educational potential, as well as the capacity to elicit sensory perceptions in students [94,95].

3. Methodology

This research is framed within a participatory paradigm, through which a methodology of the systematisation of experiences is applied [96,97] which interprets what happens in a specific educational context, the MUME in this case, in order to systematise and identify good practices.

The main objective of this study is to analyse the potential of the teaching of historical memory through heritage to achieve the sustainable development objective 16 “Peace, justice and strong institutions”. To this end, the study was carried out focusing on a highly targeted heritage object, the MUME’s Exile Routes, through the implementation of a qualitative research instrument.

In this case, the systematization of experiences seeks to understand an educational process within a heritage context. A process that, despite being flexible according to the diversity of each case, is usually structured in five parts [15]: 1—“The starting point: the experience” that implies having participated in it and having the pertinent records; 2—“Formulate a systematization plan” that implies defining the objective, delimiting the object and specifying the systematization axis; 3—“The recovery of the lived process” to be able to reconstruct the history of the experience, order and classify the information; 4—“Reflections” to be able to critically interpret and identify learning and finally time; and 5—“The arrival points” that allow us to conclude, recommend and propose new strategies.

The application of the instrument in the first phase of the study allowed access to information of various kinds, such as the categorisation of the exile routes themselves, the evaluation of the educational service provided by the guide on the route, the idiosyncrasy and impact of the materials used and the educational depth of the experience.

3.1. Research Instrument

The methodological development of the aforementioned systematization of experiences was based on the existence of a qualitative research instrument, in the form of a semi-open in-depth interview with a structured script, which was applied to a sample of

teachers who took their students on one of the exile routes. For the design of the instrument, a structure based on a study object, its dimensions, its indicators and the different items on which to have a more direct impact were taken into account. The study object, in this case, was the MUME's exile routes, the product analysed from the perspective of heritage education. Within this object, the dimensions of data and profile, categorisation, educators, materials and educational capacity were taken into account. Each of the dimensions was explored in depth through various indicators, intended to lead to the final items used in questions for the interviewees.

Thus, the script used during the interviews followed a basic structure that comprised the following blocks: teacher profile and their relationship with the routes; categorization and use of routes; usefulness and evaluation of the educational staff in charge of the routes; support materials used on the routes; and educational analysis of the routes. Each block contained various questions, which were adapted to each interviewee depending on the type of responses received.

The research instrument was applied between July and October 2019, on a total of 12 teachers (see Table 1), and the sample selection was based on the number of visits in 2019 between January and June. It should be noted that approximately 80% of the routes carried out by school groups take place in the months of April, May and June, which is considered to be the high season. A total of 39 schools took part in one of the MUME routes during the aforementioned 6-month period.

Table 1. Selection of teachers interviewed.

Teachers Selected for Interview			
TEACHER ID	PROVINCE	YEAR	SUBJECT
MZ	Barcelona	ESO	Social Sciences
NH	Barcelona	BAT	History
MT	Gerona	ESO	Ethics
LO	Gerona	BAT	History
NA	Barcelona	ESO	Catalan language and literature
AS	Gerona	Primary	Social Sciences
JB	Gerona	BAT	History
JC	Gerona	ESO	Social Sciences
TG	Gerona	BAT	History
MM	Barcelona	ESO	Social Sciences
MB	Barcelona	ESO	Social Sciences
OS	Barcelona	BAT	History

3.2. Sample

The following criteria were taken into account for the selection of the 12 teachers in the sample (Table 1):

Territory: analysis of MUME visitor figures shows that all the study centres that visit the museum and follow one of the routes on offer come from the provinces of Barcelona and Gerona, in a similar percentage (20% from Barcelona and 19% from Gerona). Therefore, it was considered that this percentage should also be reflected in the sample (6% Barcelona and 6% Gerona).

School year: The MUME educational service tailors its offer of routes with ESO students (Compulsory Secondary Education, aged between 12 and 15) and BAT students (aged between 16 and 17). To be more specific, the curricular needs of both years determine the study of the issues worked on from the MUME routes (Civil War and exile) in the 4th year of ESO and 2nd year of BAT, via the compulsory subject of History. Analysis of the number of visitors to the museum shows that there is a fairly even split between the groups coming from ESO (19) and from BAT (17), so the sample took this variable into account, and teachers from both years were selected at an approximately equal percentage. Among the 12 teachers selected, there was also a primary school teacher, as some primary school groups (3) have also used the service, although with a much smaller presence.

Subject: Although the vast majority of teachers involved in the practice of the routes were social sciences teachers, there were several teachers from other disciplines (mainly language, literature and ethics) who consider the MUME exile routes to be a good tool for working with students at the curricular level. For this reason, some teachers of alternative subjects were also selected for the sample.

4. Results

There are three learning objectives for SDG 16: cognitive, socio-emotional and behavioural. As mentioned in the methodology section, the different learning objectives for SDG 16 were cross-checked with the interviews conducted with the teachers using the MUME routes, so that it was possible to establish a relatively strong link with some of them.

By way of introduction, it should be said that the level of impact exerted among the three categories of learning objectives has been notoriously uneven. Thus, there is a noticeable influence on the socio-emotional learning objectives, especially the third. However, regarding cognitive learning objectives, hardly any impact has been detected; furthermore, regarding behavioural learning objectives, there is a small link, although not enough to be highlighted.

It was therefore considered appropriate to concentrate the bulk of the analysis on the socio-emotional learning objectives, which can be seen in Table 2. It provides a description of each of the five socioemotional learning objectives, as well as the impact of the exile routes on their achievement according to the teachers interviewed.

Leaving aside the slight impact of objectives 1 and 5, through LO's testimony, the table shows a notable impact of MUME's exile routes on the third socio-emotional learning objective. This is regarding the students' ability to show empathy and solidarity with those who suffer injustice, whether inside or outside their own country. Based on their testimony, 11 teachers out of the 12 interviewed have projected such a relationship.

In structuring the way in which the MUME exile routes have influenced the achievement of socio-emotional learning objective three from SDG 16, five distinct factors have been taken into account: the weather, the value of the use of testimonies, the ability to create personal connections, the overall value of heritage and the routes and the role of educators (see Figure 1).

Table 2. Relationship between the social and emotional learning objectives for SDG 16 and the teacher's view for the MUME exile routes.

SOCIO-EMOTIONAL OBJECTIVES	MZ	NH	MT	LO	NA	AS	JB	JC	TG	MM	MB	OS
– Number 1				X								
– Number 2												
– Number 3	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X
– Number 4												
– Number 5				X								
	SOCIO-EMOTIONAL OBJECTIVES											
1	Learners are able to connect with others who can help them promote peace, justice, inclusion and strong institutions in their country.											
2	Learners are able to discuss local and global issues related to peace, justice, inclusion and strong institutions.											
3	Learners are able to show empathy and solidarity for those who suffer injustice, both in their own country and in other countries.											
4	Learners are able to reflect on a role in local and global issues of peace, justice, inclusion and strong institutions.											
5	Learners are able to reflect on the different groups they belonging to (e.g., gender, social, economic, political, ethnic, national, ability and sexual orientation), and their access to justice and a common sense of humanity.											

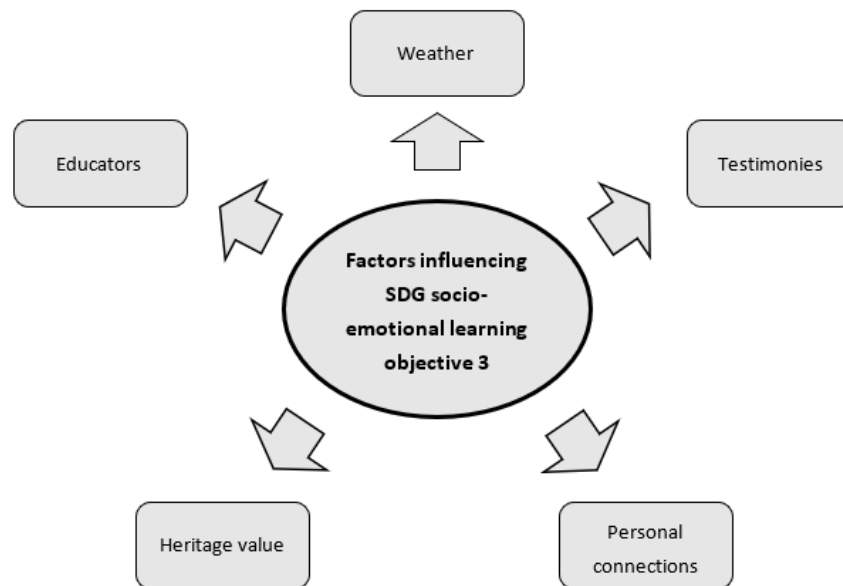

Figure 1. MUME's exile routes factors influencing SDG socio-emotional learning objective number 3.

Regarding weather, it should be said that, despite it being completely alien to the educational approach of the routes, it has become a reference point for some of the teachers who use it. On many occasions, they even try to carry out the activity in the middle of winter, with the aim of experiencing the terrible weather conditions that the exiles had to suffer more than 80 years ago. Experiencing the harsh winter cold for a few hours, even with today's quality warm clothing, is a determining factor in awakening pupils' empathy for the suffering of these people. This was expressed in particular by MZ, NA, JC and TG.

The reading of testimonies along the route is the resource most frequently used. The enormous evocative power and capacity for memorial transmission of the testimonies increase the empathy pupils feel for the people who transmit their testimony, an idea with which MB, JC, MZ and AS agree. The latter, in particular, makes special mention of a testimony with a clear local connection to the territory, which in her opinion multiplies this capacity for empathy on the part of the pupils.

The ability to establish a personal connection between students and the stories presented during the exile routes is also important in relation to learning objective three. The memory of the republican exile is, in many cases, the memory of the great-grandparents of the current generation of ESO and BAT students, and this memory may have been passed down to them through the family. Being able to capture the relationship between one's own family history and the historical content of the route is a determining factor when it comes to engendering empathy in pupils, as stated by NH, MT, and LO.

The element that encompasses the broadest analytical spectrum in conveying a relational analysis between the exile routes and the learning objective number is the impact of stepping on the ground and experiencing the relationship with heritage; and to do so, more specifically, through the realisation of a route. Heritage evokes feelings and sensations that can awaken a capacity for empathy and a sense of solidarity in students. There was a broad consensus among all the teachers interviewed on this point, with teachers MZ, NH, LO, NA, AS, TG and MB supporting this argument.

Related to the previous point, it should also be noted that the interviews show a perception that the role of heritage educators is fundamental in fostering empathy and solidarity, playing a complementary role to the teacher and bringing emotion to the learning process, a view shared by NH, JB, JC and TG.

The specificity of places of memory, as heritage that links past and present in a lively and emotional way, enables an empathetic connection both with the suffering of others in the past and with the contexts of injustice in the present. Students in contact with

the memory of the Republican exile through its spaces and routes are students who are sensitive both to the history of the places visited and to present-day situations that raise parallels with that history. In MB's words, "Visiting these areas where your own people have passed through allows you to understand what happens to other people and this helps the quality of society from an ethical point of view". Working on the approach to the recent past through the prism of historical memory involves a kaleidoscopic vision, in which there is a constant revision of the relationship between past and present. As TG points out, "I don't consider history as a reminder of the past but as a reflection of the present".

5. Discussion

The information extracted from the interviews with all the teachers in the study sample was extensive and fruitful, providing relevant data on many of the categories on which the research instrument was structured. In this way, the vision projected by the teachers of the exile routes as an educational element offers multiple ways of connection and dialogue with those contributions existing to date in the field of education, heritage and memory.

In the following, a specific dialectical analysis will be presented with the results extracted in relation to the Socioemotional Learning Objectives for SDG 16 and the MUME exile routes. It can be affirmed that the opinions of the teachers interviewed are largely in line with the bulk of the existing theoretical corpus on the subject of heritage education, as well as its relationship with the emotional question. Similarly, the recognition by the interviewees of the high degree of influence that heritage in general, and the routes as places of memory in particular, exert on educational processes was a notable development.

Starting with this second consideration, which is closely related to the starting premise of the study, we can see how the positive impact and added value of working on historical memory from the point of view of heritage education is a prominent element in the analysis of the interviews. As mentioned above, this study starts from a basic point: the capacity of the routes to have an impact through heritage education, in order to consolidate more significant learning than could be achieved in the classroom. Studies such as that of Roca [38], which analyses urban itineraries in Barcelona, and those of Marquès [49] and Font et al. [29], which focus on the exile routes themselves, confirm this point, while González-Vázquez [30] reinforces this vision in his exhibition study of the MUME's exile routes.

MZ and NH highlighted the academic impact when it comes to tackling the entrance exams of their 2nd year BAT students, who could achieve better marks as the subject matter of the exam was covered on the routes. NH also pointed out that what they learn during the experience on the routes will be remembered for the rest of their lives, whereas learning in the classroom is a more routine matter. For their part, LO, NA and MM pointed to the high educational value of the routes, as they help students to understand that they are dealing with a real story: an argument reinforced by AS when he said that the route helps students put themselves in the exiles' own shoes. JC shared a very significant anecdote in this respect, in which a pupil considered to be mediocre excelled in a history exam, having visited the sites of the Battle of Normandy on holiday and having become very involved with the subject.

Prades [90] and Galiana [69] highlight the value of testimonies and oral sources to arouse empathy towards the protagonists. Several teachers spoke about this, highlighting the aforementioned case of AS, in which a letter bequeathed by a local teacher projected a spectacular evocative power on his pupils. MZ valued the use of testimonies during the route positively, because they give a sentimental touch that attracts the students; while JC valued the capacity they have for making the students put themselves in the role of the testimony itself. MB went a little further in analysing the projection of empathy and emotions by the testimonies, stating that they even help to retain concepts. On the other hand, MM criticised the use of testimonies on the route, not so much for their use as a resource, which he considered appropriate, but for their repetition and abuse.

Galiana [69] states that working in the field of local history increases the capacity for interest and the possibility of making personal connections. In this sense, LO expressed the importance of being able to connect students and their families with the territory through the places of memory and the routes that go through them, while NH commented that family stories emerged thanks to the routes, which would otherwise have gone unnoticed, and MT highlighted the way in which these family stories that come to light serve as a very powerful educational tool for working with the group.

Another of the premises on which this research is based, supported by the data analysis, is the high impact of heritage on an emotional level and how this influences the teaching and learning processes. Numerous studies have been confirmed this [74–86], as did most of the teachers interviewed. At a general level, AS highlighted the value of heritage as a way to forge emotions that facilitate a connection with students and MB pointed out that they are also useful on an educational level. More specifically, regarding the weather and its influence on pupils, MZ commented that it made an impression, while NA, JC and TG agreed that pupils put themselves in the shoes of the exiles by sharing the difficult sensations caused by the cold and adverse weather. In the same line of analysis, the role played by the heritage educators and their ability to transmit sensations and emotions can be presented. NH and JB agreed in recognising the added value of the educators, precisely because they provide that emotional touch that the teacher lacks, while TG and JC valued their ability to empathise and interact with the pupils.

Finally, it is essential to refer to the very essence of memory, and its identification as past made present [42–45]. This was very much present in TG's testimony, while JB noted the suitability of the theme of exile for establishing this connection between past and present, and agreed with MT, who took advantage of this relationship to work in depth on the theme of the current refugee crises. A final note on the multi-temporal function of historical memory helps to visualise the impact of the study of the past, with the perspective of acquiring ethical and civic values, in the achievement of SDG 16 in terms of the present.

6. Conclusions

The main objective of this study was to find out to what extent the implementation of the MUME's exile routes, a non-formal educational activity whose itinerary passes through several places of memory for the Spanish Republican exile, contributes to the achievement of Sustainable Development Goal 16.

The aim of SDG 16 is to acquire "Peace, justice and strong institutions", which is directly related to education in the field of social sciences. Within this great branch of knowledge, we find recent history and memory; the former being understood as the science that studies the past closest to the present day, and the latter as a multidisciplinary approach to the analysis of the impact of the past on the present.

What is known in Spain as historic or democratic memory encompasses elements of both recent history and memory; and its application in schools brings the study of the most traumatic and violent period of the country's recent past closer to children aged between 15 and 17. The Civil War and Franco's regime are historical subjects dealt with in the 4th year of ESO (15 years) and the 2nd year of BAT (17 years); approaching them through the prism of democratic memory facilitates the assimilation of this traumatic past as a necessary element in understanding the importance of the values associated with it: truth, justice, reparation and guarantees of non-repetition.

Approaching the study of the Civil War and Franco's regime with a utilitarian focus on the achievement of these values is interpreted as a key medium- and long-term way to consolidate a model of a just, peaceful society with a democratic background, based on an education that promotes civic-mindedness. In other words, the approach of studying the recent violent past in Spain through historical memory offers an important social tool for the achievement of SDG 16.

Beyond the obvious relationship between education in historical memory and the achievement of a more just, peaceful and democratically sustainable society, this study establishes that this relationship has a multiplier effect when combined with heritage and non-formal education.

Places of memory constitute a very specific heritage category, whose idiosyncrasies endow them with enormous evocative power. This was confirmed by the vast majority of teachers interviewed in this study, who recognised not only the intrinsic potential of places of memory at an educational level, but also the way in which they arouse emotions in their dialectic relationship with pupils.

The empathy developed by pupils when faced with situations that are alien to their reality, but which currently exist elsewhere, acts as a base on which to start thinking, designing and projecting educational strategies that collaborate in strengthening a context of sustainable development, as understood in the field of Education for Sustainable Development through Socioemotional Learning Objective 3. Through this specific prism, it has been possible to see how the added value of heritage in general, and places of memory in particular, increase the scope of action of this objective. Students who come into contact with places of memory through activities developed through heritage education strategies are able to show empathy with people in the past who endured situations of pain and suffering. The capacity of heritage to build bridges between the past and present makes this possible. But it is possible to go even further in the emotional impact on students, since such empathy is not developed only with regard to the protagonists of the past, but with current situations that raise connections with those traumatic memories of the past, thanks to the evocative power of historical memory and its ability to transfer the past to the present (see Figure 2).

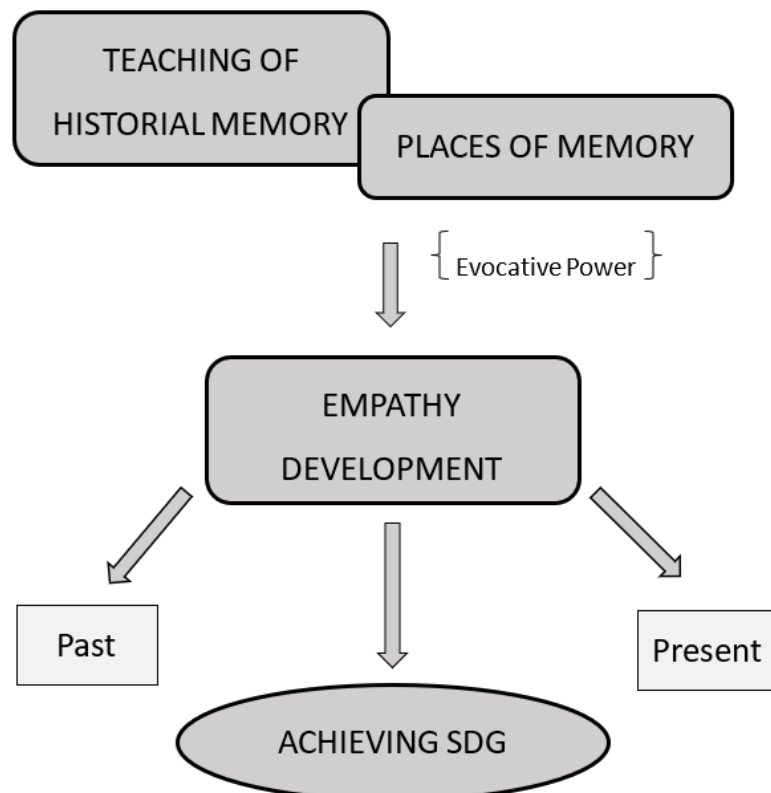

Figure 2. Developing empathy by visiting places of memory as a path to achieve SDG 16 (infography).

In addition to empathising with previous generations, working on the education of the historical memory of the Spanish Republican exile of 80 years ago allows transfers these mechanisms of empathic connection to current cases where similar dramas are unfolding.

Thus, the teaching of historical memory, and its enhancement through heritage education, is a very valuable tool for the educational approach to the humanitarian and refugee crises that unfortunately still exist today: A comprehensive and integrating vision, projected in line with the spirit of universality raised by the philosophy of the 2030 agenda and the Sustainable Development Goals.

Author Contributions: Conceptualization, D.G.-V. and M.F.-T.; methodology, D.G.-V. and M.F.-T.; formal analysis, D.G.-V. and D.Í.-G.; investigation, D.G.-V.; data curation, D.G.-V. and M.F.-T.; writing—original draft preparation, D.G.-V. and D.Í.-G.; writing—review and editing, D.G.-V. and M.F.-T. All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Institutional Review Board Statement: This study has been approved by the doctoral commission which includes ethics of research such as the adherence to institutional deontological code of good practices in research.

Informed Consent Statement: Informed consent was obtained from all subjects involved in the study.

Data Availability Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

1. United Nations. *Report of the Secretary-General on the Work of the Organization*; UN: New York, NY, USA, 2016.
2. United Nations. Sustainable Development Goals. Available online: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (accessed on 15 April 2021).
3. UNESCO. *Educación Para los Objetivos de Desarrollo Sostenible. Objetivos de Aprendizaje*; UNESCO: Paris, France, 2017.
4. Tribó, G.; Fernández, J.; Martínez, L.; Sellés, E. *Fem Memòria, Construim Futur*; Graó: Barcelona, Spain, 2010.
5. Escudero, R. Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria. In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 7–14.
6. Chinchón, J. Justicia transicional (La memoria y la lucha contra la impunidad). In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Honra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 101–107.
7. López-López, P. Crímenes del franquismo, derecho y justicia transicional. *Derecho Y Real.* **2015**, *13*, 131–144. [CrossRef]
8. Escudero Alday, R. Nulidad/ilegitimidad de las sentencias franquistas (Las políticas de la memoria). In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 84–89.
9. Escudero, R. Memoria histórica e imperio de la ley: El poder judicial frente el derecho a la reparación de las víctimas del franquismo. *Derechos Y Lib. Rev. De Filos. Del Derecho Y Derechos Hum.* **2018**, *38*, 73–105.
10. Martín, J.A. Amnistía (El contexto de la memoria). In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 57–63.
11. Guixé, J. El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: La recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia* **2008**, *7*, 217–228.
12. Guixé, J. Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña. In *El Estado y La Memoria: Gobiernos y Ciudadanos Frente a Los Traumas de la Historia*; Vinyes, R., Ed.; RBA Libros: Barcelona, Spain, 2009; pp. 569–608.
13. Pagès, J.; Casas, M. *Republicans i Republicanes Als Camps de Concentració Nazis. Testimonis i Recursos Didàctics Per a L'Ensenyament Eecundari*; Ajuntament de Barcelona–Institut d'Educació: Barcelona, Spain, 2005.
14. Prats, J. Memoria histórica «versus» historia enseñada. *Íber Didáctica De Las Cienc. Soc. Geogr. E Hist.* **2008**, *55*, 5–8.
15. Jara, O. *La Sistematización de Experiencias: Práctica y Teoría Para Otros Mundos Posibles*; Centro Internacional de Educación y Desarrollo Humano–CINDE: Bogotá, Colombia, 2018.
16. Dreyfus-Armand, G. *L'Éxil Des Republicanains Epagnols en France. De la Guerre Civile à la Mort de Franco*; Albin Michel: Paris, France, 1999.
17. Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC 5.006/ 45.172. Available online: <https://www.parlament.cat/document/catalog/47968.pdf> (accessed on 9 December 2021).
18. Vinyes, R. La memoria del Estado. In *El Estado y La Memoria: Gobiernos y Ciudadanos Frente a los Traumas de la Historia*; Vinyes, R., Ed.; RBA Libros: Barcelona, Spain, 2009; pp. 23–66.
19. Vinyes, R. Memoria, democracia y gestión. *História E Perspect.* **2016**, *54*, 11–22.
20. Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC 5.576/14.651. Available online: https://www.vilanova.cat/doc/doc_35460085.pdf (accessed on 9 December 2021).
21. González-Vázquez, D. La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática. *Rev. Iberoam. De Tur. RITUR* **2014**, *4*, 36–49.

22. González-Vázquez, D. La patrimonialización de la memoria histórica: Entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. *PASOS Rev. De Patrim. Y Tur. Cult.* **2016**, *14*, 1267–1280. [CrossRef]
23. González-Vázquez, D. El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: Una aproximación teórica desde los Pirineos. In *Polítiques Memorials, Fronteres i Turisme de Memòria*; Arnabat Mata, R., Duch Plana, M., Eds.; PUP/URV Publicacions: Perpinyà/Tarragona, Spain, 2017; pp. 97–114.
24. González-Vázquez, D. Turisme i espais de memòria a la Catalunya transfronterera. *REC Rev. D'etnologia De Catalunya* **2019**, *44*, 170–177.
25. Pujol, E. El Museu de l'Exili de La Jonquera. *Mnemosine Rev. Catalana de Museol.* **2003**, *1*, 67–78.
26. Font, J. A cavall de la història i la memòria: El Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME. *Mnemosine: Revista Catalana de Museologia* **2009**, *5*, 105–113.
27. Font, J. Un equipament amb vocació transfronterera: El Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME). In *Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de Conferències 2010–2012*; Camiade, M., Ed.; Balzac Editeur: Perpinyà, France, 2013; pp. 23–38.
28. González-Vázquez, D.; Font Agulló, J. La museización del patrimonio memorial transfronterizo: El caso del exilio republicano y sus espacios. *Rev. MIDAS-Mus. E Estud. Interdiscip.* **2016**, *6*. [CrossRef]
29. Font Agulló, J.; González-Vázquez, D.; Domènech Casadevall, G.; Marquès Sureda, S. La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: Patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo. In *Lugares de Memoria Traumática. Representaciones Museográficas de Conflictos Políticos y Armados*; Arrieta Urtizberea, I., Ed.; UPV/EHU Servicio Editorial: Bilbao, Spain, 2017; pp. 71–98.
30. González-Vázquez, D. Les rutes de l'exili del MUME: Una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera. *EBRE 38 Rev. Int. De La Guerra Civil.* **2018**, *8*, 279–308.
31. López-Guzmán, T.; Sánchez, S. La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas. *Pasos Rev. De Tur. Y Patrim. Cult.* **2008**, *6*, 159–171. [CrossRef]
32. Hernández Ramírez, J. Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales. *Pasos Rev. De Patrim. Y Tur. Cult.* **2011**, *9*, 225–236. [CrossRef]
33. Rengifo, J.I. Rutas culturales y turismo en el contexto espanyol. *Boletín Del Inst. Andal. Del Patrim. Histórico* **2006**, *60*, 115–125.
34. Tresserras, J. Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica. *Cuad. Del Patrim. Cult. Y Tur.* **2005**, *15*, 13–56.
35. ICOMOS. *Carta de Itinerarios Culturales*. Comité Científico Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC). Quebec: Asamblea General de ICOMOS, 2008, 4th october. Available online: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_sp.pdf (accessed on 2 May 2021).
36. Roigé, X. De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria. In *Lugares de Memoria Traumática. Representaciones Museográficas de Conflictos Políticos y Armados*; Arrieta, I., Ed.; UPV/EHU Servicio Editorial: Bilbao, Spain, 2016; pp. 23–47.
37. López Fernández, M.I. Diseño y programación de itinerarios culturales. *Boletín Del Inst. Andal. Del Patrim. Histórico* **2006**, *60*, 20–33. [CrossRef]
38. Roca, J. L'itinerari com a forma artística, la ciutat i la ciutadania. In *Tourismes. La Serrota de la Sissensió. Itineraris Critics*; Fundació Antoni Tàpies: Barcelona, Spain, 2014; pp. 101–113.
39. Marquès, S. Trepitjant història! Una ruta d'exili amb universitaris. *Temps I Espais De Memòria. Rev. Digit. Del Meml. Democ.* **2014**, *2*, 21–24.
40. Rösen, J. Memory, history and the quest for the future. In *History Teaching, Identities and Citizenship. European Issues in Children's Identity and Citizenship*; Cajani, L., Ed.; Trentham Books Stoke on Trent: London, UK, 2007; pp. 13–34.
41. de Cassia Dos Santos, R. El concepto de pasado reciente en la enseñanza de la historia. *Íber Didáctica De Las Cienc. Soc. Geogr. E Hist.* **2016**, *83*, 26–31.
42. Huyssen, A. *En Busca del Futuro Perdido. Cultura y Memoria en Tiempos de Globalización*; FCE: Ciudad de Mexico, Mexico, 2002.
43. Traverso, E. *El Pasado, Instrucciones de Uso: Historia, Memoria, Política*; Marcial Pons: Madrid, Spain, 2007.
44. Erll, A. *Memory in Culture*; Palgrave Macmillan: Basingstoke, UK, 2011.
45. Erll, A. *Memoria Colectiva y Culturas del Recuerdo. Estudio Introductorio*; Ediciones Uniandes: Bogotá, Colombia, 2012.
46. González, M.P. Memoria, historia reciente y escuela. Notas sobre el caso argentino. *Íber Didáctica De Las Cienc. Soc. Geogr. E Hist.* **2008**, *55*, 54–62.
47. Jelin, E.; Lorenz, F.G. *Educación y Memoria. La Escuela Elabora el Pasado*; Siglo XXI Editores: Madrid, Spain, 2004.
48. Estepa-Gimenez, J.; Martín-Cáceres, M. Competencia en conciencia y expresiones culturales y educación histórica. Patrimonios en conflicto y pensamiento crítico. In *La Educación Histórica Ante el Reto de las Competencias. Métodos, Recursos y Enfoques de Enseñanza*; Gómez Garrasco, C.J., Miralles, P., Eds.; Octaedro: Barcelona, Spain, 2018; pp. 75–86.
49. Estepa-Gimenez, J.; Martín-Cáceres, M. Heritage in conflict: A way to educate in a Critical and Participative Citizenship. In *Handbook of Research on Citizenship and Heritage Education*; Delgado-Algarra, E., Cuenca-López, J.M., Eds.; IGI Global: Hershey, PA, USA, 2020; pp. 43–55.
50. Estepa-Gimenez, J. Memoria, patrimonio y ciudadanía: Una contribución desde una perspectiva didáctica. *Revista PH* **2019**, *96*, 225–226. [CrossRef]

51. Estepa-Giménez, J.; Delgado-Algarra, E. Construyendo un compromiso democrático: Memoria histórica, patrimonio y educación ciudadana. In *Memoria Histórica y Enseñanza de la Historia*; Sáez-Rosenkraz, I., Prats Cuevas, J., Eds.; Trea: Gijón, Spain, 2020; pp. 45–64.
52. Valls, R.; Parra, D.; Fuertes, C. Los temas históricos conflictivos y su abordaje escolar: Un ejemplo español. *Clío Asoc.* **2017**, *25*, 8–21. [CrossRef]
53. Valls Montés, R. La Guerra Civil española y la dictadura franquista: Las dificultades del tratamiento escolar de un tema potencialmente conflictivo. *Enseñanza De Las Cienc. Soc. Rev. De Investig.* **2007**, *6*, 61–74.
54. González, P.; Pagès, J. Historia, memoria y enseñanza de la historia: Conceptos, debates y perspectivas europeas y latinoamericanas. *Rev. Hist. Y Mem.* **2014**, *9*, 275–311. [CrossRef]
55. Núñez, M. Representaciones de la memoria (Las piezas de la memoria). In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 33–39.
56. Silva, E. Movimiento memorialista (El contexto de la memoria). In *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido*; Escudero Alday, R., Ed.; Los Libros de la Catarata: Madrid, Spain, 2011; pp. 69–75.
57. Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2007/BOE-A-2007-22296-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
58. Ley Foral 33/2013, de 26 de noviembre, de reconocimiento y reparación moral de las ciudadanas y ciudadanos navarros asesinados y víctimas de la represión a raíz del golpe militar de 1936. Available online: <https://www.boe.es/eli/es-nc/lf/2013/11/26/33/dof/spa/pdf> (accessed on 9 December 2021).
59. Ley 4/2014, de 27 de noviembre, de creación del Instituto de la Memoria, la Convivencia y los Derechos Humanos. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2014/BOE-A-2014-13185-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
60. Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme. Available online: <https://boe.es/buscar/pdf/2018/BOE-A-2018-6405-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
61. Ley 2/2017, de 28 de marzo, de Memoria Histórica y Democrática de Andalucía. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-4348-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
62. Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per la convivència de la Comunitat Valenciana. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-15371-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
63. Ley 14/2018, de 8 de noviembre, de memoria democrática de Aragón. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-466-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
64. Ley 1/2019, de 21 de enero, de memoria histórica y democrática de Extremadura. Available online: <https://www.boe.es/boe/dias/2019/02/13/pdfs/BOE-A-2019-1936.pdf> (accessed on 9 December 2021).
65. Ley 1/2019, de 1 de marzo, para la recuperación de la memoria democrática en el Principado de Asturias. Available online: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-5480-consolidado.pdf> (accessed on 9 December 2021).
66. Layana, C.; Gastón, J.M. Memoria histórica y compromiso institucional: El Instituto Navarro de la Memoria. *Studia Histórica* **2019**, *37*, 79–106.
67. Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática. Martes 15 de Septiembre de 2020. Available online: <https://www.lamoncloa.gob.es/consejodeministros/Paginas/enlaces/150920-enlace-memoria.aspx> (accessed on 9 December 2021).
68. Díez Gutiérrez, E.J. *La Asignatura Pendiente. La Memoria Histórica y Democrática en Los Libros de Texto Escolares*; Plaza y Valdés: Madrid, Spain, 2020.
69. Galiana, V. La memoria democrática en las aulas de secundaria y bachillerato: Balance de una experiencia didáctica. *Didáctica De Las Cienc. Exp. Y Soc.* **2018**, *34*, 3–18. [CrossRef]
70. Greyff, D.P. *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-Recurrence: Mission to Spain*; UN: Geneva, Switzerland, 2014.
71. Pagès, J. El lugar de la memoria en la enseñanza de la historia. *Íber Didáctica De Las Cienc. Soc. Geogr. E Hist.* **2008**, *55*, 43–53.
72. Britz, J. *Histoire et Mémoire. Éducation à la Prévention Des Crimes Contre L'Humanité*; Conseil de l'Europe: Bruselas, Belgium, 2004.
73. Rosemberg, J.; Kovacic, V. *Educación, Memoria y Derechos Humanos: Orientaciones Pedagógicas y Recomendaciones Para Su Enseñanza*; Ministerio de Educación: Buenos Aires, Argentina, 2010.
74. Estepa, J. El patrimonio en la didáctica de las ciencias sociales: Obstáculos y propuestas para su tratamiento en el aula. *Íber. Didáctica De Las Cienc. Soc. Geogr. E Hist.* **2001**, *30*, 93–105.
75. Lucas, L.; Estepa, J. Educación patrimonial e Inteligencia Emocional. *Hablan los alumnos. CLIO. Hist. Hist. Teach.* **2017**, *43*, 194–207.
76. Santacana, J. Museografía didáctica, museos y centros de interpretación del patrimonio. In *Museografía Didáctica*; Santacana, J., Serrat, N., Eds.; Ariel: Barcelona, Spain, 2007; pp. 395–471.
77. Santacana, J. El patrimonio, la educación y el factor emocional. In *Educação Patrimonial: Contributos Para a Construção de Uma Educação Patrimonial*; Solé, G., Ed.; CIED Universidade do Minho: Braga, Portugal, 2015; pp. 17–34.
78. Trabajo Rite, M.; Cuenca López, J.M. La educación patrimonial para la adquisición de competencias emocionales y territoriales del alumnado de enseñanza secundaria. *Pulso Rev. De Educ.* **2017**, *40*, 159–174.
79. Prades, S. Las fuentes orales en la Educación Secundaria: Motivación y aprendizaje de la Historia. *Didáctica De Las Cienc. Exp. Y Soc.* **2016**, *30*, 85–101. [CrossRef]
80. Mèlich, J.C. El trabajo de la memoria o el testimonio como categoría didáctica. *Enseñanza De Las Cienc. Soc.* **2006**, *5*, 115–224.

81. Santacana, J.; Llonch, N. *Manual de Didáctica Del Objeto en el Museo*; Editorial Trea: Gijón, Spain, 2012.
82. López Benito, V.; Martínez Gil, T. El uso educativo de las emociones en los Museos de la Memoria. *HERMUS: Herit. Mus.* **2014**, *15*, 57–65.
83. Pérez, P. *La Exposición Sensitiva y Emocional*; Editorial Trea: Gijón, Spain, 2012.
84. Saenz del Castillo, A. La arqueología del conflicto en el País Vasco y su potencial didáctico. *Rev. Otarq* **2017**, *2*, 129–145. [[CrossRef](#)]
85. Feliu-Torroella, M.; Hernández-Cardona, F. The Spanish Civil War in the Classrooms: Working for Citizenship Education. In *Handbook of Research on Citizenship and Heritage Education*; Delgado-Algarra, E., Cuenca-López, J., Eds.; IGI Global: Hershey, PA, USA, 2020; pp. 430–449.
86. Jara, O. Sistematización de experiencias, investigación y evaluación: Aproximaciones desde tres ángulos. *Rev. Int. Sobre Investig. En Educ. Glob. Y Para El Desarro.* **2012**, *1*, 56–70.
87. Barbosa-Chacón, J.; Barbosa-Herrera, J.; Rodríguez-Villabona, R. Concepto, enfoque y justificación de la sistematización de experiencias educativas: Una mirada “desde” y “para” el contexto de la formación universitaria. *Perf. Educ.* **2015**, *37*, 130–149. [[CrossRef](#)]
88. Estepa, J. Investigando las sociedades actuales e históricas. *Investig. En La Esc.* **2003**, *51*, 71–82.
89. Estepa, J. (Ed.) *La Educación Patrimonial en la Escuela y el Museo: Investigación y Experiencias*; UHU Publicaciones: Huelva, Spain, 2013.
90. Fontal, O. La importancia de la dimensión humana en la didáctica del patrimonio. In *La Comunicación Global del Patrimonio Cultural*; Rusillo, M., Ed.; Trea: Gijón, Spain, 2008; pp. 79–110.
91. Fontal, O. Patrimonio y educación: Una relación por consolidar. *Aula de Innovación Educ.* **2012**, *208*, 10–13.
92. Fontal, O. *La Educación Patrimonial: Del Patrimonio a Las Personas*; Trea: Gijón, Spain, 2013.
93. Coma, L.; Santacana, J. *Ciudad Educadora y Patrimonio: Cookbook of Heritage*; Trea: Gijón, Spain, 2010.
94. Cuenca, J.M. El papel del patrimonio en los centros educativos: Hacia la socialización patrimonial. *Tejuelo* **2014**, *19*, 76–96.
95. Cuenca, J.M. Escuela, patrimonio y sociedad. La socialización el patrimonio. *Rev. UNES Univ. Esc. Y Soc.* **2016**, *1*, 23–41.
96. González-Sanz, M.; Feliu-Torruella, M. Educación patrimonial e identidad. El papel de los museos en la generación de cohesión social y de vínculos de pertenencia a una comunidad. *Clio Hist. Hist. Teach.* **2015**, *41*. Available online: <http://clio.rediris.es/n41/articulos/gonzalezFeliu2015.pdf> (accessed on 9 December 2021).
97. Lucas, L.; Estepa, J. El patrimonio como instrumento para la formación de la ciudadanía crítica y participativa. *Investig. En La Esc.* **2016**, *89*, 35–46.

Lugares y rutas de memoria en el contexto de la educación patrimonial: la visión del equipo educativo del Museo Memorial del Exilio (MUME)

Places and Routes of Remembrance in the Wider Context of Heritage Education: The Vision of the Educational Team of the Exile Memorial Museum (MUME)

David González-Vázquez
Universitat de Barcelona
david.gonzalez@ub.edu
 0000-0003-0184-091X

Maria Feliu-Torruella
Universitat de Barcelona
mfeliu@ub.edu
 0000-0002-6500-7620

Recibido: 09/02/2022

Aceptado: 22/07/2022

Resumen

El desarrollo didáctico de la memoria histórica está encauzado en la adquisición de competencias democráticas. Bajo esta premisa, en el presente estudio se analiza la relación entre educación, patrimonio y memoria histórica a través de la experiencia educativa del Museo Memorial del Exilio (MUME) de La Jonquera. El objetivo principal de la investigación es analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva del equipo educativo del MUME. A partir de la aplicación de un proceso de sistematización de experiencias enmarcado en un paradigma participativo, se ha desarrollado un análisis crítico del principal objeto de estudio: las rutas del exilio del MUME. Una muestra del equipo de educación patrimonial del museo ha sido la principal fuente de información. El conjunto de datos recabados ha sido estructurado en tres grandes bloques, que facilitan el análisis de la didáctica de la memoria histórica en el contexto de la educación patrimonial. Se concluye reconociendo que el factor experiencial vinculado a las rutas, así como el poder evocador ligado a los lugares de memoria, dotan a la didáctica de la memoria histórica de un alto grado de impacto educativo.

Palabras clave

Educación patrimonial, Memoria histórica, Educación cívica, Historia contemporánea.

Abstract

The acquisition of democratic expertise and competences is the framework which allows didactic development of historical memory. Under this premise, the educational experience that a visit to the Exile Memorial Museum (MUME) in La Jonquera entails is the basis for this study which analyzes the relationship between education, heritage and historical memory. The main objective of the investigation is to analyze how historical memory is taught from the perspective of the educational team of MUME. A critical analysis of the main object of study: the routes of exile of the MUME, has been developed by applying a process where experiences are systematized within a participatory paradigm. A sample of the museum's heritage education team has provided the main source of information. The set of data collected has been structured into three major sections which facilitate the interpretation of the didactic of historical memory in the context of heritage education. In conclusion, the experience linked to the routes, as well as the evocative power of the historic landmarks, endow the didactic of historical memory with a magnificent educational impact.

Keywords

Heritage education, Historical memory, Civic education, Contemporary history.

Para citar este artículo: González-Vázquez, D. y Feliu-Torruella, M. (2022). Lugares y rutas de memoria en el contexto de la educación patrimonial: la visión del equipo educativo del Museo Memorial del Exilio (MUME). *Panta Rei: revista digital de Historia y didáctica de la Historia*, 205-237. DOI: 10.6018/pantarei.50926

1. Introducción

El auge de la memoria, entendido como un movimiento social y cultural que pone de relieve la importancia de las manifestaciones del pasado en el presente, a través de numerosas materialidades (Huysen, 2002, Traverso, 2007), tuvo en el patrimonio una vía de expresión relevante. Así, notablemente a partir del último cuarto del siglo XX, afloraron a lo largo y ancho del mundo occidental un conjunto de experiencias patrimoniales de variada tipología como museos, centros de interpretación, monumentos o intervenciones artísticas en el espacio público, que ejemplificaban el protagonismo de la memoria y la relación de ésta con el ámbito patrimonial. Un contexto de emergencia del ámbito memorial que estableció una dialéctica entre pasado y presente a través de los hechos y eventos traumáticos acaecidos en el pasado reciente (Erl, 2011, 2012).

A nivel español semejante contexto desembocó, en el siglo XXI, en la aparición del llamado proceso de recuperación de la memoria histórica. En el contexto de la lucha por la reparación de las víctimas de la dictadura franquista, España ha vivido su propio momento memoria (Saz, 2007), materializado en lo que se ha venido a llamar como el proceso de recuperación de la memoria histórica (Silva, 2011). Dicho proceso hace referencia a la reivindicación de verdad, justicia y reparación con respecto a los crímenes del franquismo, y se mueve en el marco cronológico comprendido por las etapas históricas de la Segunda República, la Guerra Civil, la dictadura franquista y la transición a la democracia.

En este contexto, la educación juega un papel importante, puesto que el mencionado proceso hace también incidencia en la mejora de las herramientas y estrategias educativas en materia de memoria histórica, suponiendo un reto mayúsculo a todos los niveles (Pagès y Casas, 2005; Prats, 2008). Asimismo, el patrimonio y sus diferentes manifestaciones y propuestas didácticas se proyectan como un elemento para tener en cuenta en el contexto de la recuperación de la memoria histórica en España.

El ámbito legislativo ha influido notablemente en el avance del mencionado proceso en los últimos años. Tras las primeras leyes de memoria decretadas en España, como fueron la Ley 52/2007, conocida popularmente como la Ley de Memoria Histórica, y la Llei 13/2007 del *Memorial Democràtic* de la Generalitat de Catalunya, más de una decena de leyes autonómicas han visto la luz. Se espera en fechas próximas el decreto de la nueva ley estatal (Gobierno de España, 2020) que supere la ya obsoleta Ley 52/2007. La importancia que tiene la memoria histórica en el ámbito educativo es cada vez más relevante (González y Pagès, 2014), por ello, en el contexto jurisdiccional de la España de las autonomías, se ha ido desarrollando un marco legislativo que poco a poco la ha ido consolidando como un sujeto didáctico específico a tomar en cuenta a nivel curricular. De esta manera, la Ley de memoria de Navarra (Ley Foral 33/2013) plantea la revisión de los textos escolares en materia de memoria histórica, mientras que el borrador del anteproyecto de la Ley del País Vasco (Gogora, 2019) menciona el ofrecimiento de herramientas didácticas para su inclusión en los currículos. Por su parte, las leyes andaluza (Ley 2/2017), valenciana (Llei 14/2017), canaria (Ley 5/2018), aragonesa (Ley 14/2018), asturiana (Ley 1/2019) y extremeña (Ley 1/2019) hablan abiertamente de incorporar la memoria histórica y democrática a nivel curricular. Otras leyes, como La ley balear (Llei 2/2018) y la castellanoleonesa (Decreto 9/2018), mencionan la intención de promover y procurar su inclusión

en los currículos escolares. El anteproyecto de ley de Memoria Democrática de España (Gobierno de España, 2020) también introduce la intención de actualizar los contenidos curriculares.

El patrimonio memorial, escenificado en los lugares de memoria, merece también especial atención en las leyes de memoria de las diferentes autonomías españolas. Obviando el caso de Cataluña, pionera en la gestión del patrimonio memorial a través de la creación de la Red de Espacios de Memoria Democrática (Orden IRP/91/2010), son varias las autonomías que reconocen a nivel legislativo la figura específica de los lugares de memoria. Tal es el caso de Navarra (Ley Foral 33/2013), Andalucía (Ley 2/2017), Comunidad Valenciana (Llei 14/2017), Aragón (Ley 14/2018), Canarias (Ley 5/2018), Extremadura (Ley 1/2019), Asturias (Ley 1/2019) y País Vasco (Gogora, 2019). En adición al reconocimiento específico de los lugares de memoria, en la ley balear se hace también mención de la creación de secciones museísticas de memoria democrática (Llei 2/2018). Varias de esas mismas leyes, además, plantean el reconocimiento de la figura de las rutas de memoria. Con esa misma denominación aparecen en las leyes de Aragón (Ley 14/2018) y Asturias (Ley 1/2019). En los casos de la Comunidad Valenciana (Llei 14/2017), Islas Baleares (Ley 2/2018) y País Vasco (Gogora, 2019), la denominación escogida es la de itinerarios de memoria, mientras que en la ley andaluza (Ley 2/2017) aparecen bajo la nomenclatura de senderos de memoria.

Pese a la voluntad que se desprende de la incorporación de los mencionados preceptos específicos en las diferentes leyes memoriales de carácter autonómico, apenas existen en España museos o equipamientos patrimoniales que puedan ser catalogados como memoriales. Uno de los casos más referenciales es, precisamente, el equipamiento patrimonial que nos ocupa en el presente estudio: el Museo Memorial del Exilio (MUME en adelante) de La Jonquera. Inaugurado oficialmente en diciembre de 2007, en el contexto de unas políticas públicas de memoria en Cataluña que toman en cuenta el elemento patrimonial y turístico (Guixé, 2008, 2009; González Vázquez, 2017), el MUME se ha convertido desde entonces en una de las principales referencias existentes en toda España a nivel memorial. Con una oferta consolidada a nivel de servicio educativo también desde los inicios, centenares de escuelas e institutos catalanes, mayoritariamente de las provincias de Girona y Barcelona, han visitado el museo y han realizado alguna de sus actividades educativas.

El presente estudio tiene como objetivo principal analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva del equipo educativo del MUME. Los educadores ejercen una función primordial en los procesos de enseñanza-aprendizaje desarrollados en el ámbito patrimonial y museístico (González-Sanz et al., 2017) y su mirada al respecto de la ejecución y desarrollo de las diferentes actividades educativas llevadas a cabo desde el servicio educativo del museo, con especial énfasis en las rutas del exilio, aporta una visión reflexiva que ayuda a analizar el complejo fenómeno educativo del que forman parte.

2. Marco Teórico

2.1. La didáctica de la memoria histórica: un instrumento para la transmisión de valores

La didáctica de la memoria histórica persigue el fortalecimiento de la salud democrática de las sociedades contemporáneas a través del análisis y la reflexión del pasado reciente en el campo

educativo (Jelin y Lorenz, 2004; Tribó, 2010; Rosemberg y Kovacic, 2010), una visión especialmente relevante en el caso español. La Guerra Civil y la dictadura franquista son sujetos históricos conflictivos cuya didáctica debe afrontarse en profundidad, de manera que su transmisión pueda colaborar con la creación de una ciudadanía con conciencia democrática (Delgado, 2015; Valls et al., 2017; Delgado y Estepa, 2018; Estepa y Delgado, 2020). Así pues, el planteamiento adecuado para la transmisión de conocimiento sobre la época comprendida entre 1931 y 1975 en España, no se debe entender si no es bajo el enfoque de afianzar los valores y convicciones democráticas de los jóvenes, y de rechazo a las dictaduras y a los comportamientos violentos (Valls, 2007).

En los últimos años se ha desarrollado, en numerosas áreas de conocimiento, un fructífero debate sobre la manera en la cual debe afrontarse el estudio del pasado reciente. En este contexto, trabajar desde el prisma de la memoria histórica ha sido entendido por un amplio sector de especialistas en didáctica de la historia como una herramienta útil para contrarrestar la posible manipulación de aquellos discursos relacionados con la historia más institucionalizada (Prats, 2020). Incluir la memoria en las dinámicas educativas de la educación formal no es, sin embargo, tarea fácil, pues implica un alto ejercicio de reflexión y conceptualización por parte del profesorado que permita discernir los puntos convergentes y divergentes entre historia y memoria, de manera que la acción didáctica pueda ser verdaderamente efectiva (Bellatti y Sáez-Rosenkraz, 2020; Prats, 2020). Historia y memoria se organizan, ciertamente, sobre un mismo pilar conceptual, el tiempo, pero la manera en que éste se materializa como objeto de estudio varía sustancialmente (Sáez-Rosenkraz et al., 2020). Así, mientras que la historia se manifiesta en tiempo pretérito como aquello que ya sucedió, la memoria trasplanta dicho pasado al presente, implicando así un efecto de flexibilidad constante en la representación de lo que aconteció en el pasado.

Pese a los avances acaecidos en los últimos años, la utilización de la memoria histórica en las aulas sigue teniendo un papel residual (González García, 2012), habitualmente promovido desde la iniciativa propia del profesorado (Bellatti y Sáez-Rosenkraz, 2020). Una cuestión que se explica en base a diferentes causas, de entre las que podrían destacarse tanto la complejidad del tratamiento de las temáticas conflictivas en el aula (López Facal y Santiadrián, 2011; Delgado y Estepa, 2018; Estepa y Delgado, 2020), como la necesidad de encajar el temario en un currículo excesivamente cargado e inflexible (Martínez Rodríguez, 2014; Barriga-Ubed y Sabido-Codina, 2020).

Los lugares de memoria ofrecen una base empírica para trabajar de manera didáctica los conflictos ligados al pasado traumático (Sammler, 2020), y ello los convierte en un complemento imprescindible para el trabajo, ya de por sí interdisciplinar, que requiere la educación en memoria histórica. Museos, memoriales, y el conjunto de iniciativas que pone al abasto la educación no formal, son parte imprescindible de una acción didáctica integral en materia de memoria histórica (Bevernage y Wouter, 2018), que implica, además, la posibilidad de seducir al alumnado con nuevas actividades de tipo participativo, interactivo y experiencial (Luna Delgado, 2019). En este sentido, Pagès (2008) remarca también la importancia de los lugares de memoria como elemento evocador de conocimiento con capacidad de conexión con el público escolar.

Ante la dificultad que supone el tratamiento de temas conflictivos en el aula (Toledo Jofré et al., 2015; Santiesteban Fernández, 2019; Rubin y Cervinkova, 2019; Vicent et al., 2020), especialmente los relacionados con memorias traumáticas, los lugares de memoria y el patrimonio aportan un nuevo enfoque en la acción didáctica que los dota de gran valor en el contexto de los procesos de enseñanza-aprendizaje.

2.2. El factor emocional en la didáctica de la memoria histórica

En el contexto de la didáctica, la memoria permite trabajar de manera complementaria un conjunto de ideas y conceptos cuya profundidad de análisis se ve limitada desde el enfoque de la historia ciencia (Bellatti y Sáez-Rosenkraz, 2020). La memoria aporta inputs de tipo emocional que van más allá de la mera adquisición de conocimientos sobre el pasado, y para ello utiliza recursos variados como el trabajo con testimonios, el análisis reflexivo de elementos artísticos, o una amplia gama de posibilidades existentes en el campo audiovisual. Todas ellas, además, pueden llegar a confluir en un ente común: el patrimonio. Los últimos trabajos sobre la cuestión de la enseñanza de la memoria histórica, como el de Sáez-Rosenkraz y Prats (2020), ponen de relieve la importancia del uso de metodologías activas como medio para la consecución de aprendizajes significativos en el marco de la memoria y la historia reciente. Una reflexión que sin duda nos acerca al papel del patrimonio como herramienta a disposición de los procesos de enseñanza-aprendizaje, y a una dialéctica entre patrimonio y memoria histórica que se ve materializada en los lugares de memoria.

El contexto humano y formativo del alumnado de instituto hace que sea éste un grupo especialmente permeable al conocimiento histórico vinculado a la promoción de valores (Barriga-Ubed y Sabido-Codina, 2020). Los y las estudiantes en edad adolescente se encuentran en un momento clave en la formación de su identidad ideológica y de su manera de comportarse en sociedad (Banderas Navarro, 2020), y la historia juega un papel clave en su formación política e ideológica (Pagès, 2005)

Una de las principales características del patrimonio, especialmente interesante desde el punto de vista educativo, es la capacidad que éste tiene para generar emociones (Estepa, 2001, 2003, 2013; Fontal, 2008, 2012, 2013; Coma y Santacana, 2010; Cuenca, 2014, 2016; Santacana y Llonch, 2012; González-Sanz y Feliu-Torruella, 2015; Lucas y Estepa, 2016, 2017). El patrimonio puede impactar en la mente, generando sensaciones y sentimientos diversos y, por tanto, despertando emociones (Santacana, 2007, 2015).

Trasladar al contexto educativo esa capacidad del patrimonio para generar emoción plantea varios elementos interesantes a destacar. En primer lugar, la manera en la cual la educación patrimonial facilita la adquisición de competencias en materia emocional (Trabajo y Cuenca, 2017). En una etapa de la evolución del mundo educativo donde el aspecto competencial prima sobre visiones más tradicionales ligadas con la adquisición de contenidos, es un factor para tener en cuenta a la hora de plantear los diferentes currículos y la implicación que pueda tener el patrimonio en el desarrollo de estos. En segundo lugar, la capacidad que tiene el patrimonio para vehicular a su alrededor un conjunto de metodologías socioafectivas de aprendizaje a través de la experiencia. Ello genera un compromiso personal y supone que los individuos inmersos en el proceso educativo se impliquen a fondo con el mismo (Tribó, 2010). Por último, la relación entre la escala local para el trabajo con la memoria histórica y la generación de sentimientos

diversos. La historia local, y el conjunto de lugares a ésta vinculados, representa un instrumento idóneo para el trabajo y la comprensión del pasado reciente debido a su capacidad de generar interés y empatía entre el alumnado (Trškan, 2017; Galiana, 2018).

Debido a la especificidad de la memoria histórica y del patrimonio a ella asociada, es importante valorar el uso de emociones como estrategia didáctica (López Benito y Martínez Gil, 2014). El patrimonio, en general, debe incitar a los visitantes a hacerse preguntas y a cuestionar sus propios pensamientos, tarea para la cual resulta esencial activar su capacidad sensitiva y emocional (Pérez, 2012). El patrimonio memorial, en particular, también sigue el mismo patrón, pero con el añadido de proyectar lugares e historias relacionadas con experiencias y memorias traumáticas. Por ello, los lugares de memoria poseen un enorme potencial didáctico, así como la capacidad de generar percepciones sensoriales en el alumnado (Sáenz del Castillo, 2017; Feliu-Torruella y Hernández-Cardona, 2020), ofreciendo “un componente emocional interesante para trabajar temáticas conflictivas y traumáticas” (Vicent et. al, 2020, p. 74).

El patrimonio no es tal si no se entiende como el conjunto de significados relacionados con historias personales o colectivas. Por ello, las estrategias de la didáctica del patrimonio pueden llegar a estar tan relacionadas con la capacidad de generar y transmitir emociones (Santacana y Llonch, 2012). De hecho, tampoco puede entenderse sin su faceta de elemento integrador a nivel sociocultural, forjador de comprensión entre sociedades pasadas y presentes, y generador de empatía entre pueblos (Estepa, 2001).

Trabajar didácticamente desde el ámbito de la memoria ofrece un contexto más flexible a la hora de desarrollar la empatía con situaciones y personas del pasado. Así, en el marco del paradigma de la memoria histórica y democrática, se han desarrollado en España diversas experiencias en las que la empatía histórica ha sido el eje fundamental de la acción didáctica (Guillén, 2016; Molina y Egea, 2018; Miguel-Revilla y Sánchez, 2018; Molina y Salmerón, 2020). Iniciativas de gran valor si tomamos en cuenta, como dice Cairns (1989), que la empatía histórica bien desarrollada puede ayudar a combatir los prejuicios que afloran en las mentalidades del alumnado adolescente de nuestros días. Tal y como apuntan Molina y Egea (2018, p. 14), ponerse en el lugar del otro “ayuda a conocer la funcionalidad de la historia, que no es otra que la de crear ciudadanos democráticos que logren, como decía Adorno, que Auschwitz no se repita”.

2.3. El factor vivencial en la didáctica de la memoria histórica

Una de las principales herramientas que existe a nivel de educación patrimonial, y que permite aplicar sobre el terreno una acción didáctica centrada en el factor vivencial, son las rutas. A nivel genérico, podemos decir que las rutas son un importante útil cultural, patrimonial, turístico y educativo, que facilita el proceso de puesta en valor del patrimonio existente en diferentes emplazamientos. Una perspectiva generalizada en los últimos años, en los que las rutas han crecido de manera significativa dentro de la oferta patrimonial (López Guzmán y Sánchez, 2008; Hernández Ramírez, 2011). La posibilidad de poner en valor y hacer emerger nuevos patrimonios convierte a las rutas en una herramienta muy recurrente (Rengifo, 2006), con capacidad para enriquecer el patrimonio cultural y redimensionar sus posibilidades de conservación y valorización (Tresserras, 2005). Un auge de las rutas que se explica, según Hernández Ramírez (2011), a través de dos factores: el aumento del deseo de encontrar experiencias auténticas y la creciente

proliferación de nuevas categorías integrales como el paisaje o el itinerario cultural, promovidas por el International Council on Monuments and Sites – ICOMOS (ICOMOS, 2008).

A través de las rutas, y de su capacidad de conexión y proyección de diferentes lugares, pueden emerger nuevos espacios y categorías patrimoniales. En referencia al patrimonio memorial, tan estrechamente ligado a la vertiente inmaterial (Roigé, 2016), esto se convierte en una cuestión aún más relevante. Y es que, por encima de cualquier otra consideración, el patrimonio no es únicamente motor de desarrollo sino una herramienta esencial para el conocimiento de nuestra memoria histórica (López Fernández, 2006). Las rutas, como herramienta didáctica generadora de memoria, permiten al alumnado pisar el terreno y, gracias al desarrollo de un aprendizaje vivencial, convertir su experiencia en algo mucho más profundo que aquello que pueden encontrar en un aula (Roca, 2004, Marquès, 2014, Font et al., 2016; González Vázquez, 2018). Son, además, un importante elemento dinamizador con capacidad para hacer emerger las memorias del territorio.

El patrimonio vinculado al exilio republicano se expande a ambos lados de la frontera pirenaica, y ha sido puesto en valor recientemente en el contexto de la implementación de unas incipientes políticas públicas de memoria en Cataluña (González y Font, 2016; Font et al., 2016). Un proceso que se concreta en la creación de la Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña (Ordre IRP/91/2010), en la que el MUME ejerce un importante papel de liderazgo que lo convierte en el catalizador de todas las propuestas patrimoniales aplicadas sobre el territorio en materia de memoria histórica (Font, 2009, 2017, 2019). Destacan, también, del lado francés, lugares y equipamientos memoriales como los de Rivesaltes, Argelès-sur-Mer, o Elne.

De entre todas las iniciativas existentes en el territorio de influencia del MUME, aquella que destaca sobre todas las demás serían las rutas del exilio impulsadas desde el servicio educativo del propio museo (González Vázquez, 2018). Por recorrido, bagaje, impacto social y educativo, y una vocación de crecimiento y continuidad en su relación con el mundo escolar, las rutas del exilio del MUME representan un producto cultural de primer nivel en el contexto de la didáctica de la memoria histórica (tabla 2).

3. Metodología

La presente investigación se desarrolla en el marco de un paradigma participativo, aplicando el modelo de sistematización de experiencias educativas (Barbosa Chacón et. al, 2015; Jara, 2012, 2018) que permite interpretar de manera crítica el proceso vivido en un contexto educativo específico. En este caso, el MUME y su servicio educativo. El objetivo principal de este estudio es analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva del equipo educativo del MUME. Para ello, el estudio se llevó a cabo centrándose en un objeto patrimonial singular, las Rutas del Exilio del MUME, a través de la implementación de un instrumento de investigación cualitativa. Asociado a la consecución del mencionado objetivo genérico, el presente estudio también plantea un objetivo específico, el cual consiste en determinar el valor educativo de las rutas como herramienta de educación patrimonial.

La sistematización de experiencias tiene como finalidad la adquisición de un grado alto de comprensión de un proceso educativo. En el marco del presente estudio, su aplicación ha permitido

proliferación de nuevas categorías integrales como el paisaje o el itinerario cultural, promovidas por el International Council on Monuments and Sites – ICOMOS (ICOMOS, 2008).

A través de las rutas, y de su capacidad de conexión y proyección de diferentes lugares, pueden emerger nuevos espacios y categorías patrimoniales. En referencia al patrimonio memorial, tan estrechamente ligado a la vertiente inmaterial (Roigé, 2016), esto se convierte en una cuestión aún más relevante. Y es que, por encima de cualquier otra consideración, el patrimonio no es únicamente motor de desarrollo sino una herramienta esencial para el conocimiento de nuestra memoria histórica (López Fernández, 2006). Las rutas, como herramienta didáctica generadora de memoria, permiten al alumnado pisar el terreno y, gracias al desarrollo de un aprendizaje vivencial, convertir su experiencia en algo mucho más profundo que aquello que pueden encontrar en un aula (Roca, 2004, Marquès, 2014, Font et al., 2016; González Vázquez, 2018). Son, además, un importante elemento dinamizador con capacidad para hacer emerger las memorias del territorio.

El patrimonio vinculado al exilio republicano se expande a ambos lados de la frontera pirenaica, y ha sido puesto en valor recientemente en el contexto de la implementación de unas incipientes políticas públicas de memoria en Cataluña (González y Font, 2016; Font et al., 2016). Un proceso que se concreta en la creación de la Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña (Orden IRP/91/2010), en la que el MUME ejerce un importante papel de liderazgo que lo convierte en el catalizador de todas las propuestas patrimoniales aplicadas sobre el territorio en materia de memoria histórica (Font, 2009, 2017, 2019). Destacan, también, del lado francés, lugares y equipamientos memoriales como los de Rivesaltes, Argelès-sur-Mer, o Elne.

De entre todas las iniciativas existentes en el territorio de influencia del MUME, aquella que destaca sobre todas las demás serían las rutas del exilio impulsadas desde el servicio educativo del propio museo (González Vázquez, 2018). Por recorrido, bagaje, impacto social y educativo, y una vocación de crecimiento y continuidad en su relación con el mundo escolar, las rutas del exilio del MUME representan un producto cultural de primer nivel en el contexto de la didáctica de la memoria histórica (tabla 2).

3. Metodología

La presente investigación se desarrolla en el marco de un paradigma participativo, aplicando el modelo de sistematización de experiencias educativas (Barbosa Chacón et. al, 2015; Jara, 2012, 2018) que permite interpretar de manera crítica el proceso vivido en un contexto educativo específico. En este caso, el MUME y su servicio educativo. El objetivo principal de este estudio es analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva del equipo educativo del MUME. Para ello, el estudio se llevó a cabo centrándose en un objeto patrimonial singular, las Rutas del Exilio del MUME, a través de la implementación de un instrumento de investigación cualitativa. Asociado a la consecución del mencionado objetivo genérico, el presente estudio también plantea un objetivo específico, el cual consiste en determinar el valor educativo de las rutas como herramienta de educación patrimonial.

La sistematización de experiencias tiene como finalidad la adquisición de un grado alto de comprensión de un proceso educativo. En el marco del presente estudio, su aplicación ha permitido

traspasar los conocimientos adquiridos desde la propia experiencia a las dinámicas de investigación cualitativa en ciencias sociales.

El proceso de sistematización de experiencias aplicado en el presente estudio consta de 5 fases (tabla 1) (Jara, 2018): 1) “El punto de partida”: centrado en la descripción de la experiencia, implica haber participado en ella y tener los registros pertinentes; 2) “Formular un plan de sistematización”: implica definir el objetivo, delimitar el objeto y concretar el eje de sistematización; 3) “La recuperación del proceso vivido”: en los casos en los que el proceso de sistematización sirva como elemento potenciador de una investigación más amplia, como es el caso, implica el desarrollo y la ejecución del instrumento de investigación. Ello permitirá poner en relación los resultados obtenidos con el origen del proceso; 4) “Reflexiones”: entra en juego la discusión de los resultados de manera genérica. Bien como parte del proceso de sistematización buscando el origen de la investigación o como método para cotejar resultados de investigación con los inputs teóricos trabajados en la misma; y 5) “Los puntos de llegada”: permiten concluir el proceso, confirmar o desestimar los objetivos, y, llegado el caso, establecer nuevas estrategias de actuación.

Tabla 1

Concreción de las fases de Sistematización de Experiencias Educativas en el caso de las Rutas del exilio del MUME

Fases sistematización experiencias educativas	Concreción de las fases en el estudio [de las rutas del exilio] del MUME.
1. El punto de partida	<ul style="list-style-type: none"> - Participación directa en la experiencia a través del servicio educativo del MUME. - Analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva del equipo educativo del MUME.
2. Formular un plan de sistematización	<ul style="list-style-type: none"> - Delimitación del objeto: Las rutas del exilio del servicio educativo del MUME. En concreto las realizadas por grupos de ESO y BACHILLERATO. - Eje de sistematización: La voz del personal del servicio educativo a cargo de la realización de las rutas. - Transcripción del dietario de campo y observaciones, previa al diseño del instrumento de investigación.
3. La recuperación del proceso vivido	<ul style="list-style-type: none"> - Desarrollo y aplicación del instrumento de investigación: diseño, realización y transcripción de las entrevistas. - Categorización del material recopilado.
4. Reflexiones	<ul style="list-style-type: none"> - Discusión de las categorías emergidas con el grupo de investigación. - Sistematización de la experiencia a través de mecanismos de transferencia.
5. Los puntos de llegada	<ul style="list-style-type: none"> - Reporte al MUME.

Fuente: elaboración propia.

3.1. Lugar de estudio: el MUME

Tras una inauguración institucional efectuada en diciembre de 2007, el Museo Memorial del Exilio – MUME de la Jonquera abre sus puertas al público en febrero de 2008. Los proyectos museológico y museográfico fueron responsabilidad de los historiadores Jaume Santaló y Enric Pujol (Pujol, 2003; Font, 2009), mientras que el proyecto arquitectónico fue desarrollado por Rafael Cáceres y Philippe Pous. Pese a tener su principal vocación como un centro de interpretación del exilio republicano de 1939, el discurso que plantea, a través de las 5 salas de su exposición permanente, abarca toda reflexión crítica relativa a la historia reciente y la memoria colectiva (Font, 2009, 2017, 2019; Quera, 2021).

Desde su apertura al público, el MUME se ha convertido en uno de los principales referentes museísticos consagrados a la difusión de la memoria histórica en España. Pese a una aparente poca incidencia a nivel de visitantes, recibiendo entre los 15.000 y 18.000 anuales hasta la eclosión del Covid 19, la contextualización de estos ofrece un panorama positivo. Se trata del equipamiento memorial puntero de toda la red de espacios de memoria de Cataluña (Font, 2021), y, a nivel estrictamente educativo, ha fidelizado a un elevado número de institutos de las provincias de Girona y Barcelona, usuarios regulares de alguna de sus actividades educativas.

La oferta educativa del MUME se centra en 3 elementos: las visitas guiadas, los talleres y las rutas. Hay que remarcar, sin embargo, que aquello que hace del MUME un equipamiento singular a nivel de difusión memorial y de impacto pedagógico es la capacidad de proyectarse fuera de sus 4 paredes y tener una presencia relevante a nivel territorial. Para ello, la principal herramienta de la cual dispone son sus rutas del exilio, las cuales se han convertido en el elemento más significativo de la oferta educativa del museo. Transitando sobre varios puntos geográficos de la zona, las rutas del exilio del MUME ofrecen la posibilidad de trabajar a nivel didáctico una variada temática de procesos y sucesos históricos y memoriales (tabla 2).

Tabla 2

Análisis de estructura y contenidos de las Rutas del Exilio del MUME

RUTA	MUNICIPIOS	ESPACIOS	RELATOS GENÉRICOS	RELATOS ESPECÍFICOS
CAMINOS DEL EXILIO	-Agullana	-CI Exilio cultural catalán 1939 y espacios señalizados de Agullana	- Guerra Civil y exilio	- Impacto del exilio a nivel local
	-La Vajol	- Monumento del Exilio y Mina	- Exilio Cultural	- La figura de Lluís Companys
	-Les Illes	- Hostal dels Trabucaires y Monumento a la República de Les Illes	- Salvaguarda del tesoro artístico	- El oro de Moscú
		- Collados del Lli y de la Manrella		- El séptimo camión
				- La familia Gracia

RECUERDOS DEL EXILIO	-Argelers	- Playa de Argelès y Cementerio de los Españoles	- Guerra Civil y exilio	- La vida en los campos - Memoria de la Retirada
	-Sant Cebrià	- Playa de Sant Cebrià	- Internamiento y deportación	- Acción humanitaria
	-Elna	- Maternidad de Elna		- La figura de Elizabeth Eidenbenz
LA COTIDIANIDAD DEL INTERNAMENTO	-Argelers	- Playa de Argelès y cementerio de los españoles - Memorial du Camp d'Argelès	- Guerra Civil y exilio - Internamiento y deportación	- La vida en los campos - Memoria de la Retirada
	-Cotlliure	- Playa y Castillo - Plaza del mercado - Cementerio y tumba de Antonio Machado	- Guerra Civil y exilio - Exilio intelectual	- Antonio Machado: historia y memoria - Castillo de Cotlliure: lugar de internamiento
PORTBOU Y WALTER BENJAMIN	-Portbou	- Collado de Belitres - Marcadores Walter Benjamin - Memorial Pasajes	- Guerra Civil y exilio - Evadidos 2ª Guerra Mundial	- La frontera dual - Walter Benjamin: historia y memoria

Fuente: elaboración propia.

3.2. Técnica de recogida de datos

El desarrollo metodológico de la sistematización de experiencias educativas se basó en el instrumento de investigación cualitativa que conocemos como entrevista en profundidad semiabierta con guion estructurado, que se aplicó a una muestra de educadores patrimoniales que habían trabajado o todavía están en activo en el MUME. Para el diseño del instrumento se siguió el modelo de tabla de especificaciones, consistente en analizar, de manera gradual, las categorías pertinentes al objeto de estudio, así como las dimensiones e indicadores a éste asociadas. El objeto de estudio, en este caso, fueron las rutas del exilio del MUME, dentro del cual se tomaron en cuenta las dimensiones e indicadores pertinentes para, finalmente, establecer los diversos ítems que ejercieron de guía estructural de las diferentes preguntas planteadas. Cada una de las dimensiones fue explorada en profundidad a través de varios indicadores cuyo desarrollo daría lugar a los ítems definitivos, materializados en las preguntas a realizar a las personas entrevistadas. Los ítems se proyectaron indicativamente, de manera que permitieron cierta flexibilidad para adaptar las diferentes preguntas en función de las respuestas recibidas.

Así, la estructura de la tabla de especificaciones que organizaba el guion de las entrevistas se presentaba de la siguiente manera:

Objeto de estudio: las rutas del exilio del MUME.

Dimensión 1: Datos y perfil de la persona entrevistada. Indicadores: Contexto personal; contexto formativo: contexto profesional; motivaciones. Ítems destacables: relación personal con el patrimonio y la memoria; formación y experiencia específicas en relación con el objeto de estudio; motivación personal y profesional.

Dimensión 2: Categorización del objeto de estudio. Indicadores: Producto; itinerario; espacios; temporización. Ítems destacables: Concepto y definición de ruta; oferta de rutas del MUME; itinerario y lugares visitados; adecuación temporal.

Dimensión 3: Grupos de usuarios. Indicadores: Preparación y actitud del alumnado; preparación y actitud del profesorado. Ítems destacables: Nivel de conocimientos del alumnado; capacidad de empatía del alumnado; comportamiento del alumnado; preparación de la actividad por parte del profesorado; nivel de intervención del profesorado sobre el grupo; relación entre profesorado y equipo educativo del MUME.

Dimensión 4: Materiales utilizados. Indicadores: Textos; imágenes; audios; elementos interpretativos. Ítems destacables: tipología de materiales de apoyo; uso de testimonios escritos; uso de placas y plafones.

Dimensión 5: Estrategia didáctica. Indicadores: Memoria; educación patrimonial; competencias y currículum. Ítems destacables: desarrollo del concepto de memoria; relación y aportaciones del patrimonio, los lugares de memoria y las rutas a la educación formal; coordinación entre centro educativo y museo.

Así, el guion utilizado durante las entrevistas siguió una estructura básica que comprendía los siguientes bloques: perfil del educador y su relación con las rutas; categorización y uso de rutas; utilidad y valoración de las rutas realizadas; materiales de apoyo utilizados en las rutas; y análisis educativo de las rutas. Cada bloque contenía varias preguntas, las cuales fueron adaptadas a cada entrevistado en función del tipo de respuestas recibidas.

Las entrevistas duraron entre 50 y 70 minutos y se aplicaron entre julio y octubre de 2019, sobre una muestra de 10 integrantes y exintegrantes del servicio educativo del MUME.

3.3. Muestra

La muestra está formada por un total de 10 educadores y educadoras del MUME, lo cual implica haber entrevistado a prácticamente el 60% del personal que ha trabajado en algún momento en el servicio educativo del museo. Desde su apertura al público en el año 2008, un total de 17 personas han formado parte de su equipo de educación patrimonial. El servicio educativo del MUME está gestionado por una empresa especializada en educación patrimonial, la cual coordina a su vez los servicios de otros museos y equipamientos de la zona. Este detalle resulta importante para entender la idiosincrasia del servicio educativo del MUME, y el hecho de tener una plantilla diversa y fluctuante.

La plantilla que forma el personal del servicio educativo puede variar según la temporada, aunque un análisis del recorrido de esta nos dice que suele contar con la participación de entre 4 y 6 personas. Ellas son las encargadas de realizar las actividades ofertadas por el servicio educativo del museo: visitas guiadas, talleres y rutas. Además de la externalización del servicio, otro factor que influye en la flexibilidad de disposición del personal y su movilidad es la fluctuación de la demanda. El MUME recibe visitas durante todo el año, pero la época comprendida entre los meses de marzo y junio es la que se considera como temporada alta. Aproximadamente tres cuartas partes del global de visitas escolares se concentran en esta época del año, en la cual se movilizan los recursos humanos del museo para poder disponer del total de integrantes del servicio educativo.

En la fase de aplicación del instrumento de investigación sobre la muestra, el servicio educativo se encontraba en proceso de reestructuración, lo que conllevó que únicamente 4 personas estuvieran operativas en esos momentos. Todas ellas fueron incluidas en la muestra. Aunque, tomando en cuenta el recorrido de más de 10 años del MUME, y la anteriormente mencionada flexibilidad, se procedió a incorporar a la muestra a 6 personas más, las cuales habían formado parte del servicio educativo con anterioridad. Así, la muestra incorpora a integrantes que han formado parte del servicio educativo del museo desde los inicios de su actividad hasta el mismo momento de aplicación del instrumento de investigación. Algunas de ellas, incluso, han formado parte del equipo de educación patrimonial del MUME desde los inicios de la actividad del museo. Tales son los casos de MS y MB (tabla 3).

El perfil académico y formativo de las personas incluidas en la muestra es diverso, y manifiesta la multidisciplinariedad que aplica tanto en el campo teórico vinculado a la memoria histórica como en el ámbito profesional de la didáctica del patrimonio. Así, encontramos perfiles vinculados a las ciencias sociales (Historia, Historia del arte, Humanidades, Antropología y Sociología), a los estudios artísticos (Bellas Artes, Fotografía y Teatro) o al turismo. En cuanto a género, la muestra consta de siete mujeres y 3 hombres (ver tabla 3). El tramo de edad entre las personas entrevistadas es también amplio, abarcando de los 29 a los 62 años.

Tabla 3
Perfil básico de las personas integrantes de la muestra

Persona entrevistada	Formación	Experiencia	Edad y género
FR	Arte	1 año	29 Masculino
CV	Turismo	5 años	38 Femenino
JT	Ciencias Sociales	6 años	35 Femenino
PC	Ciencias Sociales	3 años	38 Masculino
SC	Arte	8 años	45 Femenino

MS	Ciencias Sociales	12 años	39 Masculino
MB	Arte	12 años	52 Femenino
DP	Ciencias Sociales	2 años	60 Femenino
SM	Turismo	2 años	40 Femenino
RR	Arte	6 años	62 Femenino

Fuente: Elaboración propia

4. Resultados

Para exponer los resultados de la presente investigación se ha procedido a una estructuración en tres ámbitos analíticos diferenciados: lugares de memoria, rutas e impacto educativo. A través del análisis de las aportaciones del total de integrantes de la muestra con respecto a dichos ámbitos ha sido posible establecer las categorías que ayudan tanto a analizar la didáctica de la memoria histórica según la visión del equipo educativo del MUME (ver figura 1), como a determinar el valor educativo de las rutas como herramienta de educación patrimonial.

Figura 1. Análisis de la didáctica de la memoria histórica a través de la visión del equipo educativo del MUME: ámbitos analíticos y categorías.

4.1. Lugares de memoria

Los lugares de memoria son reconocidos como un elemento patrimonial particular diferenciado del conjunto de categorías vinculadas al patrimonio histórico. Una reflexión que, al ser compartida por la práctica totalidad de integrantes de la muestra, facilita la identificación de los lugares de memoria como ámbito analítico y el establecimiento de las diferentes categorías a él adscritas. Tales categorías son tres: 1) la transmisión de valores inherente a la proyección de los lugares; 2) el efecto reparador que transmiten a nivel memorial; 3) y un componente ideológico asociado a las ideas defendidas por aquellas personas protagonistas de los eventos traumáticos vinculados

al lugar. Todo ello, remarcando la importante capacidad evocadora que los lugares de memoria atesoran como patrimonio.

La capacidad de transmisión de valores asociada a los lugares de memoria y su proyección didáctica ha sido tomada en cuenta como su principal fuente de interés por CV, MB y SC. Esta última, además, remarca la universalidad de estos, ya que, ante la mutabilidad de las sociedades que dialogan con los lugares de memoria, los valores emanados deben adaptarse a unos nuevos públicos que cada vez tienen menos que ver con las generaciones anteriores.

En la misma línea, JT y PC plantean que los valores asociados a los lugares de memoria de la Guerra Civil y el exilio tienen un claro componente social, político e ideológico. Esto es así debido a que el tratamiento didáctico de estos espacios remite, tanto desde la difusión como desde la recepción, a un discurso que habilita la comprensión de las relaciones de poder actuales, muchas de ellas fraguadas en aquellos eventos forjadores de memoria colectiva proyectados a través del patrimonio. De esta manera, se transmiten valores ideológicos cercanos al antifascismo, el republicanismo o las luchas sociales. En palabras de JT, *“los lugares de memoria no son neutros, pues transmiten valores e ideología”*.

El testimonio de SM reconoce la singularidad de los lugares de memoria de la GCE y el exilio en base a su cercanía cronológica, lo cual facilita su tratamiento didáctico y la asimilación del discurso a las nuevas generaciones. En ello coincide también DP, quien, además, defiende la utilidad del conjunto del patrimonio histórico para fomentar la reflexión crítica y los debates éticos, algo asumible siempre y cuando se asuma un riguroso planteamiento didáctico.

Afloran también otras visiones sobre la manera en la cual los lugares de memoria hacen efectiva su transmisión discursiva. Así, MS hace hincapié en afrontar la interpretación de los lugares de memoria como *“un tema de restitución y de justicia histórica”*, pues con su testimonio pueden llegar a ejercer un efecto reparador a nivel memorial, mientras que RR, en la misma línea, entiende que cumplen una función importante con respecto a los procesos de duelo y superación de eventos traumáticos. FR puntualiza, desde un análisis más vinculado al impacto territorial, el papel fundamental que juega el patrimonio memorial en la creación y consolidación de identidades.

4.2. Rutas

El global de integrantes de la muestra ha reflexionado sobre el papel que juegan las rutas en el proceso de acción didáctica de la presente investigación, y los resultados muestran un relativo consenso en la manera de entender la idiosincrasia de las rutas del exilio y su valor didáctico. Así, del punto de partida en el que las rutas del exilio del MUME son, como producto educativo, el principal objeto de estudio se ha podido identificar a las rutas, a nivel genérico, como un ámbito analítico específico dentro de la didáctica de la memoria histórica. Las principales categorías adscritas al presente ámbito son también tres: 1) la funcionalidad de los itinerarios como conjunto de lugares; 2) la narrativa común que se desprende de la unión de éstos entre sí; 3) y la gran capacidad de adaptación a diferentes públicos. Siempre teniendo presente, además, el valor vivencial que aportan las rutas en el contexto de la didáctica de la memoria histórica.

En una primera aproximación reflexiva de la que han participado el total de integrantes de la muestra, éstos han aportado una breve definición de la ruta. Así, FR y JT han facilitado su

definición desde un punto de vista estructural, en el que un conjunto de lugares forma un itinerario, el cual a su vez dispone de una significación común en base a una temática y unos contenidos.

La vertiente educativa ha estado también muy presente en las reflexiones acerca de la definición de ruta. PC y MS opinan que las rutas son una actividad a caballo entre la educación y el ocio. Por su parte, DP entiende por ruta *“una oportunidad para entrar en profundidad en la temática trabajada”* capaz de ejercer como herramienta educativa multinivel, la cual puede adaptarse a todo tipo de públicos según el grado de exigencia de éstos. En el caso de SM, la ruta se ubica en el contexto de la educación patrimonial, ejerciendo como un recurso para ampliar el espectro didáctico del museo y llevar a los visitantes fuera del mismo.

Hay que remarcar, sin embargo, que la visión compartida de mayor importancia es la referente al valor vivencial y experiencial que aportan las rutas en el proceso de acción didáctica. CV habla de la realización de las rutas como un acto vivencial en el que se potencia la empatía del alumnado hacia las personas exiliadas protagonistas de la historia, mientras que SC apunta a la vivencia experimentada en la ruta como el principal factor de una actividad didáctica que complementa los procesos de educación formal. MB y RR, por su parte, hacen directamente referencia a ponerse en la piel de las personas exiliadas a la hora de definir las rutas.

Aunque, más allá del establecimiento de una definición, el factor vivencial está presente en la opinión de otros varios integrantes de la muestra. Tal es el caso de DP, que justifica el énfasis utilizado en este aspecto en las rutas del MUME como vía para la transmisión de valores, o el de SM, que ve en las rutas una clara vocación de acercar la experiencia del alumnado a las vivencias de las personas exiliadas. Por su parte, JT hace referencia a la buena valoración que hace el profesorado sobre las rutas precisamente por aportar la cuestión vivencial tan ajena dentro de las aulas. PC, a su vez, toma también en consideración el factor vivencial al mencionar que aquellas rutas en las que éste juega un papel más protagónico son las que funcionan mejor y tienen más éxito entre profesorado y alumnado.

4.3. Impacto educativo

Además de los aspectos relativos al análisis de dos de los elementos básicos en la estructura del instrumento de investigación, como son los lugares de memoria y las rutas, las personas participantes de la muestra han compartido reflexiones que apuntan algunos rasgos distintivos del impacto educativo ejercido desde el MUME. De esta manera, dicho impacto ha sido identificado como el tercer ámbito analítico sobre el cual analizar la didáctica de la memoria histórica desde la perspectiva específica del equipo educativo del MUME. Igual que en los casos anteriores, se han tipificado tres categorías dentro del presente ámbito analítico. Son estos: 1) la motivación profesional del equipo educativo del MUME; 2) la singularidad didáctica vinculada tanto al estilo de guiaje como a la proyección educativa de la propia ruta; 3) y la modificación de los roles escolares hacia una práctica educativa más horizontal.

El primero de los elementos categorizados dentro del presente ámbito analítico tiene que ver con la motivación personal existente entre las personas integrantes del servicio educativo a cargo de la realización de las rutas. La identificación del equipo educativo con su trabajo es total, y más teniendo en cuenta que se trata de un servicio externalizado a una empresa que gestiona los servicios educativos de varios museos de la zona. El personal del servicio educativo del MUME lo

es también en otros museos y equipamientos patrimoniales, por lo cual está dotado de una capacidad de reflexión personal que habilita su capacidad para comparar y apreciar el valor de ser partícipe de un proceso de acción didáctica que, a diferencia de lo que sucede en otros ámbitos patrimoniales, persigue la educación en valores por encima de la transmisión de conocimiento. En este sentido, cabe destacar valoraciones como las de JT y PC, que indican específicamente que el nivel de motivación personal para trabajar en el MUME no tiene nada que ver con el resto de los museos donde lo hacen, o CV, que se siente afortunada de formar parte de un servicio educativo con tan alto componente de transmisión de valores. Interesantes también son las aportaciones de RR, que vincula su elevado grado de motivación con su bagaje familiar a través de la figura de su padre, o de SC, quien reflexiona sobre el momento de efervescencia social y política de la memoria histórica y lo pone en relación con su papel de educadora patrimonial.

Resulta también remarcable la manera en la cual varias de las personas entrevistadas valoran la singularidad de su propio estilo a la hora de ejercer como guías, algo que va muy en consonancia con la propia idiosincrasia de la acción educativa del MUME. DP menciona la importancia de desarrollar un estilo interactivo de guiaje, buscando constantemente la retroacción y participación del alumnado, de manera que resulte más fácil hacer aflorar sentimientos de empatía histórica. JT destaca el importante papel que ejercen desde el servicio educativo del MUME en el proceso de transmisión de valores y de generación de empatía. PC, por su parte, alude a su particular manera de entender la intervención en educación patrimonial, donde el desarrollo de un discurso emotivo le resulta más efectivo que la mera transmisión de conocimientos, por muy rigurosa que ésta sea.

Aunque desconectadas de un patrón común en el global de la muestra, resultan también relevantes las reflexiones aportadas por MS y SC en el contexto de la acción didáctica ejercida en el MUME. El primero resalta la enorme capacidad didáctica de las rutas del exilio del MUME, ya que permiten profundizar y complementar conceptos muy básicos asimilados por el alumnado. Así, se problematiza y reflexiona sobre un fenómeno tan complejo como el exilio republicano español, y *“se supera la vaga imagen del exilio como un mero movimiento de personas que huyeron tras la Guerra Civil”* (MS). La segunda introduce un punto crucial para entender el valor intrínseco que se desprende de una ruta en tanto que herramienta didáctica en el contexto de la educación patrimonial, y tiene que ver con la relación existente entre profesorado y alumnado. Para SC, la realización de una ruta del exilio implica una modificación parcial de los roles ejercidos por docentes y estudiantes, proyectándose un modelo más horizontal que, junto con los propios inputs de la didáctica del patrimonio, colabora en afianzar el proceso de enseñanza-aprendizaje.

5. Discusión

Del análisis de los datos obtenidos, estructurados en base a los ámbitos analíticos y las categorías mencionadas en el apartado anterior, se desprende un consenso sobre la manera en la cual las rutas del exilio del MUME, y, por ende, los lugares de memoria asociados a las mismas ejercen un enorme impacto educativo. Un impacto que debe valorarse en la medida en que pisar el terreno aporta un potencial didáctico que posibilita un acercamiento en profundidad al objeto de estudio que no podría ser alcanzado a través de la educación formal. El equipo educativo del MUME ha coincidido en destacar que las rutas patrimoniales en general, y las del exilio en particular, suponen un importante atractivo para docentes y alumnos, ya que potencian

estrategias de aprendizaje de tipo vivencial. Lo experiencial, lo vivencial, lo sensorial, lo emocional son, en definitiva, aquellos aspectos que harán perdurar el aprendizaje y lo convertirán en significativo. Estudios como el de Roca (2004), que analiza los itinerarios urbanos en Barcelona, así como los de Marquès (2014) y Font et al. (2016), centrados en las propias rutas del exilio, apuntan en esta línea, mientras que González Vázquez (2018) refuerza esta visión en su estudio expositivo de las rutas del exilio del MUME.

Sobre el alto impacto del patrimonio a nivel emocional, y cómo ello influye en los procesos de enseñanza-aprendizaje, se han pronunciado numerosos autores (Estepa, 2001, 2003, 2013; Fontal, 2008, 2012, 2013; Coma y Santacana, 2010; Cuenca, 2014, 2016; Santacana y Llonch, 2012; González-Sanz y Feliu-Torruella, 2015; Lucas y Estepa, 2016, 2017), tal como también lo han hecho de manera específica varias de las personas entrevistadas en el presente estudio, como DP, SM, JT y PC. La reflexión de este último, que pone en relación el éxito de la ruta con el nivel de exposición vivencial de la misma, se escenifica en el caso de la visita a la playa de Argelès-sur-Mer, donde se ubicó el principal campo de internamiento para los exiliados republicanos. Se trata de un planteamiento que enlaza con un caso expuesto por Molina y Egea (2018), que se contextualiza en el desarrollo de una Unidad Didáctica innovadora sobre la Segunda Guerra Mundial para 4º de ESO. Su ejecución puso de manifiesto un alto grado de adquisición de empatía histórica entre el alumnado, la cual se plasmó de manera muy significativa al realizar una comparativa entre imágenes de los campos de concentración del sur de Francia donde estaban ubicados los republicanos españoles exiliados, y los actuales campos de refugiados sirios.

Los lugares de memoria aportan una gran capacidad de conexión empática con el alumnado, facilitando así la adquisición de un conocimiento a nivel histórico que está vinculado, a su vez, con valores de respeto a los Derechos Humanos (Galiana, 2018). Ponerse en la piel del otro, de aquellas personas que, en este caso, sufrieron experiencias dramáticas como la reclusión y el internamiento, refuerza el proceso de enseñanza-aprendizaje de unos sujetos históricos extremadamente complejos. Una visión expresada específicamente a través de los testimonios de MB, RR y CV.

La distancia emocional entre alumnado y agentes históricos se presenta como una gran dificultad en el proceso de enseñanza-aprendizaje. Una distancia que, en el caso que nos ocupa en el presente estudio, se minimiza mediante dos vías. La primera tiene que ver con la capacidad de relacionar los conflictos del pasado con los del presente. La memoria implica un proceso de transmutación del pasado al presente (Huysen, 2002; Traverso, 2007; Erll, 2011, 2012), que ayuda a limitar las distancias temporales surgidas del estudio del pasado en clave exclusivamente historicista. Así, trabajar el exilio republicano de 1939 permite acercarse también a aquellas situaciones actuales relacionadas con la deportación o las crisis de refugiados. La segunda tiene que ver con el arraigo del alumnado en el territorio y con la identificación de este con las historias del exilio mediante su vinculación familiar. Así lo constatan los testimonios de SM, RR y FR, cuya visión concuerda a su vez con las aportaciones de Trškan (2017) y Galiana (2018) sobre la influencia que ejercen el patrimonio y la historia locales en los procesos de enseñanza-aprendizaje.

La permeabilidad psicológica del alumnado de educación secundaria y bachillerato, cuya formación ideológica a nivel personal se desarrolla a lo largo de las mencionadas etapas curriculares (Pagès, 2005; Barriga-Ubed y Sabido-Codina, 2020; Banderas Navarro, 2020),

hace que la experiencia en el MUME cobre un cariz político e ideológico, como así reflexionan de manera recurrente JT y PC en sus testimonios. Las rutas del MUME ofrecen la posibilidad de reflexionar sobre cuestiones ideológicas básicas, como el valor de la democracia o la necesidad de defender los derechos políticos y sociales, haciéndose servir de estrategias didácticas ajenas a los estándares del aula. De esta manera, el alumnado recibe un importante input por parte de la educación patrimonial que ayuda a fortalecer su formación política e ideológica.

El testimonio de SC permite hacer, además, una reflexión global sobre el rol ejercido por el educador patrimonial en el contexto relacional entre alumnado y profesorado. Tal y como exponen González-Sanz et al., (2017), el uso de metodologías activas y participativas transforma las relaciones entre los diferentes agentes implicados en la acción didáctica, de manera que el alumnado abandona la pasividad y adquiere un rol más protagonista. Llevado a las rutas del MUME, ello implica el desarrollo de una acción didáctica más horizontal, en la que, gracias al papel ejercido por los educadores patrimoniales, alumnado y profesorado interactúan en condiciones más igualitarias que las habituales en contextos educación formal, y se genera un entorno más atractivo para el alumnado (Luna Delgado, 2019).

6. Conclusiones

La presente investigación remarca alguna de las reflexiones más determinantes en el ámbito de estudio que vincula a memoria histórica, patrimonio y educación, con el valor añadido de aportar la visión integral que representan los profesionales de la educación patrimonial. El MUME es un referente en materia de educación patrimonial en memoria histórica, y, a través del desarrollo del presente estudio, y de los ámbitos analíticos y categorías identificadas en su análisis, se nos permite dar respuesta a los objetivos de investigación planteados. Así, en referencia al objetivo general, se establece un patrón definitorio básico al respecto de la didáctica de la memoria histórica y su relación con el patrimonio (figura 2). De igual manera, se responde al objetivo específico a través de la identificación de aquellos elementos que determinan el valor educativo de las rutas del exilio como herramienta de educación patrimonial.

Con anterioridad a la presentación de los elementos concluyentes del estudio en relación con el planteamiento de la investigación, cabe reseñar que, en tanto que representación del pasado en el presente, la memoria histórica tiene un uso utilitario. De esta manera, el patrimonio y su didáctica ejercen como una importante herramienta para completar dicha función.

Como hitos que representan la mencionada transmutación de pasado a presente, identificamos a los lugares de memoria como el primer gran ámbito analítico sobre el cual vehicula el presente estudio. Aparecen proyectados como un elemento claramente diferenciado del conjunto de espacios patrimoniales de tipo histórico que, al estar cargados de significación política y de capacidad reparadora, representan un foco de promoción para la reflexión crítica en contextos educativos.

El segundo ámbito analítico identificado y desarrollado son las rutas, cuya implementación y ejecución genera un efecto multiplicador sobre el proceso de acción didáctica en memoria histórica. La creación de narrativas comunes entre un conjunto de lugares de memoria refuerza el factor vivencial y la capacidad para generar sentimientos de empatía histórica. Unos sentimientos que, al ser evocados a través de la dialéctica entre pasado y presente, generan reflexiones

vinculadas con la actualidad. Así, en las rutas del exilio del MUME son constantes los apuntes y las menciones a los conflictos armados o las crisis de refugiados que son protagonistas hoy día.

La identificación de rutas y lugares de memoria como parte esencial de la didáctica de la memoria histórica conlleva la proyección del tercer ámbito analítico señalado, el impacto educativo generado por la práctica ejercida desde el equipo educativo del MUME. Ante la evidente dificultad que existe a la hora de intentar transmitir valores en el ámbito de la enseñanza formal, el valor añadido del patrimonio, en general, y de los lugares de memoria en particular, permite afianzar un modelo de enseñanza-aprendizaje que sobrepasa los límites de la mera transmisión de conocimiento. El papel de la educación patrimonial en la didáctica de la memoria histórica, cuyo sector cuenta con profesionales altamente cualificados y motivados, supone un pilar estructural en la consolidación de semejante modelo.

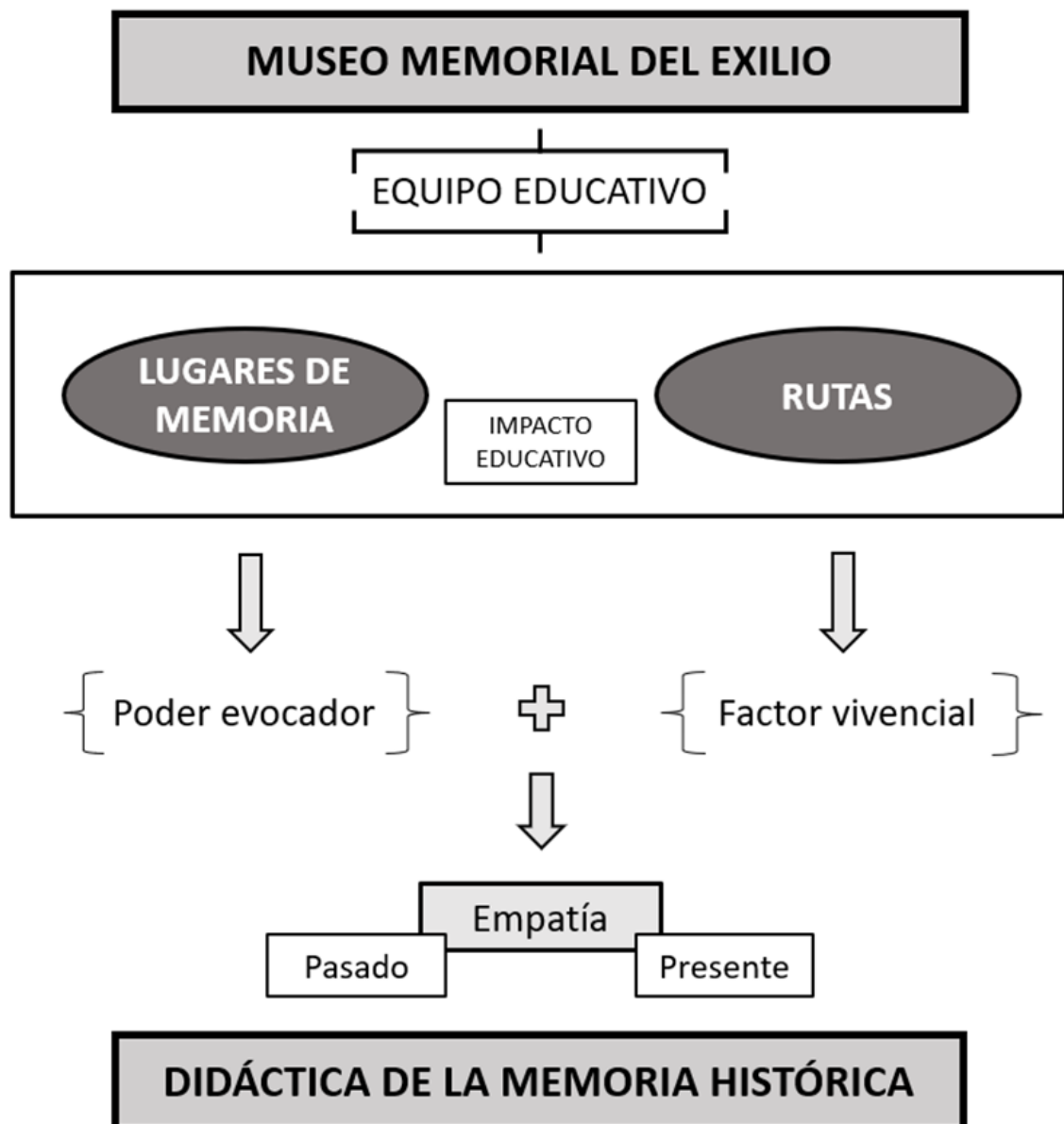

Figura 2. Elementos principales de la didáctica de la memoria histórica según el equipo educativo del MUME.

Agradecimientos y financiación

Esta publicación es parte del proyecto de I+D+i, Desarrollo de perspectivas críticas a partir del patrimonio del conflicto en la formación de profesorado, PID2020-118615RB-I00, financiado por MCIN.

Contribución específica de los autores

David González-Vázquez: concepción original del trabajo, análisis y obtención de datos, redacción, revisión crítica del contenido y aprobación de la versión final.

Maria Feliu-Torruella: análisis y obtención de datos, redacción, revisión crítica del contenido y aprobación de la versión final.

Bibliografía

- Banderas Navarro, N. (2020). Educar para una ciudadanía crítica: una investigación a partir de los usos y finalidades de la historia escolar. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 205-237. <https://doi:10.6018/pantarei.444791>
- Barbosa-Chacón, J. y Barbosa-Herrera, J.; Rodríguez-Villabona, R. (2015). Concepto, enfoque y justificación de la sistematización de experiencias educativas: Una mirada “desde” y “para” el contexto de la formación universitaria. *Perfiles Educativos*, 37, 130–149.
- Barriga-Ubed, E. y Sabido-Codina, J. (2020). La Didáctica de la Memoria Histórica en los centros escolares: pautas recomendadas y ejemplos para la educación primaria y secundaria. En I. Sáez-Rosenkraz y J. Prats Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 113-134). Trea.
- Bellatti, I. y Sáez-Rosenkraz, I. (2020). Repensar la didáctica de la historia desde la memoria. En I. Sáez-Rosenkraz y J. Prats Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 65-88). Trea.
- Bevernage, B. y Wouter, N. (eds.) (2018). *The Palgrave handbook of state-sponsored history after 1945*. Palgrave Macmillan.
- Cairns, J. (1989). Some Reflections on Empathy in History. *Teaching History*, 55, 13–18.
- Coma, L. y Santacana, J. (2010). *Ciudad educadora y patrimonio: Cookbook of heritage*. Trea.
- Cuenca, J. M. (2014). El papel del patrimonio en los centros educativos: hacia la socialización patrimonial. *Tejuelo Didáctica de la lengua y la literatura*, 19, 76-96.
- Cuenca, J. M. (2016). Escuela, patrimonio y sociedad. La socialización del patrimonio. *Revista UNES. Universidad, Escuela y Sociedad*, 1, 23-41.
- Delgado, E.J. (2015). Educación ciudadana y memoria histórica en la enseñanza de las ciencias sociales. *Enseñanza de las ciencias sociales: revista de investigación*, 14, 97-109.
- Delgado, E. J. y Estepa, J. (2018). Ciudadanía y dimensiones de la memoria en el aprendizaje de la Historia: análisis de un caso de educación secundaria. *Vínculos de Historia. Revista del Departamento de Historia de la Universidad de Castilla-La Mancha*, 7, 366, 388.
- Erl, A. (2011). *Memory in culture*. Palgrave Macmillan.

- Erlil, A. (2012). *Memoria colectiva y culturas del recuerdo. Estudio introductorio*. Ediciones Uniandes.
- Estepa, J. (2001). El patrimonio en la didáctica de las ciencias sociales: obstáculos y propuestas para su tratamiento en el aula. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 30, 93-105.
- Estepa, J. (2003). Investigando las sociedades actuales e históricas. *Investigación en la Escuela*, 51, 71-82.
- Estepa, J. (ed) (2013). *La educación patrimonial en la escuela y el museo: investigación y experiencias*. UHU Publicaciones.
- Estepa, J. y Delgado, E.J. (2020). Construyendo compromiso democrático: memoria histórica, patrimonio y educación ciudadana. En I. Sáez-Rosenkraz y J. Prats Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 45-64). Trea.
- Feliu-Torruella, M. y Hernández-Cardona, F. (2020). The Spanish Civil War in the Classrooms: Working for Citizenship Education. En E. Delgado-Algarra y J. Cuenca-López. *Handbook of Research on Citizenship and Heritage Education* (pp. 430-449). IGI Global.
- Font, J. (2009). A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME. En *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5, 105-113.
- Font, J.; González, D.; Domènech, G. y Marquès, S. (2016). La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo. En I. Arrieta (ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (pp. 71-98). UPV/EHU Servicio Editorial.
- Font, J. (2017). En la periferia transfronteriza tras las huellas del exilio. El proyecto del Museu Memorial de l'Exili (MUME) diez años después. *RdM. Revista de Museología: Publicación científica al servicio de la comunidad museológica*, 69, 126-142.
- Font, J. (2019). El Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera (MUME): historia crítica, trabajo de memoria y compromiso con el presente. *Sansueña: revista de estudios sobre el exilio republicano de 1939*, 1, 217-221.
- Font, J. (2021). Un futuro público para el pasado: algunas reflexiones en torno al patrimonio memorial y su musealización a propósito de la Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña. En I. Real López (ed.) *Arte, memoria y museos* (pp. 75-100). Trea.
- Fontal, O. (2008). La importancia de la dimensión humana en la didáctica del patrimonio. En S. Mateos (coord.). *La comunicación global del patrimonio cultural* (pp. 79-110). Trea.
- Fontal, O. (2012). Patrimonio y educación: una relación por consolidar. *Aula de innovación educativa*, 208, 10-13.
- Fontal, O. (2013). *La educación patrimonial: del patrimonio a las personas*. Trea.
- Galiana, V. (2018). La memoria democrática en las aulas de secundaria y bachillerato: balance de una experiencia didáctica. *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 34, 3-18.
- González, D. y Font, J. (2016). La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios. *Revista MIDAS-Museum e Estudos Interdisciplinares*, 6. <https://doi.org/10.4000/midas.1030>

- González Vázquez, D. (2017). El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: una aproximación teórica desde los Pirineos. En R. Arnabat y M. Duch (eds.), *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria* (pp. 97-114). PUP-PURV.
- González Vázquez, D. (2018). Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera. *EBRE 38 – Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8, 279-308.
- González, P. y Pagès, J. (2014). Historia, memoria y enseñanza de la historia: conceptos, debates y perspectivas europeas y latinoamericanas. *Revista Historia y Memoria*, 9, 275-311.
- González García, E. (2012). La cultura política en los manuales escolares para la ciudadanía y los derechos humanos. En N.de-Alba-Fernández, F. F. García-Pérez y A. Santisteban Fernández (coords.) *Educación para la participación ciudadana en la enseñanza de las Ciencias Sociales. Volumen I* (pp. 447-455). Diada Editora.
- González-Sanz, M y Feliu-Torruella, M. (2015). Educación patrimonial e identidad. El papel de los museos en la generación de cohesión social y de vínculos de pertenencia a una comunidad. *Clio – History and History teaching*, 41. <http://clio.rediris.es/n41/articulos/gonzalezFeliu2015.pdf>
- González-Sanz, M., Feliu-Torruella, M. y Cardona-Gómez, G. (2017). Las Visual Thinking Strategies (VTS) desde la perspectiva del educador patrimonial. DAFO del método en su aplicación práctica. *Revista de Educación*, 375, 160-183.
- Guillén, M. (2016). Un viaje al siglo XVI a partir de los casos de un corsario y un bandolero. Una experiencia de empatía histórica en Secundaria. *Clio. History and History teaching*, 42.
- Guixé, J. (2008). El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228.
- Guixé, J. (2009). Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña. En R. Vinyes (ed.). *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (pp. 569-608). RBA Libros.
- Hernández Ramírez, J. (2011). Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales. *PASOS-Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 9 (2), 225-236.
- Huysen, A. (2002). *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. FCE.
- ICOMOS. (2008). *Carta de Itinerarios Culturales*. Comité Científico Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC). Quebec: Asamblea General de ICOMOS.
- Jara, O. (2012). Sistematización de experiencias, investigación y evaluación: Aproximaciones desde tres ángulos. *Revista Internacional sobre Investigación en educación global y para el desarrollo*, 1, 56-70.
- Jara, O. (2018). *La Sistematización de Experiencias: práctica y teoría para otros mundos Posibles*. Centro Internacional de Educación y Desarrollo Humano–CINDE.
- Jelin, E. y Lorenz, F. G. (comps.). (2004). *Educación y memoria. La escuela elabora el pasado*. Siglo XXI Editores.
- López Benito, V. y Martínez Gil, T. (2014). El uso educativo de las emociones en los Museos de la Memoria. *HER&MUS: Heritage and Museography*, 15 (6.2), 57-65.

- López-Guzmán, T. y Sánchez, S. (2008). La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas. *Pasos-Revista de turismo y patrimonio cultural*, 6 (2), 159-171.
- López Facal, R. y Santidrián, V.M. (2011). Los «conflictos sociales candentes» en el aula. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 69, 8-20.
- López Fernández, Mª I. (2006). Diseño y programación de itinerarios culturales. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60, 20-33.
- Lucas, L. y Estepa, J. (2016). El patrimonio como instrumento para la formación de la ciudadanía crítica y participativa. *Investigación en la Escuela*, 89, 35-46. <https://doi.org/10.12795/IE.2016.i89.03>
- Lucas, L. y Estepa, J. (2017). Educación patrimonial e Inteligencia Emocional. Hablan los alumnos. *CLIO. History and History teaching*, 43, 194-207.
- Luna Delgado, D. (2019). Innovación didáctica en Historia: un estado de la cuestión en torno a cuatro ejes temáticos. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 161-181. <https://doi:10.6018/pantarei/2019/08>
- Marquès, S. (2014). Trepitjant història! Una ruta d'exili amb universitaris. *Temps i espais de memòria. Revista digital del Memorial Democràtic*, 2, 21-24.
- Martínez Rodríguez, R. (2014). Profesores entre la historia y la memoria. Un estudio sobre la enseñanza de la transición dictadura-democracia en España. *Enseñanza de las Ciencias Sociales. Revista de Investigación*, 13, 41-48.
- Miguel-Revilla, D. y Sánchez, M. (2018). Modelos de conciencia histórica en el alumnado de Educación Secundaria: tradición, simbología y contextualización en torno a los restos del franquismo. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 119-142. <https://doi:10.6018/pantarei/2018/6>
- Molina, S. y Egea, J. (2018). Evaluar la adquisición de las competencias históricas en Secundaria: un estudio de caso centrado en la empatía histórica. *ENSAYOS, Revista de la Facultad de Educación de Albacete*, 33 (1), 1-22. <https://doi.org/10.18239/ensayos.v33i1.1737>
- Molina Puche, S. y Salmerón Ayala, A. (2020). La empatía como elemento para la adquisición del pensamiento histórico en alumnos de bachillerato. Un estudio de caso centrado en la Guerra Civil española y el franquismo. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 129-153. <https://doi:10.6018/pantarei.444761>
- Quera, A. (2021). El Museo Memorial del Exilio (MUME). En Real López, I. (ed.) *Arte, memoria y museos* (pp. 101-108). Trea.
- Pagès, J. (2005). Educación cívica, formación política y enseñanza de las ciencias sociales, de la geografía y de la historia. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 44, 45-56.
- Pagès, J. (2008). El lugar de la memoria en la enseñanza de la historia. *Íber - Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 55, 43-53.
- Pagès, J. y Casas, M. (2005). *Republicans i republicanes als camps de concentració nazis. Testimonis i recursos didàctics per a l'ensenyament secundari*. Ajuntament de Barcelona – Institut d'Educació.
- Pérez, P. (2012). *La exposición sensitiva y emocional*. Trea.

- Prats, J. (2008). Memoria histórica «versus» historia enseñada. *Íber - Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 55, 5-8.
- Prats, J. (2020). Memoria histórica y enseñanza de la historia. En I. Sáez-Rosenkraz, y J. Prats.Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 11-28). Trea.
- Pujol, E. (2003). El Museu de l'Exili de La Jonquera. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1, 67-78.
- Sammler, S. (2020). Estudios de memoria y la educación histórica. Una llamada al intercambio fructífero de la investigación a favor de nuevas prácticas educativas. En I. Sáez-Rosenkraz, J. Prats Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 29-44). Trea.
- Santacana, J. y Llonch, N. (2012). *Manual de didáctica del objeto en el museo*. Trea.
- Rengifo, J. I. (2006). Rutas culturales y turismo en el contexto espanyol. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60, 115-125.
- Roca, J. (2004). L'itinerari com a forma artística, la ciutat i la ciutadania. *Tourismes. La derrota de la dissensió. Itineraris crítics* (pp. 101-113). Fundació Antoni Tàpies.
- Roigé, X. (2016). De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria. En I. Arrieta. (ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (pp. 23-47). UPV/EHU Servicio Editorial.
- Rosemberg, J. y Kovacic, V. (2010). *Educación, memoria y Derechos Humanos: orientaciones pedagógicas y recomendaciones para su enseñanza*. Ministerio de Educación, Buenos Aires.
- Rubin, B. C. y Cervinkova, H. (2019). Challenging Silences: Democratic Citizenship Education and historical Memory in Poland and Guatemala. *Anthropology & Education Quarterly*, 51, 178-194. <https://doi.org/10.1111/aeq.12329>
- Sáez-Rosenkraz, I. y Prats Cuevas, J. (eds.) (2020). *Memoria histórica y enseñanza de la Historia*. Trea.
- Sáez-Rosenkraz, I.; Sabido-Codina, J. y Barriga-Ubed, E. (2020). Materialidades para la enseñanza de la memoria: currículo y libros de texto. En I. Sáez-Rosenkraz; y J. Prats Cuevas (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (pp. 89-110). Trea.
- Saenz del Castillo, A. (2017). La arqueología del conflicto en el País Vasco y su potencial didáctico. *Revista Otarg*, 2, 129-145.
- Santacana, J. (2007). Museografía didáctica, museos y centros de interpretación del patrimonio. En J. Santacana y N. Serrat (coord.) *Museografía didáctica* (pp.395-471). Ariel.
- Santacana, J. (2015). El patrimonio, la educación y el factor emocional. En G. Solé (coord.). *Educação Patrimonial: contributos para a construção de uma educação patrimonial* (pp 17-34). CIED Universidade do Minho.
- Santiesteban Fernández, A. (2019). La enseñanza de las Ciencias Sociales a partir de problemas sociales o temas controvertidos: estado de la cuestión y resultados de una investigación. *El futuro del pasado. Revista electrónica de Historia*, 10, 57-79. <http://dx.doi.org/10.14516/fdp.2019.010.001.002>

- Saz, I. (2007). El «moment memòria». Justícia, veritat i reconciliació democràtica. En A. Colomines y J. Villarroya (coords.). *Dossier Història i memòria del segle XX* (pp. 27-40). Editorial Afers.
- Silva, E. (2011). Movimiento memorialista (El contexto de la memoria). En R. Escudero (coord.). *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (pp. 69-75). Los Libros de la Catarata.
- Toledo Jofré, M., Magendzo Kolstrein, A., Gutiérrez Gianella, V. e Iglesias Segura, R. (2015). Enseñanza de 'temas controversiales' en la asignatura de historia y ciencias sociales desde la perspectiva de los profesores. *Estudios pedagógicos* (Valdivia), 41(1), 275-292. <http://doi:10.4067/S0718-07052015000100016>
- Trabajo Rite, M. y Cuenca López, J. M. (2017). La educación patrimonial para la adquisición de competencias emocionales y territoriales del alumnado de enseñanza secundaria. *Pulso – Revista de Educación*, 40, 159-174.
- Tribó, G. (coord.) (2010). *Fem memòria, construïm futur*. Graó.
- Traverso, E. (2007). *El pasado, instrucciones de uso: historia, memoria, política*. Marcial Pons.
- Tresserras, J. (2005). Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica. *Cuadernos del Patrimonio Cultural y turismo*, 15, 13-56.
- Trškan, D. (2017). The Role of Local History in Elementary and Secondary Schools in Slovenia: An Evaluation of the Centre for School and Outdoor Education. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 123-134. <http://doi:10.6018/pantarei/2017/8>
- Valls Montés, R. (2007). La Guerra Civil española y la dictadura franquista: las dificultades del tratamiento escolar de un tema potencialmente conflictivo. *Enseñanza de las Ciencias Sociales: revista de investigación*, 6, 61-74.
- Valls, R.; Parra, D. y Fuertes, C. (2017). Los temas históricos conflictivos y su abordaje escolar: un ejemplo español. *Clío & Asociados*, 25, 8-21. <https://doi.org/10.14409/cya.v0i25.6917>
- Vicent, N., Castrillo, J., Ibañez-Etxebarria, A., & Albas, L. (2020). Conflictos armados y su tratamiento en educación. Análisis de la producción científica de los últimos 25 años en la Web of Science. *Panta Rei. Revista Digital de Ciencia y Didáctica de la Historia*, 55-91. <https://doi:10.6018/pantarei.445721>

Fuentes

- Decreto 15/2017, de 12 de mayo, por el que se crea el Consejo Asesor de la Memoria Histórica. Boletín Oficial de la Rioja. Logroño. 17 de mayo de 2017, núm. 56, pp. 6546 – 6547. https://ias1.larioja.org/boletin/Bor_Boletin_visor_Servlet?referencia=5139424-1-PDF-509267-X
- DECRETO 9/2018, de 12 de abril, de la Memoria Histórica y Democrática de Castilla y León. Boletín Oficial de Castilla y León. Valladolid. 16 de abril de 2018, núm. 73, pp. 14968 – 14978. <https://bocyl.jcyl.es/boletines/2018/04/16/pdf/BOCYL-D-16042018-1.pdf>
- Gobierno de España (2020). *Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática*. 15 de septiembre de 2020. Consejo de ministros, Madrid.

<https://www.lamoncloa.gob.es/consejodeministros/Paginas/enlaces/150920-enlace-memoria.aspx>

Gogora - Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua. Borrador para un anteproyecto de Ley de Memoria Histórica y Democrática de Euskadi. Septiembre de 2019. Bilbao.

https://www.gogora.euskadi.eus/contenidos/informacion/gogora_dokumentuak/es_def/LEY%20MEMORIA%20HISTORICA%20CAST.PDF

Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 27 de diciembre de 2007, núm. 310, pp. 1-14. https://www.boe.es/buscar/pdf/20_07/BOE-A-2007-22296-consolidado.pdf

Ley Foral 33/2013, de 26 de noviembre, de reconocimiento y reparación moral de las ciudadanas y ciudadanos navarros asesinados y víctimas de la represión a raíz del golpe militar de 1936. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 20 de diciembre de 2013, núm. 304, pp. 102302 – 102310. <https://www.boe.es/eli/es-nc/lf/2013/11/26/33/dof/spa/pdf>

Ley 2/2017, de 28 de marzo, de Memoria Histórica y Democrática de Andalucía. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 21 de abril de 2017, núm. 95, pp. 1 – 22. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-4348-consolidado.pdf>

Ley 14/2018, de 8 de noviembre, de memoria democrática de Aragón. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 16 de enero de 2019, núm. 14, pp. 1 – 36. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-466-consolidado.pdf>

Ley 5/2018, de 14 de diciembre, de memoria histórica de Canarias y de reconocimiento y reparación moral de las víctimas canarias de la guerra civil y la dictadura franquista. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 25 de enero de 2019, núm. 22, pp. 6418 – 6428. <https://www.boe.es/eli/es-cn/l/2018/12/14/5/dof/spa/pdf>

Ley 1/2019, de 21 de enero, de memoria histórica y democrática de Extremadura. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 25 de enero de 2019, núm. 38, pp. 13202 – 13235. <https://www.boe.es/boe/dias/2019/02/13/pdfs/BOE-A-2019-1936.pdf>

Ley 1/2019, de 1 de marzo, para la recuperación de la memoria democrática en el Principado de Asturias. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 12 de abril de 2019, núm. 88, pp. 5 – 23. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-5480-consolidado.pdf>

Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic. Ple del Parlament de Catalunya. Barcelona. 24 d'octubre de 2007, núm. 23, pp. 1 – 29. <https://www.boe.es/boe/dias/2007/11/27/pdfs/A48487-48491.pdf>

Llei 14/2017, de 10 de novembre, de memòria democràtica i per la convivència de la Comunitat Valenciana. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 23 de diciembre de 2017, núm. 311, pp. 1 – 38. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-15371-consolidado.pdf>

Llei 2/2018, de 13 d'abril, de memòria i reconeixement democràtics de les Illes Balears. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 14 de mayo de 2018, núm. 117, pp. 1 – 26. <https://boe.es/buscar/pdf/2018/BOE-A-2018-6405-consolidado.pdf>

Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, del 26

de Febrero de 2010, núm. 5576, pp. 14651 – 14653.
<https://www.boe.es/boe/dias/2019/02/13/pdfs/BOE-A-2019-1936.pdf>

5. Informe final i conclusions

Una part important de l'impacte de la present recerca es projecta a través de les diferents consideracions finals i conclusions associades a cadascun dels 7 articles del compendi. Tanmateix, en el següent apartat exposarem sumàriament els elements concloents més significatius de la tesi, tot posant-los en relació amb les qüestions plantejades dins el seu apartat número 2. La resposta obtinguda a les diferents preguntes d'investigació plantejades en un inici, la validació de la hipòtesi general de partida, i l'anàlisi de cadascun dels objectius genèrics i perifèrics plantejats, donen forma al següent capítol que, juntament amb la menció de limitacions i de potencials línies d'investigació futures, tanquen el procés de recerca d'aquesta tesi.

5.1. Preguntes d'investigació

- Quins són els principals llocs de memòria de l'exili republicà i de quina manera estan posats en valor?

La memòria de l'exili republicà, que ha emergit amb força les darreres dues dècades, ha tingut en els seus espais de referència el punt sobre els qual poder-se projectar socialment i educativa. Cada espai de memòria ha viscut el seu procés de posta en valor a nivell patrimonial, però ha sigut la significació i el bagatge que aquests han arrossegat durant dècades el què ha possibilitat la seva emergència a nivell educatiu un cop posats en valors.

Al llarg dels diferents articles presentats en el compendi s'han mostrat els principals llocs de memòria de l'exili republicà, i s'ha especificat la manera en la qual s'interrelacionen amb l'oferta patrimonial, turística i educativa del territori. A més dels cas referencial de la Jonquera i del MUME, protagonista principal d'aquesta recerca, trobem indrets on la museïtzació ha sigut l'aposta principal. Així ha estat en els casos d'*Argelès-sur-Mer* i de *Rivesaltes*, on ambdós museus memorials han estat inaugurats els anys 2014 i 2015, respectivament. El *Mémorial du Camp d'Argelès*, tot i no obrir les portes fins el 2014, té uns orígens estretament relacionats amb el MUME, doncs fou l'associació entre els municipis de La Jonquera i *Argelès-sur-Mer*, en el marc d'una subvenció Interreg – II vinculada als fons FEDER de la UE, el què possibilità l'empenta inicial per tal de donar forma a un projecte de posta en valor memorial. Un projecte que, a través de les aportacions de les parts implicades, tant en un cas com en l'altre, finalitzà amb la inauguració del MUME l'any 2007 i del *Mémorial du Camp d'Argelès* l'any 2014.

L'espai habilitat per l'ajuntament d'Argelers fou en un inici el *Chateau de Valmy*. Ubicat a les afores de la vila, aquest edifici multiusos d'origen modernista allotjà l'espai museístic dedicat al camp d'Argelers durant tres anys. Així, l'any 2017, el *Mémorial du Camp d'Argelès* fou traslladat al seu emplaçament actual, a l'*Avenue de la Libération*, al centre de la vila. En aquest nou indret, el museu ha entrat a formar part de l'oferta cultural del poble, degut a la seva cèntrica situació i a la seva inclusió dins les promocions del patrimoni cultural d'una població amb un fort impacte turístic en els mesos d'estiu. Es tracta d'un espai patrimonial fortament vinculat al món associatiu, doncs l'entitat FFREEE (*Fils et Filles de Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode*) n'és l'encarregada de la seva gestió, juntament amb la regidoria de cultura del municipi.

A nivell de gestió administrativa, el cas de Rivesaltes mereix ser tractat de manera singular. Un indret amb una significació memorial tan forta i tan complexa, on diverses capes memorials se superposen dins el mateix espai, projecta una narrativa que va molt més enllà de l'especificitat de l'exili republicà. D'aquesta manera, la memòria de l'exili republicà està present, òbviament, dins el discurs del *Mémorial de Rivesaltes*, però inclosa en l'amalgama de diferents memòries associades a l'espai i als seus diferents usos al llarg de la història. Així, el plantejament museístic és realment imponent, i la inversió realitzada en l'adequació de l'espai i en el manteniment d'una estructura professional d'alt nivell ha sigut i és possible gràcies a la directa implicació de les institucions impulsores del projecte: el Departament, la Regió, i el propi estat francès.

A la població empordanesa d'Agullana trobem el cas del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939. Un espai museístic molt modest, però que posa en valor la referencialitat d'aquest petit municipi, considerat a nivell historiogràfic com la darrera capital de la República. El poble d'Agullana està també molt vinculat a la història i la memòria del Mas Perxers, on s'hi allotjaren abans de marxar a l'exili moltes personalitats polítiques i culturals de Catalunya. Una relació que justifica l'existència d'un museu que, tot i no suposar un espai cabdal dins el conjunt de llocs museístics dedicats a l'exili republicà, es complementa molt bé amb el propi MUME, podent ser considerat fins i tot com a espai complementari d'aquest.

Un cas on l'espai ha sigut intervingut, però que no ha estat objecte d'un pla museístic específic, ha sigut el de la Maternitat d'Elna. Això ha estat així degut al propi poder evocador que ja de per sí disposa el propi espai. Tanmateix, els recursos museogràfics disponibles per a la visita de la Maternitat han millorat amb la darrera modificació realitzada recentment, però sempre mantenint la filosofia de no intervenir directament sobre l'espai. L'edifici fou adquirit en propietat per l'ajuntament d'Elna en els anys 2000 pagant 1 milió d'euros a l'antic propietari, Mr. Charpentier, l'artesà vitraller que havia escomès les primeres reformes. Una inversió realment important per a una població d'uns 8.000 habitants, la qual cosa ha significat que totes les reformes necessàries per tal de fer-lo visitable i projectar-ne la seva conservació de cara al futur s'han hagut de fer de manera gradual. Un cas referencial el d'Elna, en qualsevol cas, doncs amb molt

pocs recursos han rebut anualment vora els 30.000 visitants anuals de manera regular. Una xifra remarcable.

Un dels espais referencials de l'exili republicà que no disposa de cap element museístic el trobem a la població fronterera de La Vajol. Allà s'hi troba la Mina Canta, un indret molt suggerent gràcies a la història d'aventura que s'hi amaga darrera l'espai, que fou utilitzat com a amagatall per al tresor de la República. També s'hi troba el Monument a l'Exili, una escultura de bronze on hi surten representats Mariano Gracia i la seva filla Alicia, protagonistes de la famosa fotografia que immortalitzà el fotògraf francès Roger Violet, i que convertí la família Gracia, originària de Montsó, en una icona de l'exili. Tots dos espais converteixen La Vajol en un punt clau dins la topografia d'espais de l'exili republicà, i palesen les diferents maneres existents per tal de dignificar la memòria democràtica des d'un punt de vista local.

Un altre espai no museístic de referència el trobem a Portbou, la darrera població de costa abans de creuar la frontera francesa. Tot i que aquest municipi deu bona part de la seva fama en clau memorial a la figura de Walter Benjamin i a la intervenció artística de Dani Karavan, la història i la memòria de l'exili hi són ben presents, doncs fou el segon lloc de pas més important de la Retirada. D'aquesta manera, en el context d'aplicació del pla estratègic dels espais de memòria projectat des de l'administració catalana a finals dels anys 2000, fou senyalitzat l'enclavament fronterer ubicat al Coll de Belitres. Avui dia, les diferents marques i plafons instal·lats pel Memorial Democràtic encara conviuen amb el monòlit franquista instal·lat en honor a la Quarta Divisió de Navarra, les tropes carlines de l'exèrcit rebel que prengueren possessió de l'espai l'any 1939. Una decisió arriscada la de mantenir aquest element memorial franquista, però la seva bona integració dins el paisatge natural i memorial, i una bona contextualització en clau de memòria democràtica, han permès la seva continuïtat.

Veiem, doncs, com en alguns casos s'ha optat per un desenvolupament museístic ambiciós, mentre que en d'altres s'han produït intervencions patrimonials més modestes. Diferents models de posta en valor per a diferents espais ubicats en diferents contextos generen una topografia memorial vinculada amb l'exili republicà que és la que, en un primer terme, permet l'existència d'iniciatives comunes de posta en valor, com són les rutes de l'exili del MUME.

- Quina valoració es pot fer, en clau patrimonial i educativa, del model de posta en valor d'aquests espais?

La posta en valor dels espais de memòria de l'exili republicà no s'ha plantejat de manera homogènia ni unificadora entre Espanya i França. Tanmateix, ha generat un moviment d'identificació del territori amb la memòria de l'exili republicà. Els casos abans esmentats, La Jonquera, La Vajol, Portbou, Rivesaltes, Elna o Argelers, són potser

els més representatius, però no pas els únics que disposen d'espais de memòria de l'exili republicà amb cert atractiu per a la visita.

Al departament francès dels Pirineus Orientals, popularment conegut com a Catalunya Nord, la proliferació d'iniciatives que visibilitzen aquests espais i que els posen a l'abast dels circuits del turisme cultural i de l'oferta educativa de la zona, ha col·laborat amb el creixement i consolidació de la memòria de l'exili republicà. Són, doncs, els espais de memòria i les diferents iniciatives dutes a terme al seu voltant en clau patrimonial i educativa, un útil que ha fet part del procés de consolidació d'una memòria emergent sorgida a finals del segle passat mercès a l'empenta cívica de l'associacionisme i les entitats.

A nivell català, la comarca de l'Alt Empordà ha consolidat també un imaginari col·lectiu molt fort que relaciona la memòria històrica i democràtica amb els fets de la Retirada i la petjada que van deixar al territori. A diferència del cas francès, però, al sud dels Pirineus aquest procés sí que ha obeït a una estratègia comuna, sorgida de l'aplicació de les polítiques públiques de memòria a Catalunya a partir de la creació del Memorial Democràtic i el propi MUME. La singularitat memorial dels espais del territori adscrits a l'àmbit temàtic de frontera i exili dins la Xarxa d'Espais de Memòria, la senyalització dels Camins de la Retirada liderada des del MUME, o, evidentment, les pròpies rutes de l'exili executades pel seu servei educatiu, són accions concretes que implementen aquesta estratègia de posta en valor.

Tot i l'existència d'estructures que cerquen la cooperació territorial a ambdós bandes de la frontera pirenaica, com l'Euroregió o l'Eurodistricte, no s'ha implementat cap estratègia comuna a nivell polític pel que fa a la posta en valor dels espais de memòria de l'exili republicà. Tanmateix, sí que s'han donat cooperacions més concretes i focalitzades que han facilitat la difusió d'aquesta memòria a través dels patrimonis existents. El cas més significatiu seria el de La Jonquera i Argelers, que aconseguiren la recepció de fons FEDER per a la creació dels seus respectius museus. Una iniciativa pionera que palesa la importància de la cooperació interterritorial i interestatal en la consolidació d'estratègies on les fronteres polítiques no impliquen un impediment o una separació a nivell memorial. També s'han desenvolupat accions comunes de difusió, promocionant-se els diferents espais entre sí o ideant una entrada conjunta entre ells. Idea, aquesta última, que està per acabar de concretar-se.

Els elements patrimonials de l'exili republicà tenen en comú una clara vocació de difusió memorial relacionada amb el factor educatiu. Ja sigui en casos on hi hagi un plantejament museístic potent, o en altres exemples d'abast més modest, la projecció d'un missatge genèric vinculat als valors cívics i democràtics palesa l'esperit didàctic que emana dels espais de memòria de l'exili republicà. Uns espais que tenen, doncs, una forta projecció educativa que els fa atractius a nivell curricular, i que gràcies a les estratègies de posta en valor liderades des de les institucions més potents del territori, com el MUME, estan a l'abast dels centres escolars d'ambdós costats de la frontera.

- De quina manera estan organitzades les rutes de l'exili del MUME i quin valor afegit aporten a nivell patrimonial i educatiu?

Les rutes de l'exili del MUME són un producte patrimonial i educatiu inserit en el context del museu i la seva oferta educativa. Tot i potenciar-se a través del MUME, l'origen de la seva existència el trobem amb la iniciativa de Salomó Marquès dins la Facultat de Pedagogia de la UdG. Seguint les passes dels mestres republicans a l'exili, el Doctor Marquès va aconseguir consolidar de manera regular les sortides al territori on el seu alumnat coneixia de primera mà els llocs més emblemàtics de la reclusió i l'exili.

Les rutes de l'exili funcionen avui dia amb el mateix format amb el que van començar a funcionar en els inicis del museu l'any 2008. Comença l'activitat amb la visita guiada al museu, on es treballen i consoliden els conceptes bàsics de l'activitat, i es complementen amb l'acció vivencial sobre els propis espais de memòria visitats durant les rutes. L'oferta és tancada, i opcions com "Camins de l'exili" o "Records de l'exili", per citar-ne les dues més recurrents, permeten al visitant escollir aquells espais que vol visitar i la narrativa de l'exili que li interessa descobrir a partir de cada ruta. Tanmateix, el museu ofereix, de manera informal, la possibilitat de plantejar la realització de rutes a la carta, on el visitant escull els espais i, d'alguna manera, es fa el seu propi itinerari. Acostuma a ser una opció escollida per aquells centres educatius que són usuaris habituals de les rutes i que saben molt bé allò que volen assolir amb la realització de l'activitat.

Així doncs, el valor afegit de les rutes de l'exili del MUME a nivell patrimonial i educatiu consisteix en establir-se com a connector entre els diferents espais de memòria inclosos als itineraris, potenciant-ne el valor simbòlic que representa cadascun d'ells de manera individual, i generant una narrativa conjunta on l'element vivencial vinculat a la pròpia ruta fa de l'experiència educativa quelcom significatiu.

- Quines característiques té el model de didàctica de la memòria històrica identificat a partir del cas de les rutes del MUME i els seus espais?

L'aplicació de l'instrument de recerca sobre el professorat i l'equip educatiu part de la mostra d'aquesta recerca, ha permès establir un model bàsic per a la didàctica de la memòria històrica en el context del MUME, dels espais de memòria del seu entorn, i de les rutes ofertades des del seu servei educatiu. Un model estructurat en base al poder evocador dels espais de memòria, a la dialèctica entre passat i present projectada des dels propis espais, i al potencial didàctic per el treball en valors facilitat per l'esmentada dialèctica.

L'esmentat model atorga als espais de memòria una alta capacitat evocadora, per sobre del què podria considerar-se dels espais històrics en general. Aquests espais són potenciats, en addició, a través de la seva inclusió a les rutes de l'exili.

La particularitat de l'anàlisi de la memòria com a element vertebrador d'una dialèctica constant entre passat i present, projecta la potencialitat evocadora dels espais de memòria de l'exili republicà més enllà del propi exili republicà. L'actualitat dels conflictes bèl·lics, les crisi de refugiats, i les constants problemàtiques humanitàries vinculades al fet migratori són referencials dins la narrativa que sorgeix del treball didàctic tant als espais com a les rutes.

Així doncs, la didàctica de la memòria històrica que s'implementa en els processos educatius sorgits de la pràctica de les rutes de l'exili, treballa l'adquisició de competències cíviques relacionades amb el foment d'una ciutadania crítica. I no ho fa només per la referència a les lluites i la defensa dels valors democràtics del passat, sinó també per la reivindicació de la convivència, la tolerància, i el respecte als Drets Humans en un context geogràfic universal des del moment present. Una acció didàctica potenciada a través del poder evocador dels espais de memòria i de la singularitat didàctica projectada pel factor vivencial de les rutes.

5.2. Hipòtesi general

Tal i com s'ha mencionat a l'apartat 2 de la tesi, la present recerca planteja la següent hipòtesi general de partida:

“Les rutes de l'exili del MUME són un producte patrimonial i educatiu consolidat que, mitjançant l'impuls de l'element vivencial, potencia l'impacte educatiu dels espais que configuren les pròpies rutes”.

Una hipòtesi general que ha estat validada en base a les dades analitzades al llarg de tota la recerca.

Les rutes de l'exili del MUME són un producte patrimonial i educatiu, amb un recorregut de 14 anys, que està assentat dins l'oferta cultural i educativa del país. Centenars de grups escolars de tota Catalunya han fet alguna de les rutes del MUME, i desenes d'escoles en són usuàries habituals cada curs.

Les rutes potencien la projecció educativa dels espais de memòria inclosos dins l'itinerari a través de l'impuls de l'element vivencial promogut des del servei educatiu del museu. Uns espais que de manera intrínseca ja emanen valors vinculats a l'esfera educativa com la pau, la democràcia o el respecte als Drets Humans, però que, un cop inserits dins les narratives de cada ruta, eleven la seva projecció didàctica.

D'aquesta manera, i, a través de les dades analitzades en el conjunt de la present recerca, queda validada la hipòtesi general.

5.3. Objectius

En el present capítol es reflexiona sobre el plantejament dels diferents objectius genèrics i específics projectats en la investigació, els quals han estat presentats en l'apartat número 2 de la present tesi. Uns objectius que, tal i com es mostra a l'apartat 2 (taules 2 i 3) estan vinculats als diferents articles del compendi. D'aquesta manera, les diverses fases de la recerca, manifestades en els 7 articles del compendi, projecten els diferents objectius globals de la tesi, ja siguin aquests genèrics o específics.

5.3.1. Objectius genèrics

En referència a l'oferta educativa del MUME (OG1), aquesta està fortament consolidada, i no ha sigut modificada substancialment en aquests 14 anys de recorregut entre 2008 i 2022. Amb les visites guiades com a punt bàsic de l'esmentada oferta, aquesta es complementa amb la realització de les visites-taller i de les rutes.

La visita guiada al MUME implica el recorregut bàsic per les sales de l'exposició permanent durant, aproximadament, una hora i mitja. Sempre tenint en compte les especificitats de cada educadora a l'hora plantejar el seu discurs i de fer servir els recursos museogràfics a l'abast, podem afirmar que el gruix de la visita transcorre per les sales "Guerra, Derrota i Retirada" i "La Diàspora", les quals concentren bona part dels continguts del museu. La resta de sales es fan servir de manera complementària.

La visita-taller complementa la visita guiada amb la realització d'un taller específic, també d'una hora i mitja de duració. Els tallers que s'han mantingut de manera constant dins l'oferta del MUME són "Notícies de l'Exili" i "L'Exili i els Mass Media". Tot i estar enfocats a *targets* diferents pel que fa al nivell escolar, tots dos plantegen qüestions comunes, com la relació de la Guerra Civil amb els mitjans de comunicació o la projecció mediàtica que se'n fa dels conflictes bèl·lics i les crisis humanitàries.

Tanmateix, el producte estrella són les rutes, l'objecte d'estudi específic d'aquesta tesi que ha estat, per tant, àmpliament analitzat. Les rutes són allò que ha fidelitzat a un nombre molt elevat de centres escolars que busquen desenvolupar el factor vivencial per tal d'exercir un major impacte educatiu en l'alumnat. Una reflexió compartida per tot el professorat al qual s'ha entrevistat.

Sobre la identificació, classificació i descripció dels espais de memòria de l'exili republicà (OG2), cal destacar que la seva topografia és àmplia, heterogènia, i es troba dispersa entre les dues bandes de la frontera francoespanyola, especialment en la comarca catalana de l'Alt Empordà i el Departament francès dels Pirineus Orientals, altrament conegut com a Catalunya Nord. Tot i comptar amb les especificitats pròpies de cada territori, pot afirmar-se que són espais que han tingut un procés de posta en

valor relativament similar pel que fa a cronologia i al tipus d'estratègia desenvolupada. Una estratègia que ha requerit de la intervenció d'una gestió pública de relativa importància per tal de fer realitat la posta en valor de nombroses propostes que han sorgit o bé des de la iniciativa de les entitats i associacions, o bé des de l'àmbit de la gestió estrictament local.

Espais museístics solvents, com el *Mémorial de Rivesaltes* o el MUME, o d'altres més modestos com el CI de l'Exili Cultural Català d'Agullana, el *Mémorial du Camp d'Argelès*, o la pròpia Maternitat d'Elna, representen models on la memòria de l'exili republicà és divulgada de manera didàctica a través de les diferents estratègies museogràfiques emprades en cada cas.

Altres indrets sense propostes de valorització de caire museístic, com poden ser els casos de Portbou, *Collioure*, Sant Cebrià o La Vajol, ofereixen diferents perspectives que són també molt valuoses a nivell educatiu. L'itinerari senyalitzat sobre la figura de Walter Benjamin i l'escultura que porta per nom "Passatges", obra de l'artista israelià de renom Dani Karavan, projecten sobre Portbou un gran potencial on poder treballar aspectes com la dualitat de la frontera o l'apropament filosòfic a qüestions com la mort o la barbàrie. La tomba de Machado a *Collioure* s'ha erigit en el principal lloc d'homenatge vinculat a l'exili republicà, assolint una significació important a nivell sentimental. El Monument a l'Exili de La Vajol, nascut de l'empenta popular, projecta una de les imatges més icòniques i representatives de l'exili republicà, mentre que l'espai on s'hi ubicà la Mina Canta, a molt poca distància, evoca una de les històries més suggerents de la guerra i l'exili, el procés de salvaguarda del patrimoni artístic de la República. El Monument a Lluís Companys i al conjunt de l'exili republicà existent a Sant Cebrià ofereix, així mateix, una interessant lectura sobre les iniciatives memorials dutes a terme amb anterioritat a l'inici dels processos de recuperació memorial desenvolupats tant a França amb l'exili com a Espanya amb la memòria democràtica.

Sobre el rol educatiu dels espais de la memòria de l'exili republicà i les particularitats didàctiques dels seus espais (OG3), es projecta una idea principal que té a veure amb la capacitat de la memòria de l'exili republicà per a generar reflexions que van més enllà del propi fet històric relacionat amb la guerra civil i l'exili de 1939. La conjunció entre el poder evocador dels espais de memòria com a elements patrimonials posats en valor, i la narrativa despresa des de la memòria de l'exili a nivell dual, on la dialèctica entre passat i present construeix reflexions universals al voltant de l'actualitat, ubiquen a la memòria de l'exili republicà dins una dimensió analítica clarament assentada en el present.

La projecció didàctica d'aquells espais de memòria amb una estratègia de valorització més desenvolupada apunta clarament a l'explotació d'aquesta característica. Així, el *Mémorial de Rivesaltes*, un indret que ja per sí mateix evoca diferents narratives memorials, té com a punt concloent de la seva exposició permanent la presentació de les crisis de refugiats de l'època més actual. Un apartat museogràfic coherent amb la

resta de l'exposició i els diferents eixos temàtics que ressegueix des dels anys 30 del segle XX fins a l'actualitat. Quant al MUME, la reflexió en clau present està ubicada a l'inici de l'exposició permanent, dins la petita sala "Consideració general de l'exili". En aquest cas, on el visitant es troba amb la superposició d'una imatge de Portbou de l'any 1939 amb una de Tuzla de l'any 1992, es planteja ja des de l'inici de la visita que la memòria és passat i present a la vegada, convidant al visitant a resseguir la resta de l'exposició sobre la Guerra Civil i l'exili republicà sempre amb la mirada posada en l'actualitat.

Tant l'Educació Secundària Obligatòria com el Batxillerat, on ubiquem a la basta majoria de grups escolars provinents de Catalunya que visiten el MUME, estan estructurades de manera que han de garantir l'assoliment d'unes determinades competències específiques associades a les diferents assignatures del currículum. Dins el bloc de les assignatures de ciències socials, l'element competencial associat a la consciència cívica i ciutadana i als valors democràtics té un pes molt important, un fet que no passa desapercbut pel professorat a l'hora de plantejar quines sortides fer al llarg del curs. Així, el MUME ofereix la possibilitat de treballar a nivell de continguts de ciències socials, però, gràcies a l'esmentada capacitat per al foment de la reflexió en clau present, també fer-ho a nivell de competències curriculars.

Al respecte del valor i l'impacte de les rutes del MUME (OG4), són aquestes un recurs patrimonial que exerceix com a eina per a la potenciació del valor singular de cadascun dels indrets inclosos en el seu itinerari. Tenen aquesta capacitat, i la seva explotació permet desenvolupar de manera flexible diferents productes patrimonials, turístics i educatius. Una capacitat especialment rellevant en aquells casos on el patrimoni treballat durant la ruta sigui de caràcter immaterial.

Igual que altres tipus de patrimonis emergents, con el gastronòmic o el religiós, els espais de memòria són una categoria patrimonial potencialment impulsable gràcies al disseny i la implementació de diferents rutes. Les rutes de memòria són actualment un element patrimonial consolidat, com palesen l'èxit turístic de les rutes de la Guerra Civil a Barcelona, el bagatge de les rutes vinculades a la figura de George Orwell a l'Aragó, o el recent impacte de les rutes sobre la vila de Gernika potenciades des del *Museo de la Paz*.

Com ja s'ha remarcat, els espais de memòria de l'exili republicà disposen de la capacitat per a projectar narratives ubicades en la reflexió present al voltant de valors com la convivència, la tolerància o el respecte als Drets Humans. Tanmateix, sense el valor afegit que suposa la inclusió d'aquests espais dins el context general de la ruta, aquests mateixos espais no tindrien una capacitat tan elevada per a la projecció de les esmentades narratives.

Les rutes de l'exili del MUME han suposat un abans i un després per a molts dels espais de memòria inclosos dins les mateixes. En el cas de l'Alt Empordà, indrets com Agullana, La Vajol, o fins i tot Portbou, reben una gran majoria dels seus visitants fruit

de la seva inclusió com a nodes de les rutes. Del cantó francès, tot i no representar un percentatge tan elevat com el que trobem a sud dels Pirineus, també es pot ressenyar que les platges d'Argelers i Sant Cebrià reben la majoria de visitants en relació a les rutes del MUME, mentre que altres casos més consolidats a nivell de visitants, com la tomba de Machado a *Collioure* o la Maternitat d'Elna, també demostren que les rutes del MUME exerceixen un gran impacte en les seves xifres.

5.3.2 Objectius específics

La implicació de l'administració pública catalana en la formació d'un model de gestió dels espais de memòria ha estat necessària i imprescindible (OE1). Tal i com és norma comuna en els diferents exemples existents arreu del món sobre estratègies de gestió referents a espais de memòria, a nivell català ha estat la pròpia Generalitat l'encarregada de dissenyar i implementar les accions necessàries per tal d'aplicar unes polítiques de memòria específiques en relació al patrimoni.

Així doncs, fou la Generalitat de Catalunya la institució que, dins el context de la incipient creació del Memorial Democràtic i de la consolidació d'una Direcció General específica per a la memòria democràtica, encarregà el Pla d'Actuació per als Espais de Memòria Democràtica de Catalunya. Del dictamen estipulat dins aquest pla, dissenyat i gestionat per l'empresa de serveis culturals STOA i implementat per l'àrea de patrimoni del Memorial Democràtic dirigida per Jordi Guixé, sortiren les bases per al posterior desenvolupament de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya.

La Xarxa d'Espais de Memòria, establerta jurídicament a través d'una Ordre del Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, àrea del qual en depenia la seva gestió en el moment d'aprovar-se l'any 2010, és l'estructura que organitza i reglamenta el rol dels espais de memòria democràtica de Catalunya que decideixen entrar-hi sota el seu paraigües. Una estructura que s'organitza de manera territorial en 7 vegueries, de manera jeràrquica en seus i seccions, i de manera temàtica en espais de la 2a República, de la Guerra Civil, de Frontera i Exili, i de lluita antifranquista i recuperació democràtica. Així doncs, els espais relatius a l'exili tenen una singularitat pròpia i reconeguda a nivell memorial dins l'estructura dissenyada per l'administració pública.

La xarxa suposà en el seu dia una fita a nivell de tot l'estat espanyol, doncs dotava a la memòria democràtica d'uns senyals d'identificació propis a nivell patrimonial. Aquest és un pas necessari per tal de poder plantejar, amb posterioritat, estratègies de difusió i d'expansió que puguin augmentar la seva incidència en el territori i la seva capacitat d'atracció de visitants. Un camí que, analitzat amb visió retrospectiva, no s'ha acabat de perfilar per molts motius, però que tenen molt a veure amb la inconsistència i la irregularitat estratègica de les polítiques públiques de memòria desenvolupades a Catalunya.

Una línia clarament estructurada a mig i llarg termini, respectada per les diferents gestions polítiques sortides a cada cicle electoral, podria fer viable la consolidació dels espais de memòria de Catalunya com un conjunt patrimonial referencial dins l'oferta del turisme cultural. Una gestió compartida amb els ens públics per a la promoció del turisme a Catalunya, inexistent fins el moment, seria, per exemple, una de les sinergies que podria sorgir d'aquesta consolidació d'una línia estratègica clara a nivell memorial i que pogués fer emergir la figura del patrimoni memorial dins l'oferta cultural més assentada en el país.

El MUME exerceix un rol principal en el context general dels espais de memòria democràtica de Catalunya (OE2). És l'equipament memorial més consolidat del país, i un punt referencial a nivell museístic per a les terres empordaneses i gironines. També és un dels precedents existents al propi moviment d'emergència memorial a Catalunya i a l'estat, ja que el seu projecte tingué un recorregut més ampli al de la pròpia existència del museu. El paper de l'Ajuntament de la Jonquera, en aquest sentit, fou clau en la implementació del projecte que acabaria desembocant en la inauguració del MUME.

Un cop dins el context de l'auge memorial a nivell català i espanyol, manifestat de manera més concreta en la implementació d'una estratègia de polítiques públiques de memòria a Catalunya, el MUME acaba de consolidar el seu paper de lideratge sobre el país a nivell patrimonial. El MUME és una de les tres seus de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica juntament amb el COMEBE i el Memorial Democràtic, i, com a tal, orienta la gestió de les polítiques públiques de memòria vinculades al patrimoni que es desenvolupen en el seu territori d'influència, que són les comarques gironines i la zona transfronterera.

Iniciatives com la identificació i valorització dels espais que pertanyen als Camins de la Retirada, plantejada en col·laboració amb el Consell Comarcal de l'Alt Empordà, o la implantació i consolidació de les rutes del seu servei educatiu tant a territori català com francès, palesen aquesta capacitat d'incidència territorial tan significativa en parlar del MUME com a institució memorial i museística.

Al respecte de la comparativa entre Catalunya i França sobre els processos de posta en valor dels seus espais de memòria (OE3), en tots dos casos trobem una coincidència estructural bàsica en el fet de ser impulsats i promoguts des de l'administració pública.

A nivell català, el pes de l'administració pública és imprescindible, doncs parlem d'un cas emergent en el qual els principals espais patrimonialitzats són també de gestió pública. Sense la implicació directa de Generalitat o Ajuntaments no seria possible la viabilitat dels equipaments patrimonials que tenen la difusió de la memòria democràtica com a principal objectiu.

A França també es fa necessària la gestió directa a nivell públic de la gran majoria d'equipaments memorials de certa envergadura, però el llarg recorregut de molts espais posats en valor al llarg del país, i l'existència de molts i molt variats canals de difusió turística, permet que la iniciativa privada tingui també el seu espai dins el global de l'oferta.

És necessari remarcar, tanmateix, que aquesta iniciativa privada és possible gràcies a les estratègies integrals de valorització implementades a nivell públic, com la macroestructura de la xarxa *chémains de mémoire*, participada pels organismes competents en matèria de turisme i de defensa, o les diferents xarxes de col·laboració existents a nivell regional.

L'anàlisi i comparativa entre models turístics associats als espais de memòria va molt més enllà del cas específic dels espais de l'exili republicà (OE4). Un espai de memòria és un indret que remet a una història passada que encara té impacte en el present. N'hi ha tantes tipologies d'espais com memòries diferents existeixen, i depenent de la narrativa que se'n desprengui del propi espai, serà possible la seva potencial posta en valor en el context d'una estratègia patrimonial i turística.

En el cas dels espais de memòria democràtica de Catalunya analitzats en la present recerca, el seu procés de posta en valor s'ha correspost amb la implementació d'una estratègia de tipus turístic. S'ha dissenyat un pla d'identificació, classificació i estructuració dels espais, s'han elaborat elements identificatius unitaris, com un logotip o una sèrie de mecanismes de difusió conjunts, i, el més significatiu a nivell d'estratègia, s'ha generat una narrativa comuna per als espais de memòria democràtica de Catalunya. Una narrativa que ubica la història d'aquests espais en el marc cronològic situat entre 1931 i 1980, i que commemora episodis clau com la Segona República, la Guerra Civil, el franquisme i la transició.

Tot aquell element susceptible de ser visitat pel seu atractiu intrínsec o afegit, és susceptible també de convertir-se en un atractiu turístic. Així, poden haver-hi espais de memòria desconeguts i amb poca capacitat d'atracció, o espais de memòria que poden rebre 2 milions de visitants anuals, com el cas d'Auschwitz. En qualsevol cas, la capacitat d'interacció amb el visitant i la disposició dels espais per al seu ús en el context d'una visita turística, fa que els espais de memòria entrin dintre dels paràmetres d'anàlisi vinculats als estudis turístics.

Un dels paradigmes més significatius és el del turisme de memòria, fortament arrelat a França, i que entén la pràctica turística com una manera de projectar els valors cívics i de convivència associats als espais de memòria posats en valor. El turisme fosc és l'altre paradigma analític que ha servit per analitzar i valorar la idiosincràsia dels espais de memòria en el context turístic. En aquest cas, però, es tracta d'un model dins el qual hi tenen cabuda nombroses pràctiques que van més enllà de la qüestió ètica, doncs tot aquell espai turistitzat vinculat a la mort o a la tragèdia, sense necessitat d'haver

desenvolupat una valorització en clau educativa, és susceptible de ser classificat dins d'aquesta categoria analítica del món dels estudis turístics.

Sobre l'existència d'un model comú de valorització dels espais de l'exili a banda i banda de la frontera (OE5), remarcuem que els processos de recuperació de la memòria democràtica vinculada a l'exili republicà i als seus espais han tingut trajectòries relativament similars tant al sud com al nord dels Pirineus. És la zona que denominem com a Catalunya transfronterera i que comprèn les comarques gironines i el Departament francès dels Pirineus Orientals, també conegut com a Catalunya Nord.

En ambdós casos, ha estat l'empenta inicial del món associatiu allò que ha habilitat la necessària iniciativa per a despertar un procés del què han sigut protagonistes les diferents entitats memorials vinculades al territori.

En el cas francès, la creació de l'associació de descendents de l'exili FFREEE (*Fils et Filles des Republicains et Enfants de l'Exode*) consolidà l'existència d'aquest moviment de recuperació memorial que perseguia reparar la situació d'oblit en la qual es trobava la memòria d'un col·lectiu que, un cop fugit d'Espanya, pogué assentar-se en territori francès i arrelar en la constitució de generacions posteriors. No debades, la petjada que deixaren en el seu dia els milers d'exiliats que romangueren en territori francès representa un impacte demogràfic de gran importància després de varies generacions.

A nivell espanyol, el denominat com a procés de recuperació de la memòria històrica seguí uns paràmetres molt similars, amb l'empenta del món associatiu com a element necessari per a la posterior aplicació de polítiques públiques de memòria. En el cas de l'exili, la zona de l'Alt Empordà ja va poder desenvolupar petites accions focalitzades a nivell local que perseguien el despertar d'aquesta memòria. Unes accions molt vinculades amb el patrimoni i els diferents espais de memòria existents en el territori.

Així doncs, el context en el qual emergeix la memòria de l'exili republicà es desenvolupa de manera similar a ambdues bandes de la frontera, i l'existència d'un conjunt d'espais directament vinculats a aquesta memòria hi tingué molt a veure. La platja d'Argelers fou l'indret referencial sobre el qual es desenvolupà simbòlicament l'acció dels descendents i les diferents associacions, d'igual manera que llocs com La Vajol també exerciren un gran poder simbòlic en referència a l'exili republicà i les diferents narratives projectades pels seus espais.

A partir d'aquest moment, les diferents administracions locals s'impliquen en els processos de posta en valor dels diferents espais, tot i que a nivell d'acció i jurisdicció de les administracions sí que hi trobem diferències entre ambdós casos. A Catalunya, tot i comptar amb la inqüestionable i, en molts casos, imprescindible participació de la gestió local, ha estat el paper aglutinador de la Generalitat, exercint de forma similar a una estructura d'estat, el que ha possibilitat el disseny i la implementació d'unes polítiques de memòria focalitzades en el patrimoni. Unes polítiques de memòria que,

com hem vist, tenen en els espais de frontera i exili una part molt rellevant de tot el sistema d'espais de memòria posats en valor.

En el cas francès, la intervenció pública ha estat d'igual forma imprescindible, però en aquest cas no es detecta una acció unitària a nivell territorial tal com sí passa en el cas de Catalunya. Llocs com *Collioure*, Elna, i Argelers tenen alguna petita participació regional, però depenen en bona mesura del suport exercit pels diferents municipis. L'únic cas que escapa a aquest model seria el del *Mémorial de Rivesaltes*, del qual participen totes les administracions públiques pertinents del territori, i a la qual la pròpia administració nacional francesa hi aporta una part imprescindible dels recursos necessaris.

Després d'una trajectòria considerable, podem projectar una anàlisi de les rutes del MUME que identifiqui les diferents narratives històriques i memorials incorporades en cada cas (OE6). El servei educatiu del MUME disposa, de manera regular i amb un recorregut que abasta tota la història del propi museu, d'una oferta consolidada de diferents rutes de l'exili. Unes rutes que són l'element principal dins l'esmentada oferta educativa desenvolupada pel museu.

Les dues rutes més referencials pel que fa al seu impacte, recorregut i consolidació, són "Camins de l'Exili i "Records de l'Exili". En el primer cas, es recorren els espais més emblemàtics ubicats dins els termes municipals de La Vajol i Agullana, així com el territori francès de camí al municipi de Les Illes. És l'únic cas on la ruta té un component essencial de viure l'experiència de l'itinerari, doncs bona part del trajecte es fa a peu per la muntanya resseguint el mateix camí que molts dels exiliats de 1939. Pel que fa al segon, els espais de referència són la platja d'Argelers i la Maternitat d'Elna. Altres rutes consolidades amb el pas dels anys són les que transcorren llocs com Portbou, *Collioure*, o alguna de les variacions incloses en les dues rutes referencials abans esmentades.

Cadascuna de les rutes de l'exili que estan dissenyades com a part de l'oferta educativa del MUME disposa d'un conjunt d'elements que identifiquem com a narratives històriques i memorials. És a dir, que la ruta projecta un relat vinculat a diferents qüestions i continguts que són els que li acaben d'atorgar la seva identitat. S'han classificat, en primer terme, les narratives genèriques, que són els relats més vinculats al context i a l'estructura de la construcció històrica i memorial. I dins d'aquestes narratives genèriques emergeixen les diferents narratives específiques, que acostumen a trobar-se de manera singular dins el context general de la narrativa genèrica, i que projecten una història i una memòria més particular i concreta.

Agafant novament com exemple les dues rutes més recurrents i significatives del servei educatiu del MUME, veiem com "Camins de l'exili" projecta les narratives genèriques de la guerra civil i l'exili, l'exili cultural, i el salvament del tresor artístic; a la vegada que també treballa les narratives específiques de l'impacte de l'exili a nivell local, Lluís Companys, l'or de Moscou, el setè camió, i la família Gracia. Per la seva banda,

“Records de l’Exili” projecta les narratives genèriques de la guerra civil i l’exili, també, i de l’internament i la deportació; mentre que les narratives específiques que treballa són la vida als camps, la memòria de la Retirada, Elisabeth Eidenbenz, i l’ajuda humanitària.

A altres rutes, com la desenvolupada a *Collioure*, les narratives genèriques són la guerra civil i l’exili, i l’exili intel·lectual; i les específiques són la història i memòria d’Antonio Machado, i la història del Castell Reial de *Collioure*. En el cas de Portbou, les narratives genèriques són la guerra civil i l’exili, i els evadits de la 2a Guerra Mundial; amb la frontera dual, i la història i memòria de Walter Benjamin com a narratives específiques.

Així doncs, cada ruta disposa d’un relat compartit al voltant de la Guerra Civil i de l’exili, però desenvolupa de manera particular les seves pròpies narratives genèriques i específiques, de manera que acaben de configurar la idiosincràsia de cada ruta i el seu valor didàctic.

El MUME ha tingut un impacte considerable en el context de la consolidació de la memòria de l’exili republicà (OE7). Una memòria que, tal com també passa amb el conjunt de la memòria històrica a nivell espanyol, ha viscut el seu procés de recuperació a partir de finals de segle XX. Tanmateix, té les seves pròpies particularitats que la fan distingir del conjunt de la memòria històrica a Espanya, entre les quals hi ha el factor patrimonial.

La memòria de l’exili republicà és una memòria transfronterera que no es pot entendre sense analitzar els factors evolutius i les influències vingudes i sobrevingudes des de les dues parts de la frontera. El despertar memorial de la Retirada al Sud de França es produeix amb relativa anterioritat al del conjunt de la memòria històrica a Espanya. D’aquesta manera, l’exili emergeix amb molta força en el context espanyol influït pel bagatge atresorat en el desenvolupament de la seva memòria a la Catalunya Nord.

Així, en el moment d’encetar l’impuls d’unes polítiques públiques de memòria a Catalunya on hi havia de tenir cabuda la menció específica de les narratives de l’exili republicà, tant arrelat al territori nord del país, les iniciatives dutes a terme a nivell d’entitats a la Catalunya Nord serviren de guia en el procés. A nivell estrictament patrimonial, això implicava que aquells espais de la retirada ubicats al Departament dels Pirineus Orientals, tenien un cert bagatge com a espais de memòria que, tot i no haver format part encara de cap procés solvent de valorització, sí tenien el reconeixement d’exercir com a *lieux de mémoire* vinculats al territori.

L’eclosió del Museu Memorial de l’Exili com a institució referencial de la zona, no només de Catalunya sinó també de la Catalunya Nord, ha suposat un gran impuls per a les polítiques de memòria centrades en l’aspecte patrimonial. Algunes de les esmentades iniciatives promogudes des del museu, com la identificació i senyalització dels espais dins els itineraris de “Camins de la Retirada”, o, òbviament, la consolidació

any rere any de les rutes de l'exili executades pel servei educatiu, han exercit indiscutiblement com a eines per al foment i la consolidació de la memòria de l'exili republicà, tant al sud com al nord dels Pirineus.

La memòria de l'exili republicà i els seus espais poden jugar un paper important en el marc de la implementació de projectes europeus (OE8). El naixement de l'Europa unitària i la consolidació de les diferents institucions de les quals emana la seva influència a nivell legislatiu, fa de la Unió Europea un referent en el marc de la gestió pública a tots nivells, incloent-hi, també, les polítiques de memòria. Així, el Parlament Europeu i el Consell d'Europa projecten bona part de les línies generals en aquest sentit, disposant-ne, a la vegada, dels recursos necessaris per a la seva implementació. Com ja s'ha remarcat, els propis orígens del MUME es troben en l'adjudicació d'una partida de fons per al desenvolupament regional en el marc del programa transfronterer específic per a la zona pirenaica que inclou Espanya, França i Andorra (FEDER – POCTEFA).

Europa destina milions d'euros anualment a la promoció de diferents projectes que fomentin la cohesió territorial i la creació de nexes d'unió interterritorials entre els països membres. Institucions com l'Observatori Europeu de Memòries de la Fundació Solidaritat UB, el *Mémorial de la Shoah* de Paris, o l'associació de docents d'història Euroclio, han pogut consolidar la seva activitat d'abast europeu gràcies a les aportacions que reben a través de la concurrència competitiva als diferents programes disponibles.

Altres associacions consolidades com la *European Network Remembrance Solidarity* (ENRS), amb base a Polònia però amb finançament d'altres administracions europees, promouen iniciatives per a la difusió de la història i la memòria europea del segle XX, d'entre les quals destaca l'"*In Between?*", un projecte que persegueix rescatar les diferents memòries de frontera que existeixen arreu d'Europa entre les seves múltiples fronteres nacionals. De caire eminentment educatiu, i amb una forta influència de les noves tecnologies, el projecte "*In Between?*" dona formació teoricopràctica als joves seleccionats a cada edició per formar-ne part, de manera que acaben la seva participació amb la producció d'un vídeo documental centrat en l'experiència concreta de la zona de frontera que han treballat. Una feina que combina el treball de camp, l'anàlisi documental, i el treball a fons amb els testimonis orals.

Gràcies a la mediació de l'EUROM, una de les edicions va realitzar-se a la Catalunya transfronterera, i la memòria de l'exili republicà en fou el fil argumental de la narrativa de tota l'edició. El projecte "*In Between?*" va significar una important projecció per a la memòria de l'exili republicà a través dels seus espais, ubicant-los com a elements referencials a l'hora de treballar el fet transfronterer i permetent, a la vegada, fer-ne una anàlisi comparativa a nivell europeu sobre la capacitat per a la creació d'identitats compartides.

Els resultats del projecte, posats en comparació amb el conjunt d'experiències de frontera treballades al projecte "*In Between?*", manifesten el gran potencial dels espais de memòria de l'exili republicà a efectes d'impacte en públics diversos a nivell europeu. La memòria de l'exili republicà sorgeix d'un conflicte focalitzat a nivell local a Espanya, però les implicacions internacionals de la Guerra Civil, la possibilitat d'analitzar el propi conflicte de manera continuista amb la 2a Guerra Mundial, o la mateixa idiosincràsia globalista que emana el concepte d'exili, fan dels espais de memòria de l'exili republicà elements amb capacitat d'atracció patrimonial i educativa amb abast internacional.

A través de l'anàlisi plantejada en la present tesi sobre la relació existent entre les rutes de l'exili del MUME i l'ODS 16 "Pau, justícia i institucions sòlides", ha sigut possible desenvolupar una lectura específica sobre el rol que poden arribar a jugar els espais de memòria inclosos en les rutes dins el context de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible (OE9).

Sempre dins el context de l'Agenda 2030 i de la projecció per a l'assoliment dels 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible, la qüestió educativa té un gran pes en la idea estratègica general que ha de conduir el procés de manera exitosa. Així, a més a més de reconèixer a la pròpia educació com un objectiu en sí mateix amb la identificació i tipificació de l'ODS 4 "Educació de qualitat", s'han ideat i desenvolupat també 17 Objectius per a l'Educació per al Desenvolupament Sostenible, associats a cadascun dels 17 ODS.

Reconèixer el treball amb la memòria com un instrument per a la millora social i democràtica, a través del coneixement del passat i els seus impactes en el present, és el punt de partida per a l'establiment de la relació entre aquest treball en l'àmbit memorial i l'ODS 16, "Pau, justícia i institucions sòlides". Així, l'enfocament metodològic emprat de manera específica, en el que s'han creuat les dades extretes de l'anàlisi de les entrevistes al professorat usuari de les rutes amb els diferents objectius per a l'Educació per al Desenvolupament Sostenible, ha permès establir una relació concreta entre espais de memòria i ODS a través de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible.

Els Objectius de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible desenvolupats per a cadascun dels 17 ODS estan estructurats en 3 categories, dintre de cadascuna de les quals s'hi ubiquen 5 objectius d'aprenentatge. D'aquesta manera, existeixen 15 objectius d'aprenentatge diferenciats per cada ODS. Els esmentats objectius d'aprenentatge es divideixen, doncs, en objectius cognitius, objectius socioemocionals i objectius conductuals. El creuament de dades ha demostrat la vinculació existent entre els objectius d'aprenentatge socioemocionals de l'ODS 16 i la significació dels espais de memòria de l'exili republicà en tant que elements evocadors amb capacitat per a fer emergir reflexions crítiques en clau de present.

L'objectiu d'aprenentatge socioemocional número 3, més concretament, consolida aquesta significació. L'alumnat que visita els espais de memòria de l'exili republicà en el

context de les activitats educatives impulsades pel MUME mostra, en bona mesura, la seva capacitat per a generar sentiments d'empatia amb aquelles persones que pateixen injustícies en qualsevol context geogràfic, tal i com menciona específicament el redactat de l'objectiu en qüestió. La capacitat inherent a la memòria de l'exili republicà, manifestada en els diferents espais que de manera regular són visitats per usuaris en edat escolar, permet establir ponts entre passat i present. Així, doncs, les reflexions plantejades sobre les vivències de l'època de l'exili de 1939 són transportades amb relativa facilitat als contextos existents en el present, on les diferents crisis migratòries i els exilis forçats per conflictes bèl·lics poden ser analitzats per l'alumnat amb les eines rebudes a partir de l'experiència a les rutes del MUME.

Els espais de memòria de l'exili republicà, i l'anàlisi feta dels mateixos en aquesta tesi, permeten valorar com a molt significatiu el paper que els espais de memòria com a element patrimonial tenen dins el context de les diferents estratègies educatives de caràcter no formal. D'igual manera, les possibilitats de cooperació i complementarietat existents entre els espais de memòria i l'estratègia general de l'educació formal són molt rellevants (OE10).

A més dels continguts específics relacionats amb cada matèria, els currículums educatius més actualitzats sobre els quals s'estructura l'educació formal a Catalunya persegueixen l'adquisició de determinades competències. Un punt a tenir molt en compte a l'hora de valorar el rol que hi juga el patrimoni en el global del procés educatiu.

Hi ha casos amb una relació molt estreta pel que fa a la vinculació entre el currículum de l'educació formal i els espais memòria com a element patrimonial per a ús didàctic. A l'Educació Secundària Obligatòria, el Currículum de Ciències Socials s'estructura en quatre dimensions vinculades a la història, la geografia, l'art i la cultura, i la ciutadania, sobre les quals pengen les diferents competències que cal assolir per tal de finalitzar el curs de manera satisfactòria. Pel que fa al Batxillerat, si agafem l'exemple de l'assignatura d'Història, cal destacar la importància que tenen les 3 competències específiques vinculades a la dimensió temporal, la crítica de les fonts, i l'element social i cívic.

En ambdós casos és molt fàcil identificar la potencialitat que implica l'ús dels espais de memòria per tal d'assolir els esmentats requeriments competencials. Establir relacions de continuïtat entre passat i present, identificar i comprendre la significació de les identitats col·lectives desenvolupades al territori, desenvolupar un criteri propi de caire crític a través de l'observació de les manifestacions del passat presents a l'entorn, interpretar els processos de caire sociopolític esdevinguts al territori, o reflexionar sobre la necessitat de mantenir una actitud compromesa i solidària envers les diferents problemàtiques sorgides dels conflictes actuals, són algunes de les esmentades potencialitats. Totes elles a l'abast de qualsevol docent que vulgui programar la

incorporació d'activitats educatives en els espais de memòria als quals hi pugui tenir accés, com pot ser el cas de les rutes de l'exili del MUME.

L'element patrimonial i educatiu està referenciat amb relativa contundència en el conjunt de les lleis de memòria en vigor en diferents comunitats autònomes espanyoles (OE11). El corpus legislatiu existent a l'estat espanyol al respecte de la memòria és extens, doncs, degut a que s'ha desenvolupat de manera diferenciada a cada Comunitat Autònoma, i han sigut, actualment, majoria, aquelles comunitats que han decidit legislar sobre memòria. Només en aquells casos on hi ha hagut un clar predomini de governs conservadors és on no s'ha redactat ni executat cap legislació memorial.

Cada llei té les seves particularitats, que acostumen a estar en relació amb la pròpia memòria del territori sobre la Guerra Civil i la dictadura franquista. Un fet obvi, doncs en funció del tipus d'impacte que hagi pogut tenir el conflicte bèl·lic o la repressió de la dictadura es farà necessari que les polítiques de memòria destinades a la reparació de les víctimes tinguin unes determinades característiques o unes altres. En qualsevol cas, els espais de memòria, en tant que patrimoni tangible a nivell de memòria democràtica, tenen un rol assignat en cadascuna d'aquestes legislacions aplicades a cada territori, i hem identificat, en concret, la manera en la qual es categoritzen tant els espais de memòria com les rutes que també promouen algunes d'aquestes legislacions autonòmiques. D'igual manera, hem identificat també les diferents implicacions de cadascuna de les lleis a nivell educatiu.

A nivell estatal, la *Ley 52/2007*, coneguda popularment com a Llei de memòria històrica, fou el tímid referent sobre el qual es començà a intervenir per tal de treure de l'espai públic aquells elements patrimonials contraris a la convivència democràtica a causa de la seva exaltació de la dictadura. Una llei que exercia com a primer referent per a que les diferents administracions competents actuessin contra la memòria que s'arrossegava des de la dictadura a nivell d'intervenció en l'espai públic, però que no tenia cap vinculació legal a efectes punitius. El passat dia 14 de juliol de 2022 s'aprovà al Congrés la nova Llei de Memòria Democràtica d'Espanya, que es troba actualment en procés de tramitació, i que recull la jurisprudència acumulada durant més d'una dècada de legislació memorial en clau autonòmica.

Des de l'any 2007, on també s'aprovà la Llei del Memorial Democràtic (Llei 13/2007), calgué esperar fins l'aprovació de la Llei Navarra l'any 2013 (*Ley Foral 33/2013*) perquè es consolidés arreu del territori espanyol un corpus legislatiu de caràcter autonòmic que regulés els aspectes vinculats a la memòria democràtica de cada territori. Així doncs, veieren la llum les lleis andalusa (*Ley 2/2017*), valenciana (Llei 14/2017), balear (Llei 2/2018), aragonesa (*Ley 14/2018*), canària (*Ley 5/2018*), castellanolleonesa (*Decreto 9/2018*), extremenya (*Ley 5/2019*), asturiana (*Ley 1/2019*), vasca (Gogora, 2019) i riojana (*Ley 5/2022*).

Com dèiem, cada llei té les seves particularitats que venen donades per factors històrics, com el propi desenvolupament de la guerra i la dictadura. Tanmateix, l'element polític és clau per entendre l'abast jurídic de cada llei. És així que trobem lleis que actuen amb més profunditat i d'altres que ho fan més superficialment. En qualsevol cas, una bona part de les mateixes té el seu capítol específic sobre educació, on es fa èmfasi en el treball curricular a nivell escolar sobre memòria democràtica, i sobre patrimoni, on es parla de manera específica sobre espais de memòria i el seu valor dins una societat democràtica. En algunes lleis, fins i tot es regula la figura de les rutes, com és el cas d'Andalusia, València, Aragó, Balears, País Basc i Astúries.

Organitzar de manera sintètica el conjunt de valoracions de professorat i educadores recollit en aquesta recerca, facilita la projecció global de bona part de les conclusions de la mateixa (OE12).

Les rutes de l'exili del MUME han ajudat a consolidar un ús educatiu regular per als espais de memòria de l'exili republicà ubicats a banda i banda dels Pirineus, especialment en aquells casos on no s'han dut a terme estratègies profundes de posta en valor. Una perspectiva de la qual en són protagonistes tant el professorat usuari regular de les rutes, com les persones que hi treballen en el servei educatiu del museu encarregant-se del seu guiatge.

Les valoracions projectades per part d'aquests dos col·lectius conflueixen en la seva anàlisi, i atorguen un gran valor al global de l'acció didàctica desenvolupada en la pràctica de les rutes i les diferents visites als diferents espais inclosos dins les mateixes. Citem a continuació una síntesi de les mateixes:

- Els espais de memòria tenen un gran poder evocador que sobresurt de l'estàndard d'altres espais històrics o patrimonials. La dialèctica entre passat i present que projecten els espais de memòria de l'exili republicà possibilita les reflexions en clau de present i el sorgiment de sentiments d'empatia envers aquelles situacions, tant de passat com de present, que incloguin elements traumàtics similars als evocats en els propis espais de l'exili republicà. Així, les crisis migratòries i de refugiats del nostre present són interpel·lades en les reflexions de l'alumnat gràcies a l'acció didàctica desenvolupada en la realització de les rutes de l'exili.
- Els espais de memòria poden arribar a tenir un efecte reparador sobre les víctimes, doncs, ja sigui voluntàriament o involuntària, es converteixen en llocs d'homenatge i de reflexió.
- Els espais de memòria tenen un cert component ideològic, doncs projecten uns valors concrets que estan directament relacionats amb la democràcia, al convivència i la tolerància.
- Les rutes de l'exili del MUME fomenten una acció didàctica molt vinculada al factor vivencial. El fet de poder resseguir les passes d'aquelles persones

protagonistes d'una memòria traumàtica com la tractada en aquest cas, converteix a aquest element vivencial en quelcom molt significatiu a nivell didàctic.

- L'element vivencial existent a les rutes es veu potenciat per altres factors complementaris dins la dinàmica de la pròpia ruta. La utilització del mal temps com a instrument per forçar situacions d'incomoditat que posin l'alumnat dins la pell dels protagonistes, o la utilització de testimonis orals durant la ruta, són dos exemples d'aquests mencionats factors complementaris.
- La capacitat d'impacte que les rutes tenen en l'alumnat es veu augmentada en aquells casos on hi hagi algun tipus de connexió familiar amb la història en qüestió.
- La modificació dels rols representats de manera regular en l'educació formal, amb la projecció d'una relació més horitzontal entre alumnat i professorat, fa de les rutes de l'exili un producte atractiu per l'alumnat.

Aquesta síntesi representa un conjunt de valoracions que projecten de manera conjunta, com dèiem, el professorat usuari de les rutes i l'equip educatiu del museu que n'executa el seu guiatge, dos dels principals col·lectius implicats en l'acció didàctica de les rutes de l'exili del MUME. Així doncs, ho considerem una síntesi que reflecteix de manera solvent l'autèntic valor de rutes i espais en el context de l'educació patrimonial, i que projecta també una idea molt fidel al que es pot entendre per la didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni.

5.4. Limitacions de la recerca i futures línies d'investigació

Com a tot procés de recerca, s'han hagut d'establir certs límits i s'ha hagut d'acotar el nivell de projecció sobre el qual es vol incidir, amb la qual cosa s'ha fixat l'objecte específic d'estudi en les rutes de l'exili del MUME. Tanmateix, la focalització en l'esmentat objecte d'estudi ha permès, a la vegada, un apropament analític als diferents espais de memòria inclosos en els itineraris pertinents de cada ruta.

A nivell global, la present tesi planteja l'anàlisi de la didàctica de la memòria històrica a través del patrimoni, centrant-se, com dèiem, en el cas específic de les rutes de l'exili del MUME. Un plantejament que pot semblar limitat si es té en compte la gran varietat d'espais posats en valor al voltant de l'exili republicà que existeixen a banda i banda dels Pirineus, i que podrien haver sigut objecte d'una anàlisi específica més profunda. Aquesta és, de fet, una de les limitacions del present estudi, no haver aprofundit més en les anàlisis específiques de molts dels espais de memòria de l'exili republicà.

Una altra limitació podem identificar-la en el fet d'haver obviat molts projectes patrimonials i educatius desenvolupats al voltant dels espais de memòria de l'exili republicà. Més enllà de l'"*In Between?*", que destaca per la seva projecció educativa en el marc de les noves tecnologies i el seu impacte internacional, haver analitzat altres exemples similars hagués ajudat a eixamplar el coneixement general d'un producte educatiu com les rutes de l'exili en el context de la present recerca.

Però potser la limitació més significativa pot identificar-se en la no inclusió de l'alumnat en la mostra per a l'estudi qualitatiu aplicat a la present recerca. La fase de recuperació del procés viscut, emmarcada en el context metodològic global de la sistematització d'experiències educatives, ha incorporat les valoracions de dos dels tres agents implicats en les rutes en tant que experiència educativa a analitzar. En considerar que la incorporació de l'alumnat requeria d'un apropament metodològic diferenciat, i del disseny d'una nova eina específica, aquest grup ha quedat finalment fora de la mostra.

Així, en relació a les diferents limitacions observades a nivell general dins la present recerca, s'obre un ventall de possibilitats de molt interès per a la implementació de futures línies d'investigació.

Aprofundir en els diferents casos específics d'espais de memòria posats en valor al territori té moltes possibilitats, doncs són espais que, fins el moment, no han sigut objecte d'aquest tipus d'aproximacions analítiques. Especialment interessants semblen els casos on darrera d'aquest model de posta en valor existeix una estratègia museística i una estructura de treball consolidada, un cert recorregut i, sobretot, un gran potencial de cara al futur. El cas de Rivesaltes en seria l'exemple més paradigmàtic.

Per dimensions físiques i estructurals, per la potencialitat d'exercir com a nexa memorial estratègic entre dos països, per l'abast nacional i internacional sobre el qual

es projecta l'espai, per la capacitat de treballar els eixos passat, present i futur a través del camp educatiu, i, en definitiva, per oferir un espai multimemorial des d'on afrontar els reptes educatius que la història recent i la memòria projecten a nivell social i polític, la recerca en profunditat sobre el *Mémorial de Rivesaltes* mereix ser plantejada com una de les línies més rellevants a treballar en aquest camp en un futur pròxim.

Els diferents projectes que s'han executat i que es projectaran en un futur, on els espais de memòria de l'exili republicà siguin el nucli principal del seu desenvolupament, ofereixen també un gran potencial per a ser considerats elements per a la investigació en el camp educatiu. Com a exemple, tenim el projecte "*Ruta al Exilio*" (REX), impulsat per l'*Instituto de la Juventud* (INJUVE) del govern d'Espanya i l'Observatori Europeu de Memòries (EUROM). Un projecte on 40 joves d'entre 16 i 17 anys, vinguts de tota Espanya, són seleccionats per a participar en un campament d'estiu que recorre el territori transfronterer resseguint la memòria de l'exili republicà. Una barreja entre història recent, memòria democràtica, convivència i natura, que ha convertit a REX en un exemple esperançador pel jovent d'arreu de l'estat i que palesa la potencialitat didàctica dels espais de memòria no només en l'assoliment de continguts, sinó sobretot en el desenvolupament socioemocional i actitudinal.

Tot i que, si parlem de línies de recerca associades directament a la capitalització de la present tesi, la principal línia a potenciar és la de donar veu a l'alumnat usuari de les rutes del MUME per tal de seguir avançant en el coneixement d'aquest fenomen patrimonial i educatiu. No incloure la seva visió en la present recerca, focalitzant-la en els altres agents protagonistes de l'acció educativa, ha suposat, doncs, la creació d'una oportunitat de cara al futur per a seguir aprofundint en l'anàlisi de les rutes de l'exili del MUME i dels espais de memòria de l'exili republicà. Plantejar un nou estadi de la recerca amb l'alumnat com a protagonista directe, però partint d'una base consolidada en els resultats de la present investigació, enforteix encara més el potencial d'aquesta línia de recerca.

6. Bibliografia

Alessandrone Perona, E. (2005). La Présentation de la Résistance et de la Déportation en Italie: Mémoires, Opinion, Politique à la Fin du XXè siècle." Dins Bousier, J-Y. (Dir.) *Musées de Guerre et Mémoriaux* (113-123). Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Andrade Fernandes, Jorge Luis (2008). *Challenging Euro-America's Politics of Identity: The Return of the Native*. London: Routledge.

Andreu, A. i Pujadas, J.J. (2011). El turismo de memoria: la patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto "Más allá de una batalla" (la batalla del Ebro, Gandesa). Dins Prats, Ll. i Santana, A. (Coords.) *Turismo y patrimonio, entramados narrativos* (271-287). La Laguna (Tenerife): Pasos Edita-

Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática. Martes 15 de septiembre de 2020. <https://www.lamoncloa.gob.es/consejodeministros/Paginas/enlaces/150920-enlace-memoria.aspx> (consulta 25/08/22).

Aróstegui, J. (2006). Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil. Dins Aróstegui, J. i Godicheau, F. (Eds.) *Guerra Civil. Mito y memoria* (57-94). Madrid: Marcial Pons.

Ashworth, G. (1996). Holocaust Tourism and Jewish Culture: the lessons of Krakow-Kazimierz. Dins Robinson, M., Evans, N., i Callaghan, P. (Eds.) *Tourism and cultural change* (1-12). Sunderland: Business Education Publishers.

Ashworth, G. (2002). Holocaust Tourism: the experience of Krakow-Kazimierz. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 11 (4), 363-367.

Ashworth, G., i Turnbridge, J. (1996). *Dissonant Heritage: The management of the past as a resource in conflict*. New York: Wiley.

Baldwin, F. i Sharpley, R. (2009). Battlefield Tourism: Bringing Organised Violence Back to Life. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (186-206). Bristol: Channel View Publications.

Balfour, S. (2007). España desde 1931 hasta hoy. Dins Carr, R. (Ed.) *Historia de España* (249-292). Barcelona: Península.

Banderas Navarro, N. (2020). Educar para una ciudadanía crítica: una investigación a partir de los usos y finalidades de la historia escolar. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 205-237.

Barbosa-Chacón, J.; Barbosa-Herrera, J i Rodríguez-Villabona, R. (2015). Concepto, enfoque y justificación de la sistematización de experiencias educativas: Una mirada "desde" y "para" el contexto de la formación universitaria. *Perfiles Educativos*, 37 (149), 130-149.

Barriga-Ubed, E.i Sabido-Codina, J. (2020). La Didáctica de la Memoria Histórica en los centros escolares: pautas recomendadas y ejemplos para la educación primaria y secundaria. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats, J. (Eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (113-134). Gijón: Trea.

- Beech, J. (2000). The Enigma of Holocaust Sites as Tourist Attractions - The case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5, 29-41.
- Beech, J. (2009). Genocide Tourism. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (207-223). Bristol: Channel View Publications.
- Bellati, I. i Sáez-Rosenkraz, I. (2020). Repensar la didáctica de la historia desde la memoria. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats, J. (Eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (65-88). Gijón: Trea.
- Bernecker, W., Brinkmann, S. i Muñoz-Aunión, M. (2009). *Memorias Divididas: Guerra Civil y Franquismo en la Sociedad y la Política Españolas, 1936-2008*. Madrid: Abada Editores.
- Bevernage, B. i Wouter, N. (Eds.) (2018). *The Palgrave handbook of state-sponsored history after 1945*. London: Palgrave Macmillan.
- Biran, A., i Hyde, K.F. (2013). New perspectives on dark tourism. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 191-198.
- Biran, A., Poria, Y. i Oren, G. (2011). Sought experiences at (dark) heritage sites. *Annals of tourism Research*, 38 (3), 820-841.
- Blom, T. (2000). Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography*, 54, 29-36.
- Bourgon, A. (2013). Les lieux de mémoire, une valeur sociale plus que touristique. *Cahier Espaces*, 313, 62-67.
- Bouliou, C. (2013). Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires. *Cahier Espaces*, 313, 68-71.
- Box, Z. (2007). La construcció de la memòria oficial. La legislació franquista sobre símbols. Dins Colomines, A. i Villarroya, J. (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (41-59). Catarroja: Editorial Afers.
- Britz, J. (2004) *Histoire et Mémoire. Éducation à la Prévention Des Crimes Contre L'Humanité*. Brussels: Conseil de l'Europe.
- Brown, T.H. (2006). Beyond constructivism: navigationism in the knowledge era. *On the Horizon*, 14, 108-120.
- Bryant, W.C. i Wilson, W. (1817). *Thanatopsis*. New York: GP Putnam's Sons.
- Cairns, J. (1989). Some Reflections on Empathy in History. *Teaching History*, 55, 13-18.
- Calvet, J. (2008). *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial, 1939-1944*. Barcelona: L'Avenç.
- Camiade, M. (2010). Territori, Paisatge i Exili. Rosselló 1939: Allò Viscut d'una Crisi Humanitària a partir de les Fonts Orals. Dins Font, J. (Dir.) *Reflexionant l'Exili: Aproximació a l'Exili Republicà: Entre la Historia, l'Art i el Testimoniatge* (49-62). Catarroja: Editorial Afers.
- Casanova, J. (2008). Otras memorias: Chile, Uruguay, Argentina (El País Domingo). Dins Ventura, N. (Coord.) *La memòria històrica. Dossier 76* (84). Barcelona: Diputació de Barcelona.

- Cassassas, J. (2008). La història declinant. Breus notes sobre l'auge de la "memòria històrica". *Cercles. Revista d'història cultural*, 11, 8-15.
- de Cassia Dos Santos, R. (2016)- El concepto de pasado reciente en la enseñanza de la historia. *Iber: Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*, 83, 26-31.
- Castaner, T. (2008) *Femmes en exil, mères des camps. Élisabeth Eidenbenz et la maternité suisse d'Elne (1939-1944)*. Perpinyà: Éditions Trabucaire.
- Castro Berrojo, L. (2011). Símbolos (Las políticas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (89-94). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- De Castro Martín, P. i Sánchez-Macías, I. (2019). #Souvenirs1936. Transmedia y procesos de identización en el aprendizaje. *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 94, 63-82.
- Cavaignac, F. i Deperne, H. (2003). Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État. *Cahier Espaces*, 80, 12-21.
- Chinchón, J. (2011). Justicia transicional (La memoria y la lucha contra la impunidad). Dins Escudero, R. (Ed.) *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos contra el Olvido* (101-107). Madrid: Los libros de la Catarata.
- Clara, J. (2010). *Els fortins de Franco: Arqueologia militar als Pirineus*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- Clara, J. (2015). Camps de reclusió, camps de concentració. Dins Pagès, P. (Dir.). *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica* (109-136). Barcelona: Base.
- Clara, J. (2016). *Nazis a la frontera dels Pirineus Orientals (1942-1944)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- Cohen, E.H. (2011). Educational Dark Tourism at an In Popolo Site: the Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of tourism Research*, 38 (1), 193-209.
- Colomines, A. i Villarroya, J. (2007). Història i memòria del segle XX. Dins Colomines, A. i Villarroya, J. (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (11-16). Catarroja: Editorial Afers.
- Coma, L. i Santacana, J. (2010). *Ciudad Educadora y Patrimonio: Cookbook of Heritage*. Gijón: Trea.
- Coma, L. (2013). Dinamizar y digitalizar la ciudad: itinerarios urbanos, dispositivos móviles y códigos QR. *Her&Mus. Heritage & Museography*, 13, 63-68.
- Coutinho, B., i Baptista, M. (2014). Espaços dentro de sítios e sítios dentro de espaços: o turismo negro como mediador da morte ausente/presente. Dins Araujo, E., Duque, E., Franch, M., i Durán, J. (Eds.) *Tempos Sociais e o Mundo Contemporâneo – As crises, As Fases e As Ruturas* (55-67). Braga: Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade-Universidade do Minho.
- Cuenca, J.M. (2014). El papel del patrimonio en los centros educativos: Hacia la socialización patrimonial. *Tejuelo*, 19, 76-96.
- Cuenca, J.M. (2016). Escuela, patrimonio y sociedad. La socialización el patrimonio. *Revista UNES. Univesidad, Escuela y Sociedad*, 1, 23-41.

Da Silva, M. i Bougon, L. (2013). Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France. *Cahier Espaces*, 313, 48-51.

Decreto 15/2017, de 12 de mayo, *por el que se crea el Consejo Asesor de la Memoria Histórica*. Boletín Oficial de la Rioja. Logroño. 17 de mayo de 2017, núm. 56, pp. 6546 – 6547. https://ias1.larioja.org/boletin/Bor_Boletinvisor_Servlet?referencia=5139424-1-PDF-509267-X (consulta 25/09/22).

Decreto 9/2018, de 12 de abril, *de la Memoria Histórica y Democrática de Castilla y León*. Boletín Oficial de Castilla y León. Valladolid. 16 de abril de 2018, núm. 73, pp. 14968 – 14978. <https://bocyl.jcyl.es/boletines/2018/04/16/pdf/BOCYL-D-16042018-1.pdf> (consulta 25/08/22).

Delgado, E.J. (2015). Educación ciudadana y memoria histórica en la enseñanza de las ciencias sociales. *Enseñanza de las ciencias sociales: revista de investigación*, 14, 97-109.

Delgado, E. J. i Estepa, J. (2018). Ciudadanía y dimensiones de la memoria en el aprendizaje de la Historia: análisis de un caso de educación secundaria. *Vínculos de Historia. Revista del Departamento de Historia de la Universidad de Castilla-La Mancha*, 7, 366, 388.

Díez Gutiérrez, E.J. (2020). *La Asignatura Pendiente. La Memoria Histórica y Democrática en Los Libros de Texto Escolares*. Madrid: Plaza y Valdés.

Dreyfus-Armand, G. (1999). *L'exil Des Republicanains Espagnols en France. De la Guerre Civile à la Mort de Franco*. Paris: Albin Michel.

Dreyfus-Armand, G. (2000). *El exilio de los republicanos españoles en Francia*. Barcelona: Crítica.

Duch, M. (2019a). Paisajes bélicos patrimonializados; los espacios de la batalla del Ebro en Cataluña. Dins Michonneau, S.; Rodríguez-López, C. i Vela Cossío, F. (Eds.) *Paisajes de Guerra: Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939 – Años 2000)* (137-154). Madrid: Casa de Velázquez – Ediciones Complutense.

Duch, M. (2019b). El memorial democrático catalán: ¿un pacto suficiente? Dins Guixé, J.; Carballés, J.A. i Conesa, R. (Eds.) *Diez años de leyes y políticas de Memoria (2007-2017): la hibernación de la rana* (87-94). Madrid: Los libros de la Catarata.

Edwards, P. (2000). Mort pour la France: Conflict and commemoration in France after the First World War. *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 1, 1-11.

Eiroa, M. (2020). Memoria e historia en redes sociales: nuevos soportes de resistencia al olvido de la Guerra Civil española y el Franquismo. *Historia y memoria*, 21, 71-108.

Eriksen, Th. (2015). *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press.

Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Erll, A. (2012). *Memoria Colectiva y Culturas del Recuerdo. Estudio Introductorio*. Bogotá: Ediciones Uniandes

Escudero, R. (2011a). Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria. Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (7-14). Madrid: Los Libros de la Catarata.

- Escudero, R. (2011b) Nulidad/ilegitimidad de las sentencias franquistas (Las políticas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (84-89). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Escudero, R. (2018). Memoria histórica e imperio de la ley: El poder judicial frente el derecho a la reparación de las víctimas del franquismo. *Derechos y Libertades. Revista de Filosofía del Derecho del Derecho y Derechos Humanos*. 38, 73–105.
- Estepa-Giménez, J. (2001). El patrimonio en la didáctica de las ciencias sociales: Obstáculos y propuestas para su tratamiento en el aula. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 30, 93–105.
- Estepa-Giménez, J. (2003). Investigando las sociedades actuales e históricas. *La Investigación en la Escuela*, 51, 71–82.
- Estepa-Giménez, J. (2013) (Ed.). *La Educación Patrimonial en la Escuela y el Museo: Investigación y Experiencias*. Huelva: UHU Publicaciones.
- Estepa-Giménez, J. i Martín-Cáceres, M. (2018). Competencia en conciencia y expresiones culturales y educación histórica. Patrimonios en conflicto y pensamiento crítico. Dins Gómez Carrasco, C.J. i Miralles, P. (Eds.) *La Educación Histórica Ante el Reto de las Competencias. Métodos, Recursos y Enfoques de Enseñanza* (75-86). Barcelona: Octaedro.
- Estepa-Gimenez, J. i Martín-Cáceres, M. (2020). Heritage in conflict: A way to educate in a Critical and Participative Citizenship. Dins Delgado-Algarra, E. i Cuenca-López, J.M. (Eds.) *Handbook of Research on Citizenship and Heritage Education* (43-55). Hershey: ISI Global.
- Estepa-Gimenez, J. (2019). Memoria, patrimonio y ciudadanía: Una contribución desde una perspectiva didáctica. *Revista PH*, 96, 225–226.
- Estepa-Giménez, J.i Delgado-Algarra, E. (2020). Construyendo un compromiso democrático: Memoria histórica, patrimonio y educación ciudadana. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats Cuevas, J. (Eds.) *Memoria Histórica y Enseñanza de la Historia* (45-64). Gijón: Trea.
- Etxeberría, F. (2011). Exhumaciones (Las políticas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (77-84). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Farmaki, A. (2013). Dark Tourism revisited: a supply/demand conceptualization. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 281-292.
- Feliu-Torruella, M. i Hernández-Cardona, F. (2020). The Spanish Civil War in the Classrooms: Working for Citizenship Education. Dins E. Delgado-Algarra, E. i Cuenca-López, J (Eds.). *Handbook of Research on Citizenship and Heritage Education* (430-449). Hershey: IGI Global.
- Ferrándiz, F. (2011). Lugares de memoria (Las piezas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Foley, M. i Lennon, J. (1996a). Editorial: Heart of Darkness. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 195-197.

- Foley, M. i Lennon, J. (1996b). JFK and Dark Tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 198-211.
- Font, J. (2009). A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5, 105-113.
- Font, J. (2013). Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME). Dins Camiade, M. (Dir.) *Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012* (23-38). Perpignan: Balzac Editeur.
- Font, J. (2014). Els Camins de l'Exili Republicà en la història del Segle XX i la preservació de la seva Memòria: l'exemple del Museu Memorial de l'Exili (MUME). Dins Pagès, P. (Dir.) *L'Exili Republicà als Països Catalans: Una Diàspora Històrica* (73-108). Barcelona: Editorial Base.
- Font, J. (2017). En la periferia transfronteriza tras las huellas del exilio. El proyecto del Museo Memorial de l'Exili (MUME) diez años después. *RdM. Revista de Museología: Publicación científica al servicio de la comunidad museológica*, 69, 126-142.
- Font, J. (2019). El Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera (MUME): historia crítica, trabajo de memoria y compromiso con el presente. *Sansueña: revista de estudios sobre el exilio republicano de 1939*, 1, 217-221.
- Font, J. (2021). Un futuro público para el pasado: algunas reflexiones en torno al patrimonio memorial y su musealización a propósito de la Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña. Dins Real López, I. (Ed.) *Arte, memoria y museos* (75-100). Gijón: Trea.
- Font, J., González, D., Domènech, G. i Marquès, S. (2016). La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo. Dins Arrieta, I. (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (71-98). Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.
- Fontal, O. (2008). La importancia de la dimensión humana en la didáctica del patrimonio. Dins Rusillo, M. (Ed.) *La Comunicación Global del Patrimonio Cultural* (79-110). Gijón: Trea.
- Fontal, O. (2012). Patrimonio y educación: Una relación por consolidar. *Aula de Innovación Educativa*, 208, 10-13.
- Fontal, O. (2013). *La educación patrimonial: del patrimonio a las personas*. Gijón: Trea.
- Forcada, E. (2014). *De la chute de Barcelone à la Retirada : Report of Wide World Photo for the New York Times*. Perpignan: Mare Nostrum.
- Foucher, M. (1991). *Fronts et frontières: un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard.
- Fuentes, M. (2009). El Castell de Sant Ferran i Figueres durant la Segona República i la Guerra Civil. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 40, 315-336.
- Galiana, V. (2018). La memoria democrática en las aulas de secundaria y bachillerato: Balance de una experiencia didáctica. *Didáctica de las ciencias experimentales y sociales*, 34, 3-18.
- Gogora - Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua. *Borrador para un anteproyecto de Ley de Memoria Histórica y Democrática de Euskadi*. Septiembre de 2019. Bilbao.

https://www.gogora.euskadi.eus/contenidos/informacion/gogora_documentoak/es_def/LEY%20MEMORIA%20HISTORICA%20CAST.PDF (consulta 25/08/22).

González Vázquez, D. (2014a). *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient*. TFM. Universitat de Girona.

González Vázquez, D. (2014b). Cap a nous models de transmissió de valors democràtics: Catalunya i el turisme de memòria. *Espais i Temps de Memòria. Revista Digital del Memorial Democràtic*, 2, 48-51.

González Vázquez, D. (2014c). La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática. *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4 (especial), 36-49.

González Vázquez, D. (2016). La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. *PASOS – Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5), 1267-1280.

González Vázquez, D. (2017a). La valorització patrimonial dels Espais de Memòria a Catalunya: del deure social a l'estratègia turística, *Revista Valenciana d'Etnologia*, 9, 57-65.

González Vázquez, D. (2017b). El turismo de memoria y las implicaciones de la frontera: una aproximación teórica desde los Pirineos. Dins Arnabat, R. i Duch, M. (Eds.) (2017). *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria* (97-114). Perpinyà - Tarragona: PUP/URV publicacions

González Vázquez, D. (2018a). Dark tourism and memorial tourism. Nexus and divergences between theoretical models. *European Journal of Tourism Research*, 20, 46-58.

González Vázquez, D. (2018b). Les rutes de l'exili del MUME: Una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera. *EBRE 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Guerra Civil 1936-1939*, 8, 279-308.

González Vázquez, D. (2019). *Turisme i espais de memòria a la Catalunya transfronterera*. Revista d'etnologia De Catalunya, 44, 170-177.

González-Agàpito, J. i Marquès, S. (1996). *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939 – 1943)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

González, D. i Font, J. (2016). La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios. *Revista MIDAS-Museus e Estudos Interdisciplinares*, 6 [en línia], <http://journals.openedition.org/midas/1030>; DOI: <https://doi.org/10.4000/midas.1030> (consulta 25/08/22).

González García, E. (2012). La cultura política en los manuales escolares para la ciudadanía y los derechos humanos. Dins de Alba-Fernández, N.; García-Pérez, F.F. i Santisteban Fernández, A. (Coords.) *Educación para la participación ciudadana en la enseñanza de las Ciencias Sociales. Volumen I* (447-455). Sevilla: Diada Editora.

González, M.P. (2008). Memoria, historia reciente y escuela. Notas sobre el caso argentino. *Íber. Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*, 55, 54-62.

- González, P. i Pagès, J. (2014). Historia, memoria y enseñanza de la historia: Conceptos, debates y perspectivas europeas y latinoamericanas. *Revista Historia y Memoria*, 9, 275-311.
- González-Sanz, M.; Feliu-Torruella, M. (2015). Educación patrimonial e identidad. El papel de los museos en la generación de cohesión social y de vínculos de pertenencia a una comunidad. *Clio. History and History Teaching*, 41 [en línea], <http://clio.rediris.es/n41/articulos/gonzalezFeliu2015.pdf> (Consulta 25/08/22).
- González-Sanz, M., Feliu-Torruella, M. i Cardona-Gómez, G. (2017). Las Visual Thinking Strategies (VTS) desde la perspectiva del educador patrimonial. DAFO del método en su aplicación práctica. *Revista de Educación*, 375, 160-183.
- González Vázquez, D.; Conesa Sánchez, R. i Guixé Corominas, J. (2021). Del patrimonio al testimonio: el proyecto “*In Between?*” y la memoria del exilio republicano. *Hispania Nova*, 1 (Extraordinario), 81-121.
- González-Vázquez, D.; Feliu-Torruella, M. i Íñiguez-Gracia, D. (2021). The Teaching of Historical Memory as a Tool for Achieving SDG 16 and Teachers’ Views on the Exile Memorial Museum (MUME) Routes. *Sustainability*, 13, 13637. <https://doi.org/10.3390/su132413637>
- González-Vázquez, D. i Feliu-Torruella, M. (2022). Lugares y rutas de memoria en el contexto de la educación patrimonial: la visión del equipo educativo del Museo Memorial del Exilio (MUME). *Panta Rei. Revista digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 16, en prensa
- Grard, J.M. (2003). Voyage au fil des lieux de mémoire. *Cahier Espaces*, 80, 72-74.
- Greyff, D.P. (2014). *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-Recurrence: Mission to Spain*. Geneve: UN. <https://digitallibrary.un.org/record/780680> (consulta 25/08/22).
- Grimaldi, S. (2013). Le tourisme de mémoire doit se réinventer. *Cahier Espaces*, 313, 102-107.
- Guillén, M. (2016). Un viaje al siglo XVI a partir de los casos de un corsario y un bandolero. Una experiencia de empatía histórica en Secundaria. *Clio. History and History teaching*, 42 [en línea], <http://clio.rediris.es/n42/articulos/guillen2016.pdf> (consulta 25/08/22)
- Guixé, J. (2008). El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228.
- Guixé, J. (2009). Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña. Dins Vinyes, R. (Dir.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (569-608). Barcelona: RBA Libros.
- Guixé, J. (2017). Espais i models sobre la memòria històrica. Usos públics i patrimonials. Dins Arnabat, R. i Duch, M. (Eds.). *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria* (25-45). Perpinyà - Tarragona: PUP/URV publicacions.
- Guixé, J. i Iniesta, M. (2009). *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial / Memorial Democràtic.

- Halter, Marc (2003). Rétablir la vérité historique sur la ligne Maginot. Le combat de l'association Aalma. *Cahier Espaces*, 80, 66-70.
- Henderson, J. (2000). War as a tourist attraction: The case of Vietnam. *International Journal of Tourism research*, 2, 269-280.
- Hernàndez Cardona, F.X. (2005). Criterios de intervención y diseño en museografía didáctica. Dins Santacana, J. i Serrat, N. (Coords.) *Museografía didáctica* (207-252). Barcelona: Ariel.
- Hernàndez Cardona, F.X. i Rojo, M.C. (2011). Museització de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola. *EBRE 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Guerra Civil 1936-1939*, 6, 131-157.
- Hernández Ramírez, J. (2011). Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales, *PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 9 (2), 225-236.
- Hertzog, A. (2012). Tourisme de mémoire et imaginaire touristique des champs de bataille. *Via@, Les imaginaires touristiques*, 1 [en línia] <https://journals.openedition.org/viatourism/1276> (Consulta 25/08/22).
- Hertzog, A. (2013). Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 52-61.
- Huyssen, A. (2002). *En Busca del Futuro Perdido. Cultura y Memoria en Tiempos de Globalización*. México DF: FCE.
- ICOMOS (2008). Carta de Itinerarios Culturales. Comité Científico Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC). Asamblea General de l'ICOMOS, Quebec [en línia], www.icomos.org/quebec2008/resolutions/pdf/GA16_Resolutions_final_ES.pdf (consulta 25/08/22).
- Isaac, R.K., i Ashworth, G. (2012). Moving from pilgrimage to "Dark" Tourism: Leveraging tourism in Palestine. *Tourism, Culture and Communication*, 11, 149-164.
- Jara, O. (2012). Sistematización de experiencias, investigación y evaluación: Aproximaciones desde tres ángulos. *Revista Internacional sobre investigación en educación global y para el desarrollo*, 1, 56-70.
- Jara, O. (2018). *La Sistematización de experiencias: práctica y teoría para otros mundos posibles*. Bogotá: Centro Internacional de Educación y Desarrollo Humano-CINDE.
- Jelin, E. i Langland, V. (Comps.) (2003). *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. Madrid - Buenos Aires: Siglo XXI.
- Jelin, E. i Lorenz, F.G. (2004). *Educación y memoria. La escuela elabora el pasado*. Madrid: Siglo XXI Editores.
- Korstanje, M. (2014). Puntos esenciales del turismo oscuro, un debate conceptual. *Gran tour: Revista de investigaciones Turísticas*, 10, 23-35.
- Korstanje, M. (2015). The Anthropology of Dark Tourism, Exploring the contradiction of Capitalism. CERS Centre for Ethnicity and Racism Study. University of Leeds UK. Working paper 22. <https://>

- cers.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/97/2015/02/Korstanje_CERS_15.pdf (Consulta 25/08/22).
- Korstanje, M. (2016). *The rise of Thana Capitalism and Tourism*. London: Routledge.
- Korstanje, M. i Ivanov, S. (2012). Tourism as a form of new psychological resilience: the inception of Dark Tourism. *Cultur-Revista de cultura e turismo*, 6 (4), 56-71.
- Kremenetzky, A. (2003). Le camp de Drancy, site touristique (réseau Europe de la Mémoire). *Cahier Espaces*, 80, 32-36.
- Lalieu, O. (2001). L'invention de devoir de mémoire. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 69, 83-94.
- Lalieu, O. (2003). Mémoire de la Shoah: L'Action du Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC). *Cahier Espaces*, 80, 27-31.
- Layana, C. i Gastón, J.M. (2019). Memoria histórica y compromiso institucional: El Instituto Navarro de la Memoria. *Studia Histórica*, 37, 79-106.
- Lennon, J. i Foley, M. (2000). *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. London – New York: Continuum.
- Ley 47/1977, de 15 de octubre, de amnistía, BOE nº 248, p. 22.765 (1977). <https://www.boe.es/buscar/pdf/1977/BOE-A-1977-24937-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 52/2007, de 26 de diciembre, *por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura*. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 27 de diciembre de 2007, núm. 310, pp. 1-14. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2007/BOE-A-2007-22296-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22)
- Ley 4/2014, de 27 de noviembre, de creación del Instituto de la Memoria, la Convivencia y los Derechos Humanos. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2014/BOE-A-2014-13185-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 2/2017, de 28 de marzo, de Memoria Histórica y Democrática de Andalucía. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-4348-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 5/2018, de 14 de diciembre, *de memoria histórica de Canarias y de reconocimiento y reparación moral de las víctimas canarias de la guerra civil y la dictadura franquista*. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 25 de enero de 2019, núm. 22, pp. 6418 – 6428. <https://www.boe.es/boe/dias/2019/01/25/pdfs/BOE-A-2019-858.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 14/2018, de 8 de noviembre, de memoria democrática de Aragón. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-466-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 1/2019, de 21 de enero, de memoria histórica y democrática de Extremadura. <https://www.boe.es/boe/dias/2019/02/13/pdfs/BOE-A-2019-1936.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley 1/2019, de 1 de marzo, para la recuperación de la memoria democrática en el Principado de Asturias. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2019/BOE-A-2019-5480-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).

- Ley 5/2022, de 25 de abril, para la recuperación de la memoria democrática en La Rioja. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2022/BOE-A-2022-7640-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Ley Foral 33/2013, de 26 de noviembre, de reconocimiento y reparación moral de las ciudadanas y ciudadanos navarros asesinados y víctimas de la represión a raíz del golpe militar de 1936. <https://www.boe.es/eli/es-nc/lf/2013/11/26/33/dof/spa/pdf> (consulta 25/08/22).
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC nº 5006, p. 45.172 (2007). <https://www.parlament.cat/document/cataleg/47968.pdf> (consulta 25/08/22).
- Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme. <https://boe.es/buscar/pdf/2018/BOE-A-2018-6405-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per la convivència de la Comunitat Valenciana. <https://www.boe.es/buscar/pdf/2017/BOE-A-2017-15371-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Llei 2/2018, de 13 d'abril, de memòria y reconeixement democràtics de les Illes Balears. Boletín Oficial del Estado. Madrid. 14 de mayo de 2018, núm. 117, pp. 1 – 26. <https://boe.es/buscar/pdf/2018/BOE-A-2018-6405-consolidado.pdf> (consulta 25/08/22).
- Llombart, M. (2014). Sobre memòries, el "Memorial Democràtic" (2007-2011), un projecte sense futur?. *Tropelias: Revista de teoria de la literatura y literatura comparada*, 22, 58-69.
- López Benito, V. i Martínez Gil, T. (2014). El uso educativo de las emociones en los Museos de la Memoria. *HER&MUS: Heritage & Museography*, 15, 57–65.
- López Benito, V. i Santacana Mestre, J. (2013). Cultura digital, museos y educación. *HER&MUS. Heritage & Museography*, 13, 8-15.
- López Facal, R. i Santidrián, V.M. (2011). Los «conflictos sociales candentes» en el aula. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 69, 8-20.
- López Fernández, Mª I. (2006). Diseño y programación de itinerarios culturales. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60, 20-33.
- López-Guzmán, T. i Sánchez, S. (2008). La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas. *PASOS-Revista de turismo y patrimonio cultural*, 6 (2), 159-171.
- López-López, P. (2015). Crímenes del franquismo, derecho y justicia transicional. *Derecho y realidad*, 13, 131–144.
- Lucas, L. i Estepa, J. (2017). Educación patrimonial e Inteligencia Emocional. Hablan los alumnos. *Clio. History and History teaching*. 2017, 43, 194–207.
- Lucas, L. i Estepa, J. (2016). El patrimonio como instrumento para la formación de la ciudadanía crítica y participativa. *Investigaciones en la escuela*, 89, 35-46.
- Luna Delgado, D. (2019). Innovación didáctica en Historia: un estado de la cuestión en torno a cuatro ejes temáticos. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 13, 161-181.

- Luzi, F. (2016). *Entre narrations et expériences. Les usages du passé des réfugiés espagnols en France*. Tesis doctoral, París – EHESS.
- Magris, C. (2001). Desde el Otro Lado: Consideraciones Fronterizas. Dins Magris, C. (Ed.) *Utopía y Desencanto: Historias, Esperanzas e Ilusiones de la Modernidad* (55-70). Barcelona: Editorial Anagrama.
- Mancinelli, F. i Palou, S. (2016). Editorial – Tourism and the place of memory. *International Journal of Tourism Anthropology*, 5 (3/4), 165-171.
- Marquès, S. (1995). *L'exili dels mestres (1939 – 1975)*. Gaüses : Llibres del Segle.
- Marquès, S. (2013). *Les rutes de l'exili republicà de 1939*. Girona: Universitat de Girona (Dept. Pedagogia).
- Marquès, S. (2014). Trepitjant historia! Una ruta d'exili amb universitaris. *Temps i espais de memòria. Revista digital del Memorial Democràtic*, 2, 21-24.
- Marquès, S. (2019). *L'exili del magisteri a Catalunya*. Barcelona: Rosa Sensat.
- Mantei, C. (Dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris: Atout France.
- Martín, J.A. (2011). Amnistía (El contexto de la memoria). Dins Escudero, R. (Ed.) *Diccionario de Memoria Histórica. Conceptos Contra el Olvido* (57-63). Madrid: Los libros de la Catarata.
- Martínez Puig. A. (2014). La postguerra del Patrimoni Artístic a l'Alt Empordà, febrer-setembre 1939, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 45, 143-174.
- Martínez Rodríguez, R. (2014). Profesores entre la historia y la memoria. Un estudio sobre la enseñanza de la transición dictadura-democracia en España. *Enseñanza de las Ciencias Sociales. Revista de Investigación*, 13, 41-48.
- Mate, R. (2011). Deber de memoria (Las piezas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (15-21). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Mèlich, J.C. (2006). El trabajo de la memoria o el testimonio como categoría didáctica. *Enseñanza de las ciencias sociales*, 5, 115-224.
- Miguel-Revilla, D. i Sánchez, M. (2018). Modelos de conciencia histórica en el alumnado de Educación Secundaria: tradición, simbología y contextualización en torno a los restos del franquismo. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 119-142.
- Miles, W. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1175-1178.
- Molina, S. i Egea, J. (2018). Evaluar la adquisición de las competencias históricas en Secundaria: un estudio de caso centrado en la empatía histórica. *ENSAYOS, Revista de la Facultad de Educación de Albacete*, 33 (1), 1-22.

Molina Puche, S. i Salmerón Ayala, A. (2020). La empatía como elemento para la adquisición del pensamiento histórico en alumnos de bachillerato. Un estudio de caso centrado en la Guerra Civil española y el franquismo. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 129-153.

Moreno, J. i Marquès, S. (2012). *El magisteri gironí d'Esquerra a l'exili de 1939*. Barcelona: Fundació Josep Irla.

Nora, P. (Dir.) (1984a). *Les Lieux de mémoire*. Paris, Gallimard.

Nora, P. (1984b). Entre Memoria e Historia: La problemática de los lugares. En Nora, P. (Dir.) *Les Lieux de mémoire; 1: La République* (17-49). Paris: Gallimard.

Núñez, M. (2011). Representaciones de la memoria (Las piezas de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (33-39). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC n.º 5576, p. 14651 (2010). <https://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/5576/1066771.pdf> (consulta 25/08/22).

Pagès, J. (2005). Educación cívica, formación política y enseñanza de las ciencias sociales, de la geografía y de la historia. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 44, 45-56.

Pagès, J. (2008). El lugar de la memoria en la enseñanza de la historia. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 55, 43-53.

Pagès, J. i Casas, M. (2005). *Republicans i republicaness als camps de concentració nazis. Testimonis i recursos didàctics per a L'ensenyament secundari*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona–Institut d'Educació.

Peschansky, D. (2002). *La France des camps. L'internement, 1938-1946*. Paris : Gallimard.

Pérez, P. (2012). *La Exposición sensitiva y emocional*. Gijón: Trea.

Piernas, G. (2014). Les pèlerinages dans les régions dévastées du nord de la France organisés par la Compagnie du chemin de fer du Nord au lendemain de la Première Guerre mondiale. *In Situ*, 25 [en línia] <https://journals.openedition.org/insitu/11420> (consulta 25/08/22).

Portell, R. i Marquès, S. (2006). *Els mestres de la República*. Barcelona: Ara Llibres.

Portell, R. i Marquès, S. (2007). *Els mestres de la República en imatges*. Barcelona: Ara Llibres.

Portell, R. i Marquès, S. (2008). *Mare de Déu, quina escola! Els mestres contra Franco*. Barcelona: Ara Llibres.

Prades, S. (2016). Las fuentes orales en la Educación Secundaria: motivación y aprendizaje de la Historia. *Didáctica de las ciencias experimentales y sociales*, 30, 85-101.

Prats, J. (2008). Memoria histórica «versus» historia enseñada. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 55, 5–8.

Prats, J. (2020). Memoria histórica y enseñanza de la historia. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats.Cuevas, J. (Eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (11-28). Gijón: Trea.

- Pujol, E. (2003). El Museu de l'Exili de La Jonquera. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1, 67-78.
- Pujol, E. (2008). El Cas Català com a Paradigma. *Mirmanda*, 3, 26-28.
- Pujol, E. (2009). Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939. *Mirmanda*, 4, 74-84.
- Quera, A. (2021). El Museo Memorial del Exilio (MUME). Dins Real López, I. (Ed.) *Arte, memoria y museos* (101-108). Gijón: Trea.
- Redero, M. (1993). *Transición a la democracia y poder político en la España postfranquista (1975-1978)*. Salamanca: Librería Cervantes.
- Rengifo, J. I. (2006). Rutas culturales y turismo en el contexto español. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60, 115-125.
- Riera, F. (2016). *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural*. TFM, Universitat de Girona. <http://hdl.handle.net/10256/13895> (consulta 25/08/22).
- Roberts, C., i Stone, P. (2014). Dark Tourism and Dark Heritage: Emergent Themes, Issues and Consequences. Dins Convery, I., Corsane, G., i Davids, P. (Eds.) *Displaced Heritage. Responses to disaster, trauma, and loss* (9-18). Newcastle: The Interpretation Centre for Cultural and Heritage Studies (Newcastle University).
- Roca, J. (2004). L'itinerari com a forma artística, la ciutat i la ciutadania. Dins VV.AA. *Tour ismes. La derrota de la dissensió. Itineraris crítics* (101-113). Barcelona: Fundació Antoni Tàpies.
- Roigé, X. (2016). De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria. Dins Arrieta, I. (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (23-47). Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.
- Rojek, C. (1993). *Ways of Escape*. Basingtoke: Macmillan.
- Rosemberg, J. i Kovacic, V. (2010). *Educación, Memoria y Derechos Humanos: orientaciones pedagógicas y recomendaciones para su enseñanza*. Buenos Aires: Ministerio de Educación – Argentina.
- Rúa Fernández, J.M. (2007). Quan tot estava per fer. Invenció, record i oblit sobre la transició política espanyola. Dins Colomines, A. i Villarroya, J. (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (75-88). Catarroja: Editorial Afers.
- Rubin, B. C. i Cervinkova, H. (2019). Challenging Silences: Democratic Citizenship Education and historical Memory in Poland and Guatemala. *Anthropology & Education Quarterly*, 51, 178-194.
- Rüsen, J. (2007). Memory, history and the quest for the future. Dins Cajani, I. (Ed.) *History Teaching, Identities and Citizenship. European Issues in Children's Identity and Citizenship* (13-34). Stoke on Trent: Trentham Books.

- Saenz del Castillo, A. (2017). La arqueología del conflicto en el País Vasco y su potencial didáctico. *Revista Otarq*, 2, 129–145.
- Sáez-Rosenkraz, I. i Prats Cuevas, J. (eds.) (2020). *Memoria histórica y enseñanza de la Historia*. Gijón: Trea.
- Sáez-Rosenkraz, I.; Sabido-Codina, J. i Barriga-Ubed, E. (2020). Materialidades para la enseñanza de la memoria: currículo y libros de texto. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats Cuevas, J. (eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (89-110). Gijón: Trea.
- Sammler, S. (2020). Estudios de memoria y la educación histórica. Una llamada al intercambio fructífero de la investigación a favor de nuevas prácticas educativas. Dins Sáez-Rosenkraz, I. i Prats Cuevas, J. (Eds.) *Memoria histórica y enseñanza de la Historia* (29-44). Gijón: Trea.
- Santacana, J. (2004). Entre l'oblit i la memòria: el patrimoni de la guerra. *EBRE 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1939*, 2, 169-180.
- Santacana, J. (2007). Museografía didáctica, museos y centros de interpretación del patrimonio. Dins Santacana, J. i Serrat, N. (Eds.) *Museografía Didáctica* (395-471). Barcelona: Ariel.
- Santacana, J. (2015). El patrimonio, la educación y el factor emocional. Dins Solé, G. (Ed.) *Educação patrimonial: contributos para a construção de uma educação patrimonial* (17-34); Solé, G., Ed.; Braga: CIED Universidade do Minho.
- Santacana, J. i Hernández, F.X. (2011). *Museos de Historia: entre la taxidermia y el nomadismo*. Gijón: Trea.
- Santacana, J. i Llonch, N. (2012). *Manual de Didáctica del objeto en el museo*. Gijón: Trea.
- Santiesteban Fernández, A. (2019). La enseñanza de las Ciencias Sociales a partir de problemas sociales o temas controvertidos: estado de la cuestión y resultados de una investigación. *El futuro del pasado. Revista electrónica de Historia*, 10, 57-79.
- Saz, Ismael (2007). El “moment memòria”. Justicia, veritat i reconciliació democràtica. *Afers: fulls de recerca i pensament*. 22 (56), 27-40.
- Schlögel, K. (2007). *En el espacio leemos el tiempo: sobre la Historia de la civilización y geopolítica*. Madrid: Ediciones Siruela.
- Seaton, A.V. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234-244.
- Seaton, A.V. (1999). War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26 (1), 130-158.
- Seaton, A.V. (2002). Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage. *Tourism Recreation Research*, 27 (2), 73-82.
- Seaton, A.V. i Lennon, J. (2004). Moral panics, ulterior motives and alterior desires: Thanatourism in the early 21st century. Dins Singh, T. (Ed.) *New Horizons in Tourism: Strange Experiences and Stranger Practices* (63-82). Wallingford: CABI Publishing.

- Segura, A. (2009a). El memorial democràtic (La Vanguardia. 20 octubre 2007). Dins Ventura, N, (Coord.) *La memòria històrica: Dossier 76* (70). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Segura, A. (2009b). Represión, víctimas y desaparecidos” (El País. 6 novembre 2008). Dins Ventura, N. (Coord.) *La memòria històrica: Dossier 76* (101-102). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Serrano, M. (2010). “El mas Perxés d’Agullana, espai de memòria de la retirada. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 41, 51-75.
- Sharpley, R. (2009a). Shedding Light on Dark Tourism: An Introduction. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (3-22). Bristol: Channel View Publications.
- Sharpley, R. (2009b). Dark Tourism and Political Ideology: Towards a Governance Model. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (145-163). Bristol: Channel View Publications.
- Sharpley, R. i Stone, P. (2009). Life, Death and Dark Tourism: Future Research Directions and Concluding Comments. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (247-251). Bristol: Channel View Publications.
- Silva, E. (2011). Movimiento memorialista (El contexto de la memoria). Dins Escudero, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el olvido* (69-75). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Sierra Blas, V. (2019). El diàleg que nunca cesa: El archivo de los lectores/as de Antonio Machado en Collioure”. *Comunicación presentada en 80º Aniversario de la muerte de Antonio Machado, Collioure, 24/02/2019*. URL: <http://www.machado-collioure.fr/wp-content/uploads/2019/02/VSB-CONFERENCIA-HOMENAJE-FAM-2019.pdf> (consulta 25/08/22).
- Slade, P. (2003). Gallipoli Thanatourism: The meaning of ANZAC. *Annals of tourism research*, 30 (4), 779-794.
- Smith, V. (1998). War and Tourism – An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 202-227.
- Solé, F. i Tuban, G. (2010). *Camp d’Argelers 1939-1942*. Valls: Cossetània Edicions.
- Stöber, G. (2013). From textbook comparison to common textbooks? Changing patterns in international textbook revision. Dins K. V. Korostelina, K.V. i Lässig, S. (Eds.) *History education and post-conflict reconciliation* (26-51). London: Routledge.
- Stone, P. (2005). Dark Tourism Consumption – A call for research. *E-Review of Tourism Research (eRTR)*, 3 (5), 109-117.
- Stone, P. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism: an Interdisciplinary International Journal*, 52 (2), 145-160.
- Stone, P. i Sharpley, R. (2008). Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*, 35 (2), 574-595.

- Stone, P. (2009). Dark Tourism: Morality and New Moral Spaces. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (56-72). Bristol: Channel View Publications.
- Stone, P. (2011). Dark tourism: towards a new post-disciplinary research agenda. *International Journal of Tourism Anthropology*, 1 (3/4), 318-332.
- Stone, P. (2012). Dark Tourism and Significant Other Death. Towards a model of mortality mediation. *Annals of Tourism Research*, 39 (3), 1565-1587.
- Stone, P. (2013). Dark Tourism Scholarship: a critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 307-318.
- Strange, C. i Kempa, M. (2003). Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research*, 30, 386-403.
- Suárez-Inclán, M.R. (2003). Los itinerarios culturales, *The CIIC Scientific Magazine* [en línia], http://www.esicomos.org/Nueva_carpeta/TCSM/ponencia_MARIAROSASUAREZ.htm (consulta 09/01/18).
- Tarlow, P. (2005). Dark Tourism: the appealing “dark” side of tourism and more. Dins Novelli, M. (Ed.) *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases* (47-57).
- Todorov, T. (1999). La memoria del mal (El Correo de la Unesco. Diciembre 1999). Dins Ventura, N. (Coord.) *La memòria històrica: Dossier 76* (37-38). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Toledano, Ll. (2009). El turisme cultural de productes històrics, un nou àmbit d’anàlisi. Dins Junqueras, O. i Toledano, Ll. (Eds.) *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional dels recursos turístics intangibles* (1-7). Barcelona: Departament d’innovació, Universitats i Empresa – Generalitat de Catalunya.
- Toledo Jofré, M.; Magendzo Kolstrein, A.; Gutiérrez Gianella, V. i Iglesias Segura, R. (2015). Enseñanza de 'temas controversiales' en la asignatura de historia y ciencias sociales desde la perspectiva de los profesores. *Estudios pedagógicos* (Valdivia), 41(1), 275-292.
- Trabajo Rite, M. i Cuenca López, J.M. (2017). La educación patrimonial para la adquisición de competencias emocionales y territoriales del alumnado de enseñanza secundaria. *Pulso. Revista de Educación*, 40, 159–174.
- Traverso, E. (2007a). *El Pasado, instrucciones de uso: Historia, Memoria, Política*. Madrid: Marcial Pons.
- Traverso, E. (2007b). “Trauma, repressió, anamnesi. La memòria de l’Holocaust”. Dins Colomines, A. i Villarroya, J. (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (17-26). Catarroja: Editorial Afers.
- Tresserras, J. (2005). Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica. *Cuadernos del Patrimonio Cultural y turismo*, 15, 13-56.
- Tribó, G. (Coord.) (2010). *Fem memòria, construïm futur*. Barcelona: Graó.

- Trškan, D. (2017). The Role of Local History in Elementary and Secondary Schools in Slovenia: An Evaluation of the Centre for School and Outdoor Education. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 123-134.
- Tuban, G. (2003). *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Chateau Royal en 1939*. Perpignan: Editions Mare Nostrum.
- Tzanelli, R. (2016). *Thanatourism and Cinematic Representations of Risk: Screening the End of Tourism*. Abingdon - New York: Routledge.
- UNESCO (2017). Educación Para los Objetivos de Desarrollo Sostenible. Objetivos de Aprendizaje. Paris: UNESCO.
- United Nations (2016). Report of the Secretary-General on the Work of the Organization; New York: UN. United Nations. Sustainable Development Goals [en línea] <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (consulta 25/08/22).
- Urbain, J.D. (2003). Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif. *Cahier Espaces*, 80, 5-7.
- Valls, R.; Parra, D. i Fuertes, C. (2017). Los temas históricos conflictivos y su abordaje escolar: Un ejemplo español. *Clío Asociados*, 25, 8–21.
- Valls Montés, R. (2007). La Guerra Civil española y la dictadura franquista: Las dificultades del tratamiento escolar de un tema potencialmente conflictivo. *Enseñanza de las Ciencias Sociales Revista de Investigación*, 6, 61–74.
- Verkindt, É., i Blanc, H. 2013. Le 'Paysage de Mémoire': Un Concept en Construction. *Cahier Espaces*, 313, 80-87.
- Vicent, N., Castrillo, J., Ibañez-Etxeberria, A., & Albas, L. (2020). Conflictos armados y su tratamiento en educación. Análisis de la producción científica de los últimos 25 años en la Web of Science. *Panta Rei. Revista Digital de Historia y Didáctica de la Historia*, 55-91.
- Vinyes, R. (2009). La memoria del Estado. Dins Vinyes, R. (Dir) *El Estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (23-66). Barcelona: RBA Libros.
- Vinyes, R. (2016). Memoria, democracia y gestión. *História e Perspectivas*, 54, 11-22.
- Wight, C. (2005). Philosophical and Methodological Praxes in Dark Tourism: Controversy, Contention and the Evolving Paradigm. *Journal of Vacation Marketing*, 12, 119–129.
- Wight, C. (2009). Contested National Tragedies: An Ethical Dimension. Dins Sharpley, R. i Stone, P. (Eds.). *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (129-144). Bristol: Channel View Publications.